

306.925

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 77.

1950.

77. KÖTET

1. SZÁM

BUDAPEST, 1950

EGYETEMI NYOMDA NEMZETI VÁLLALAT

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

77. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj 1 évre a Társulat tagjai számára 30 Ft
„ „ 1 „ intézményeknek, közületeknek 100 „
Példányonkénti eladási ára 25 „

Felelős szerkesztő:

SZILÁGYI JÁNOS

Szerkesztőbizottság:

B. BÓNIS ÉVA, DOBROVITS ALADÁR, FÜLEP FERENC

Rovatvezetők:

B. BÓNIS ÉVA, BARKÓCZY LÁSZLÓ, DOBROVITS ALADÁR, LÁSZLÓ GYULA,
NAGY TIBOR, PÁRDU CZ MIHÁLY, RADNÓTI ALADÁR

Felelős kiadó:

A Tudományos Folyóiratkiadó N. V. vezérigazgatója

Szerkesztőség:

Budapest, III., Szentendrei-út 193. (Aquincumi Múzeum). Távbeszélő: 162—901
Sürgőnycím: Budapest, Aquincumi Múzeum

Kiadóhivatal:

Budapest, V., Szalay-u. 4., Tudományos Folyóiratkiadó N. V.
Távbeszélő: 112—674, 112—681, 122—299, 312—545.

Magyar Nemzeti Bank egyszámla száma: 936.515.

TARTALOM:

	Oldal
<i>Molnár Erik</i> : Székfoglaló beszéd a M. Régészeti és Művészettörténeti Társulat közgyűlésén	3
<i>Török Gyula</i> : Pécs—jakabhegyi földvár és tumulusok	4—9
<i>Harmatta János</i> : A magyarországi szarmaták történetéhez	10—18
<i>Szilágyi János</i> : Adatok belső pannóniai városok katonai jelentőségéhez	19—30
<i>László Gyula</i> : A kunágotai aranyveretes kard	31—33
<i>Fehér Géza</i> : A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja	34—49

KÖZLEMÉNYEK:

<i>Gábori Miklós</i> : Az őskori obszidiánkereskedelem néhány problémája	50—53
Múzeumi hírek	54—57
Könyvismertetések	58—60
Bibliographia	61—62

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 77.

1950.

77. KÖTET

2. SZÁM

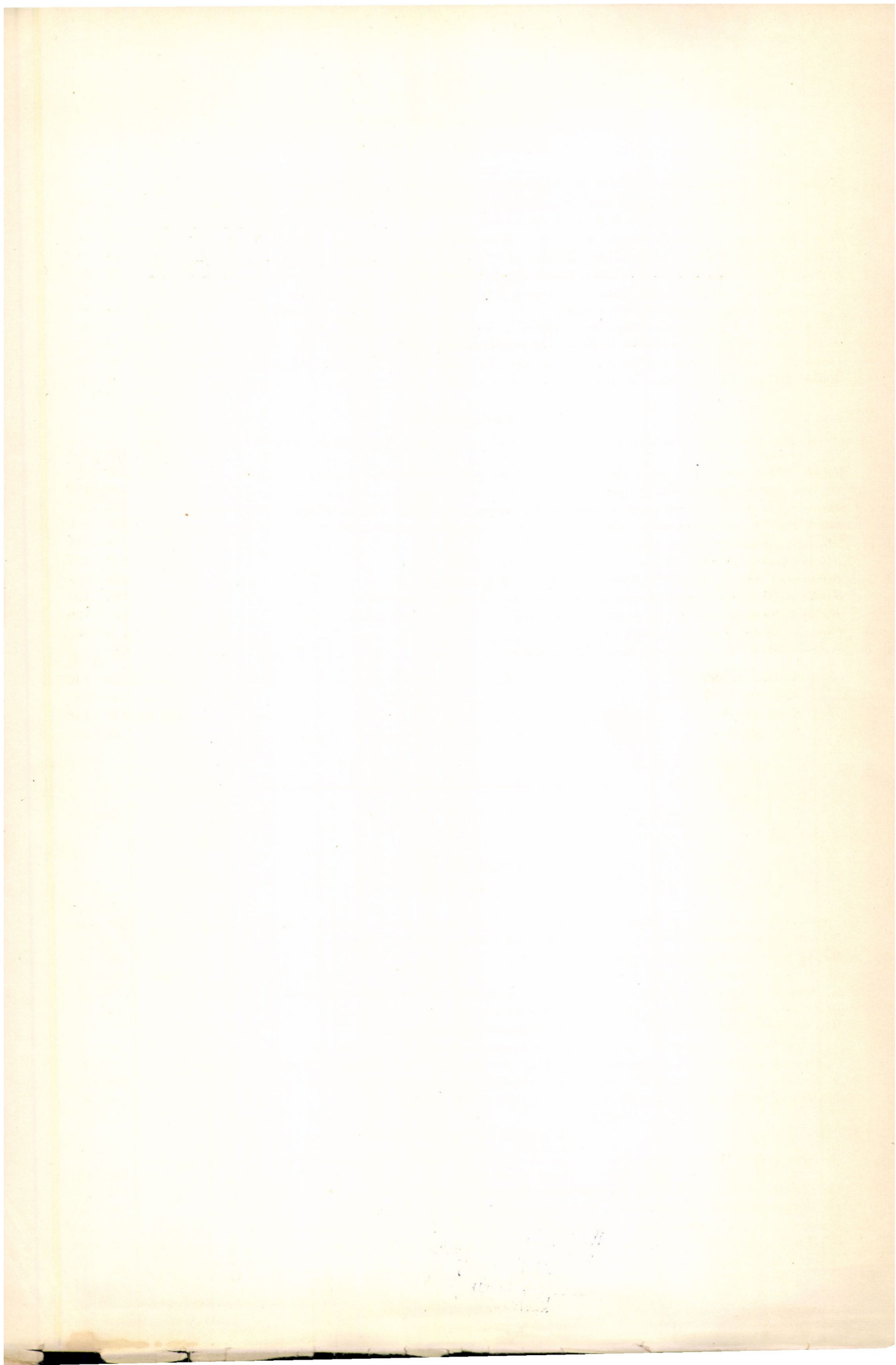
FERDINANDO LÁNG

OCTOGENARIO

AMICI DISCIPULI ET SODALES SOCIETATIS ARCHAEOLOGORUM
SUMMA REVERENTIA AC PIETATE GRATULANTUR

BUDAPEST, 1950

KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

TARTALOMJEGYZÉKE

Molnár Erik: Székfoglaló beszéd a M. Régészeti és Művészettörténeti Társulat közgyűlésén	3
„A régészet és szerepe a szovjet történettudomány fejlődésében“ (fordította: Harmatta János)	65—68
Török Gyula: Pécs—jakabhegyi földvár és tumulusok	4—9
Harmatta János: A magyarországi szarmaták történetéhez	10—18
Párducz Mihály: Szarmata sírok Tápiószelén	68—71
Erdélyi Gizella: Pannóniai római sírtáblák mitológiai jelenetekkel	72—84
Szilágyi János: Adatok belső pannóniai városok katonai jelentőségéhez	19—30
— Az aquincumi egyszerű lakóháztípusok	84—90
László Gyula: A kunágotai aranyveretes kard	31—33
Fehér Géza: A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja	34—49
Dercsényi Dezső: Adatok a pécsi altemplom ikonográfiájához	90—96
Valkó Arisztid: A solymári vár hadtörténelmi jelentősége	96—99

KÖZLEMÉNYEK

Nemeskéri János: A Természettudományi Múzeum és a vidéki múzeumok történeti embertani lelet-anyaga	100—105
Gábori Miklós: Az őskori obszidiánkereskedelem néhány problémája	50—53
— Egy őskori agancsnyílhegytípus	105—107
Banner János: Ismeretlen adat a harangalakú edények kultúrája magyarországi elterjedéséhez	107—109
Patay Pál: A bodrogkeresztúri kultúra emlékei a nyíregyházi múzeumban	110—116
Mozsolits Amália: Csörgő edényke Dunapenteléről	116—117
Mócsy András: Újabb adat a canabae belső szervezetéhez	117—119
Schauschek János: Adatok az ipari technikához Aquincumban. II.	119—124
Járdányi-Paulovics István: A somogyvári ú. n. Szt. István-dombormű	124—127
Kádár Zoltán: A somogyvári Sámson-dombormű	127—130
Csemegi József: Egy románkori kapuzat	130—131
Kalmár János: Parittyaábrázolásos kályhacsempe	132
Ásatási jelentések	133—136
Múzeumi hírek	54—57
Könyvismertetések	58—60, 137—142
Bibliographia	61—62

СОДЕРЖАНИЕ

(1950. I—II.)

Археология и ее роль в развитии советской исторической науки, Перевод: Я. Харматта	65—68
Д. Тёрк: Землянная крепость и курганы в Якабхедь около р. Печь	4—9
Я. Харматта: К истории Сарматов в Венгрии	10—18
М. Пардуц: Сарматские могилы в Тапиоселе	68—71
Г. Эрдели: Римские эпитафии в Паннонии с мифологическими изображениями	72—84
Я. Силадьи: Простые типы жилдомов в Аквинкум	84—90
Я. Силадьи: Данные о военном значении городов внутри Паннонии	19—30
Д. Ласло: Сабля с золотой чеканкой из могильной находки в с. Кунагота	31—33
Г. Фехер: Тайна клада, найденного в с. Надьсентмиклош. Расшифровка греческих надписей	34—49
Д. Дэрчени: Новые данные к иконографии нижней церкви в г. Печ	90—96
А. Валько: Военно-историческое значение крепости в Шоймар	96—99

ПУБЛИКАЦИЯ МАТЕРИАЛОВ

Я. Немешкери: Историко-антропологический материал Общегосударственного Естественного-Научного Музея и провинциальных публичных коллекций	100—105
М. Габори: Первобытный тип наконечника стрелы из рога оленя	105—107
М. Габори: Некоторые проблемы доисторической торговли обсидианом	50—53
Я. Баннэр: Новые данные по распространению культуры колоколообразной посуды в Венгрии ..	107—109
П. Патаи: Памятник культуры Бодрогкерестур в музее г. Ниредьхаза	110—116

А. Можолитч: Глиняная погремушка, найденная в с. Дунапентеле	116—117
А. Мочи: Новый факт, относящийся к внутренней организации <i>canabae</i>	117—119
Я. Шаушек: Данные по ремесленной технике в Аквинкум. II.	119—124
И. Ярдани—Паулович: Барельеф в Шомодьвар, предположительно изображающий св. Стефана ...	124—127
З. Кадар: Барельеф в Шомодьвар, предположительно изображающий Самсона	127—130
И. Чемери: Портал романского стиля	130—131
Я. Кальмар: Изразец с изображением праща	132
Музейные новости	54—57
Отчеты о раскопках	133—136
Рецензия, самокритика	58—60, 137—142

TABLE DES MATIÈRES

(1950. 1—2)

L'archéologie et son rôle dans le développement de la science soviétique (trad. par J. Harmatta)	65—68
Jules Török, Le fortin de terre et les tumuli de Pécs-Jakabhegy	4—9
Jean Harmatta, Contributions à l'histoire des Sarmates en Hongrie	10—18
Michel Párducz, Tombes sarmates à Tápiósztele	68—71
Gisèle Erdélyi, Stèles romains pannoniens ornés de scènes mythologiques	72—84
Jean Szilágyi, Données illustrant l'importance militaire de quelques villes de la Pannonie	19—30
Jean Szilágyi, Les types de simples maisons d'habitations à Aquincum	84—90
Jules László, Le sabre muni de garnitures d'or de Kunágota	31—33
Géza Fehér, Pour dévoiler le mystère du trésor de Nagyszentmiklós le déchiffrement des inscriptions grecques	34—49
Désiré Dercsényi, Contributions à l'iconographie des reliefs de Pécs	90—96
Aristide Valkó, L'importance de la forteresse de Solymár au point de vue l'histoire militaire	96—98

COMMUNICATIONS DESCRIPTIONS DE MATÉRIAUX

Jean Nemeskéri, Trouvailles d'anthropologie historique au Musée National Hongrois d'Histoire Naturelle et dans les collections publiques de province	100—105
Nicolas Gábori, Quelques problèmes du commerce de l'obsidienne à l'âge préhistorique	50—53
Nicolas Gábori, Un type préhistorique de pointe de flèche en bois de cerf	105—107
Jean Banner, Une donnée inconnue illustrant la diffusion en Hongrie de la culture des vases campaniformes	107—109
Paul Patay, Un monument de la culture de Bodrogheresztúr au Musée de Nyiregyháza	110—116
Amélie Mozsolits, Un vase servant de sonnette à Dunapentele	116—117
André Mócsy, Nouvelle contribution à l'organisation intérieure des <i>canabae</i>	117—119
Jean Schauschek, Contributions à l'histoire de la technique industrielle d'Aquincum. II.	119—124
Etienne Járdányi-Paulovits, Le relief dit „de saint Etienne” à Somogyvár	124—127
Zoltán Kádár, Le relief de Sámson à Somogyvár	127—130
Jean Kalmár, Carreau de poêle représentant une fronde	132
Comptes-rendus des fouilles	133—136
La vie des musées	54—57
Livres—Critiques	58—60, 137—142

Kiadásért felelős: A Közoktatásügyi Kiadó igazgatója.

53 633. — Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Erdős László.)

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 77.

1950.

77. KÖTET

1. SZÁM

BUDAPEST, 1950

EGYETEMI NYOMDA NEMZETI VÁLLALAT

MOLNÁR ERIK ELVTÁRS ELNÖKI SZÉKFOGLALÓJA A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT KÖZGYÜLÉSÉN

1949 november 9-én.

Tisztelt Tagtársaim!

Engedjék meg mindenekelőtt, hogy megköszönjem az elhangzott meleg üdvözlő szavakat. Azt hiszem, hogy valamennyien egyetértünk abban, hogy a most lezajlott választás nem egyszerű tisztújítás volt. A célja nem abban állt, hogy a Társulat tisztikarát megújítsa, hanem abban, hogy megújítsa a Társulat szellemét és a Társulat módszereit. A Társulat a multban a félfudális kapitalista Magyarországon, s így szükségszerűleg ennek megfelelő szellemben és módszerekkel működött. Most, amikor Magyarország a szocialista fejlődés útjára lépett, a Társulat is lépést akar tartani a szocialista Magyarországgal és ennek megfelelően akarja megváltoztatni szellemét és módszereit. Engedjék meg, hogy ezt az alkalmat felhasználjam arra, hogy néhány szóval egész röviden rámutassak arra, miben látom én a régészeti tudományok szerepét és miben látom helyes módszereit.

A polgári tudományban és elsősorban a nyugati polgári tudományban a régészet tárgyának többnyire a művészet emlékeit tekintik. Nekünk ezekkel a polgári nézetekkel gyökeresen szakítani kell. A régészet a mult összes anyagi emlékeivel foglalkozik. Ezek közé tartoznak a művészet anyagi emlékei is, s minthogy a régészet a mult összes anyagi emlékeivel foglalkozik, vizsgálatának körébe nemcsak az őskor anyagi emlékei tartoznak, hanem kiterjeszti figyelmét a történeti korszakok anyagi emlékeire is. A régészeti tudomány, e szerint a helyes felfogás szerint, a történettudománynak egy része, az a része, amely az emberiség multját *dologi történeti források* alapján vizsgálja.

Kétségtelen, hogy a régészet nagy szerepet játszik az őskorszakok felderítésénél, amelyekről írásbeli feljegyzések nem maradtak fenn, de nem kevésbé fontos a szerepe a tulajdonképpeni történeti korszakok felderítésénél, annak ellenére, hogy ezekről írásbeli feljegyzésekkel rendelkezünk. A középkor írásbeli feljegyzései pl. alig terjednek ki a falu életére. A középkor oklevélszerkesztői, krónikásai, akik a falusi dolgozók munkaerejének kizsákmányolásából éltek, beérték azzal, hogy ez a kizsákmányolás biztosítva van, de édes-keveset törődtek azzal, hogy a parasztok milyen feltételek mellett termelik a tőlük kisajátított értéktöbbletet. Itt azt az ismeretet, amelyet az írásos feljegyzések nem tudnak nyújtani, a dologi emlékek felkutatásával kell biztosítanunk. És annál nagyobb a régészet szerepe ezen a területen, mert, mint ismeretes, a magyarság őskora nem Magyarország területén zajlott le. Szerencsére a Szovjetunió hatalmasan fejlett régészeti tudománya a legbehatóbban foglalkozik a Szovjetunió területén található összes régészeti emlékek feltárásával, többek között azokkal is, amelyek a magyarok elődeinek történetét és nyomait őrzik, és megállapíthatjuk, hogy ez a munka olyan messzire haladt, hogy a szovjet régészek és a többi szovjet tudomány valósággal újjáteremtette a magyar őstörténetet, a nélkül, hogy erről a magyar tudomány a jelen pillanatban általában tudna.

Ami a dologi emlékeket illeti, a legfontosabbak ezek között nem a művészeti, hanem a szoros értelemben vett anyagi kultúra emlékei. Ezzel természetesen nem a művészeti emlékek jelentőségét akarom csökkenteni, csupán hangsúlyozni akarom a társadalom anyagi szerkezetétől való függésüket. Az anyagi kultúra emlékei, mint az ember anyagi, termelő munkájának az eredményei, feltárják a mult anyagi kultúráját és így világosságot derítenek a társadalmi élet alaprétegére, arra, amelyen a társadalmi élet egyéb formái emelkednek.

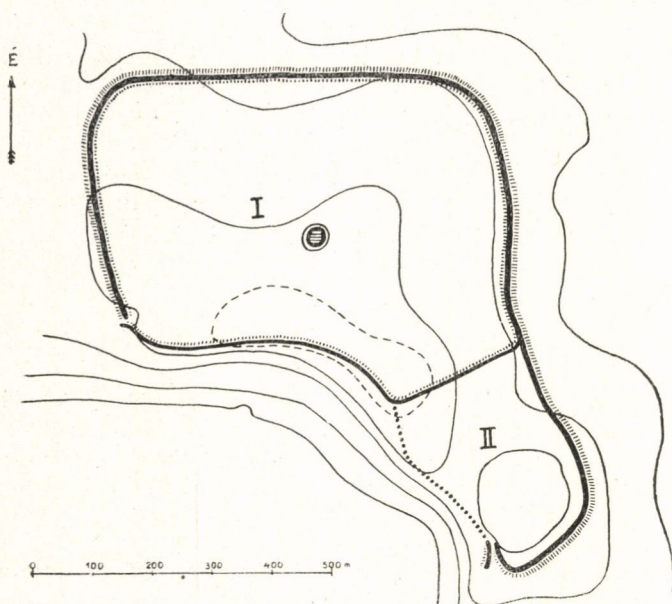
A régészet, ha helyesen látja feladatát, nem érheti be a tipológiai módszer alkalmazásával, azaz hogy a régiségeket típusok szerint csoportosítsa, sem ezen túlmenően az összehasonlító módszer alkalmazásával, azzal, hogy különböző korok régiségeit egymással összehasonlíttja. A régészetnek a régiségek vizsgálatánál a történeti tények összességéből kell kiindulnia, amelyek között a régészeti tárgy csak egyik kifejezése a történeti jelenségeknek. A régiségeket az írott történet, a nyelv, a művészet, etnográfia, folklóre tényeivel összefüggésben kell vizsgálni, tehát a társadalmi környezet fejlődéstörténetének eredményeként. Hogy az ilyen módszer milyen eredményes lehet, meggyőzően mutatja egy szovjet régész, Rybakov, nemrég megjelent munkája, mely a régi Oroszország kézműiparával foglalkozik.

A magyar régészetre a magyar mult felderítésében nagy feladatok várnak. A középkori történet alapja a magyar agrártörténet és ennek alapja az agrártechnika története. A középkori agrártechnika pedig úgyszólván teljesen ismeretlen. Én azt hiszem, hogy a régészet ezen a területen egyenesen döntő szerepet játszhat és igen nagy mértékben hozzájárulhat történeti tudásunk gyarapításához. Azt hiszem, hogyha a Társulat az új úton, amelyre lépett, abban az irányban fog haladni, amelyet most vázoltam, akkor a Társulat munkája eredményes lesz és a Társulat jó munkát fog végezni a magyar tudomány és a szocialista Magyarország érdekében.

PÉCS—JAKABHEGYI FÖLDVÁR ÉS TUMULUS-OK.

(1947—48. évi próbaásatások eredményei.)

A Nyugati-Mecsek legmagasabb csúcsa körül hatalmas földsánc húzódik. A hegy lábánál épült falvak és Pécs lakosai számos mondát fűztek a hegyi földvár keletkezéséhez. Legelterjedtebb a földsánc „avar gyűrű” származtatása volt. Márton Lajos egyetemi előadásaiból ismertük a földvár és a nyugati felén látható *tumulus* temetkezés kora-vaskori eredetét, s alulírott több alkalommal tett javaslatot a kísérleti kutatás anyagi feltételeinek biztosítására. Az 1947. év őszén Korda Alfréd, a Nemzeti Bank pécsi fiókintézetének jelenlegi elnöke, majd 1948. év őszén a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége biztosította a kutatás megindítását, amelynek eredményeit a következőkben hozzuk nyilvánosságra.

1. kép.

A szakadékokkal és erdőséggel körülvett Jakabhegy nagy területén található meg a földsánc és tumulus-ok keletkezését megelőző időből származó kora-vaskori kultúr réteg. A földsánc és a sírhalmok földjében bőségesen fordul elő cserép- és bronzhulladék. Az egyik feltárt tumulus-t pedig elpusztult kora-vaskori lakóház helyére hantolták fel. A földvár és a sírhalmok építői tehát nem az első lakói voltak a hegytetőnek. A legkorábbi cserép, mely a kutatás során jött felszínre, egy darab „déli dunántúli mészbetét” edény töredéke volt. A többi már az első-vaskor népeitől ered. Mindez nem zárja ki, hogy a kutatás szélesebb alapokra helyezésével más, korábbi kultúrák anyaga is előkerül majd.

Az 1. sz. képen bemutatott földvár sáncai két építési periódust árultak el. Az I. számmal jelzett területet kerítették körül először egyenlő magasságú földhányással, majd mikor az kevésnek bizonyult a védelemre, a földvár nyugati, északi és keleti sáncait jelentékenyen magasították, délkeleti

oldalánál pedig, feladva a régi sáncot, megnagyobbították a földvárat (1. sz. kép. II. felülete). A régi alacsonyabb földsánc és a magasított földsánc találkozásánál jól kivehető az, hogy a földvár területének nagyobbitása és a sánc magasabbra emelése utóbb történt (II. tábla, 1. kép). A régi, kisebb földvár déli sánca is jelentős földmunkával készült, annak ellenére, hogy ott a hegy meredek déli lejtője maga is védelmet nyújtott. A délkeleti nagyobbitásnál már nem tartották fontosnak a földvár déli meredek oldalán a sánc folytatódó létrehozását, mert korábbi tapasztalataik alapján látták, hogy a meredek oldalról nem kaphatnak támadást. A megnagyobbított földvár vegyes föld és kőanyagból készült, s minden bizonnyal hatalmas palánk állott rajta.

Ahol a földvár keleti és nyugati sáncai ráfutnak a déli meredek oldalra, ott voltak az eredeti bejáratok. A nyugati kapu, amely felől kevésbé vártak támadást (a tumulus-ok felé néző részén), volt a kisebb kapu. A délkeleti saroknál — ahol a földsánc vége bekanyarodik (II. tábla, 2.), és így a behatolónak egy szakaszon a meredek oldal és a földsánc között kellett a kapun keresztül a várba jönnie — volt a főbejárat. A pajzzsal, lándzsával behatolónak tehát nem kedvezett a terep, míg a védekezőnek annál inkább. A sánc bekanyarodó végét a kapu táján hatalmas föld egyenetlenségek zárják be, minden bizonnyal az őrség épületének romjai.

A nagyobbitott földsáncnal több mint négyszázezer négyzetméter területet vettek körül. A sánc magassága itt-ott, még mai állapotában is, eléri az öt métert, de külső meredek oldala ezt a magasságot néhol jóval túlhaladja (II. tábla, 3. kép). Az összehordott földmennyiség mintegy ötvenezer köbméterre tehető. Elképzelhetjük, milyen gigantikus erőfeszítésekre volt képes az itt erődítő katonai demokratikus szervezet.

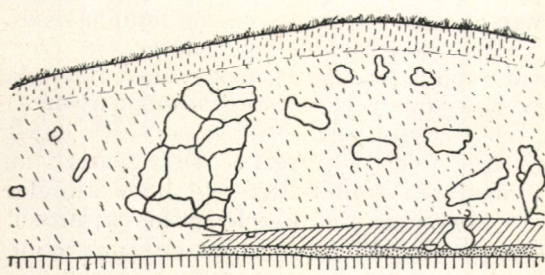
A kisebb földvár közepe táján ma is látható vízgyűjtő medencét ugyancsak a földvárral egyidőben áshatták. A tó vizét a földsánc magasabb déli szakasza és a tó közötti területől nyerte, a föld felszínére ezen a tájon kifutó agyagrétegen nyugvó homokból¹ (II. tábla, 4. kép).

* * *

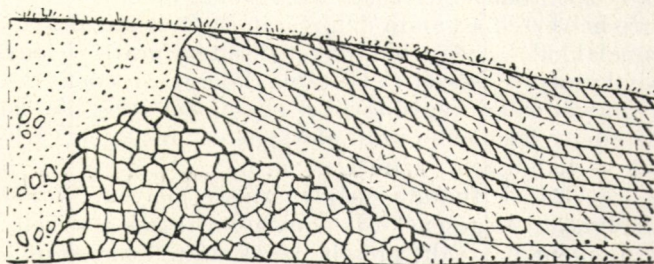
A sűrű erdő és bozót miatt áttekinthetetlen terepen kétszáz tumulus-t számláltunk meg s a kővágótöttösi határban, a hegy lábánál még nyolcat. Ezek közül az 1., 24., 75., 76. és a 102. sz. tumulus-t tártuk fel teljesen, míg a 2., 36., 37., 101. és a kővágótöttösi határban talált, 201. számmal jelölt tumulus-ok csak részben kerültek feltárára.

A tumulus-ok szerkezetéről elsősorban azok tájékoztatnak, amelyeken kirablás nyoma nem látható, de a kiraboltak is bizonyos részleteikben értékes adatokat nyújtanak.

A 2. sz. tumulus szerkezetét a 2. képen mutatjuk be. A sziklás talajt annakidején megtisztították a humusz-rétegtől, s az így kézbe került kövekből a felrakott máglya köré kőkoszorút raktak. A leégett máglya szenes, hamus anyaga mintegy 5 cm vastag rétegben maradt fenn. Ezt agyagos földdel borították le. A kőkoszorú középterére, ahol a máglyán a halott feketett, fa kamrát állítottak, amelyet kívülről kövekkel burkoltak. A kövek a kamra teteje felől beszakadtak, az oldalán pedig ma is eredeti helyükön, az elkorhadt faváz szerkezetének megfelelően befelé dőlve állanak (I. tábla, 1. kép). A kőkoszorún belül az egész kamrát helyi, köves földdel borították.

2. kép.

3. kép.

A 24. sz. tumulus lejtős terepen állt, így kőkoszorúja északkelet felé 60 cm-t lejt. A máglyaszint déli szélére — a kőkoszorún keresztül — 80 cm széles, hármas lépcsőfok vezet le. A máglyaszintbe közepén északnyugat-délkeleti irányú 210×110 cm nagyságú és 20 cm mély sírhelyet ástak (I. tábla, 4. kép). A sírhely nyugati sarkában 20×20 cm-es oszlopmélyedés volt. Ez a kamra fa-szerkezeti részének, de az egész sirt jelölő fejfának is lehetett a helye. A máglya leégése után a fa-kamrát itt a középtér külön bemélyedő sírhelye fölé emelték, de csak a tetejét rakták meg kővel, s itt is a kőkoszorún belül az egész teret földdel borították. A fa-kamra vázának korhadása és a föld természetes roskadása közben a kamra tetejére rakott kövek a lejtő északkeleti irányában dőltek el, így nem a sírhelyen feküdtek megtalálásukkor, hanem a lejtő irányában mellette (I. tábla, 3. kép).

A 37. sz. megbolygatott tumulus-nak ugyancsak külön bemélyedő sírhelye volt, de a fa-kamrát borító kövekből nem találtunk semmit. Csak északi része volt bolygatatlan, ahol a kamrán kívül egy durva edény töredékeit találtuk (V. tábla, 4. kép).

A jakabhegyi tumulus-ok szerkezetének vizsgálatánál figyelembe vettük a hegyre vezető utak mentén található tumulus-ok szerkezetét is. A kővágótöttösi földvárral átellenes löszdombon vizsgált 201. sz. tumulus (kirablása ellenére) megmutatta a halom szerkezetét (3. sz. kép). A kamrát 10 m átmérőjű, 2 m magas kőhalommal borították be, s a kőhalmot 2.5 m vastag földréteggel burkolták. A föld agyagos lévén, nem folyt közé a köveknek. A kőhalom anyagát a közeli kőfejtőből hordták ide, s a halom lábánál rakodás közben elhullott vörös kőpor és kavicszemcsék a sárga lösztalajon 2–3 mm vastag réteget alkottak, a ráhordott agyag alatt. Így nyilvánvaló, hogy a halmot a kő felrakása után azonnal betakarták földdel, máskülönben ez a vékony kőporréteg összekeveredett volna a humusszal. A köveket borító föld a szerint, hogy felszíni, vagy mélyebb rétegből való-e, sötétebb és világosabb rétegeket mutatott, a 0–2 m-ig emelkedő kőhalommal párhuzamosan.

A felső rétegek a halom kopása miatt a jelenlegi felszínre futnak ki, így a legfelső réteg meghosszabbítása a halom középpontja fölé adja a halom eredeti 4.5 m-es magasságát. A fentiek alapján nem látunk egyöntetűséget a kövek elhelyezésében, mert a kőkoszorú sincsen meg minden tumulus-nál, de a fa-kamrát mindegyiknél fel kellett tételeznünk.

* * *

¹ dr. Szabó Pál Zoltán állapította meg.

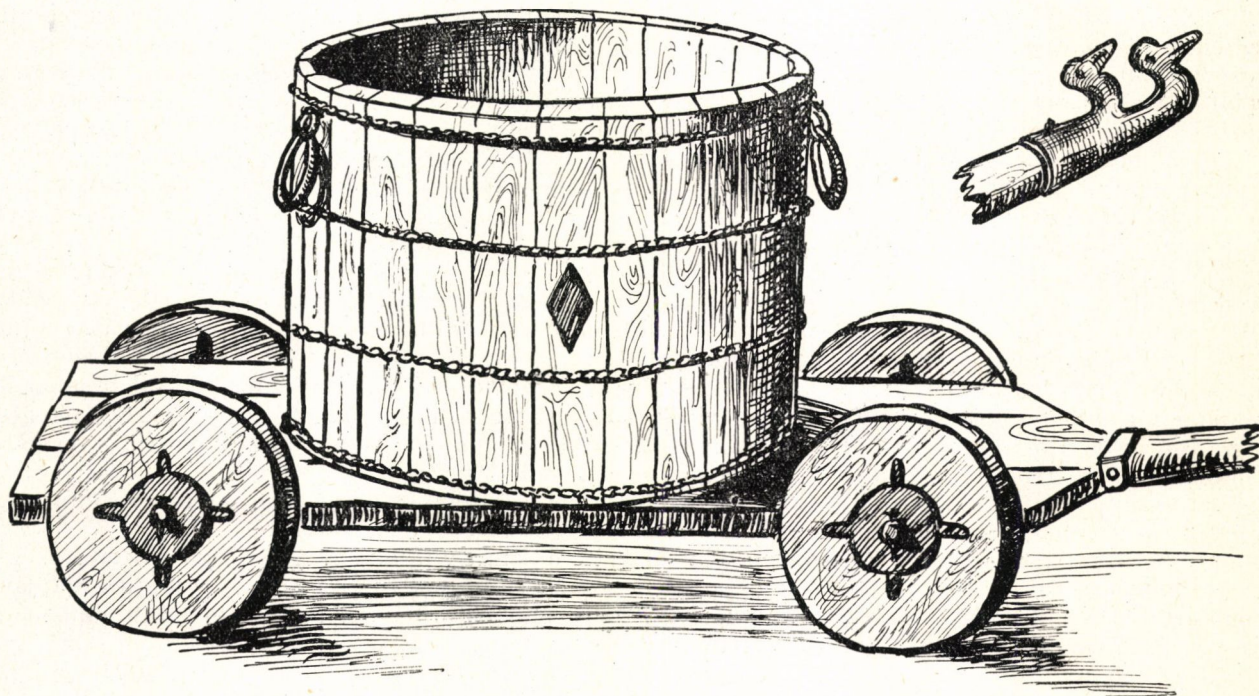
A tumulus-ok sírkamrájában talált, tehát kimondottan a temetkezési szertartások során sírba-került mellékletek közül a jelentősebbeket bemutatjuk.

A kirabolt 1. sz. tumulus kamrájának déli sarkában a bolygatás szintjénél 8 cm-rel mélyebben vastag, szétporlott bőranyag málladéka, három bronz szíjelosztó; alattuk köpüs vaslándzsavég, vaskés, csiholó acél (?) kova, nyéllyukas vasbalta, jakabhegyi finom homokkőből csiszolt, hosszúkás, átfúrt fenőkő, áttört, bronzmarkolatú vaskés (tokján bronz verettel), ismeretlen rendeltetésű bronz korongcska, bronz zabla (hármás karikájú zabla-rudakkal), majd a felsorolt tárgyak alatt már jobb állapotú szíjazat, bőrlemez és újabb három, szíjelosztó bronzgombot találtunk. A zabla szíjazata részben megfigyelhető volt. A zablarúd karikáin kétszer átbujtatott szíjak a zabla és a gyeplő felé is csomóba futottak össze. A szíjelosztó gombok közül kettő kettő volt egymás közelében, egy egy pedig távolabb. A három alsó (elosztó részével) fölfelé nézve feküdt (V. tábla, 3. kép, III. és IV. táblák). A vaskés stb. mellékletek tehát a lószerszám bőr szemellenző tárcsái közé voltak téve, s ezeket a máglya leégése után helyezték a sírkamra déli szögletébe, majd mellé teheték a kirabláskor elvitt hamvakat tartalmazó urnát is. A halottat ugyanis a tumulus nyugati padozat szintjén helyezték máglyára, s a magasabb hőfokú továbbégetést a tumulus keleti felében lévő tűzpadon végezték el. A kamra helyén azonban az égett csontokat nem találtuk meg, míg a női sírokban az égett csontok a máglya törmelékes anyagába süllyedve kerültek elő. Nem mehetünk el szó nélkül a zabla és az áttört preszkita, bronzmarkolatú vaskés mellett sem. Ezek letagadhatatlanul magukon viselik a keleti lovasnomád kapcsolatokat. A vaslándzsa is rövidtollú, amely lovon harcolókra enged következtetni.

A 2. sz. tumulus-ban a leégett máglya középterületét, ahol a halott feketett, aranygyöngyökkel és központban elhelyezett üveggyönggyel hímzett lepellel takarták le (I. tábla 2. kép közepe), majd erre helyezték a kamra déli részén az ételt tartalmazó, kihajló szájszélű, vállán bemélyített párhuzamos vonalakkal és négy bütyökkel díszített grafitos fényű edényt (I. tábla 1. kép), melléje omphalos-os, belül grafitos csészét (VII. tábla, 1. kép), az edény tetejére pedig behúzott szélű borítótálat. Az üveggyöngyöt és aranygyöngyöket egymástól átlag 25–25 cm-re a máglya hamurétegének tetején találtuk. Az edény felemelése után alatta is ott feküdt a várt gyöngyszem, amelyet csak annak súlya nyomott bele a hamu felső szintjébe.

A 24. sz. tumulus máglyaszintbe mélyedő, külön sírmélyedése fölött feketett a halott a máglyán, amelynek a leégésénél a koponyacsontok a sírhely északnyugati felébe hullottak bele, a valószínűleg fejdíszként használt, préselt, kerek aranylemezekkel együtt. A koponyarészek közelében kerek, préselt flittereken kívül egy filigran munka, részben megolvadt töredékei is voltak. Az üveg- és aranygyöngyöket a sír közepe táján szertegurulva találtuk. Az égett lábész-csontok közelében pedig, a sírmélyedés déli vonalának közepén, 23 cm átmérőjű faedény lenyomata volt kivehető a hamus, szenes réteg tetején (I. tábla 4. kép felső részén).

A 37. tumulus-ból a máglyán égett csont-orsógomb töredéke és egy átfúrt, arany tűfej érdemel említést (I. tábla 2. kép lent).

Építési 5 -
1960

4. kép.

A 75. sz. tumulus-ból vaslándzsa, tokos bronzbalta, bronz nyílhegy, állatfejjel díszített, köpüs, bronz urnakocsi-rúdvég (4. kép), két lószerszámdísz, urnakocsi-rúdtartó pántja szögeccsel, három vas kocsi kerék, két rutalevél alakú, akasztós bronz lemez és két akasztó karikákkal az épebb leletek. Az urnakocsi-rúdvég² köpűjével nem nézett a kocsiveretek felé (VI. tábla).

A leletek hosszúkas négyszög-alakban helyezkedtek el, míg ahol a kirablás történt (V. tábla 1. kép), leleteket nem találtunk. A vas kerékek vékony küllői elrozsdásodtak, de az agyagból való kiindulásuk megfigyelhető volt. A karikás emelők az elkorhadt fa-urnaedény emelésére szolgálhattak, míg a rutalevél alakú lemezek az urnaedény veretei lehettek. E tumulus-ban szurokrögöket is találtunk, amelyek talán szurokfáklya lefolyt olvadékaik voltak.

* * *

A tíz tumulus közül a mellékletek alapján csak kettő látszik férfi sírjának. Az 1. sz. tumulus keleti és a 75. sz. tumulus északkeleti kőkoszorúja mellett gyöngye átégésű agyag-tűzpad volt, amely a férfi hamvainak továbbégetésére szolgálhattak, hogy azok elférjenek az urnaedényben.

A tumulus-ok keletkezését megelőző időből származó bronzanyag keveredett azok földjébe, a korábbi telepről. Ezek a bronzok egyidősek a korai-vaskor közepén elrejtett bronz raktár-leletekkel. A tumulus-ok felhantolása és a kisebb földvár építése ezt követően történt. A földvár nagyobbítása pedig a korszak végén következett be. Mindez egymásutánban i. e. 700—450 évek között ment végbe.

A vizsgálat alá vett tumulus-ok mindegyikében csak egy személy hamvait találtuk, s az előkerült mellékletek is a halott különleges társadalmi helyzetére világítanak rá, ellentétben a hegy lábánál (Makáralja) korábban feltárt népi temetők urnafészkes, szegényes sírjaival. Azt bizonyítják ezek, hogy az osztálytársadalom kialakulása e korban már megkezdődött.³

Pécs, 1949.

Török Gyula.

ЗЕМЛЯННАЯ КРЕПОСТЬ И КУРГАНЫ В ЯКАВНЕГУ ОКОЛО Г. ПЕЧЬ

(Резюме.)

На обширной территории Якавнегу, испещренной оврагами и лесами, местами встречаются земляные валы и курганы, происхождение которых относится к раннему периоду железного века. При раскопках их в изобилии попадались черепки глиняных сосудов и обломки бронзы. Установлено, что вскрытый курган (№ 75) был возведен на месте уничтоженного жилища — обстоятельство, доказывающее, что строители земляной крепости и курганов не были первыми поселенцами этого плоскогорья. Некоторые из найденных черепков, допускающих определение хронологии, относятся к южно трансданубийской культуре бронзовой эпохи, а остальные — к раннему периоду железного века. Это, однако, не исключает возможности, при дальнейших раскопках, обрести находку, принадлежащую к еще более ранним эпохам.

Изображенные на первом рисунке земляные валы крепости свидетельствуют о двух строительных периодах. Территорию, помеченную № I, как видно, сперва окружили одной высоты валом, а затем, когда это оказалось недостаточным, западные, северные и восточные валы повысили, сдвинув юго-восточные валы для территориального увеличения крепости (территория, помеченная № II). При слиянии прежних валов с новыми ясно видно, что повышение их и расширение территории произошли позднее. Южные валы оригинальной крепости были возведены с большими затратами труда, несмотря на то, что здесь крутой склон горы представлял собой естественную преграду для неприятеля. При расширении крепости оказалось излишним продолжение валов на стороне южного склона, так как из опыта было известно, что на крутую сторону горы нельзя ожидать нападения. Крепость строилась из смеси земли с каменным материалом и на ней стоял по всей вероятности прочный забор. Там, где западные и восточные части валов соприкасаются с южной крутостью горы, находились главные входы. Западные ворота, откуда менее всего ожидалось нападение, были меньшего размера. В юго-восточном углу — там, где конец валов загибается, образовался

участок, по которому движение происходило между крутым склоном горы и валами — были главные ворота. Конец входящего во внутрь вала возле входа оканчивается громадной земляной неровностью — остатками разрушенного здания — в котором по видимому находилась казарма охраны. Валы на некоторых местах и теперь еще достигают высоты 5 метров, а наружная крутая поверхность их значительно выше.

Допускается предположение, что водоем, сохранившийся до сих пор в середине оригинальной крепости, был выкопан одновременно с постройкой укрепления. Вода поступала в него с территории, заключенной между южным участком валов и озером, из выходящего на поверхность слоя песчаника, расположенного на глиняном пласте.

Величина кладбища соответствует размерам крепости. На необозримой местности, покрытой густым лесом и разросшимся диким кустарником, насчитывается более 200 курганов, из которых №№ 1, 24, 75 и 102 нами раскрыты полностью, а №№ 2, 36, 37 и 101, равно как и из отдельной группы, расположенной возле с. Ковágóttés, за № 201 — только частично. О структуре курганов дают понятие рисунки №№ 2 и 3, равно как и снимки 1, 3 и 4 таблицы I и снимок № 2 таблицы II. Поперечный разрез кургана № 2 показывает, что перед разложением костра удалялся черноземный слой и из оказавшихся в нем камней складывалось кольцо. Оставшийся от сгоревшего костра пепел имеет толщину 5 см. В каменном кольце, над телом умершего возводилась деревянная постройка, которая обкладывалась камнями. Камни крыши упали, а камни стен находятся и теперь на своем первоначальном месте, подавшись лишь несколько вперед вследствие гниения деревянных частей конструкции. На постройку внутри кольца насыпана земля, образовавшая высокий холм, который с течением времени вследствие разрушения постройки и эрозии почвы осел, стал плоским и оползень земли покрыл собой кольцо. В кур-

² Urnakocsink rúdvégének állatfejei szarvastehén ellaposított és sematizált ábrázolása. A strettwegi kultikus kocsinak húzóállatainál még tisztán felismerhető a szarvastehén-fej. Schmid: Der Kultwagen von Strettweg. A tokosbalta használatára kitűnő példát ad a fenti kocsi baltát emelő férfiszobra.

³ Tolstov. Szovjetszkája Ethnográfia 1946. I., 30.

гане № 24 в середине каменного кольца видна вырытая могила (4. снимок таблицы I). Деревянная постройка кургана № 37 — как видно из рисунка — не была обложена камнями (2. снимок таблицы II). Деревянная камера кургана № 201 покрыта каменным слоем в навалку 10 метров диаметром и 2 метра толщиной, засыпанным глинистой землей 2,5 метра высотой. Камень кургана доставлялся из ближайшей каменоломни и красная пыль, спадавшая с камней при разгрузке, скопилась у подошвы холма и образовала в смеси с гальками слой под глиной 2—3 мм. толщиной. Из этого можно заключить, что постройка была засыпана землей немедленно по обложении ее камнями, иначе бы красная пыль смешалась с черноземом. Земля, лежащая поверх камней, показывает до высоты в 2 метра более темные или светлые полосы, в зависимости от их близости к поверхности, параллельно с каменным холмом. Продолжение верхнего слоя в направлении центра кургана дает оригинальную высоту холма, составляющую 4,5 метра. Как видно из сказанного, в расположении камней нельзя обнаружить единства замысла, но наличие деревянной постройки в каждом кургане можно считать фактом, неподлежащим сомнению.

В каждом осмотренном кургане был найден прах лишь одного умершего. Из оказавшихся возле него предметов показываем наиболее значительные. В южном углу камеры ограбленного кургана № I на 8 см. ниже черты раскопки оказались следующие предметы: кусок исленной толстой кожи, 3 бронзовые пуговицы, разделяющие ремни, под ними наконечник железного копья, железный нож, стальное огниво, железная секира с отверстием для рукоятки, точильный брусок из местного тонкого песчаника с просверленным отверстием, железный кинжал с бронзовой рукояткой (с ножами бронзовой чеканки), небольшой бронзовый диск и бронзовое удило (с трехколесными псалями). См. снимок № 1 на таблице II, равно как и снимки таблиц III и IV. Под перечисленными предметами были обнаружены остатки ремней и кожаная пластинка с 3 разделяющими ремни пуговицами. Сохранившиеся части ремней показывают, что ремни,

дважды продетые в кольца псалий, образовали узлы и в направлении поводьев. Вышеназванные предметы были положены в могильную камеру после сожжения костра, а урна с прахом умершего унесла с собой в свое время грабители кургана. Точильный камень без сомнения местного происхождения, но он, равно как и другие предметы носят на себе явный характер принадлежности конским кочевникам (см. короткий наконечник железного копья и ажурное украшение кинжальной рукоятки). Середина сгоревшего костра кургана № 2, где находился и прах умершего, по нашему предположению в свое время была покрыта расшитым золотом и стеклянным бисером покрывалом и на нем установлены характерные сосуды с графитным блеском (см. снимок № 1 таблицы I, середину снимка № 2 и первый сосуд на снимке № 3 таблицы II). В пепле сгоревшего костра кургана № 24 найдены золотые блески и золотой бисер, обломок расплавленных филигранных серег и отщип деревянной посуды 23 см. диаметром. В кургане № 37 заслуживает внимания золотая головка булавки (снимок № 2 таблицы I). В кургане № 75 найдены: длинное железное копьё, бронзовый топор, бронзовый наконечник стрелы, торец дышла урной коляски, украшенный звериными головами, 2 украшения сбруи, дышловой хомут со штифтом, втулки 3 колес с остатками спиц и бронзовые крючки с ушками и кольцами. Из них 2 меньших могли служить и для украшения урны, а 2 больших служили для переноса ее (рисунок № 4.).

Бронзовый материал, имевший свое происхождение задолго до времен создания курганов, смешался с другими предметами. Бронза имеет возраст идентичный возрасту бронзовых складов, скрытых в тайниках около середины раннего железного века. Насыпка курганов и постройка земляной крепости произошли вскоре после этого периода, а расширение крепости последовало в конце эпохи. Все это произошло от VII до V века до начала нашего летоисчисления.

Дьюла Тёрэк

THE EARTHWORK AND TUMULI OF PÉCS—JAKABHEGY

(The results of the trial-excavations in the years 1947/1948.) (Extract.)

On the extensive area of Jakabhegy, surrounded by ravines and woods, we have found the layer belonging to the Early Iron Age, anterior to the building period of the earthwork and tumuli. In the soil of the entrenchments and the barrows, we found sherds and bronze refuse in abundance. One of the tumuli we laid open had been erected on the site of a former dwelling-house, consequently the builders of the earthwork and of the tumuli were not the first inhabitants of this mountain crest. The earliest sherd suited for dating belonged to the Bronze Age incrustated ware of the southern trans-Danubian district. But this is a unique find, the others belong to the first Iron Age. It is possible that after further excavations, we shall discover material belonging to other earlier cultures too.

The intrenchments as seen on fig. 1. point to two building periods. First, the area marked with I was surrounded by a rampart of a similar height, but as this was insufficient for the defense, the western, eastern and northern entrenchments were heightened; on the south-eastern side the old entrenchment was abandoned and the earthwork enlarged (Fig. 1. area II.). Where the old, lower entrenchment and the enlarged one meet, we can well discern, that the earthwork was heightened and its area extended subsequently. The southern entrenchment of the older, lower earthwork was built with considerable efforts, although the steep southern slope of the mountain offered a good defense. When the south-eastern side was enlarged, they did not think it important to continue the rampart on the southern side, for they experienced during the earlier attacks, that they could not be attacked from the steep side. The material of the earthwork was earth and stone and we may presume that there stood a high palisade. The original entrances were on the spot, where the eastern and western entrenchments arrive to the steep southern

side. The western gate, facing the tumuli, was a smaller one, here the danger of attack was not so great. The chief gate was by the south-eastern corner, where the end of the entrenchment turned and those who entered, had to pass for a while between the steep side and the entrenchment. The winding end of the entrenchment terminates in a large uneven terrain at the opening of the ascent (ruins of buildings). Probably, the buildings of the guards were here. Even to-day, the parapet is in some places 5 m high, but the outer, steeper side is much higher.

The water reservoir which is still visible in the centre of the smaller earthwork was probably dug at the same time as the earthwork. The water comes from the area between the higher, southern section of the entrenchment and the lake, from the sandstone layer with clay basis, which reaches the surface in this area.

The extension of the tumulus cemetery corresponds to that of the earthwork. It is difficult to survey this terrain because of the dense shrubs and the forest. We found more than 200 tumuli and laid open the tumuli No. 1., 24., 75., 76. and 102. wholly, while the tumuli No. 2., 37., 36., 101. and the tumulus No. 201., which belongs to a separate group found in the precincts of Kővágótöttös, were only partly laid open. Fig. 2 and 3, Pl. I, fig. 3, 4 and Pl. II. fig. 2 inform us about the construction of the tumuli.

The cross section of tumulus No 2. shows, that in front of the pyre, the humus layer was removed and a ring was formed of the stones. The ashy, coaly remains of the pyre form a layer of about 5 cm. This was covered with earth and in the middle of the stone-ring, where the deceased had lain, a wooden chamber, cased in stones, was erected. The stones fell in from the roof of the chamber, but on the sides they are still standing on the original site: bent inwards, corresponding to the con-

struction of the decayed wooden framework. Inside the cairn, a high barrow was raised over the chamber, which after the collapse of the chamber, flattened under the influence of the erosion and buried the stone ring. The wooden chamber of tumulus No. 37 was not encased in stone. (Pl. II. fig. 2.) In tumulus No. 24, a deeper grave was dug in the middle of the stone ring (Pl. I. fig. 4). The wooden chamber of the tumulus No. 201 was covered with a stone mound (2 m high, 10 m in diameter) and afterwards with a 2.5 m thick layer of earth, but as the soil was clayey, it did not flow down among the stones. The material of the stone mound came from the near quarry. At the foot of the hill, the red grit, that fell down during the building, forms a 2.3 mm thick layer on the yellow loess under the clay, that was deposited later on top of it. This proves that after the mound had been erected, it was covered at once with earth, otherwise this thin layer of grit should be mixed with humus. The earth that covers the stones consists of lighter and darker strata, running parallel to the stone mound from 0 to 2 m, corresponding to the depth of the layers they were taken from. If we lengthen the top layer towards the centre of the mound, we get the original height (4.5 m). Consequently we find no uniformity in the arrangement of the stones, but we may presume that there was a wooden chamber in every tumulus.

In each tumulus we found only the ashes of one person. The most important grave-goods are shown on the plates. In the southern corner of the chamber of the plundered tumulus No. 1, 8 cm. deeper than the disturbed level, we found the remains of thick, mouldering leather material, three bronze buttons for dividing the straps, under them, a socketed iron spear-head, iron knife, steel (?) flint, an iron axe with shaft-hole, a perforated whetstone made of the fine sandstone of Jakabhegy, iron knife with pierced bronze handle, with bronze mountings on the sheath, a small bronze disk and bronze bridle (the rods with triple rings). (Pl. II, fig. 1., Pls. III and IV.) Under these objects, we found again straps

and a leather plate with three bronze buttons for dividing the straps. It seems that the straps which were slipped twice through the rings of the rod, formed a knot towards the bridle and the reins as well. These objects were placed into the funerary chamber after the pyre was extinguished. The urn with the ashes had been taken away when the tumulus was plundered. The whetstone is doubtless a local product of Jakabhegy, but the other objects are related to the Nomadic horsemen (the iron spear and the pierced decoration of the knife handle). In tumulus No. 2, the central area of the extinct pyre, where the ashes of the deceased were also scattered, was probably covered with a cloth embroidered with gold and glass beads. Upon that were placed the characteristic vessels, having a graphitic lustre. (Pl. I, fig. 1. and the middle of fig. 3., Pl. II. fig. 3, the first vessel.) Among the cinders of the pyre in tumulus No. 24, gold tinsel and beads, the molten remains of a filigree earring and the impression of a wooden vessel (23 cm in diameter) were found. Among the grave-goods of tumulus No. 37, a golden pinhead is worth mentioning. In tumulus No. 75 we found a long iron spear, a socketed bronze axe, a bronze arrow-head, the socketed pole-top of an urn chariot decorated with animal heads, two horse-trappings ornaments, the hoop of an urn chariot pole with rivets, three iron hubs with fragments of the spokes, and bronze loops (handles and rings). The smaller loops were perhaps decorations on the urns, while the two big rings were used for lifting the wooden urn-vessel. (Fig. No. 4.)

When the tumuli were erected, bronze material belonging to an earlier period got into their soil. These bronze objects are contemporaneous with the bronze hoards hidden about the middle of the Early Iron Age. Then followed the building of the tumuli and of the smaller earthwork, while the latter was enlarged at the end of the period. This happened from the seventh to the fifth centuries B. C.

Gyula Török.

A MAGYARORSZÁGI SZARMATÁK TÖRTÉNETÉHEZ.

1.

Magyarországra történt beköltözésük óta a jazigok a történeti források tanúsága szerint állandóan nyugtalankodtak és próbálták tágítani azt a hurkot, amelybe belekerültek. Politikai és gazdasági szempontból egyaránt létkérdés számba ment számukra ugyanis mindvégig a roxolánokkal és a pontusvidéki kereskedelemmel való kapcsolatok újbóli megteremtése. Ez hosszú küzdelem és sok, sikertelen próbálkozás után *Marcus Aurelius* alatt sikerült is nekik. A filozófus császár ugyanis megengedte, hogy Dácián keresztül a roxolánokkal közlekedhessenek.¹

Hogy milyen nagyjelentőségű volt ez számukra és milyen rendkívüli hatása volt annak, hogy a roxolánokkal és a pontuszi kereskedelemmel újra közvetlen kapcsolatba kerülhettek, leginkább a régészeti leletekből láthatjuk. Párducz kutatásai kimutatták ugyanis, hogy a magyarországi szarmata leletanyag több periódusra választható szét.² Igen fontos már most, hogy a második periódus éppen az i. u. 2. század vége felé kezdődik, s az elsőtől főleg abban különbözik, hogy olyan fémtárgyak és gyöngytípusok jelentkeznek benne, amelyek eddig teljesen hiányoztak a Kárpátmedence területéről. Ilyenek az ú. n. szarmata csatok, a gyűrűs és korongos markolatvégű, rövid kardok, több fibulatípus és a kubooktaedrikus gyöngyök.³ Ezekkel kapcsolatban rögtön fölmerül az a kérdés, milyen eredetű ez az új szarmata leletanyag. Az első periódus sajátos szarmata leletanyaga tekintetében semmi kétség sem lehet aziránt, hogy azt a Magyarországra beköltöző szarmaták a Pontus-vidékről hozták magukkal. A második periódus jellegzetes szarmata anyagával kapcsolatban Párducz pozitív és negatív érvek alapján szintén pontuszi eredetre gondol. Részben ugyanis sikerült neki a pontuszi eredetet világosan bizonyítani, mint a kardok, a kéttágú csüngők, egy csattípus és az aláhajlított lábú fibula esetében. A leletanyag másik részének hasonló eredetét pedig azért tartja valószínűnek, mert Magyarországon az illető lelettárgyaknak semmi előzménye nem található. Ezeket az utóbbi eseteket érdemes közelebbről is megvizsgálnunk.

Ami a kubooktaedrikus gyöngyök eredetét illeti, a féldrágaköből készült gyöngyöket, mint erre már korábban Párducz is gondolt,⁴ általában északindiai eredetűeknek szokták tartani.⁵ Úgy látszik tehát, hogy az i. e. 3. századtól kezdve a szarmata-korban, egészen a húnok megjelenéséig, a Pontus-vidék élénk kereskedelmi összeköttetésben állott Észak-Indiával, s ennek egyik fontos eleme éppen a gyöngykereskedelem volt. Ez a kereskedelem jórészt valószínűleg a Syr-daryán, vízi úton bonyolódott le, s innen kaphatta ez a folyó a kínai és a türk fordítások szerint „Gyöngy folyó” jelentésű Jaxartes (**Yaxšart*) nevét. A magyarországi kubooktaedrikus gyöngyök keleti eredetét közvetlenül bizonyítja már most az, hogy ez a gyöngytípus igen jól ismert a Černiachov-i⁶, valamint az Olbia-i leletekben.⁷ Kétségtelen tehát, hogy a magyarországi szarmatákhoz a Pontus-vidék közvetítésével jutott el ez a gyöngytípus.

Igen jól megfogható a szarmata csatok keleti, ill. pontuszi származása is. Párducz is utal arra, hogy egy jellegzetes csattípusnak, amelynél a tűske keresztalakú, pontos megfelelőjét találjuk meg egy keresi leletben.⁸ Ugyancsak pontos megfelelőit mutatja ki a kosibejevi és kuzminski temetőkből a szintén az övhöz tartozó kéttágú csüngőknek is.⁹ Ezeket a párhuzamokat azonban még lényegesen szaporíthatjuk. Keresztalakú tűskéjű csat került elő távolabb, keletebbre, Permiában is Trandy mellett.¹⁰ Egy másik, eléggé gyakori csattípust képviselnek a kerek, néha kissé tojásdadalakú, szíjszorító lemez nélküli nagy csatok. Ezeknek a megfelelőit keleten szintén megtaláljuk, pl. az Atamanovy Kosti-i leletekben.¹¹ Ugyancsak szíjszorító lemez nélküli, téglalapalakú csatokat is ismerünk a magyarországi szarmata leletekből. Hasonló csatokat találunk olbiai leletekben.¹² Az utóbbi két típus előfordul rövid, szíjszorító lemezzel ellátott alakban is, de szintén nagy kivételben. A félköríves típusra többek közt Olbiából¹³, a szögletesre pedig a Volga melletti Miš'ina Pristan-i kurgánokból idézhetünk példát.¹⁴ A magyarországi szarmata csatok legjellemzőbb típusának azonban a kis, félköríves vagy szögletes, hosszú, szíjszorító lemezzel ellátott csatok tekint-

¹ Dio Cassius... 71, 19, 1–2.

² Legutóbb: Laureae Aquincenses... II., 320 skk.

³ Párducz, Denkmäler d. Sarmatenzeit II., 74 skk.

⁴ Párducz, id. m. I., 71 skk.

⁵ Ld. pl. Strzygowski, Altai-Iran und Völkerwanderung, 276.

⁶ Ld. Ebert, RLV XIII.

⁷ Ld. Posta, Arch. Studien auf russischem Boden, 450, 251. rajz, 2.

⁸ Párducz, id. m. II., 77.

⁹ Párducz, id. m. I., 74.

¹⁰ Ld. Schmidt, ESA 1, 1927, 31, 13. kép.

¹¹ Ld. Schmidt, ESA 1, 1927, 39, 27. kép.

¹² Posta, Archäologische Studien auf russischem Boden, 390, 226. rajz, 9.

¹³ Posta, id. m. 421, 242. rajz, 1.

¹⁴ Schmidt, ESA 1, 1927, 37, 19. kép.

hetők.¹⁵ Ezeknek megfelelőjük Oroszországban szintén került elő az Atamanovy Kosti-i temetőből.¹⁶ Még egy egészen különleges szarmata csatttípusról kell megemlékeznünk. Ennél a csattestnek belül a túske két oldalán két, félköríves nyulványa van. Ilyen csatot ismerünk az ernőházai¹⁷, csongrádi¹⁸ és orgoványi¹⁹ szarmata leletekből, s nyilván ehhez a típushoz tartozik a monori lelet kissé eltérő kivitellű kalcedon csatja is.²⁰ Ennek a típusnak pontos megfelelőjét találjuk meg az odesszai múzeum egy Olbiából vagy Kercsből származó csatjában,²¹ továbbá a „Stepan Razin” kolchoz mellett (davidovi ker., voronezi korm.) nemrégiben előkerült szarmata leletek között.²²

Nem lehet tehát kétséges, hogy a kuboektadrius gyöngyök, valamint a szarmata csatttípus, a gyűrűs és korongos, markolatvégű kardokkal, valamint az *aláhajlítottlábú* fibulával együtt új, pontuszi eredetű elemeknek tekinthetők a magyarországi szarmata leletanyagban. Mivel a korábbi leletekben ezeknek az elemeknek Magyarországon előzményét nem találjuk, s mivel viszont az első és második periódus leletanyagát egyebek közt a kalcedongyöngyök és a kerámiai anyag szorosan összekapcsolják, tehát az etnikum megváltozására nem gondolhatunk, ennek a jelenségnek csak a Pontus-vidékkel hirtelen megélné, rendkívül élénk kereskedelmi kapcsolatokban találhatjuk magyarázatát.

Az ezt a folyamatot létrehozó történeti tényezők keresésénél döntő fontosságú a második periódus kronológiai elhatárolásának a kérdése. Erre vonatkozólag Párducznak régebben nem sikerült egészen világos és határozott eredményt felmutatnia,²³ újabban azonban az egyes szarmata periódusok pontos elhatárolásának kidolgozásánál arra az eredményre jutott, hogy a második periódus java idejével i. u. 200 és 270 közé esik.²⁴ Ha a kérdést közelebbről vizsgálat alá akarjuk venni, mindenképp megállapíthatjuk, hogy a második periódus kezdetének megállapításánál nyilvánvalóan legcélszerűbb az új, pontuszi eredetű leletanyagot figyelembe venni, annál is inkább, mert a leletanyag egész jellegét ez határozza meg leginkább. Ezt szem előtt tartva, Párducznak az egyes lelettárgyak kronológiai helyzetére vonatkozó eredményei alapján a második periódus kezdetét valóban i. u. 200-ra, végét pedig valamivel későbbre, i. u. 280/300-ra tehetjük. Ha már most számításba vesszük, hogy az egyes darabok sírbakerülés előtt egy-két évtizedig használatban lehettek, akkor a Pontus-vidékkel való élénk kereskedelmi kapcsolatok időtartamát megközelítőleg i. u. 180 és 260 közé helyezhetjük.

Amint látjuk, a második periódus, ill. a Pontus-szal való szoros kereskedelmi kapcsolatok kezdete pontosan egybeesik a jazig-roxolán kapcsolatoknak *Marcus Aurelius* engedélye által lehetővé tett újjáéledésével. Így megállapíthatjuk, hogy a szarmatakor második periódusának leleteiből élénk táruuló szarmata anyagi kultúra képeinek kialakulásában legfontosabb tényező a jazigoknak a Pontus-vidékkel újból felvett szoros kapcsolata volt.

Nagyon valószínű, hogy a második periódusnak a Pontus-szal való szoros kereskedelmi kapcsolatok megszakadását jelentő vége is fontos történeti eseményekkel van összefüggésben. A pontuszi kereskedelemben a Dnyepervidéken a főszerepet Olbia és Tyras játszotta. Fentebb megfigyelhettük, hogy az ebbe a korba tartozó magyarországi szarmata leletanyag számos pontuszi eredetű darabjához olbiai leletekben találhatjuk meg a legközelebbi párhuzamokat. Ez arra mutat, hogy a jazigok pontuszi kereskedelmi kapcsolatainak egyik legfontosabb központja éppen Olbia volt. A pontuszi kereskedelemre azonban a gót mozgalom súlyos csapást jelentett, s mikor i. u. 260 körül Tyras és Olbia kezükbe került,²⁵ a jazigok pontuszi kereskedelmi kapcsolatainak is minden bizonnyal vége szakadt. Ez az időpont legalább is pontosan egyezik azzal az eredménnyel, amelyet a régészeti leletekből a Pontus-vidékkel való kereskedelmi kapcsolatok megszűnésére vonatkozólag nyerhetünk.

2.

Igen fontos megfigyelnünk, hogy abban az anyagban, amely a jazigok régészeti hagyatékának jellegét a második periódusban olyan határozottan megváltoztatja, olyan elemek is előfordulnak, amelyek eredetének kutatása nemcsak a Pontus-vidékre, hanem még keletebbre, a Volga vidékére is elvezet bennünket. Elsősorban a gyűrűs és korongos markolatvégű kardokra és a kuboektadrius gyöngyökre gondolunk, amelyeket megtalálunk már a volgavidéki alán sírokban.²⁶ Ez azért fontos, mert arra mutat, hogy Dél-Oroszországban az i. u. 1–2. század folyamán ismét bizonyos népeltolódások történhettek. Valóban, egész sor antik forrás bizonyossága alapján, a tudományos irodalomban erősen begyökerezett az a felfogás, hogy az alánok az i. u. 1–2. század folyamán lassan nyugat felé nyomultak és Marcus Aurelius alatt már elérték az Aldunát.²⁷

Ez a felfogás azonban helytelen, mert az antik földrajzi forrásoknak azok az adatai, amelyek az alánokat a Dontól nyugatra említik, egyszerű kartográfiai tévedés eredményei, a történeti forrásokban ugyanezen a területen említett alánok pedig a későbbi kor pseudohistorikus visszavetítései.²⁸ Van azon-

¹⁵ Ld. ezekről legutóbb Párducz, Ant. Hung. 1, 1947, 50 skk.

¹⁶ Schmidt, ESA 1, 1927, 39, 29. kép.

¹⁷ Párducz, Arch. Ért. 1, 1940, XLIII. t. 14.

¹⁸ Párducz, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns I., III. t. 2.

¹⁹ Szabó, FA 1/2, 1939, 102, II. t. 1.

²⁰ Párducz, id. m. XXIII. t. 20.

²¹ Posta, Archaeologische Studien auf russischem Boden, 433, 244. rajz, 4.

²² Smirnov, VDI 1940, 3/4., 364, 3. kép.

²³ Ld. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II., 82 skk.; Laureae Aquincenses. II., 321.

²⁴ Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. s. a.

²⁵ Ld. erre nézve: Ebert, Südrussland im Altertum, 228.

²⁶ Ld. Ebert, RLV XIII. 106, 108.

²⁷ Ld. pl. Ebert, Südrussland im Altertum, 376.

ban az alánok déloroszországi elhelyezkedésének megfogására egy eddig figyelmen kívül hagyott lehetőségünk. A déloroszországi görög városok az i. u. századok folyamán erősen eliránizálódtak.²⁹ Ez alatt a folyamat alatt különféle törzsekhez tartozó irániak olyan tömegekben költöztek be ezekbe a városokba, hogy százával maradtak ránk az egész Fekete-tenger mellékéről nevüket fenntartó feliratok.³⁰ Kézenfekvő, hogy ez a hatalmas névanyag aránylag a legbiztosabb támpontot adja számunkra az alán etnikum megfogására. Az alánok nyelvének az őket a többi irániaktól megkülönböztető sajátosságait jól ismerjük,³¹ nem ütközik tehát különösebb nehézségbe az alán névanyag kiválasztása. Ha most ilyen szempontból átvizsgáljuk a feliratok névanyagát, akkor azt találjuk, hogy nagy számban mutathatunk ki alán elemet a Dontól keletre fekvő pontuszvidéki városokban és a Krim-félszigeten, azonban egyet sem a Fekete-tenger északnyugati partvidékének görög városaiban. Nem tarthatjuk tehát valószínűnek az alánoknak az i. u. 2. században a Dunáig való előnyomulását. Mindenesetre lehetséges, hogy hatalmukat a Dontól nyugatra eső területre, esetleg a Donecig is kiterjesztették, azonban Dél-Oroszország nyugati részén mint etnikummal nem számolhatunk velük.

Ennek a megállapításnak több fontos következménye van. Elsősorban elesik az a szintén általánosan elfogadott feltevés, hogy az alánok a roxolánokat magukba felszívták volna.³² Így tehát a roxolánokkal az i. u. 2–3. században is mint jelentős tényezővel kell számolnunk. Az i. u. 2. században, ill. annak vége felé érkeznek meg a gótok Dél-Oroszországba és foglalják el azokat a területeket, amelyeket régebben a roxolánok tartottak megszállva. A gótokat Dél-Oroszországban erős iráni hatás érte, amely kultúrájuknak úgyszólván minden területére kiterjedt.³³ Az eddigi kutatás ezt a hatást abban a hitben, hogy a gótok ezen a területen már az alánokat találták, részben pedig azáltal megtévesztve, hogy a húnkorban a gótok az alánokkal gyakran együtt szerepelnek, az alánoknak tulajdonította.³⁴ Mivel azonban, mint megállapítottuk, az alánok a Dontól nyugatra eső területen ekkor még nem mutathatók ki, ezen a területen a gótok csak a roxolánokat találhatták, s így az őket ért iráni hatást is jórészen a roxolánoknak kell tulajdonítanunk.

3.

Ezen a ponton a történeti eseményeknek aránylag világosan rekonstruálható menete zavarossá válik. Ha ugyanis a roxolánokkal mint jelentős tényezővel kell számolnunk Dél-Oroszországban, hogyan magyarázhatjuk meg hirtelen eltűnésüket a 3. században? Az eddigi kutatás ezt a problémát részben azzal a feltevéssel próbálta megoldani, hogy az alánok szívták fel őket,³⁵ akik pedig nem fogadták el az alánokba való beolvadás elméletét, azok arra gondoltak, hogy a gótok morzsolták fel és olvasztották magukba őket.³⁶ Az első feltevés valószínűtlen voltára már fentebb rámutattunk. De nem megnyugtató a másik sem. Ha ugyanis figyelemmel kísérjük a gótokkal kapcsolatba került többi népek sorsát, akkor azt látjuk, hogy felszívódás és beolvadás egyik esetében sem történt, még a roxolánoknál kisebb népek, mint a bastarnák, skirek és karpok esetében sem. Az mindenesetre biztosnak látszik, hogy a gótok eredeti helyükről, a Dnyeper vidékéről, kiszorították és a román síkságra nyomták össze őket, kérdés azonban, hogy mi történt később velük.

A roxolánok eltűnésével egyidőben ugyanilyen nehezen magyarázható jelenségek tűnnek fel a Magyarországra beköltözött jazigokkal kapcsolatban is. A jazigok igen sokat mozgolódtak a 3. század folyamán, de egészen megmagyarázhatatlan az az aktivitás, amelyet a tetrarchiák idején kifejtének. Maguknak a császároknak húsz év alatt hétszer kellett hadjáratot vezetni ellenük, pedig közben hatalmas tömegeket telepítettek ki közülük római területre.³⁷ Mi növelte meg így a jazigok erejét? Később Constantinus idejében belső forrongás tört ki közöttük, s ekkor a császár újból hatalmas tömegeket, a források szerint 300 000 főt telepített át közülük római provinciákba.³⁸ Hogy milyen óriási szám ez, akkor látjuk tisztán, ha meggondoljuk, hogy a honfoglaló magyarság számát általában csak 200.000-re teszik. Ezeknek az óriási arányú kitelepítéseknek ellenére Constantinus és Valentinianus alatt a jazigok, akik a forrásokban egyébként ekkor már csak szarmata néven szerepelnek, még mindig változatlan erővel ostromolják a római határokat. Alig képzelhető el, hogy a beköltözések aránylag nem nagyszámú jazigság az állandóan tartó véresebbnél véresebb háborúk alatt ilyen mértékben megszaporodott és megerősödött volna.

Kézenfekvő lenne arra gondolni, hogy a jazigoknak ez a megszaporodása újabb népelemek hozzájárulásával történt. Valóban vannak olyan nyomok, amelyek erre mutatnak. Az Ammianus Marcelli-

²⁸ Jó példa az utóbbira I. Maximinus esete, akit az ellenséges beállítottságú Herodianos thráciai félbarbár származásúnak tett meg, s ebből aztán a *Historia Augusta* gót-alán keveréket csinált.

²⁹ Ebert, 343 sk.; Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, 144 skk., 167 skk.

³⁰ Ezeket a feliratokat Latyschev gyűjtötte össze és adta ki: *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, I. 1885, II. 1890, IV. 1901. A feliratok iráni névanyagára vonatkozó kutatások eredményeinek összefoglalása Vasmernél, *Die Iranier in Südrussland*, 23 skk.

³¹ Ld. Miller, Osetinskije etjudy, III. 1887, 82 sk., Die Sprache der Osseten, 7; Vasmer, *Die Iranier in Südrussland*, 28 sk.

³² Rostovtzeff, CAH XI., 95, 97; Altheim, *Die Krise der alten Welt* I., 97.

³³ Ld. Altheim, id. m. 98 skk.

³⁴ Altheim, id. m. 97, 104 skk.

³⁵ Ld. pl. Rostovcev és Altheim a 88. jegyzetben idézett helyeken.

³⁶ Harmatta, *Das Volk der Sadagaren*, Körösi Csoma-Emlékkönyv, 27.

³⁷ Orosius VII. 25, 12.

³⁸ Exc. Val. 32.

nusnál megőrzött szarmata nevek egy része olyan hangtani sajátosságokat mutat, amelyek a régibb jazig nevekből megállapítható nyelvtípustól különböző iráni nyelvről tanúskodnak. Ezek között a nevek között fordulnak elő jellegzetesen keleti germán nevek is, amelyek viszont arról tanúskodnak, hogy ezek a szarmaták már hosszabb ideje keleti germánokkal keveredtek. Feltűnő ezeknek a szarmatáknak a külső megjelenése is. Ammianus (XVII 12,2) úgy írja le őket, mint akiknek *csontpikkelyből* készült páncéljuk van, pedig ilyent a jazigok nem viseltek, ellenben jellemző fegyvere volt a roxolánoknak.³⁹

Ugyanilyen problémák jelentkeznek a régészeti anyagban⁴⁰ is. Párducz kimutatta, hogy a magyarországi szarmaták régészeti hagyatékában a 3. század vége felé újabb periódus kezdődik,⁴¹ amelyben két csoport halad párhuzamosan egymás mellett. Az egyik csoport halmos temetőkből áll, a másikra a lapos sírokban való temetkezés jellemző. Több okból valószínű, hogy a lapos temetők kultúrája a halmos temetőkénél hatása alatt a II. periódus kultúrájából fejlődött. A halmos temetőknél ellenben az új temetési rítus és olyan leletanyagoknak hatalmas tömege, amelyek a román síkság és a Pontuszvidék felé mutatnak, arról tanúskodik, hogy a szarmatakor III. periódusának ez a leletcsoportja valószínűleg új népelem megjelenésével van kapcsolatban.⁴² Figyelemreméltó jelenség ezekben a leletekben a hosszú, pallosszerű kard megjelenése,⁴³ amelyet a jazigok korábban nem ismertek,⁴⁴ de amely — mint Tacitus leírásából (Hist. I 79) tudjuk — szintén a roxolánoknak volt jellegzetes fegyvere. Ugyancsak fontos körülmény, hogy a leletanyagban igen sok germán hatás figyelhető meg, azonban valószínűleg nem magyarországi vandál, hanem keleti germán, gót vagy taifal.⁴⁵ Ennek a jelenségnek fontossága akkor lesz nyilvánvaló, ha arra gondolunk, hogy az Ammianusnál szereplő szarmata nevek közt is jellegzetes keleti germán neveket találunk. A régészeti anyag szintén arra mutat, hogy a halmos temetők népe feltehetőleg már hosszabb ideje keveredett keleti germánokkal.

Látjuk tehát, hogy a történeti és régészeti adatokból a következő két probléma adódik. A gótok a roxolánokat kiszorítják pontuszi területeikről és a román síkságra nyomják össze őket. Ez a hosszabb időn át tartó folyamat természetesen nem mehetett végbe mélyenjáró kölcsönhatások nélkül. A gótok igen sok iráni kultúraelemet vettek át, s nyilvánvaló, hogy ezzel együtt bizonyára roxolán etnikumot is szívtak fel magukba. Ennek megfelelően a roxolánoknál is számolhatunk gót kultúrális hatásokkal és gót etnikai elemek jelenlétével. A roxolánok azonban a nagy gót roham megindulásakor nyomtalanul eltűnnek, holott a többi népeknek, mint pl. a bastárnáknak, karpoknak stb., akiket a gótok szintén maguk előtt nyomtak, a történetét végig nyomon tudjuk követni. Kérdés tehát, hova és miért tűntek el a roxolánok.

Másrészt ugyanebben az időpontban, ill. valamivel később a magyarországi szarmatáknál olyan aktivitás, mozgalom, megszorodás figyelhető meg, amely legtermészetesebben új népelemek csatlakozásával magyarázható meg. Később az Ammianus által említett szarmata nevekben valóban jelentkezik is egy új réteg, s ezenkívül Ammianus olyan leírást ad a magyarországi szarmatákról, amely a jazigokra egyáltalán nem illik, ellenben megfelel annak a képnek, amelyet a roxolánokról más forrásokból alkothatunk. Azt is megállapíthatjuk az Ammianusból ismert nevek alapján, hogy ezek a szarmaták már régebb óta keleti germánokkal érintkeztek és keveredtek. Mindennek megfelelően a régészeti anyagban is a jazigoktól elütő temetkezésmód és a leletek számának az előző korszakokhoz viszonyítva hirtelen a kétszeresre történő szaporodása⁴⁶ világosan új etnikum megjelenésére utal. A leletek egyik jellegzetes tartozéka a hosszú pallosszerű kard, amely szintén a roxolánokra utal, más leletanyagok viszont arról tanúskodnak, hogy ez az új etnikum keleti germán népelemekkel keveredett. Felmerül tehát az a kérdés, honnan jött Magyarországra ez az erősen germán elemekkel keveredett új iráni népelem.

4.

A felvetett két probléma voltaképpen egymást oldja meg. Mivel a roxolánok eltűnése időben körülbelül egybeesik a magyarországi új iráni népelem megjelenésével, lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy ez a két jelenség egymással összefüggésben van, éspedig úgy, hogy a roxolánok a gótok nyomása alatt Olténian és Dácián keresztül Magyarországra jöttek, amikor a nagy gót roham megindult az aldunai római *limes* ellen.

Ezzel a feltevéssel a fentebb ismertetett problémáknak egész sora megoldódik. Magyarázatot kapunk a roxolánok eltűnésére és megértjük azt is, miért hallgatnak róluk a későbbi források. A roxolánok ugyanis a többi, a gótok által maguk előtt hajtott néptől eltérőleg nem római területre, hanem Magyarországnak a jazigok által megszállt részére jöttek át. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az i. u.

³⁹ Tacitus, Hist. I. 79.

⁴⁰ Ezt a problémát Párducz Mihállyal együtt ismertük fel és együtt találtuk meg a megoldását is. Munkánkba később belekapcsolódott Radnóti Aladár is, és eredményeinket a provinciális régészet és a numizmatika területéről érdekes megfigyelésekkel egészítette ki. Eredményeinkről a Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1946. okt. 26-án tartott ülésén közös előadásban számoltunk be.

⁴¹ Laureae Aquincenses. II., 321 skk.; Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. s. a.

⁴² Ld. Párducz (Laureae Aquincenses. II., 325), aki már akkor gondolt erre és részletesebben: Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns, III. s. a.

⁴³ Párducz, Arch. Ért. 2, 1941, 111 skk., Laureae Aquincenses. II., 322 sk.

⁴⁴ A szarmatakor második periódusából csak rövid kardokat ismerünk, ld. Párducz, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II., 77 skk.

⁴⁵ Ld. Párducz, id. m. III. s. a.

⁴⁶ Párducznak a Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. kötetében összeállított leletstatisztikája szerint a magyarországi szarmata leletek korszakonként a következőképpen oszlanak meg: I. periódus 39, II. periódus 50, III. periódus 105 lelet.

1—2. században a jazigoknak és roxolánoknak egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy kapcsolatot teremtsenek egymás között. Ez — mint láttuk — Marcus Aurelius alatt sikerült is nekik, és a jazig emlékenyag gyökeres megváltozása tanúskodik a jazig-roxolán kapcsolatok intenzitásáról. Kézenfekvő volt tehát a roxolánok számára, hogy a gótok nyomása előtt ne római területen Moesiában, hanem a velük rokon jazigok területén keressenek menedéket. Ez egyúttal meg is magyarázza, miért nem említik többé ennek a kornak történeti forrásai a roxolánokat. Ezek a források az eseményekkel római szempontból foglalkoznak, tehát a gótok által maguk előtt hajtott népek közül csak azokat említik, amelyeknek mozgási iránya római területre irányult s amelyeket később valóban római területre is telepítettek be, mint pl. a bastarnákat. A roxolánok azonban a jazigok területére mentek át s történetük szarmata név alatt itt már egybefonódott azokéval.

Így aztán érthetővé válik a jazigok hirtelen megerősödése, megszorodása és föltűnő erő kifejtése a 3. század utolsó negyedétől kezdve. A nagy tömegekben beköltöző roxolánok jórészen bizonyára ki is szorították a jazigokat eredeti helyükről, s az is valószínű, hogy mint nagyszámú és erősebb törzs a hatalmat is kezükbe kerítették és a jazigok anyagi kultúráját is átalakították.

Ezzel megoldódnak a régészeti anyag problémái is. A halmos temetkezési rítust a roxolánok hozzák magukkal, a mellette párhuzamosan élő lapos sírokban való temetkezés a jazigoktól származik. A roxolánok anyagi kultúráját azonban ők is átveszik, s így aztán a lapos temetők leletanyaga nemigen különbözik a halmosakétól. Ha tudjuk, hogy a keleti germánsággal hosszabb időn át érintkezésben lévő és velük keveredett roxolánok bejöttek Magyarországra, akkor egyszerre világos lesz, miért találunk az Ammianusnál felsorolt szarmata nevek között keleti germán eredetűeket és miért jelentkezik a régészeti anyagban olyan erős keleti germán hatás. Az is egyszerre megvilágosodik előttünk, hogy Ammianus, amikor a magyarországi szarmaták fegyverzetét ismerteti, a pikkelypáncélos harcosokban már roxolánokat ír le.

Hogy Ammianus a magyarországi szarmatákkal kapcsolatban nem ismeri a roxolán nevet, hanem egyszerűen csak szarmatáknak nevezi őket, azon nem kell meglepődnünk. Igaz ugyan, hogy az i. u. 1—2. századi római történeti irodalom szarmatákon a roxolán népnévvel szemben általában jazigokat értett. Az i. u. 4. században, Ammianus korában azonban a roxolánok neve az élő nyelvhasználatból már régen eltűnt, de ugyanígy nem volt használatos a jazig név sem, hanem a Magyarországon kavargó iráni konglomerátum egyszerűen szarmata néven volt ismeretes, szemben a keletről most már szintén ideérkező alánokkal.

Mennyire nem volt tisztában már Ammianus a jazig és roxolán népnév jelentésével, mutatja az, hogy ezeket a népeket régibb források után a Pontuszvidékre helyezi.⁴⁷ Ez a jelenség nem egyszerű archaizálás nála. Ilyen eljárást az antik földrajzi irodalomban több korban is megfigyelhetünk. Amikor a szarmaták megdöntik a pontuszi szkíta birodalmat, forrásaink még évszázadokon át mindig a régi, Hekataios és Herodotos által ismertetett népeket emlegetik ezen a területen.⁴⁸ Ennek főoka az volt, hogy hosszú időn keresztül nem álltak rendelkezésre új értesülések, amelyek az új helyzet zavaros etnikai viszonyaira fényt vetettek volna. Ez a folyamat ismétlődik akkor is, amikor az i. u. 3—4. században a szarmatákat szorítják ki más népek a Pontuszvidékről. Ptolemaios nagy földrajzi szintézise után az antik irodalomban többé már nem is jött létre olyan nagyobb arányú földrajzi kép, amely az új helyzetről világos tájékoztatást tudott volna nyújtani. Így Ammianus is csak ahhoz nyúlt, amihez lehetett: Ptolemaioshoz⁴⁹. De hogy Ptolemaiosból a jazigokat is ki tudta emelni, mint a Pontuszvidéken lakó népet, világosan mutatja, hogy ebben a korban a szarmata és jazig névnek mint egyenértékű megnevezéseknek a tudata, amely az 1—2. századi nyelvhasználatban uralkodó volt, már régen kiveszett. Ekkor már új barbár nevek, mint Limigantes és Ardaragantes ismeretesek csupán a magyarországi szarmatákkal kapcsolatban.⁵⁰

5.

Látjuk tehát, hogy az i. u. 3. század történetének egész sor problémája szinte önmagától oldódik meg annak a felismerésével, hogy a roxolánok a gótok nyomása előtt Magyarországra költöztek be. Kérdés már most csak az, hogyan és mikor volt ez lehetséges.

Ha a történeti eseményeket vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy az első nagy csapások Philippus és Traianus Decius alatt érik Dáciát. Forrásaink szerint Dáciát a karpok pusztítják, míg a gótok inváziója inkább Alsó-Moesia területe ellen irányul.⁵¹ Milyen nagyarányú lehetett a Dáciát ért katasztrófa, leginkább abból láthatjuk, hogy ettől az időtől kezdve itten a római pénzforgalom csaknem teljesen megszűnik. Kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a roxolánok beköltözése is Magyarországra ennek a megrázkódtatásnak a zavaibaiban kezdődhetett meg.

⁴⁷ Ammianus XXII. 8, 31.

⁴⁸ Ld. Harmatta, Quellenstudien zu den Skythika des Herodot, 6 skk.

⁴⁹ Ptolemaios és Ammianus viszonyára ld. Mommsen, Hermes 16, 1881, 612 skk.; Cuntz, Die Geographia des Ptolemaios, 39.

⁵⁰ Hieronymus, Chron. a. 2350.

Ennek nem is nehéz nyomait találnunk. Habár ugyanis a karpok inváziója Erdélyt érte, a gótok pedig Alsó-Moesiába törtek be, nem maradt érintetlenül Olténia területe sem. Éppen a fentebb említett két császár alatt omlik össze az Olt-*limes* előtti előretolt erőd sorozat, s ekkor vonják vissza az Olt vonalra a megszálló csapatokat is.⁵¹ Ezt figyelembe véve joggal lehet feltenni, hogy ugyanekkor ezt a területet is erős ellenséges invázióknak kellett érni. Mivel ezt a karpokkal és a gótokkal nehezen hozhatnánk kapcsolatba, valószínűbb arra gondolni, hogy ezek mögött az események mögött a roxolánoknak Magyarországra való betörését vagy betörésének első fázisát láthatjuk. Hogy ilyen betörés és áthatolás az olténiai—bánati keskeny római korridoron keresztül egyáltalán nem volt lehetetlen, azt mutatja az is, hogy barbár csoportok befészkelődése és portyázása még Moesiában is annyira állandósult, hogy mélyen bent a tartomány belsejében erődöket építettek ellenük az i. u. 256-ból származó kutlovicai felirat szerint.⁵²

Természetesen nem túlságosan valószínű, hogy a roxolánoknak egész tömege el tudott volna jutni Magyarországra e rövid pár év leforgása alatt. Más népek, mint pl. a karpok esetében is megfigyelhető, hogy több részletben kerülnek be római területre.⁵³ Könnyen lehetséges tehát, hogy a roxolánok sem egyszerre, hanem több részletben jutottak el Magyarországra. Ez a folyamat véglegesen valószínűleg csak Dácia feladása után fejeződött be, mert ekkor már semmi sem állhatott akadályként útjukba. Valószínű ugyanis, hogy a roxolánok feltehetőleg Traianus Decius alatt megindul (Magyarországra való) beköltözésének folyamatát a Gallienus alatt bekövetkező konszolidáció egy időre megszakította. Igaz ugyan, hogy éppen Gallienus alatt vonták ki Erdélyből az ott állomásozó csapatok jórészét, másrészt viszont éppen a Duna és a Temes közti területet sokkal erősebben tarották megszállva, mint azelőtt. Ennek az érdekes katonai átcsoportosításnak egyik célja az is lehetett, hogy biztosítsák az utat egy újabb teljes megszállás esetére és hogy elszigeteljék Moesiától a Gallienus által Dáciának nyilván keleti vagy északkeleti részébe határvédelemre telepített barbárokat. Másrészt azonban, ha meggondoljuk, hogy Dáciát egyelőre még nem adták fel, s hogy egyes csapattestek és az állami adminisztráció egyes pontokon még visszamaradtak, a Dáciát a birodalommal összekötő korridor ilyen erős katonai megszállásának legfőbb célját a tartománnyal való összeköttetés biztosításában láthatjuk. Hogy viszont erre a célra ilyen katonai rendszabályokra volt szükség, az azt mutatja, hogy ez az összeköttetés veszélyeztetett volt. Ez a veszélyeztetettség pedig legvalószínűbben a roxolánoktól származhatott.

Mi lehetett ugyanis a roxolánok átvonulási vagy áttörési útja? Ha az e tekintetben számbajövő közlekedési lehetőségeket megvizsgáljuk, akkor azonnal nyilvánvaló lesz, hogy ez legvalószínűbben a Vaskapun keresztül Mehadián, a Porta Orientalison, majd a Temes völgyében vezető, az ókorban és ma is egyaránt fontos közlekedési útvonal lehetett.⁵⁴ Rendkívül érdekes már most ebben az összefüggésben megfigyelni, hogy Gallienus alatt ennek az útnak a déli szakaszát két csapattest is őrzi: a *cohors III Delmatarum* Mehádia és Plugova között és a *legio XIII Gemina* egy részlege Herkulesfürdőn.⁵⁵ Nem nagyon valószínű, hogy ezek az alakulatok itten a *Dierna—Sarmisegethusa* közti utat őrítették volna, mert katonai szempontból nehezen képzelhető el, hogyan lehetett volna ezt az utat északról vagy keletről jövő támadás esetén itt az út legvégső szakaszán történő felvonulással biztosítani. Ezzel a csapat-elhelyezéssel a *Dierna—Sarmisegethusa* közti utat legfeljebb délről jövő támadással szemben lehetett biztosítani. Arra sem nagyon gondolhatunk, hogy ez a katonai csoportosítás keletről vagy északkeletről jövő támadással szemben lett volna hivatva védeni Moesiát. Ilyen támadás ugyanis a 2000 m-en felüli Godjanon, Retyezáton és Szárkőn keresztül nemigen képzelhető el. Az erdélyi medence felől jövő támadás legvalószínűbben csak a Vaskapu-hágón és a Bisztra völgyén keresztül képzelhető el, ha tehát ezek az alakulatok ennek az elhárítására lettek volna hivatva, akkor valahol Karánsebes vidékén kellett volna felvonulniuk. Katonai szempontból tehát valószínűbbnek látszik az, hogy ezeknek a csapattesteknek az volt a feladata, hogy a Dáciával való összeköttetést egy Olténiából jövő támadással szemben biztosítsák. Nemigen gondolhatunk tehát másra, minthogy ennek a katonai erőcsoportosításnak az volt a célja, hogy az Olténiából a Temes völgyén keresztül az Alföldre vezető utat a roxolánok előtt lezárja s ezzel gátat vessen a dáciai korridoron való átözlésüknek, ami a már amúgyis részlegesen kiürített tartománnyal az összeköttetést teljesen megszakíthatta.

Valószínű tehát, hogy a Gallienus alatti hadügyi reformok s az ezt követő konszolidáció, továbbá az Olténiából a Nagy-Alföldre vezető út katonai lezárása a roxolánok Magyarországra való beköltözését egy időre megszakították. Viszont hogy legalábbis egy részük már Magyarországon volt, arra éppen az egyik Gallienus alatti ellencsászár, *Regalianus* történetének egy eddig figyelmen kívül hagyott és meg nem értett epizódja szolgálhat útmutatással. *Regalianus* *Ingenius* leverése után annak csapatai kiáltották ki császárrá 260-ban egyik forrás szerint Moesiában, egy másik szerint pedig a moesiaiak kezdeményezésére.⁵⁶ Mivel az újabb kutatások megállapították, hogy *Regalianus* lázadásában a felső-

⁵¹ Schmidt, Die Ostgermanen. 207.

⁵² Christescu, Istros I, 1924, 73 skk.

⁵³ Ld. Schmidt, Die Ostgermanen, 221, 224.

⁵⁴ Ld. erre az útra vonatkozólag Patsch, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan, SWAW 217, 1937, I. Abh., 108.

⁵⁵ Schmidt, Die Ostgermanen, 211.

⁵⁶ Epitome de Caesaribus 32, 3; Script. Hist. Aug. trig. tyr. 9; *Regalianus* lázadására vonatkozólag általában ld. Stein, RE II. R. I. Bd. 462 skk.

pannóniai X és XIII *Gemina*, a dáciai XIII *Gemina* és az alsómoesia XI *Claudia* legió vett részt, valószínűnek látszik, hogy mindkét forrás tudósítása csak azt jelenti, hogy Regalianust a moesia legió kezdeményezésére kiáltották ki császárrá. A kiáltás helye azonban valahol Pannóniában lehetett, mert Ingenius leveretése itt történt, tehát Mursán vagy Sirmiumban, ahol a lázadásban résztvevő csapatok is együtt lehettek.⁵⁷ Mindenesetre Regalianus uralma aligha terjedt ki Moesiára, mert pénzei csak Pannóniában kerültek elő.⁵⁸ Forrásaink szerint rövid uralma alatt a szarmatákkal kellett harcolnia, azonban a roxolánok kezdeményezésére katonái összeesküvése végzett vele.⁵⁹ A szarmaták alatt ennek a kornak a szóhasználatában jazigokat kell értenünk, tehát az ellenük való harc szintén Pannóniához köti Regalianust. Mit jelent azonban a roxolánok részvétele megbuktatásában? Ez az adat teljesen érthetetlen, ha a roxolánokkal csak a román síkságon Alsó-Moesia közelében számolunk, ahol Regalianus rövid uralma alatt meg sem fordult. Egyszerre érthetővé válik azonban, ha szem előtt tartjuk, hogy a roxolánoknak egy része ekkor valószínűleg már Magyarországon volt, tehát előidézhette azt a szarmata megmozdulást, amely ellen Regalianusnak harcolnia kellett, s mint itt lévő nyomós tényező, hozzájárulhatott megbuktatásához.

Regalianus bukásának története tehát valószínűleg már a roxolánoknak Magyarországon való jelenlétéről tanúskodik. Ebben az adatban nincs miért kételkednünk, mert a *Historia Augusta* másik sokáig érthetetlen adatát, hogy Regalianust a moesiaiak kezdeményezésére kiáltották ki császárnak, a tudományos kutatás az alsómoesia legio XI *Claudia* a lázadásban való részvételének bizonyításával szintén igazolta. Ha tehát Regalianus uralmának kezdetére a *Historia Augusta* kivételesen jó hagyományt őrzött meg, ugyanezt föltehetjük a bukására vonatkozó tudósításra nézve is.

6.

Dáciának Aurelianus alatt történt végleges feladása azután megnyitotta teljes mértékben az utat a roxolánok előtt. Beözönlésük hatásának hamarosan meg is kellett érződnie. Forrásaink szerint már Carus alatt olyan arányú lett a szarmata veszedelem, hogy betörésük nemcsak Illyricumot, hanem Thráciát és magát Itáliát is fenyegette.⁶⁰ Az eddigi kutatás ezt az adatot nem értékelte kellőképpen, mert nem látta a mögötte rejlő történeti összefüggéseket. Pedig forrásunkat aligha vádolhatjuk meg retorikai túlzással, mert az elkövetkező években a szarmata veszély nagysága még csak fokozódik. Diocletianus alatt, 286 és 293 között, két császári büntető hadjárat is indult a szarmaták ellen. Ezzel párhuzamosan a Duna vonalán nagyszabású erődépítkezés folyt Diocletianus személyes irányítása alatt. Igen nagy gondot fordított főleg a dunaszekesői hídfőállásra, de átépítették a szarmata front két szárnyának nagy erődjeit. *Bononia* ellenerődjét és *Transaquincumot* is. Ezután indult a harmadik nagy támadás Maximianus személyes vezetése alatt a szarmaták ellen.

Hogy milyen nagy jelentőségűek voltak ezek a szarmata harcok, arra kitűnő, egykorú dokumentumaink vannak. Ebben az időben kezdődik a *tetrarchia* új ezüstpénzverése, amelynek főtémája éppen a szarmatákon aratott győzelem dicsőítése.⁶¹ Ezek a pénzek arról tanúskodnak tehát, hogy a szarmaták legyőzésének birodalmi viszonylatban is nagy volt a fontossága, sőt mindennél inkább előtérben állott, mert ezeken a vereteken sem a gótokon, bastarnákon, karpokon, sem a quádokon vagy a markomannokon aratott győzelmek nincsenek megemlítve, tehát a szarmaták ekkor sokkal nagyobb veszélyt jelentettek, mint ezek a népek. Éppen ezért sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a dunaszekesői hídfőállás is a szarmaták, nem pedig a gótok ellen irányult.

De még ezután is tovább folytatódott a *tetrarchia* alatt a császárok által a jazigok ellen vezetett hadjáratok. Igazán nem csodálkozhatunk, hogy már az eddigi tudományos kutatás „meglepő”-nek találta, hogy Diocletianus korában hét nagy császári expedíciót kellett vezetni a szarmaták ellen, s ennek a meglepő jelenségnek nem is tudta kielégítő magyarázatát adni. Mert ez a szarmaták elleni erőfeszítés igazán rendkívüli dolog, ha meggondoljuk, hogy ebben a korban egyetlen más nép, még a gótok ellen sem volt szükség ilyen nagyarányú erőfeszítésre. A szarmatáknak ez az összes barbár népeket felülmúló nyomása ezekben az évtizedekben egyszerre érthetővé válik számunkra, ha arra gondolunk, hogy a roxolánok most már egész tömegükkel Magyarországon vannak.

Forrásaink arról tudósítanak, hogy Diocletianusék győzelmük után nagy szarmata tömegeket telepítettek át római területre. Ezek a szarmata tömegek, vagy legalábbis egy részük, valószínűleg a jazigok közül kerültek ki, mert éppen ebben az időben ér véget a szarmata leletek II. periódusa. Ezt a kérdést végérvényesen majd a további régészeti kutatások fogják eldönteni, de már most felhívhatjuk a figyelmet egy érdekes leletre, amely valószínűleg összefüggésben áll ezzel az eseménnyel. A somogy megyei Szil mellett, tehát Pannónia területén került elő egy olyan gyűrűs markolatvégű kard, amely igen jellegzetes darabja a II. periódus leletanyagának.⁶² Aligha tévedünk, ha ezt a leletet a Diocletianus alatt római területre betelepített jazigokkal hozzuk kapcsolatba. Ez a lelet egyúttal a mellett

⁵⁷ Ld. Stein, RE II. R. I. Bd., 462.

⁵⁸ Stein, RE II. R. I. Bd. 462 sk. Ezen a tényen nem sokat változtatnak Saria, Klio 30, 1937, 352 ssk. fejtegetései sem.

⁵⁹ Script. Hist. Aug. trig. tyr. 9.

⁶⁰ Script. Hist. Aug. Car. Num. et Carin. 9.

⁶¹ Ennek jelentőségét tudományos kutatásunk nemrégiben ismerte fel.

⁶² A szili kardra vonatkozólag ld. Párducz, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II., 79.

is szól, hogy az ekkor római területre befogadott szarmaták valóban a II. periódus kultúrájának hordozói, azaz jazigok voltak.

A jazigok nagy tömegekben történt kitelepítése a szarmaták belső feszültségének jórészt levezette. Azok a jazig elemek, amelyek még itt maradtak, elkeveredtek a roxolánokkal. Tőlük származnak valószínűleg a III. periódus lapos temetői, amelyeknek leletanyaga már teljesen hasonló a halmos temetőkéhez. Mindenesetre az a tény, hogy a lapos és halmos temetők területileg keverednek egymással,⁶³ arra mutat, hogy külön, önálló jazig hatalmi alakulás ez után az időpont után már nem maradt fenn.

Az előbbi fejtegetések után természetesnek fogjuk tartani, hogy az ezután következő évtizedekben a szarmatáknak a római limesre gyakorolt nyomása erősen csökken. De újabb nagyarányú zavarok törnek ki közöttük, amikor a gótok megtámadják őket. Constantinus ugyan segítségükre siet és a gótokat döntően megveri, de mégis igen nagy szarmata tömegek — a források szerint 300 000 ember — kényszerülnek elhagyni a Nagy-Alföldet és római területre telepednek be. Ennek az óriási arányú mozgalomnak az oka, forrásaink szerint, egy szarmata belháború volt. Mikor a gótok megtámadták a szarmatákat, azok felfegyverezték szolgálkait, utóbbiak viszont azután fegyverrel a kezükben elűzték uraikat.⁶⁴ A források szűkszavú előadásából nem derül ki, hogy ez a belháború milyen jellegű, társadalmi vagy törzsi harc volt-e. Azt sem igen tudjuk eldönteni, milyen szerepe volt benne a jazig-roxolán rétegződésnek. Legvalószínűbb mégis, hogy ez a belháború törzsi kötelékek mérkőzése volt. Ha pedig tényleg ez volt, akkor ez az esemény egyúttal a roxolán törzsi szervezet felbomlását is jelentette.

Valószínű, hogy az ekkor római területre betelepülő szarmaták jórésztben vagy egészében már roxolánok voltak. Erre vonatkozóan egy érdekes támpontunk is van. Julianus uralkodása alatt, tehát alig egy-két évtizeddel Constantinus nagy szarmata betelepítése⁶⁵ után, feltűnik az Alduna mellett egy kis iráni népelem *sadagar* néven. Később Jordanes is említi ezt a népecskét, és tőle megtudjuk, hogy pontosabban Kis-Skythiában laktak. Iráni népelem ide ebben az időben csak Constantinus nagy szarmata betelepítésével kerülhetett. Forrásaink valóban említik is, hogy a szarmaták egy részét Kis-Skythiába telepítették. A *sadagarok* népe tehát Magyarországról került a Constantinus-féle betelepítés alkalmával Kis-Skythiába. Már most a *sadagarok* neve annyit jelent, hogy „százhalmos (nép)”. Kézenfekvő arra gondolni, hogy ez a név kapcsolatban van a halmos temetkezés szokásával, ill. az ezáltal keletkezett halmos temetőkkel, amelyekben valóban százszámra találjuk a halmokat. Ha ez a kapcsolat tényleg fennáll, s ebben egyelőre nincs okunk kételkedni, akkor a *sadagarok* népében történetileg is sikerült megfognunk a halmos temetők kultúrájának hordozóit és igazolva láthatjuk azt a feltevésünket, hogy a Constantinus-féle szarmata áttelepítések részesei már jórésztben vagy egészben roxolánok voltak.

A Magyarországon maradt szarmaták a későbbi idők folyamán mindinkább szétszóródnak a a húnok megjelenése által előidézett nagy népvándorlásban. Egyes töredékeik sorsát még a következő századokban is figyelemmel tudjuk kísérni, de ezzel már újabb fejezete kezdődik a népvándorlás kétezredéves történetének.

Harmatta János

К ИСТОРИИ САРМАТОВ В ВЕНГРИИ

(Резюме)

Языги со времени своего переселения в Венгрию постоянно стремились поддерживать сношения с роксоланами и черноморской торговлей, но эти стремления вследствие укрепления власти лаков и захвата римлянами Дакии на протяжении многих лет не достигали цели. Лишь при Марке Аврелии им удалось завязать сношения с роксоланами через Дакию. Это событие имело громадное значение для развития материальной культуры языгов. Судя по найденному археологическому материалу для сарматов в Венгрии наступил новый период с конца II. в. н. э., который отличается от первого появлением металлических предметов и типов жемчужных бус, до сих пор невиданных на территории карпатского бассейна. На основании подобных находок, обнаруженных при раскопках в Восточной Европе можно установить, что эти предметы ведут свое начало с Востока, и так как этническая и культурная связь между первым и вторым периодом — по свидетельству найденной керамики — является непрерывной, весьма вероятно, что эти предметы восточного происхождения попали в Венгрию из окрестностей Понта при возобновлении сношений и торговли между языгами и роксоланами. Таким образом предположение, что конец второго периода сарматской эпохи находится в связи с окончанием названных сно-

шений, вполне подтверждается. Исходя из определяемых хронологических данных можно заключить, что второй период закончился около 280—300 г. н. э. Ввиду же того, что некоторые предметы могли быть в употреблении 20—30 лет до их вклада в могилы, интенсивные торговые сношения с Понтом по всей вероятности прекратились в 260 г. н. э. Наблизжайшие аналогии к сарматским археологическим находкам черноморского происхождения, принадлежащим к этой эпохе, представляют собой предметы, найденные в раскопках в Ольвии. Это наводит на мысль, что главной базой черноморской торговли языгов была Ольвия. Проведение готов нанесло тяжелый удар черноморской торговле, особенно около 260 г. н. э., когда Ольвия и Тирас попали в их руки. Тогда прекратилась вероятно и черноморская торговля языгов.

Вместе с вопросом сношения языгов с роксоланами возникает проблема, когда же появились аланы в придунайских областях? В научной литературе преобладает мнение, что аланы в течение I. и II. вв. н. э. медленно продвигаясь на запад, еще при Марке Аврелии достигли нижнего течения Дуная. Естественно, что в данном случае можно было бы говорить только о языго-аланских, а не о языго-роксоланских сношениях, что противоречило бы бесспорному свидетель-

⁶³ Ld. erre vonatkozólag Párducz, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. s. a.

⁶⁴ Eusebius, Vita Const. 4, 6; Ammianus XVII. 12, 18.

⁶⁵ A következőkre vonatkozólag ld. Harmatta, Das Volk der Sadagaren, 17 skk.

ству исторических памятников. Но это противоречие тотчас исчезнет, если источники истории аланов будут подвергнуты тщательному критическому просмотру. Ведь может быть установлено, что данные античной географии, упоминающие об аланах как о народе, живущем на запад от Дона, являются результатами картографических ошибок, а аланы упомянутые в исторических источниках на этой же территории, являются плодами обратного проектирования позднейших времен. Кроме того для определения местопребывания аланов на юге России имеется важный, до сих пор не пользовавшийся вниманием ученых источник, а именно — сохранившиеся в греческих надписях ирранские имена. Так как характерная своеобразность аланского языка легко отличима от других ирранских языков, аланские имена не трудно отличить от имен другого происхождения. Просматривая именный материал греческих надписей, мы найдем среди них множество аланских имен, встречающихся в греческих городах черноморской области на востоке от Дона и в Крыму, но ни одного не встретим в греческих городах северозападного Причерноморья.

Появление аланов в западной части Причерноморья произошло гораздо позднее и таким образом в III в. роксоланов надо считать главными факторами на этой территории. В соответствии с этим ирранское влияние, коснувшееся готов в южной России, должно быть приписано не аланам, а роксоланам.

Начиная с этого пункта, ход исторических событий становится неясен. Чем же объясняется внезапное исчезновение роксоланов в III в.? Допускается предположение, что готы вытеснили их с их местонахождения из окрестностей Днепра потеснив на большую румынскую равнину. Но что произошло с ними впоследствии? Подобно исчезновению роксоланов трудно объяснить явления встречаются и у языгов, живших в Венгрии. В течение III в. замечается сильное брожение среди языгов, но деятельность, проявленная ими во времена тетрархий, остается непонятной. Диоклетиан массами переселил их на римские территории, но это несколько не ослабляло внутреннюю напряженность, охватившую их. При Константине происходили сильные вспышки мятежей в их рядах и тогда вновь 300.000 их переселили в различные римские провинции. Несмотря на эти большие потери, сарматы Венгрии в IV в. с неослабевающей упорностью угрожали римским границам. Возможно, что внезапное усиление языгов явилось следствием присоединения к ним иных народностей. Имеются следы, подтверждающие это. Сохранившиеся у Аммиана сарматские имена отражают совершенно другой характер, нежели старинные имена языговского происхождения. Среди названных имен встречаются и восточно-германские имена, являющиеся доказательством, что сарматы Аммиана уже долгое время сообщались или же смешивались с восточными германцами. Одевание их также отличается от одежд древних языгов. По описанию Аммиана они носили панцирь, изготовленный из костяных чешуек, не употреблявшийся языгами, тогда как он являлся у роксоланов характерной принадлежностью защиты. Подобные явления замечаются и в археологическом материале того же времени. В раскопочных находках, относящихся к сарматам Венгрии, к концу III в. наблюдаются перемены, указывающие на наступление нового периода. В этом новом периоде встречаются две параллельные группы видов погребения. Первая группа состоит из курганов, а вторая — из плоских могил. Много причин указывает на то, что возникновение плоских могил развивалось под влиянием курганов из сарматской культуры второго периода. Однако, новый ритуал, соблюдаемый при погребении в курганах, равно как и большое количество предметов, указывающих на происхождение с великой румынской равнины или из окрестностей Причерноморья свидетельствуют о том, что находки из III периода сарматской эпохи имеют тесную связь с присоединением новых народных элементов. Это подтверждается и крутым повышением числа находок, удвоившегося по сравнению с предыдущим периодом.

Самым интересным предметом в находках указывается длинный меч, неизвестный для языгов, но который — по описанию Тацита — являлся характерным оружием роксоланов.

Ввиду того, что исчезновение роксоланов совпадает с появлением новых ирранских народностей, предположение, что роксоланы под давлением готов пришли сюда в Венгрию через Олteniю и Дакию, когда сильный готский напор начался на нижнедунайскую римскую пограничную линию, является не слишком смелым. Оно отлично поясняет не только внезапное исчезновение роксоланов, но и перемены, происшедшие в сарматском археологическом материале, найденном в Венгрии. Это были роксоланы, которые принесли с собой ритуал погребения в курганах, а погребения в плоских могилах происходит от языгов. Последние, однако, много заимствовали от материальной культуры роксоланов, поэтому неудивительно, что находки в плоских могилах не особенно отличаются от курганных и становится понятным, почему в находках того времени появляется характерное оружие роксоланов, длинный меч и ясным, почему Аммиан упоминает о сарматах как о воинах, носящих чешуйчатый панцирь подобно роксоланам.

Переселение роксоланов в Венгрию по всей вероятности началось еще во времена Филиппа или вернее при Траяне Деции. В это же время был нанесен Дакии первый сильный удар. При вышеупомянутых двух императорах рушилась выдвинутая вперед линия крепостей, гарнизоны кобыли отведены на границу, находящуюся на р. Олте. На фоне инвазии, вызвавшей эти события, по нашему мнению произошло вторжение роксоланов в Венгрию.

Консолидация во времена Галлиена временно прекратила иммиграцию роксоланов в Венгрию. Путь продвижения их проходил по всей вероятности через Vaskapu („Железные Ворота“), Мехадью, Porta Orientalis и важную линию сообщения в долине р. Темеш. При Галлиене южный участок этой линии охранялся двумя отрядами. Задача этих отрядов было заграждение пути, ведущего в средневенгерскую равнину. Но тем не менее часть роксоланов еще до Галлиена проникла в Венгрию, это подтверждается ролью, сыгранной ими в свержении императора Регалиана. Господство Регалиана распространилась лишь на Паннонию и поэтому роль роксоланов в его свержении могла быть сыграна при условии, что они находились в то время где-то в пределах средней венгерской территории.

После сдачи Дакии перед роксоланами открылся широкий путь. В срок времени последствия их вторжения стали весьма ощутимыми, так как их нападения на римскую территорию возросли до необычайных размеров. Эти нападения достигли кульминационного пункта во времена тетрархий. По свидетельству серебряных монет, вычеканенных тетрархией, сарматы представляли собой наибольшую угрозу для империи. Это является и вполне понятным, особенно если иметь в виду, что за этими событиями скрывается могучая сила роксоланов.

В закулисной стороне настоящих нападений сарматов, направленных на римскую империю, чувствуется глубокий социальный кризис, вызванный иммиграцией роксоланов. Вследствие возникшего между языгами и роксоланами разногласия часть языгов была принуждена при Диоклетиане переселиться на римскую территорию. Сарматский меч, найденная в Силе, принадлежащая к самым характерным вещам II сарматского периода, является археологическим свидетелем этих событий и представляет собой безусловно остаток материальной культуры языгов. С другой стороны обострились и несогласия между различными общественными классами роксоланов. Следствием этого была революция, заставившая 300.000 сарматов искать убежища на территории римской империи. Остатками последних являются садагари в Добрудже, получившие свое наименование („жители ста холмов“ или „сто-холмовый народ“) от своих характерных курганных кладбищ.

Йнош Харматта

ADATOK BELSŐ PANNÓNIAI VÁROSOK KATONAI JELENTŐSÉGÉHEZ.

I. Savaria — Gyalóka útszakasz.

Savaria (Szombathely), mint *veteranus-colonia*, a római megszállás első évtizedeiben a birodalom bel-sejébe vivő fontos (Nyugat-Pannónia szélén!) utánpótlási és ősi kereskedelmi („Borostyán“-) út (Aquileia—Poetovio—Carnuntum) mentén erősséget¹ jelentett harcedzett, hadbanjártas lakosságával. A letelepített veteránok feliratos emlékeiből azonban ezen a helyen sem szabad, miként *Emona* colonia-ban vagy *Poetovio*-ban sem, az illetők volt csapattestei részéről savariai táborozást² feltételeznünk. Legfeljebb az (időszámításunk utáni) 1. század folyamáról várhatnók gyorsan mozgó, bennszülött zászlóalj (ala vagy *cohors*) emlékeit, amelyeknek az lett volna a feladatuk, hogy a környéki útvonalakon cirkáljanak ellenőrző és biztosító osztagaik. Lehetséges, hogy egy ilyen lovas csapattest rejlik a savariai „AT. L.“ téglabélyeg³ mögött, ha ezt feloldhatjuk valamelyik olyan ala nevére, amely L-betűvel kezdődő néven ismert néptörzsből alakult, tehát a következőképpen: *A(la) T(= prima) L(usitanorum?* vagy: *Lingonum?* vagy: *Lucensium?*). Azonban ez lenne az illető csapattest első életjele. Egyetlen L-kezdőbetűs ala-név ismeretes eddig: *ala Longiniana*,⁴ amely az 1. században *Bonna* római táborban állomásozott. Mivel az I sorszám felesleges volna ennél a csapatnévnél, mi nem gondolunk erre a lovasalakulatra téglabélyegünk kiegészítésénél.

Hasonlóan kételkedéssel kell fogadnunk egy másik (CXXIII) téglabélyeg⁵ feloldását is a *C(ohors) XXIII (voluntariorum civium)* csapatnévre, mivel ez mint szám a téglamennyiséget is jelenthette, amelyet valamelyik téglavető munkás teljesítményeként jegyzett fel egy téglára.

A savariai katonaanyag a későrómai hadseregben⁶ a legiók közt („palatinae“) található. Mivel *Savaria*, mint *veteranus-colonia*, meg tudta magát védeni, a nyugatpannóniai utat biztosító nemzetiségi zászlóalj nem is annyira itt, mint inkább északabbra, 22 km-re, a mai Gyalóka községnél táborozhatott. Időszámításunk kezdetén, az 1. század első feléből innen ismerünk két sírkömléket⁷ az *ala Pannoniorum* tagjai számára.

Irodalmi adat⁸ szerint azonban a *legio I adiutrix*-tól (Brigetio = Komárom—Szöny házilegiója) és a *legio X gemina*⁹-tól (állandó táborhelye: *Vindobona*, Wien) találtak bélyeges téglákat *Savaria*-ban, amelyek aztán Pannonhalmára kerültek volna el (bélyegük: *LEG I AD P F*, *LEG X G P F*, *LEG I V . . .*). Mivel vízi úton való szállításról jelen esetben nem lehetett szó, ezért bizonyos, hogy az „I. segítő dandár“ és a „X. iker legio“ osztagai valóban tevékenykedtek *Savaria*-ban (amennyiben a lelőhely-adat nem téves hagyományon alapul!).

II. Scarabantia — Borbolya körzete.

Scarabantia (Sopron helyén) mint polgári település nem ért fel *Savaria* városi jelentőségével, de nagyobb fontossága volt, mint *hátterületi katonai támaszpontnak*. Több útvonal ágazott el *Scarabantia*-nál, amelyek biztonságára a megszállás első évtizedeiben nagyobb, később kisebb gonddal és hadi erővel, de mindig felügyeletet kellett gyakorolni.

¹ Legutóbb: *Laureae Aquincenses* . . . I. (1938), 303. A csoportos telepítések határvédelmi, „pionir“ jelentőségéhez és ahhoz, hogy a coloniában való letelepedés katonai szolgáltnak számított, legutóbb: *Tomasz*, A római földkérdés, 47–48.

² Egyik kutatótársunk (Arch. Ért. 1943, 76) általánosságban véve helyesen hangsúlyozza, hogy *Savaria*-ban nem lehet gondolni katonai csapattest táborozására. Fényes városi település volt itt, amelynek ifjai tényleges szolgálatra más helységekre, messze elkerülhettek, elsősorban Carnuntum-ba. A helytartói testőrségbe is beválogatták őket (*equus singularis a vicus Voleucionis*-ből), *Savaria* közelében: *Dobó*, Inscriptiones ad res Pannonicas . . . , 97 sz.

³ CIL III 4688.

⁴ *Cichorius* (P. W. — R. E., *Cohors* c., 1250) szerint *Vespasianus* (69–79) törölte a csapattestek sorából.

⁵ CIL III 11410, legutóbb: *Wagner*, Die Dislokation d. röm. Auxiliarformationen . . . , 201. Láng Nándor szíveskedett figyelmeztetni egy hasonló esetre: *Blümlein*, Bilder aus d. röm.-germ. Kulturleben, 47. old., Abb. 123; *N(umerus) T(egularum) M(inorum)* DCXVI.

⁶ *Notitia dign.*, oec. V. 152, VII. 82. (*Lanciarum Sabarienses* néven helyőrségét 395 körül Galliába helyezték át.)

⁷ CIL III 4227–8. Legutóbb: *Wagner*, id. m. 57–8.

⁸ *Mihályi*, Szt. István Emlékkönyv I. (1938), 365. A Savariától Ny-ra (50 km-re) előkerült téglabélyeg (*LEG I ADI*, lh.: Hartberg, a jelek szerint már *Noricum* területén: *Pittioni*, Öst. Jh. 24, 1929, Bbl. 141) még külön megfontolást érdemel.

⁹ A *legio XIII gemina* tagjait megnevező sírkövek (CIL III 4225 = 10936; 14066, kor: i. u. 2. század) családi síremlékek, ami csökkenti kútfoi értéküket csapattörténeti szempontból. A 4. század folyamán a pannóniai városoknak megvolt a saját helyi *auxilia*-juk, miliciájuk (így: *ala Sirmiensis*, *cohors Caratensis*, utóbbi *Scarabantia*-ban). A Savaria-i helyi „polgárőrség“-hez: 6. j.

Az első önálló lovas zászlóalj, amely ezen a vidéken a közbiztonsági szolgálatot először ellátta, az *ala I Scubulorum*¹⁰ volt. Természetesen nem a legionárius veterán település falai között táborozott, amely különben sem kívánta — mint ilyen — bennszülött segédcsapattest segítségét, hanem a közeli (15 km-re ÉNy-ra) Borbolyánál (Walbersdorf) lehetett a táborhelye, amíg a környéken állomásozott (Tiberius császár idejében). Amikor innen elvezényelték, feladatai elvégzését az egyik thrák *ala*-ra bízták, amely még szintén Sopron közelében kapott táborhelyet.¹¹ Viszont az *ala Gemellina* nevű lovas zászlóaljnak ezen a vidéken való állomásozása még nincs elégséges mértékben bizonyítva.¹² Ezen két lovas zászlóalj utódai a helyőrségben gyalogos bennszülött zászlóaljak lettek, amelyek közül mindennek előtt megnevezhető az egyik *cohors I Hispanorum*, amely az eddigi jelek szerint a scarabantiai építkezésekből is kivehetette részét.¹³ Az 1. század II. felében működhetett itt ezen a környéken. Még előtte tevékenykedhetett itt az a *cohors*, amelynek a nevére a soproni „C. FRA”, „C. FRI” és „C. FRP” téglabélyegek¹⁴ egészítendők ki.

Az bizonyos, hogy egy *cohors*-ról van szó, nem pedig magánüzem téglabélyegéről, mert az FR-betűpár után következő I és P csak a csapattest sorszámát jelenthetik: p(rima) = I. Azon népnek a neve, amelyből a csapattestet eredetileg felállították, *FRA*-betűcsoporttal kezdődött. Az eddig ismert *cohors*-ok közt azonban nem ismeretes olyan, amelynek a népnév így kezdődne. Egyelőre tehát csupán feltevésekre vagyunk utalva — amíg teljesebb nevű téglabélyeg nem kerül napfényre —, hogy milyen *cohors*-ot tételezünk fel ezen bélyeges téglák készítőjeként. Régebben kísérletképpen¹⁵ a *cohors FRA(tensium) I* névre való feloldást ajánlottam. Természetesen ugyanilyen szabadsággal gondolhatunk¹⁶ p. o. a *FRA (tuentinorum)* vagy más, így kezdődő névre is.

A különböző legiók soproni emlékei felett szemlét tartva, a *XI Claudia* és a *I adiutrix* hagyatéka kelthet feltűnést. Előbbiből csak bélyeges téglák¹⁷ ismeretesként Scarabantia-ból, de mivel vízi úton való szállításról nem lehet szó, a legió egyik osztagának a helyszínen való szereplését kell feltételeznünk, biztosan a 2. század első éveiben, amikor a legió Brigetio-ban, majd Aquincum-ban táborozott. Az I. „segítő” legió soproni feliratos megnevezése veteránus sírkövén¹⁸ van kivésve, tehát ettől eltekintethetnénk. Bélyeges tégláinak¹⁹ a száma azonban jelentős Sopronban. Ezek a téglák részint a 2. század elejéről, részint a markomán háborúk idejéből (Marcus Aurelius alatt), ill. a 3. század elejéről származnak, amikor a legió egyik különítménye a helyszínen működhetett.

Carnuntum házilegiója, a *XIV gemina* és különösen az állandóan *Vindobona*-ban állomásozó *X gemina* őrzője láthatták el a 2. század elejétől kezdve (amióta külön segédcsapattestek nem táboroztak itt a feladat elvégzésére) a nyugatpannóniai utakon az ellenőrző szolgálatot. Ezeknek a legióknak²⁰ az osztagai is építkeztek²¹ *Scarabantia* területén.

Scarabantia-nak, mint háttérületi támaszpontnak végig megmaradt katonai jelentőségére mutat rá az is, hogy a 4. század folyamán, a röghöz kötött parasztkatonaság korszakában is, még egy *limitaneus* rangú *cohors* parancsnokságának a székhelye, illetőleg lakossága és körzete miliciáját „scarabantiai segédzászlóalj” néven tartották nyilván.²²

¹⁰ Borbolyai feliratos emlékeihez: Wagner, id. m. 64–67; Borbolya a nagymartoni vasúti állomástól É-ra egy km-re fekszik, tehát a borbolyai és nagymartoni kö emlékek azonos lelőhelyet jelentenek.

¹¹ CIL III 4244, lh. Nagymarton (Mattersdorf), Soprontól Ny-ra. Az elhunyt *Ti. Claud (ius) Vanamiv . . . equ. al. I. Th.* A csapatnévben az *A* és *L* betűk egybe vannak kapcsolva, valamint a népnév első két betűje is. A sírkő állítója *Ti. [Claud] Aplo eq. al. [ei]usd*, tehát bajtárs, ami a csapat helyben táborozását megnyugtató módon igazolja. A katonák nevei az I. század derekára utalnak. Ezen sírfelirat Wagner (id. m. 71–2, egyéb irodalommal) véleménye szerint az *ala I Thracum victrix*, Betz (Öst. Jh. 29, 1935, Bbl. 320) szerint az *ala I Aug(usta) Thracum* emléke.

¹² Legutóbb: Wagner, id. m. 43.

¹³ Téglabélyegei: Szilágyi, A pannóniai bélyeges téglák, XXXI. t. 40/a. (Lh.: Orsolyita iskola, amphith.).

¹⁴ CIL III 4696–7, Szilágyi, id. m. 91, XXIV. t. 47–9 sz.

¹⁵ Ld. ezen kérdéshez még: Wagner, id. m. 134, egyéb irodalommal.

¹⁶ *P. Oppius Marcellinus* többek közt *patronus Fratuentinor.* volt: Dessau, I. L. S., 6484. *FRA(xinenses)* nevű nép is létezett, Afrikában szabad néptörzs, amelyre tehát legkevésbé gondolhatunk (Dessau, I. L. S., 1194). Ki vállalná a *FRA(ncorum)* — kiegészítést? A wallési téglabélyegben (CIL VII 1243) *cohors I Frisiavonum* csapattest nevére kell feloldani a rövidítéseket (C. I. F.), de a *FRA* betűcsoportban hibát keresni már erőltetett próbálkozás lenne. Utóbbi csapattesthez ld.: *Cichorius*, P. W. — R. E., *Cohors c.*, 286.

¹⁷ CIL III 14360/3; Szilágyi, id. m. 62–3; Ritterling, P. W. — R. E., *Legio c.*, 1697. Ezen téglabélyegek különválasztása (a korhatározó jellegzetességek szempontjából) a *legio I. ad.* itteni tégláitól (ezek különböző korszakokból származnak) még a jövődó kutatások feladata.

¹⁸ *Bella*, Arch. Ért. 33, 1913, 56–7.

¹⁹ CIL III 14360/3 ad n. 11345, 11351–2, 15203 ad n. 4655; Szilágyi, id. m. 19–20. Kétsoros (*LEG T ADI BOMMI. F.*) bélyegű téglája Sopronból a budapesti Fleissig-gyűjteménybe került, Isz. 597.

²⁰ CIL III 10942 és 10434: egy *ar. cust. I. XIII. g. Anton.* (Mithras) istenségnek teljesítette fogadalmát: CIL III 14355, 10: *Ulp. Pca-(tus?) mil. leg. X.* (Silvanus) istenségnek állított oltárkövet. Ezek nem látszanak *deductio*-eseteknek!

²¹ Téglabélyegeik: CIL III 4661/2: *L. XIII. G.*, Szilágyi, id. m. 79. CIL III 14360 ad n. 11345 ad n. 4659 p. 2328/196; *Bella*, Arch. Ért. 1894, 76. Talán *Antoninus Pius* császár (138–161) alatt Pannónia más városaiban is megnyilvánult építkezési tevékenységre utal a *legio X gemina* egyik soproni téglabélyege: *LEG XG MP ANT* (a X és G, valamint az M, I és P, továbbá az A, N és T egybekapcsolva; Szilágyi, id. m. XIV. t. 163), amelynek ez lehet a feloldása: *LEG(io) X G(emina) IMP(eratore) ANT(onino)*. Ezzel a legiós téglabélyeggel együtt fut az „MP ANT AVG P” rövidítésekből álló soproni téglabélyeg típus, amelyhez hasonló: CIL V 2. r. 8110/30 (*IMP ANTO AVG PI*); CIL XI 6688/3 (*IMP ANTO AVG PI*), *Tergeste*, ill. *Ravenna* közelében lévő császári magán téglazemek márkajegyei.

²² *Notitia dign., occ. 34. Dux Pann. I. 30. Tribunus cohortis Caratensis* (utolsó szó nyilván a *Scarabantensis* szó elrontott alakja).

III. Sopianae.

Sopianae (ma: Pécs), mint városi település, Pannóniában kétségtelenül *Sirmium*, *Siscia*, *Savaria*, *Carnuntum* és *Aquincum* után következett jelentőségben. Kérdés azonban, hogy bírt-e katonai jelentőséggel,²³ volt-e táborerődítménye állandó helyőrséggel? Bizonyos, hogy számos katonai, feliratos kő- és bélyeges téglamélnéknek a lelőhelye. Azonban lehetséges, hogy ezeket a római kori feliratos kőveket (egy részükben bizonyosan!) a pécsi közép- és újkori építések céljaira hurcolták el a dunamenti tábor erődítmények romjaiból.²⁴ Hadászati szükség nem állhatott fenn arra, hogy *Sopianae*-nál erődített tábort létesítsenek, mivel a várossal egy vonalban a Duna mentén, *Lugio*-nál és *Altinum*-nál, erős táborok épültek (a Duna tulsó partján is), tehát *Sopianae*²⁵ város békéje és élete kétségkívül biztosítottnak látszott ezzel a kettős erődsorral.

Azonban tartsunk szemlét a római birodalmi csapattestek pécsi emlékei felett is. Néhány sírkő-emlék *veteranus*-ok számára²⁶ készült, akiknek az emlékeiből módszertanilag különben sem lenne szabad arra következtetni, hogy egykori csapattestük a temetkezés színhelyén állomásozott volna, hiszen a kiszolgált katona ott telepedett le, ahol kedve tartotta (bár legtöbbször régi bajtársai közelében maradt!). Más pécsi sírkőemlékek olyan esetekre utalnak, hogy a katonát *Sopianae*-ban sorozták be és aztán halála után az ő nevét is bevették a családi sírfeliratba. Esetleg olyan csapattest²⁷ nevével találkozunk a feliraton, amely egyáltalán nem fordult meg Pannóniában. A *legio IV. Flavia*-nak is van feliratos²⁸ kőemléke Pécsen, de ez helytartói *beneficiarius* állította oltárkö, amely tisztség feltétlenül személyi elvezénylést jelentett.

A brigetioi legió (I adiutrix) a mai napig két feliratos²⁹ kőemlékkel van képviselve Pécs földjén, amelyek a 3. századból származnak. Az egyik kő szintén helytartói kiválasztás (ezért: *beneficiarius*) alapján hivatalba vezényelt katona állította fogadalmi oltárkö, tehát a legió jelenlétét e miatt még nem kell feltételeznünk *Sopianae*-ban. Ez a kő tehát ismételtén csak arra mutatott rá, hogy *beneficiarius*-i állomás és különféle hivatalok voltak *Sopianae*-ben, aminek csak az ellenkezője lepne meg bennünket. A *legio I adiutrix* másik³⁰ feliratos kőemlékének is *Brigetio*-ból *sopianae*i hivatalba való áthelyezés leheteit a háttere. *Aelia Ata* állította ezt a sírkövet leányának és férjének, aki a *legio I adiutrix*-nak a *signifer*-e („zászlós”) volt. Arra ugyanis nincs más bizonyítékunk, hogy ebben az időben, a 3. század első felében, a *legio I adiutrix*-nek különítménye állomásozott volna *Sopianae*-ban, amikor ez a hely is katonai szerephez jutott volna erre az időre.

A 3. század végével valóban a legsűrűbbre szaporodnak a dunai határvonalon a castellum-ok és az őrtornyok, a háttérület peremvárosai második erődvonal láncszemeiként támaszpontokká váltak, de az utóbbiakat általában a *Notitia dignitatum* azután meg is nevezte, mint parancsnoksági és táborhelyeket. *Sopianae*-ról azonban hallgat ez a hivatali és helyőrségelosztási lista is, tehát *Sopianae*, ugyanúgy, mint előtte és utána, a 3. század első felében sem szerepelt katonai szálláshelyként? *Sopianae* ezen katonai jelentéktelensége feltűnő, ha azt tekintjük, hogy úticsomópont lehetett, mint p. o. *Scarbantia* és mégsem rendelkezett ennek a katonai szerepével és erejével. Azonban *Sopianae*-n át nem vezetett betörési útvonal Itália felé!

A középítkezések számára a dunai táborhelyekről nehézkes lett volna téglaszállítmányokat küldeni *Sopianae*-ba.

²³ Katonai jelentőségét szintén tagadja: *Török*, Pécsi útmutató, 30. Az egyik átmenő utat biztosító őrtorony a „Lapisi vadászház” közelében (*Török*, id. m. 32.)

²⁴ Hasonló a helyzet a székesfehérvári (aquincumi származású) kőemlékeknél is (*Arch. Ért.* 1939, 103). A kalocsai római kori bélyeges téglák is a középkorban kerülhettek az óbudai Hajógyár-szigetről Kalocsára mint olesó építési anyag, v. ö. *Bud. Rég.* 14, 1945, 138, 42. j. Vigyáznunk kell egyéb olyan dunántúli városokban is a római kori kőemlékek lelőhelyi megítélésénél, ahol a középkorban nagyobb építkezések folytak, így p. o. Visegrád és Esztergomban. *L. Ulpius Marcellus* helytartó oltárkövét is (a pécsi székesegyház közületében tünt fel, *CIL* III 10285) legutóbb *Járdányi—Paulovics* (*Bud. Rég.* 14, 1945, 218—9) Aquincum-i származásának vélte. Az is igaz azonban, hogy ezen fogadalmi kőemlék állításának a korában, a *Marcus Aurelius*-korabeli zavaros időkben, még a helytartónak is mindenütt akadhatott megfogadni és megköszönni valója (az istenségeknek) tartományában, tehát Pécs vidékén is!

²⁵ *Sopianae* jelentőségéhez és ókori szerepéhez, egyéb irodalmi áttekintéssel, ld.: *Graf*, Pannónia ókori földrajza ..., 117—8.

²⁶ *CIL* III 3314: *Sep. Probat* és családja sírfelirata (lh. Pécs és Dombóvár között); *CIL* III 14039: *ala II Arvorum* egyik *missicius*-a sírköve, amelyről már a „Latin Felirattár” kiadója megjegyezte, hogy máshonnan való lehet, szerinte *Teutoburgium*-ból. Radnóti A. hívta fel figyelmem arra, hogy a középkori felhasználáskor átfaragták ezt a kőemléket, amint látható rajta a pécsi középkori kőtárban.

²⁷ Tényleges katonai szolgálatra az ifjak átmentek más tartományba is, így p. o. a *Varciani* (Délnyugat-Pannóniában) újoncokat szolgáltattak dalmatiai auxilia-nak: *Betz*, *Öst. Jh.* 36. k., 75. *CIL* III 3308=10289, egy *candidatus* leg. II. ad. és családjának a sírfelirata; *CIL* III 3309. *M. Ursus mil. leg. III. Italice*(!) is megemlíti a *Marcius*-ok családi sírboltja névlistájában.

²⁸ *CIL* III 3306: *M. Ulpius Marcellus* teljesítette fogadalmát *Iuppiter* istenségnek. A *Corpus* ... ezen felirat utolsó sorában még a *legio I Italica* nevet sejtette, de a pécsi Városi Múzeumban (lsz. 1238) látható oltárkö újabb elolvasása igazolja, hogy az utolsó sorban ez áll: *LEG IIII F. F.*

²⁹ A pécsi múzeumban, ism.: *Nagy*, Pécs város Majorossy Imre Múzeumának 1939—40. évi Értésítője, 11—19.

³⁰ Úgy látszik, hogy a *Cesernius*-fiút *Sopianae*-ban sorozták be és tényleges szolgálata elvégzésére került el *Brigetio*-ba, ahonnan áthelyezték őt közigazgatási beosztásban, mint a *sopianae*i helyzettel ismerős legió-katonát.

Talán ezen esetben a téglagyártó „VII. breukusz zászlóalj”³¹ különítménye a helyszínen vetette azokat a téglákat, amelyeket (névtéylegével megjelölten) állítólag Pécssett találtak? Egyébként *Sopianae* császári magán-téglagyár egyik értékesítő helye.³² (Egyúttal talán gyártó telephelye is.)

IV. Mursa és körzete.

Mursa (Eszék) különösen i. u. 1. század folyamán képviselt nagy hadászati jelentőséget,³³ amíg a világbirodalom ezen határszakaszán a hadászati bázis a Száva, illetőleg a Dráva—Duna vonala volt. Első helyőrségei között az *ala II Hispanorum Arvacorum* lovas segédzászlóaljat³⁴ (ez az 1. század első évtizedeiben táborozott ezen a helyen) és a *cohors II Alpinorum equitata* nevű gyalogos alakulatot nevezhetjük meg. Utóbbi az 1. évszázad derekán fordulhatott meg ebben a táborerődítményben.³⁵

A *legio II adiutrix*, Aquincum későbbi házilegiója, először az 1. század vége felé működött ezen a vidéken, azután (i. u.) 133-ban építkezett³⁶ itt egyik osztaga. A II. „segítő” legió mursai származású tagjai mindenestre két csoportra oszthatók: 1. olyanok, akik akkor álltak be soraiba, amikor a legió *Mursa* körül működött; 2. azok, akik besorozás folytán későbbi időkben kerültek³⁷ Aquincumba. A *legio XIII gemina* is, de legalább egyik osztaga,³⁸ háborús okból fordulhatott meg *Mursa*-ban, az 1. század vége felé.

A *cohors I. Alpinorum peditata* az 1—2. század fordulója körül és a 2. század egy részén át állomásozott³⁹ *Mursa* falai között. A 3. század végétől a *legio VI Herculia* egy része örködött⁴⁰ a birodalmi határ ezen pontján, valamint itt állomásozott a dunai hadiflotta egyik parancsnoksága.⁴¹ A *legio X.gemina* és a *legio V Macedonica* mursai téglái hajón való szállítás útján jutottak el ide, az illető legiók messzi táborhelyeiről.⁴²

Azonban lehet, hogy a „X. ikerlegió” egyik osztaga meg is fordult *Mursa* táborában, mert egyik tagjának a sírköve⁴³ napfényre került *Mursa* területén. A *Mursa* közelében, nyugatra, a Dráva mentén fekvő *Mursella* katonai emlékei nyilván összetartoznak, egybefonódnak a mursai helyőrség hagyatékával. Mivel pedig Petrievein (*Mursa* melletti *Mursella*) a *legio II adiutrix* és a *legio XIV gemina* legióktól rendelkezünk bélyeges téglákkal,⁴⁴ ezért valószínű, hogy ez a két legió közreműködött a mursai építkezési munkálatokban is, amikor *Mursa* körül tevékenykedtek az előbb említett időpontokban.

Helyőrség-történeti szempontból fontos tudnunk, hogy *Mursa* és *Cibalae* körül *Marcus Aurelius* császár (161—180), mint a háborús pusztításoktól elnéptelenedett területeken, a *Cotinus-népet*⁴⁵ telepítette be, akik jó katonaanyagának bizonyulhattak.

V. Poetovio és körzete.

Poetovio (Pettau, Ptuj helyén, a Dráva mentén) i. u. 1. század folyamán *Aquincum* és *Carnuntum* jelentőségével felérő katonai táborhely,⁴⁶ amíg Itália előtt a Dráva képezte a hadászati támaszvonalat. A római birodalmi megszállás első évtizedeiben (i. u. 45-ig) a *legio VIII Augusta* állomásozott⁴⁷ ebben a castrum-ban. Ez a legió még nem kezdett hozzá a táborhelynek kőfalakkal való kiépítéséhez. Ennek a munkának a megindítása az ő utódja, a *legio XIII gemina* szorgalmát dicséri, amely kb. i. u. 90-ig táborozhatott ezen a helyen.⁴⁸ Osztagainak a feliratos emlékei napfényre kerültek a közvetlen szom-

³¹ A *cohors VII Breucorum* téglabélyegei: Szilágyi, id. m. 88.

³² IMP bélyeges téglák lelőhelye: Szilágyi, id. m. XXIX t. 76 sz.

³³ *Colonia Aelia Mursa* jelentőségéhez általánosan: Brunsmid, Vjesnik... 4, 1899/1900, 21—42.

³⁴ CIL III 3286: *Niger* sírköve, aki 17 évi szolgálat után halt meg; a sírkövet két bajtársa állította, tehát jelen lehetett az egész kötelék. Ezen felirat korához: Wagner, id. m. 47.

³⁵ Wagner, id. m. 84. (emlékei áttekintésével).

³⁶ CIL III 3280 sz. felirattal kapcsolatosan: *Videtur titulus fuisse aedificii cuiusdam ab Hadriano Mursae conditore ibi facti per legionem II adiutricem.*

³⁷ CIL III 3560; Bud. Rég. XII. (1937), 151—2. A CIL III 3283 és 10270 sz. feliratokon megnevezett veteránok hazatelepített mursaiak lehettek.

³⁸ CIL III 3284, *Aurel. Secund. centurio leg. XIII. gem.* sírköve, másik két bajtársa (*centurio* és *signifer*), egyben fiait állították, tehát ezen egyetlen sírkömlék biztosan igazolja a legió ittlétét. V. ö. Ritterling, id. m. 1740.

³⁹ Wagner, id. m. 83—4 (CIL III 10269 alapján).

⁴⁰ Téglabélyegei: CIL III 3754, 10665.

⁴¹ Notitia dign., occ. 32, Dux Pann. sec. 52.: *Praefectus classis Histricae.*

⁴² Szilágyi, id. m. 57, 145 sz.; CIL III 15174.

⁴³ *Traianus* korából: Syme, *Laureae Aquincenses*... I. 271, *C. Iul. Verecundus* Klemenc O. szerint (Vjesnik hrv. arh. drustva 15, 1928, Serta Brunsm. X—XI.) 102 és 107 között szerepelt osztagával ezen a vidéken.

⁴⁴ CIL III 3755: ... *G XIII GMV*; 10660: *LEG II AD.*

⁴⁵ Legutóbb: Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae*... (1940), 17—18 (irod.: I. j.).

⁴⁶ A *Poetovio*-i kutatások áttekintése: Bericht... 15, 1923—4, 212 (*W. Schmid*).

⁴⁷ Ritterling, P. W. — R. E., *Legio* c., 1645.; *Saria*, Glasnik muzejskega drustva Slovenijo, 20, 1939, 15; Laur. Aquinc... I., 1938, 245; emlékei összeállítva: *Hoffiller-Saria*. Antike Inschriften..., 118—120. Az egyik sírkő egy *hastatus primus* rangú *centurio* sírjáról (Rev. Arch. 1934. évf., 287, nr. 224) való fehér márvány sírkőoszlop, egy másik (CIL III 10879) egy cremonai származású lovasáé volt.

⁴⁸ *Pettaui* bélyeges téglái: CIL III 11358 ad n. 4660; 11359/a; Szilágyi, id. m. 69; *Abramic*, *Führer durch Poetovio* (1925), 6.

⁴⁹ Ritterling, id. m. 1715; *Hoffiller-Saria* (id. m. 120—1) szerint *Traianus* császársága (98—117) első éveigi. *Polaschek* (Mitteil. d. Ver. f. Gesch. d. St. Wien XV., 1935, 6. old., 30. j.) szerint a legió fele dolgozott *Vindobona* falain a 98—107 években, míg a többi centuriák még néhány éven át *Poetovioban* maradtak.

szédságban⁵⁰ is (Varazdin, Gross-Sonntag, Haidin stb.), ami arra mutat, hogy a legió látta el őrsgel az oldaldvéd-erődítményeket is.

A Marcus Aurelius császár idejében (161–180) bekövetkezett ellenséges pusztítások okozta rongálások kijavításában és a betörések elhárításában Poetovio-nál is közreműködött⁵¹ a *legio II Italica*. A 2. és 3. század válságai idején egyéb legiók különítményei is megfordultak Poetovio körül, az ekkor végrehajtott hadműveletek, gyakorlatok és épületjavítások kapcsán, így a brigetói legió (*I adiutrix*) pettaui bélyeges téglái⁵² szintén a markomann háborúk idejéből vagy a 3. századból valók, bár lehet, hogy csak hajón történt szállítás emlékeinek tekinthetők. Kora-császárkori pettaui feliratos emlékei⁵³ nem bizonyítják a *legio I adiutrix* pettaui táborozását, mivel valamennyien veteránoktól származnak. Gallienus császár uralkodása alatt (260–268), talán a barbár betörésekkel vagy a *Regalianus* elleni csapatösszevonással kapcsolatban,⁵⁴ megfordult Poetovio körül Pannónia és Dácia minden legiójának a különítménye.⁵⁵ Azonban a Gallienus-féle csapatösszevonástól eltekintve, a 3. század folyamán máskor is járt Poetovio vidékén a vindobonai házilegiónak különítménye,⁵⁶ így p. o. *Caracalla* vagy *Elagabal* császárok korában (211–222).

Az i. u. 1. század folyamán Poetovio-ban állomásozott első segédzászlóaljak: egy *cohors I. Alpinorum*⁵⁷ és a féltucat *cohors Hispanorum* nevű hiszpan alakulatok egyike,⁵⁸ amelyek az itteni legiónak segédkeztek a tábor kiépítésében is.

A római birodalom fénykorában, a 2. század folyamán a poetovoi tábor a Marcus Aurelius császár (161–180) alatti markomann betörésekig katonai megszállás nélkül maradt. Ekkor (170 körül) a *cohors II Aurelia Dacorum*⁵⁹ szállotta meg és védte a germán invázió ellen.

Talán a *cohors I. Aelia sagittariorum* volt a készítője, és az küldte ide (ugyanezen időben) a *C. V. S.* bélyeggel⁶⁰ megjelölt téglákat.

Még az i. u. 1. század első felében tevékenykedett ezen a vidéken az *ala Asturum II*⁶¹. Van nyoma a Dráva ezen fontos pontján a hadinaszádraj⁶² létezésének is.

VI. SIRMIMUM ÉS VÉDELMI KÖRZETE.

Sirmium (a Szerémségben a Száva mentén, Mitrovica helyén) kétségtelenül a legjelentősebb városi települése volt egész Pannóniának. Nagyszámú katonai feliratos emlékeknek a lelőhelye. A lovas

⁵⁰ A legió számos feliratos köemlékkel rendelkezik Pettauból és környékéről. Egyik orvosa is itt hunyt el: CIL III 4061; egyik tribunusa (*M. Fabius Fabullus*, CIL III 4118) a nympháknak építtetett szentélyt.

⁵¹ Téglabélyegei: CIL III 11371/a: *EC II*; a nehéz helyzetre utal egyik katonája által *Mithras*-nak felajánlott márványoltár: CIL III 15184/6.

⁵² *Szilágyi*, id. m. 19–20.; *Abramió*, id. m. 61.

⁵³ *Hoffiller-Saria*, id. m. nr. 365, 374–5; *Syme*, *Laureae Aquincenses* ... I. 270, 10. j.

⁵⁴ *Abramió*, id. m. 11–12.

⁵⁵ *Hoffiller-Saria*, id. m. 53–54, 148–9. A négy pannóniai legió (I. és II. adiutrix, X. gemina és XIV. gemina) különítményeire utal egy újabban előkerült pettaui felirat: ... le] *G(ionum) IIII PAN[noniar(um) qui su] NT. IN VEXIL[atione sub] CVRA AEL[ii . . .] I. V. E. DVCII[s]* (nagy betűkkel, ami megmaradt), *Hoffiller-Saria*, id. m. 164, nr. 362. A II adiutrix vexillatio-jának az emléke ezen alkalomról: CIL III 10880, *Verrius Carinus immunis leg II ad* sírköve, amelyet két bajtársa állított számára. A két dáciai legió (*V Macedonica* és *XIII gemina*) tagjai *Mithras* istenségnek bemutatott általános hódolatukkal tüntek ki ekkor: *Saria*, Glasnik ... id. m. 151; *Hoffiller-Saria*, id. m. nr. 314–317., amelyekből látjuk, hogy egyes műszaki csoportok (*actarii, codicarii, librarii, tesserarii, custodes armorum, officiales praepositi legg.*) testületileg köszönték meg oltárköállítással szerencsés megmenekülésüket. Mág vita tárgya, vajjon a két dáciai legió teljes kötelékben, vagy pedig csak részeivel, különítményeivel szerepelt-e *Gallienus* császár idején (260–268) Poetovio körül? Legutóbb ezen kérdéshez a vélemények áttekintésével: *Daicovicu*, *La Transilvania* ... 155, 2. j.; *Stein*, *Die Reichsbeamten v. Dazien*, 74. old. és 3. j. A *legio V Macedonica* osztagai építkeztek is Poetovio-ban, amit itt előkerült bélyeges (*L V M P*...) téglái igazolnak (CIL III 11403). A *legio XIII gemina* tagjaitól ezen alkalomból maradhattak ránk sírfeliratok: *Hoffiller-Saria*, id. m. 118 és 171, 261 és 378.

⁵⁶ *ANTONINIANA*-jelzős oltárköemlékei Pettauból: *L. Turelius Paetus speculator*-tól (*Hoffiller-Saria*, id. m. 126, nr. 273), *P. Val. Marcianus mil. dupl.*-tól (CIL III 4030); ld. még ehhez: *Saria*, id. m. 151. Talán ugyan-ebből az időből való a CIL III 4114 = 10888 sz. felirat is, amelyben a legió egyik centuriója és signifer-e szerepelnek. „COR” rövidítés *cohortium* helyett! Megfontolandó, vajjon ebből az alkalomból, ill. *M. Aurelius* korából származnak-e a legió tuhovaci bélyeges téglái (CIL III 11354, *Szilágyi*, id. m. 60, XIV. t. 169 sz.: *LXG FLOR*), vagy inkább *M. Annius Florianus*-korabeli téglának (i. u. 276-ban három hónapig volt ő császár) kell tekintenünk, amelyen a „FLOR(iana)” jelzőre kellene feloldanunk a „FLOR” rövidítést, nem pedig a téglakészítő katona nevére? A *legio XI Claudia* „veter(anus) missi(cius)” tagja sírkövéből semmire sem szabad következtetnünk. *Ritterling* (id. m. 1691) sem tartja ezt bizonyítéknak.

⁵⁷ Téglabélyegei: *C. I. A.*, CIL III 14100, 8 ad n. 11397. *Arch. Ért.* 1942. évf., 182–184.

⁵⁸ Téglabélyege: *C. I. H.*, CIL III 11396; *Szilágyi*, id. m. 109, 40/b.

⁵⁹ Egyetlen emléke egy *tessera* (csont) felirata: CIL III 15184/16; *Hoffiller-Saria*, id. m. 164, nr. 363; *Wagner*, id. m. 129–130.

⁶⁰ CIL III 14100, 10 ad n. 4706.

⁶¹ („II. aszturiai lovas zászlóalj”). *Poetovio* és *Celeia* között találták meg egyik tagja feliratos köemlékét (CIL III 15205, 3; v. ö. ehhez: *Wagner*, id. m. 11–12. old. és 21. j.). Ha ez a téglabélyeg-típus *AL*... ennek az *alan*-nak a munkája, akkor ez a legkorábbi eset ebben az emlékfajban. Ellenben a CIL III 4678 sz. téglabélyeg (*C. IV. LV*) nem igen oldható fel csapattest nevére. Így p. o.: *c(ohors) IV Lu(censium? Lusitanorum?)*. Ez erőltetett kísérlet volna, hiszen egyrészt ilyennevű alakulatnak más nyoma nincs eddig Pannóniában, másrészt a téglabélyegben más-kép helyezve el a pontokat, mindjárt a magángyár mesternevét kapjuk, p. o.: *C. IVL. V*...

⁶² CIL III 4025: *trierarcha* Poetovio-ban.

segédzászlóaljak közül megnevezhetjük az *ala II Pannoniorum*⁶³ nevű alakulatot, amely az 1. század utolsó évtizedeiben (i. u. 88 körül) került Syriából erre a vidékre. Egy másik lovaszászlóalj (*ala I. Augusta Ituraeorum sagittariorum*) a 2. század derekán táborozott és építkezett⁶⁴ is Sirmium-ban.

Több cohors-nak van nyoma Sirmiumban. Azonban mivel Sirmium a határmenti erődítmény-láncolatától távolabb feküdt, ezért mindezek a csapattestek nem jelentettek állandó helyőrséget Sirmiumnak, hanem valószínűleg a határerődítmények valamelyikében volt azoknak állandó garnizonjuk, ahonnan gyakorlatozni, parádézni és építkezni jöttek be osztagaik Sirmium-hoz.

A *cohors II Hispanorum* az 1. század első felében működhetett Sirmium körül, ahol végelbocsátó diploma-emléke került napfényre (CIL XVI n. 2, anno 54). A *cohors I Alpinorum (peditata)* talán Mursa-i táborából vonult ide építkezés végett, ha egy téglabélyeg⁶⁵ (*CORSARI*) valóban a következőképp oldható fel: *CO(ho)RS A(lpinorum) PRI(ma)*.

A sirmiumi „CVC” és „CVF” téglabélyegeket⁶⁶ is egy-egy *cohors* sirmiumi munkásságát dicsérik. Az előbbinél elsősorban a *cohors V Callaecorum Lucensium* gyalogos zászlóaljra gondolhatunk, amely más nyomok⁶⁷ alapján is a 166–169. években a dalmát-moesiai határvidéken működött. Csak találgatásokig mehetnénk el a „CVF” téglabélyeg kiegészítésének a megkísérletével. Olyan *cohors* ugyanis nem ismeretes a Duna-vidékről, amelynek a sorszáma „V” lenne, és népnéve F-betűvel kezdődne.⁶⁸

A *cohors I Campanorum voluntaria (civium Romanorum)* a 3. század elején (már a 2. században Radnóti A. kartársam szerint) szerepelt Pannónia délkeleti szögletében.⁶⁹

A i. u. 1. század utolsó évtizedében fordulhatott meg ezen a vidéken a *legio I adiutrix*.⁷⁰ A *II adiutrix* legio (Aquincum házilegiója) két ízben is működött rövid időn át ezen a vidéken. Az első század vége felé érinthette először Sirmium határait, amikor voltaképp *Mursa* volt átmeneti táborhelye,⁷¹ és a jazigok elleni háború kapcsán végzett hadmozdulatokat ezen a környéken. Másodízben *Diocletianus* császár uralkodása (284–305) alatt vett részt osztagaival *Dalmatia* és a Szerémség földjének a megvédésében,⁷² felszabadításában. Ez alkalommal segédkezett a rombolások nyomainak az eltüntetésében, az újjáépítésben is a császári székhely pannón városban.⁷³

Gallienus császár korában (260–268) a germániai és a britanniai legiók különítményei és azok segédcapatai (császári biztos) praefectus-a (*praefectus Aug.*) tartotta szükségesnek (*sommo monitus*), hogy *Iuppiter* istenségnek a császár és katonái életbenmaradásáért áldozati oltárkövet⁷⁴ állítson Sirmiumban, ami legalább átvonulást jelent (serege részéről) Sirmium falainál.

Sirmiumban a 3–4. század folyamán nagyarányú állami építkezések folytak. Ennek a tanújelei azon legiók bélyeges téglái, amelyek egyébként nem jártak Sirmium környékén, csak téglaszállítmányokkal vették ki részüket az újdonsült császári székhely szépítéséből. Így küldött p. o. téglával⁷⁵ megrakott hajókat Noricum-ból a *I. Noricorum* nevű legió, aldunamenti táborából a *IV. Flavia*⁷⁶ és Viminacium-ból a *VII. Claudia*.⁷⁷

A *legio VI Herculia* osztaga a helyszínen készíthette építőanyagát.⁷⁸ A 4. század folyamán⁷⁹ egyébként a sirmiumiakból létesített határőrlovasság védelmezte Sirmium bástyáit, azonkívül itt székeltek még a *militēs calcarīenses* („Sarkantyús”, azaz „lovas katonák”) nevű alakulat és a dunai hadinaszádok egyik parancsnoksága is.⁸⁰

⁶³ CIL III 10223 sz. sírköemléke Mitrovicáról. *Wagner*, id. m. 60–62.

⁶⁴ *Wagner*, id. m. 53–4; bélyeges téglái Sirmium-ból: *Arch. Ért.* 1942. évf., 175; 1943. évf., 100.

⁶⁵ CIL III 10702. R=PR?

⁶⁶ *Fröhlich*, *Arch. Ért.* 12, 1892, *Aquincum* vidéke és a régi pannóniai *limes*, 118.

⁶⁷ *Wagner*, id. m. 114. Azonban a téglabélyeg önmagában véve feloldható lenne a 84–5 években Pannóniában állomásozott *C(ohors) V G(allorum)* nevére is.

⁶⁸ Egy másik sirmiumi téglabélyeg (C X Σ) mögött nem rejlik cohors-név, hanem a *legio VI H(e)RC(ulīa) X Σ* téglabélyegének a letörött végével azonos. *Szilágyi*, id. m. IX. t. 9. kép.

⁶⁹ CIL III 3237, a cohors nevében tribunus-a állította az oltárkövet; *Wagner*, id. m. 114–5. A CIL olvasását helyesbítette: *Arch. Ért.* 1943, 186. A csapatnév helyesbítése terén köszönettel tartozom Radnóti A.nak is.

⁷⁰ *Q. Sabinus Maximus* nevű katonája ez alkalommal teljesíthette fogadalmát Sirmiumban *Iuppiter* istenségnek; v. ö. *Ritterling*, id. m. 1396; *Brunsmid*, *Vjesnik* ... 9, 1906/7, 103; *Syme*, id. m., 271. l., 18. j.

⁷¹ CIL III 10224 alapján: *Ritterling* (id. m. 1444. hasáb) csak Sirmium-ra gondolt.

⁷² *Ritterling*, id. m. 1452.

⁷³ Téglabélyegei Sirmium-ban: CIL III 10660/a.

⁷⁴ CIL III 3228. Az már merész feltevés lenne, ha egy Sirmium-i bélyegzőlenyomatból (*C S CABAR, CIL III 10701*, most a zágrebi múzeumban) egy cohors nevét olvasnók ki? P. o. így: *c(ohors) s(ecunda) Sabar(iensium)*, ahol C = S, B = V, illetőleg a következőképpen: *c(ohors) s(ecunda) Cabar(orum? Cabar densium?)*. Utóbbi csapatnév komolyabban fennállhatna, hiszen Észak-Itáliában létezett *Cabardiacum*-helynév (P. W. — R. E., 1161, *Hülse* c.). *Minerva* (medica) egyik mellékneve két köfeliraton: *Cabardiacensis* (a név kelta!), sőt Hispania-ból ismeretes *dea Cabar* ... is! P. W. — R. E., *Cabardiacensis* c., 1161 (*Ihm*). Mi elsősorban egy hispaniai alakulat emlékének tartanók ezt a névbélyegyet, ha az valóban csapatnevet takar, ami valószínű.

⁷⁵ CIL III 11349 ad n. 6489, ld. ehhez: *Ritterling*, id. m. 1435.

⁷⁶ Téglabélyegei: CIL III 10664. A *cohors VII Breucorum*-tól bélyeges téglák: *Wagner*, id. m. 101–103.

⁷⁷ Téglabélyegei: CIL III 10666, 10687, a és b; p. 2328/187.

⁷⁸ Téglabélyegei: CIL III n. 3754/b.

⁷⁹ *Notitia dign.*, occ. 32, *Dux Pann.* sec. 49, 50, 54.

⁸⁰ *Flavius Sannius, ex n(umero) Iov(ianorum) protector* sírköve (Nagy, Szent István-Emlékkönyv I., 101), lh. *Sirmium*, csak az elhunyt karrierjét jelenti, nem bizonyíték a *numerus Iovianorum* testőralakulat sirmiumi táborozására.

SIRMIUM VÉDELMI GYŰRŰJE.

(Bassiana, Mons Aureus.)

Pannóniában két *Bassiana* nevű települést ismerünk⁸¹ a rómaikorból. *Savaria* és *Arrabona* között (Sárvár helyén) találjuk az egyiket, amelynek nem volt katonai jelentősége. A Szerémségben (a mai Dobrince és Petrovce helyén) létesült a másik *Bassiana*. Ennek különösen a római uralom vége felé nőtt meg fontossága. *Sirmium* (Pannónia legjelentősebb városa!) előtt és a Száva—Dráva közti Duna-szakasz erődláncolata mögött veszélyes időkben mintegy hátsó katonai támaszpont szerepét vihette.

Az *ala Flavia Pannoniorum* nevű lovás segédzászlóalj több feliratos kömléket⁸² hagyott maga után ezen a vidéken, amelyek alapján arra gondolhatunk, hogy ez az *ala* a 2. század végén vagy a 2. és a 3. század fordulóján körül *Bassiana* körzetében működött. A 3. század vége felé az aquincumi „II. segítő” legió osztagai végeztek hadműveleteket ezen a környéken, mert a legiónak több katonája⁸³ esett el ekkor *Bassiana* körül. Lehet, hogy a megnevezett legió egyik kivezényelt különítménye állandóan itt állomásozott⁸⁴ ebben az időben.

VII. *Siscia* (*Segesta*) és körzete.

Siscia (más néven: *Segesta*) a Dráva—Száva között a második legjelentősebb városi település Pannóniában (*Sirmium* után), a mai Sziszek helyén. A *legio IX Hispana*⁸⁵ talán itt táborozott, amíg Pannónia seregébe tartozott (i. e. 11—i. u. kb. 42). I. u. 1. század derekán a *cohors XXXII voluntariorum*⁸⁶ és a *cohors I Antiochensium*⁸⁷ nevű segédzászlóaljak tevékenykedtek (?) *Siscia* vidékén. A 2. század folyamán (*Marcus Aurelius* alatt, a markomán betörések miatt?) talán a *legio XIV gemina*⁸⁸ osztaga is megfordult *Siscia* körzetében.

A 4. században folyamórség és a *cohors tertia Alpinorum* parancsnokságai székeltek *Siscia*⁸⁹ falai között.

Ez arra mutat, hogy a dunántúli területek biztonságának a feladása után *Siscia* nagyobb katonai jelentőséget nyert, a rómaikor végére.

Az 1. században viszont még Itália, a világbirodalom anyaországa legészakkeletibb elővédei közé tartozott, legió-helyőrséggel.

Aquincum Budapest.

Szilágyi János

⁸¹ Graf, id. m. 89 és 57—8.

⁸² CIL III 3222—3, 3226.

⁸³ CIL III 10208, 12799, 15133. Mi arra gondolunk, hogy a CIL III 10210 sz. sírfelirat is a *L(e)G(io) II (adiutrix)* biarcus-ának a tulajdona. Ezen kérdéshez legutóbb: Betz, Untersuchungen . . . , 43.

⁸⁴ Így: Ritterling, id. m. 1448. Azonban a legió északdalmáciai, esetleg Poetovio-i, Aquileia-i és Bassiana-i sírkömlékei dandárunk *comitatenses* (mozgósított, hadbavonult) részének a hagyatékai is lehetnek. A késő római kor hadszerkezete ezt a feltevést nagyon is megengedi. Vulic (Il limes Romano in Jugoslavia, Q uaderni dell' Impero-II limes Romano I., 7) szerint *Domitianus* korában (81—96) a *legio II adiutrix* *Sirmium* környékén működött, és ekkor egyik osztaga Bassiana őrségét alkotta volna. Amint Bassiana kelet felől védte *Sirmium*-ot, ugyanúgy a „VI. *Hercules-féle* ezred felső részének az 5.-ik százada” (Not. dign., occ. 32, 45: *Praefectus legionis sextae Herculeae cohortis quintae partis superioris*) „Aureo Monte”, azaz észak felől oltalmazta a császári székvárost.

⁸⁵ I. u. 14-ben is ez a legió tartotta itt téli táborát, amint *Saria* (Laureae Aquinc . . . I., 245) véli. Más vélemény szerint a *VIII Augusta*, illetőleg a *XIII gemina* jött vissza *Siscia*-ba a három dandár lázadásának az elcsendesítése után.

⁸⁶ CIL III 10854: a *cohors* orvosának (*M. Mucius Hegetor*) a sírköve.

⁸⁷ Ezen *cohors* egyik diplomaemléke (CIL XVI n. 46, anno 100) *Siscia*-ban került napfényre. Radnóti A. kartársam szerint *Traianus* korában, amikor ez a hely a dák háború egyik bázisa.

⁸⁸ A CIL III 3943 (a tartományi *genius*-nak állított oltárkövet a l. XIII. optio-ja) és a 3972 (*C. Sempron. Severus cornicul. leg. XIII. sírköve*) sz. feliratos emlékek lh.: *Siscia. Ti. Cl. Bontius* centurio (leg. XV Apo. síremléke az I. századból) egymagában nem enged arra következtetni, hogy ez a dandár vagy különítménye a sírkő lelőhelyén táborozott volna, tekintettel arra, hogy centurióról van szó. A *cohors I Lusitanorum Cyrenaica*-nak Adamclissi-ben eltemetett tagja (CIL III 14214, 9) *Siscia*-ból származott, ugyanígy az *ala Frontoniana* egyik lovasa (*T. F. Bonio*) Andautonia-ból (*Siscia* közelében), de ennyi adat még nem igazolja, hogy a nevezett bennszülött csapattestek *Siscia*-nál működtek volna (bár valószínűsíti ezt a lehetőséget), mivel a besorozott katonák akkor is messze elkerülhettek szülőföldjüktől tényleges szolgálatuk elvégzésére.

⁸⁹ Notitia dign., occ. 32, Dux Pann. secundae, 56: *Praefectus classis Aegetersium sive secundae Pannonicae*; 57: *Tribunus cohortis tertiae Alpinorum*. A szávai katonai hajózás jelentőségéhez *Siscia*-nál (épp eddig hajózható ma is) ennek az elfoglalása alkalmával (I. e. 35): Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V., 59—60.

Sirmium лежал вдали от пограничной фортификационной линии и поэтому вероятно, что в нем не помещался гарнизон, а в какой-то пограничной крепости, откуда приходили отряды для военных упражнений, на парады и строительные работы. В течение III и IV веков, когда город был императорской резиденцией, в нем происходила громадная государственная строительная деятельность, о которой свидетельствуют кирпичи легионов, никогда не пребывавших в этих краях, а только принимавших участие в украшении города путем доставки кирпичей. Так, например, сюда направлялись нагруженные кирпичами корабли от бригад I Noricum из Noricum (Австрия), IV Flavia из нижнедунайского лагеря и VII Claudia из Viminacium (Костолац).

Императорская резиденция охватывалась сильными оборонительными позициями. На востоке от нее, за цепью придунайских крепостей между реками Савой и Дравой, лежал военный пункт В. ssiana (на месте нынешних сел Добринце и Петровце), приобретший в конце римского владычества

большое военное значение. Местные памятники частей войск а а Flavia Pannoniorum и legio II. adiutrix доказывают, что эти части не только выполняли свои военные обязанности, но и занимались строительством на этой территории.

С севера г. Sirmium защищал один из отрядов legio VI. Herculis (Not. dign. occ. 32, 45). „Aureo Monte“.

7. SISCIA (SEGESTA) И ЕГО ОКРЕСТНОСТЬ

Г Siscia-Segesta (нынешний Sziszek на Cаве) имел гарнизон лишь в течение I в., затем около 170 г. н. и, наконец, в IV в. Есть основание предполагать, что после отказа от обороны трансданубийских позиций город стал пунктом военной опоры и приобрел большое военное значение. Однако в I в. он принадлежал еще к числу крайних северовосточных крепостей центра всемирной державы, Италии.

Янош Силади.

DATEN ZUR MILITÄRISCHEN BEDEUTUNG DER BINNENPANNONISCHEN STÄDTE

I. Die Wegstrecke Savaria — Gyalóka

Savaria (heute: Szombathely, Steinamanger) bedeutete als Veteranen-Kolonie schon in den ersten Jahrzehnten der römischen Herrschaft auf der nach Italien führenden wichtigen Strasse (Aquileia—Poetovio—Carnuntum, dem „Bernsteinweg“) mit ihrer kriegstüchtigen Einwohnerschaft an und für sich einen Stützpunkt. Im Verlauf des I. Jhts unserer Zeitrechnung dürfte der Abschnitt dieser strategischen und uralten Handelsstrasse in der Umgebung von Savaria durch jene Reitertruppe gesichert worden sein, auf deren Namen der (aus Szombathely stammende) Ziegelstempel AT. L. aufzulösen ist.¹

Zweifel müssen wir der bisher gewohnten Lesart eines anderen Szombathelyer Ziegelstempels (CXXIII, s. ungarischer Text, Anm. 5.) gegenüber äussern, die C(ohors) XXIII (voluntariorum...) lautet, weil dieser Stempel als Zahl (CXXIII = 123) möglicherweise die Anzahl der Ziegel bezeichnen konnte, welche ein ziegel-schlagender Arbeiter als seine Tagesleistung auf einem Ziegel anmerkte.

Die im Verlauf des I. Jhts unserer Zeitrechnung auf dem Strassenabschnitt um Savaria herum zirkulierende Reitertruppe (und ihr Stab) lagerte wahrscheinlich nicht bei der Veteranen-Ansiedlung, in der Stadt Savaria; ihre Lagerfeste dürfte eher mehr nordwärts, in der Entfernung von 22 km, bei der heutigen Gemeinde Gyalóka gewesen sein. Von diesem Orte sind uns nämlich aus der I. Hälfte des I. Jhts unserer Zeitrechnung die Grabsteine zweier Soldaten, der ala Pannoniorum bekannt. (Anm. 7.)

Die Bauten in der Veteranen-Kolonie wurden jedenfalls von jenen Truppenabteilungen ausgeführt, denen in der Umgebung der Sicherungsdienst auf den Strassen oblag, wie dies ihre von dorthier stammenden gestempelten Ziegel bezeugen. Wenn die Fundangabe richtig und nicht etwa auf falscher Tradition beruht, so bauten damals (nach dem Zeugnis der Ziegelstempel) in Savaria

auch Abordnungen der legio I. adiutrix (der Standlegion von Brigetio=Szőny—Komárom, s. Anm. 8.) und der legio X. gemina (des „Hausregimentes“ von Vindobona—Wien). Es ist nämlich kaum anzunehmen, dass man Baumaterial von dem weit entfernten Komárom und Wien per Achse nach Savaria befördert hätte. Die Abteilungen der beiden Legionen dürften also ihre in Rede stehenden gestempelten Ziegel am Bauplatz geschlagen haben, als sie zu gleicher Zeit (während das II. und III. Jh.?) im Gebiet von Savaria die militärische Aufgabe der Strassensicherung versahen.

Im spätrömischen Verteidigungssystem ist die Miliz von Savaria und Umgebung unter dem Namen lanciarii Sabarienses verbucht (s. Anm. 6). Andererseits ist die dortige Anwesenheit der Zenturien der legio XIII. gemina überhaupt auch nicht erwiesen, da die Grabsteine, auf welchen Mitglieder dieser Legion genannt werden, Familiengrabsteine sind (s. Anm. 9.). Von truppengesichtlichem Standpunkte aus setzt dieser Umstand den Quellenwert der Grabsteine herab: es ist darauf mehr die Familienzugehörigkeit betont und entscheidend, nicht aber Truppenverband.

II. Der Umkreis von Scarabantia — Borbolya

Scarabantia (heute: Sopron) kann als bürgerliche Siedelung nicht mit der städtischen Bedeutung von Savaria verglichen werden, dagegen ist sie von grösserer Wichtigkeit als militärischer Stützpunkt im Hinterland. Bei Scarabantia verzweigten sich mehrere Strassenzüge, über deren Sicherheit in den ersten Jahrzehnten der römischen Okkupation mit grösseren, später mit kleineren militärischen Einheiten, aber immer ständige Aufsicht geführt werden musste.

Das Reiter — Hilfskorps (ala), welches anfangs in der Umgebung vom Scarabantia den Sicherungsdienst auf den Strassen besorgte, lagerte auch hier nicht zwischen den Mauern der legionären Veteranen—Ansiedlung, welche übrigens nur im äussersten Notfall Schutz von der Hilfstruppenabteilung erbitten konnte, sondern dürfte sein befestigtes Lager beim nahen Borbolya (15 km nordwärts, Walbersdorf) gehabt haben. Von dort kennen wir die inschriftlichen Steindenkmäler der ala I. Scubulorum (Anm. 10). Die Namen der erwähnten Soldaten weisen auf die Mitte des I. Jhts. Nachfolger dieser Reiterabteilung im Sicherheitsdienst der Strassenabschnitte

¹ CIL III 4688. Versuchsweise lese ich den Stempel folgendermassen: A/la/ T/= prima/ L/usitanorum? Lingonum? Lucensium?/. Die Ergänzung auf den Namen der ala Longiniana (PW—RE s. v., „Cohors“ 1250) wäre auch nicht zweifellos begründet. Dieser Ziegelstempel ist nämlich überhaupt das erste Lebenszeichen der betreffenden Auxiliarcohorte.

in der Umgebung von *Scarabantia* wurde eine thrakische *ala* (Anm. 11): die *ala I. Thracum victrix* oder die *I. Aug. Thracum*.¹²

Nachdem die eingeborene Bevölkerung sich mit der Herrschaft des römischen Weltreiches schon besser befreundet hatte, versahen in der II. Hälfte des I. Jhts Fus-Soldaten, Auxiliarekohorten den Wachdienst auf den wichtigen Etappenstrassen, welche Italien mit dem westpannonischen *limes* verbanden. Auch an den Bauten in *Scarabantia* war (wie ihre gestempelten Ziegel bezeugen) jene *cohors* beteiligt, auf deren Namen die Soprner Ziegelstempeltypen *C. FRA*, *C. FRI* und *C. FRP* (Anm. 14) zu ergänzen sind, weiters die „I. Kohorte der Hispanier“ (Anm. 13.).

Vom Beginn des II. Jhts an, als zu diesem Zwecke noch weniger Militär notwendig war, versahen die Legionen der Donaulinie selbst die Sicherung der Strassenzüge ihres Hinterlandes mit ihren Wachabteilungen, die denn auch, so es nötig war, beim Bau und bei der Ausbesserung der Mauern von *Scarabantia* mitarbeiteten. Die *XI. Claudia* (Anm. 17), weiters die *I. adiutrix* (Anm. 19) aus *Brigetio*, die *XIV. gemina* und die *X. gemina* (Anm. 20–21) aus *Carnuntum* (Deutsch-Altenburg), bzw. Wien haben schwerlich ihre Ziegellieferungen mittels Achse nach *Scarabantia* befördert, ihre Abteilungen haben sicherlich ihre Soprne gestempelten Ziegel an Ort und Stelle geschlagen.

Im Verlauf des IV. Jhts wurde die lokale Miliz dieser Gegend als selbständige Kohorte in Evidenz gehalten. *Scarabantia* ist zu dieser Zeit seiner militärischen Stützpunktfunktion entsprechend Sitz der Kommandatur, des *tribunus* der *cohors Caratensis* (Anm. 22).

III. *Sopianae*.

Sopianae (heute: Pécs) ist eine wichtige städtische Siedelung. Fraglich aber ist es, ob die Stadt eine Lagerbefestigung, ob sie eine ständige Garnison hatte. Im Gebiete von Pécs kamen wohl zahlreiche Soldaten-Steindenkmäler, sowie gestempelte Ziegel zutage, allein sicher ist, dass ein Teil derselben aus den Ruinen des Festungsgürtels an der Donau hierher zu den mittelalterlichen Bauten verschleppt¹⁶ wurde, wie das bei den Kirchen und Schlossbauten im Mittelalter auch bei anderen ungarischen Städten gang und gäbe war (Anm. 24).

In anderen Fällen sind die Grabsteine, auf welchen Mitglieder von Truppenteilen genannt werden, Familiendenkmäler. Das Soldatenmitglied der Familie konnte aber seine Militärpflicht weit von *Sopianae* entfernt in irgend einer Lagerfeste an der Donau abgeleistet haben. Ja, es konnte solch' ein Grabstein auch so eine Truppenabteilung¹⁷ anführen, die in ganz Pannonien überhaupt nicht vorkam.

Die *legio IV. Flavia* und die *I. adiutrix* ist auf dem Gebiete von Pécs mit einem (Anm. 28), bzw. mit zwei (Anm. 29) beschrifteten Steindenkmälern vertreten. Zwei

¹² Dagegen ist die Tätigkeit des, *ala Gemelliana* benannten, Reiterkorps in dieser Gegend noch nicht zufriedenstellend erwiesen (Wagner, a. a. O. 43).

¹⁶ Schon der Mitarbeiter des *Corpus Inscr. Lat.* erklärte das Vorkommen des Grabsteindenkmals der *ala II. Arvacorum* (aus *Teutoburgium*, III 14039) in Pécs durch Verschleppung.

¹⁷ CIL III 3314, 10289 (mit Erwähnung der *legio III. Italica*).

davon sind von einem *beneficiarius* gestiftete Weihaltären. Diese Charge bedeutet unbedingt eine persönliche Abkommandierung (aus dem Truppenverband). Das andere Steindenkmäl der Division von *Brigetio* ist aber ein Familiengrabstein.

Auch die *Notitia dignitatum* macht von *Sopianae* keine Erwähnung. Vielleicht erhielt *Sopianae*, obwohl es wie *Scarabantia* Strassenkreuzungspunkt war, deshalb keine militärische Besatzung, weil durch diese Stadt kein kurzer, Einbruchs-Strassenzug gegen das Herz des Weltreiches, gegen Italien führte?

Fraglich ist noch, ob die gestempelten Ziegel der *Cohors VII. Breucorum*³² (Anm. 31) wirklich in Pécs geschlagen wurden? Wenn auch diese nicht im Mittelalter hier verschleppt wurden, so müssen wir annehmen, dass die Abteilung der „VII. Hilfskohorte der Breuker“ dieselben in *Sopianae* verfertigte.

IV. *Mursa und Umgebung*.

Mursa (heute: Osijek, Eszék) war besonders im Verlaufe des I. Jhts unserer Zeitrechnung von neuenswerter strategischer Bedeutung (Anm. 33), solange die Save, bzw. die Drau — Donaulinie die militärische Basis des Weltreiches in diesem Grenzgebiete bildete. Seine ersten Garnisonen waren: die

Ala II. Hispanorum Arvacorum (in den ersten Jahrzehnten der I. Jhts, Anm. 34.);

Cohors II. Alpinorum equitata (um die Mitte des I. Jhts?, Anm. 35.);

Abteilungen der *legio II. adiutrix* (gegen Ende des I. Jhts und im J. 133, Anm. 6.);

Teile der *legio XIV. gemina* (in kriegerischer Verwendung, am Ende des I. Jhts, Anm. 38.);

Cohors I. Alpinorum (um die Wende des I–II. Jhts, Anm. 31.);

Legio X. gemina (d. h. eine Abteilung derselben dürfte zur Zeit *Traianus* hier verwendet worden sein, Anm. 42.).

Vom Ende des III. Jhts an wird die militärische Rolle Mursas bedeutsamer, während in der Zwischenzeit die Steindenkmäler von solch einer Bedeutung schweigen. Im Verlaufe des letzten Jhtes der Römerherrschaft(?) wachte ein Teil der *legio VI. Herculia* über die Sicherheit dieser Stadt (Anm. 40.); zur selben Zeit stationierte ein Kommando der Donauflotte (Anm. 41.) in seinem Hafen.

Die Zenturien der *legio V. Macedonica* konnten diese Gegend nicht durchzogen haben; diese Truppe dürfte ihre Transporte von gestempelten Ziegeln für die militärischen und öffentlichen Bauten ebenfalls auf Schiffen hierher befördert haben (Anm. 42.).

Die militärischen Denkmäler des in der Nähe von *Mursa* (westlich davon an der Drau) gelegenen *Mursella* (heute Petrijevci) gehören, wie es scheint, zum Nachlass der Mursauer Garnison. Nach dem Zeugnis ihrer gestem-

³² Diese Auxiliarekohorte von Fusssoldaten war eine für Ziegelschlagen gebrauchte Truppenabteilung, bzw. wurde wohl infolge ihrer militärischen Unzuverlässigkeit in erster Linie für Schlagen von Ziegeln und für deren Verfrachtung auf Schiffen verwendet? Die unübersehbar grosse Ausdehnung des Fundgebietes ihrer Ziegel erheischt jedenfalls eine besondere Erklärung.

pelten Ziegel (Anm. 44.) haben die *legio II. adiutrix* und die *XIV. gemina*, bzw. ihre Abteilungen sowohl in Petrijevi, wie auch in Osjek-Eszék an den Bauten teilgenommen. Im Umkreis von *Mursa* (zwischen *Mursa* und *Cibalae*) hatte *Marcus Aurelius* auf den durch die kriegerischen Verwüstungen entvölkerten Gebieten das Volk der *Cotini* angesiedelt; da es sich als gutes Soldaten-Material erwies (Anm. 45.).

V. Poetovio und sein Verteidigungsgürtel.

Poetovio (heute Ptuj, Pettau), an der Drau, war während des I. Jhts unserer Zeitrechnung, solange der Draufluss die strategische Stützlinie vor Italien bildete, ein militärischer Lagerplatz von hervorragender Bedeutung (Anm. 46.). Seine ersten Garnisonen waren die:

Legio VIII. Augusta (bis zum J. 45 nach der Zeitwende, Anm. 47.);

Legio XIII. gemina (bis 90, bzw. bis 107, Anm. 48.).

Inscriptliche Denkmäler dieser letzteren Truppe kamen auch in der unmittelbaren Nachbarschaft der Stadt zutage (in Varaždin-Varasd, Haidin, Gross-Sonntag usw.), als Zeugnis, dass diese Legion den Wachdienst auch in den Flankenbefestigungen versah (Anm. 5.).

Im Verlauf des I. Jhts halfen der dortigen Legion beim Bau der Lagermauern und bei der Abwehr feindlicher Einbrüche auch die folgenden Auxiliarkorps von Eingeborenen: die

Ala Asturum II (in der I. Hälfte des I. Jhts? Anm. 6.);

Cohors I. Alpinorum (im I. Jht. Anm. 57.);

eine *cohors I. Hispanorum* (Anm. 58.).

Während des II. Jhts hatte *Poetovio*, wie bekannt, bis zum Einbruch der Markomannen Quaden und Jazygen, im J. 169 keine Besatzung. Um diese Zeit herum erschienen im Gebiete der Stadt, die als Tor Italiens galt, die

Cohors II. Aurelia Dacorum (Anm. 5.);

Cohors I. Aelia sagittariorum (wenn der Ziegelstempel: *C. V. S.* auf deren Namen aufgelöst werden kann, Anm. 6.);

Legio II. Italica (Anm. 51.).

In Verbindung mit den Krisen des II. und III. Jhts waren auch Abordnungen anderer Legionen in der Gegend von *Poetovio* tätig, die an der dort ausgeführten kriegerischen Operationen, den dort abgehaltenen Manövern teilnahmen, oder bei der Reparatur der Bauten mitwirkten. So dürften die gestempelten Ziegel der *legio I. adiutrix* von *Brigetio* um 170 oder um die Mitte des III. Jhts im Ptuj-Pettau (Anm. 52.) geschlagen worden sein. Ihre Steindenkmäler aus der frühen Kaiserzeit (Anm. 53.) stammen durchgehends von Veteranen, können also nicht zum Beweis gebraucht werden, dass die „I. Hilfslegion“ damals in *Poetovio* gelagert hätte.

Aus Anlass der Barbaren-Einbrüche oder bei seiner Truppenkonzentrierung gegen *Regalianus* zog *Gallienus* Abteilungen aller Legionen von Pannonien und Dazien hier zusammen (Anm. 54.).

Die Abordnungen der „Hauslegion“ von *Vindobona* waren aber auch andermal (in den J. 211–222) im Gebiet von *Poetovio* tätig. Wir haben auch davon Kenntnis, dass die auf der Drau operierende Flottille bei der

strategisch wichtigen Flussstation *Poetovio* mit Transporten oder Brückenbau zu tun hatte (Anm. 62.).

VI. Sirmium und sein Verteidigungsgürtel.

In *Sirmium* (heute Mitrovica, an der Save) und seinem Umkreis haben folgende Truppenkörper inschriftliche Steindenkmäler hinterlassen: die

Cohors II. Hispanorum (in der I. Hälfte des I. Jhts? CIL XVI n. 2.);

Ala II. Pannoniorum (um das J. 88 unserer Zeitrechnung, Anm. 63.);

Teile der *Legio I. adiutrix* (am Ende des I. Jhts, Anm. 70.);

Ala I. Aug. Ituraeorum sagitt. (um die Mitte des II. Jhts, Anm. 64.);

Cohors I. Alpinorum ped. (wenn der Ziegelstempel: *CORSARI*, so aufgelöst: *COhoRS Alpinorum PRIma*, auf diesen Namen ergänzt werden kann, Anm. 65.);

Cohors V. Callaecorum (oder eher: *cohors V. Gallorum*, Anm. 67.; die Auflösung des betreffenden Ziegelstempels *CVC* ist unsicher);

Cohors V F (eine im Ziegelstempel *CVF* verborgene Auxiliarchohorte, Anm. 68.);

Cohors I. Camp. vol. c. R. (am Beginn des III. Jhts, Anm. 69.);

Abteilungen der *Legio II. adiutrix* (gegen Ende des I. Jhts, dann um das Jahr 300, Anm. 71.);

Kontingente und Hilfskorps der germanischen und britannischen Legionen? (Zur Zeit des *Gallienus* durchziehend lagernd, Anm. 74.);

Abteilungen der *Legio VI. Herculia* (um das J. 300, Anm. 78.);

Milites calcarienses (im IV. Jht., Anm. 80.);

Die Reitermiliz der *Sirmienser* (im IV. Jht.);

Eine Flottillen-Einheit (Anm. 79.).

Da *Sirmium* vom Gürtel der Lagerbefestigungen an der Grenze etwas entfernt lag, so bedeuten all' diese Truppenkörper vielleicht nicht ständige Garnisonen von *Sirmium*, sondern hatten sie ihr Standquartier wahrscheinlich in irgend einer der Grenzfestungen, von wo aus ihre Abteilungen zu Manövern, Paraden oder Bauarbeiten in diese wichtigste Stadt Pannoniens kommandiert wurden? Im Verlauf des III. und IV. Jhts, als *Sirmium* kaiserliche Residenz war, wurden nämlich in dieser prächtigen Stadt grossartige staatliche Bauten ausgeführt. Zeugen dieser Bautätigkeit sind die gestempelten Ziegel jener Legionen, die nie in dieser Gegend lagerten oder sie durchzogen, sondern an der Verschönerung der neuen kaiserlichen Residenz nur mit ihren Ziegelsendungen teilnahmen. So sandten z. B. mit Ziegeln beladene Schiffe aus *Noricum* die *legio I. Noricorum* (Anm. 75.), aus ihrem Lager an der unteren Donau die *legio IV. Flavia* (Anm. 76.), aus *Viminacium* (heute: Kostolac, Anm. 77.) die *VII. Claudia*, und ebenso auch die *cohors VII. Breucorum*.

Die Kaiserstadt war von einem wirklichen Verteidigungsgürtel umgeben. Ostwärts, hinter der Festungs-

kette des Donuabschnittes zwischen der Drau und Save, kam *Bassiana* (an der Stelle des heutigen Dobrinca und Petrovce) gegen Ende der Römerherrschaft in der Rolle eines rückwärtigen militärischen Stützpunktes zu grösserer strategischer Bedeutung. Die dorthier stammenden schriftlichen Denkmäler der *ala Flavia Pannoniorum* (Anm. 82.) und der *legio II. adiutrix* (Anm. 83.) können bezeugen, dass Abteilungen dieser Truppenkörper in unserer Gegend kriegerische Operationen unternahmen, bzw. Bauten ausführten.

Gegen Norden hin wurde die Sicherheit Sirmiums von einer Kompanie der *Legio VI. Herculia* verteidigt (Not. dign., occ. 32, 45), „Aureo Monte.“

VII. *Siscia (Segesta) und sein Umkreis.*

Garnisonen von *Siscia* = *Segesta* (heute Sisak, Sziszek) waren: die

Legio IX. Hispana ? (vom Jahre 11 vor, bis beiläufig 42 nach der Zeitwende, Anm. 85.);

Cohors XXXII. volunt. (um die Mitte des I. Jhts, Anm. 86.);

Cohors I. Antioch. (im I. Jht, Anm. 87.);

Kontingente der *legio XIV. gemina* (um das J. 170, gegen feindliche Einbrüche, Anm. 88.);

eine Flottillen-Abteilung und die *cohors III. Alpinorum* (im IV. Jht., Anm. 89.).

Die letztere Angabe weist darauf hin, dass nach Aufgabe der Sicherung der transdanubischen Gebiete *Siscia* militärischer Stützpunkt wurde und grössere strategische Bedeutung erlangte. Im I. Jh. dagegen gehörte die Stadt mit ihrer Legionsgarnison noch zu den nordöstlichsten Grenzbasteien von Italien, dem Mutterlande des röm Weltreiches.

János Szilágyi.

A KUNÁGOTAI LELET ARANYVERETES KARDJA.

A kunágotai sírlelet az avarkori régiséganyag egyik legfontosabb emléke. Pontosan keltezhető: az avar honfoglalás első idejéből való, tehát a VI. század vége táján kerülhetett földbe. Rangos ember — valószínűleg törzsfő — sírja lehetett, és a mellékletek gazdagsága megkönnyíti a többi, hasonló — nem nemes fémből készült — leletek időrendjének megállapítását. Lószerszáma, veretes öve, veretes kardja, kései, tegeze és ezüst edényei az ú. n. préselt avar emlékek körét képviselik. A leletet földműves emberek találták, a mult század dereka táján, s nagyrészt darabokra törve került a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. Így összetöredezve közölte az emlékeket Pulszky Ferenc,¹ majd Hampel József,² s így idézte egyik dolgozatában Fettich Nándor³ is. Pedig a leletek gondos vizsgálata és a veretek pontos, összehasonlítható elemzése lehetővé teszi, hogy a sírlelet minden egyes darabját eredeti rendeltetésében láthassuk. Több darabot már sikerült rekonstruálnom,⁴ s közelebből közlöm a veretes öv helyreállítását is. Ez alkalommal az aranyveretes kard töredékeiből helyreállított képét közlöm.

A szétszabdalt és összetörött aranylemezeken levő ábrázolást egy korábbi dolgozatomban összeállítottam már,⁵ és ez alapon sikerült megállapítani, hogy az ú. n. bizánci antik renaissanceának idején készült, dionysikus jelenetet ábrázoló ládika-veretekből szabdalták szét az avar ötvösök. A préselt lemezek — valószínűleg antiochiai készítmények — éppen úgy *Iustinianus* korát idézik, akárcsak a kunágotai lelet *Iustinianus-solidusa*. A kard készítésekor kétféle vastagságú és színű, de azonos mintájú aranylemezt használtak az avar ötvösök, a keményebbet a függesztőfüleknel, a vékonyabbat a markolat és a kardhüvely vereteinél.

A kardveretek helyreállítása a következő megfigyelések alapján sikerült:

X. tábla. 1—1a. A négy darabban lévő lemezeket összeállítva két, egymást fedő ovális formát kaptam. A szélek mentén kb. másfél milliméternyi távolságban vékony, karcolt vonal követte a szegélyt. Ezt a vonalat a többi töredékeken is megtaláltam, forrasztás határát jelző segédvonalaknak bizonyultak. E szerint a két egymást fedő ovális lemez valaha oválisan görbülő csővé volt egybeforrasztva.

2—2a. Két dionysikus aranylemez, a teljesebb példány hosszú hatszögre volt vágva, a töredéken (2a) is világosan látszanak a vágás nyomai. Ez a kettő is fedi egymást. Díszítetlen szegélyükön erős — és réginek mutató — gerinc vonult végig, ezek mentén ismét behajlítottam a két lemezt, és pontosan egybeilleszkedtek.

4, 11, 15, 19. A nyolc darab lemez szakadási felületét egybeállítva, négy, síma borítólemezt kaptam. Ezek közül 2—2 nagyjából egyforma széles volt (4 és 19, valamint 11 és 15). A lemezek felső és alsó szegélyén vékony vonalak jelezték a forrasztás nyomait.

10, 12, 14, 16: képszalagok a 11, 15 lemezre a forrasztási nyomok mentén ráillesztve pontosan a kardfüggesztő fülek (13, 17) szélességét adták.

5, 9: képszalagok hossza egyezett a 2—2a-ból összetett tok szélességével — a továbbiakból kitűnően tehát a markolatborításon lehettek.

6, 7: Eddig szíjvégnek tartott két borítólemez nem lehetett szíjvég, mert a szíjvégek függesztése más. Az egyiknek megtaláltam hátlapját is (8), amelyre rá volt annakidején forrasztva. Belső oldalukon vasroszdanyomokat találhattunk.

XI. tábla. A fenti megfigyelések alapján már világosan kirajzolódott egy, a bócsaihoz⁶ hasonló aranyveretes kard rendszere, s így könnyű volt már a még el nem helyezett képszalagrészeket is helyükre illeszteni. Kalmár János nagy szakértelemmel forrasztotta egybe az együvé tartozó részeket. A kunágotai „ismeretlen rendeltetésű” lemezek és töredékek ezzel ismét eredeti helyükre kerültek, s így is vannak kiállítva a Múzeum gyűjteményében.

A markolat ovális karikája (1) trapézalakú markolatgombra feküdt rá (2), a keresztvas (6—7) felett szegélyes aranylemez borította a markolatot (3—5). A kard száját szélesen hagyott képszalag (9) díszítette, és széles, keretes sávok jelezték a függesztőfülek megerősítését is (10—17), a kard koptatóját hosszú, kettényírt szalagokkal keretezett tok fedte (18—20).

A II. táblán rajzban is közlöm rekonstrukciómát.

A kunágotai leletben tehát a bócsai,⁷ keceli,⁸ csengelei,⁸ peresčepina malajai⁹ kardok pontos mását találtuk meg. Még olyan apró technikai részek is egyeznek, hogy például a kardvereten csak a külső lapot díszítik, a kopásoknak kitett belső oldalon silányabb anyagot használnak (a kunágotai kardon

¹ Pulszky, A magyarországi avar leletek, 7—8.

² Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn II., 339—343, III., 260—262.

³ Fettich, Garnitures de fourreau du sabre du temps des Avars en Hongrie, Arethuse, 1926.

⁴ A lószerszámot: Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszáma, 5. kép és VIII. 52, s. k. I., az ezüstkelyhet: Arch. Ért. 1940, XIX.; a késeket: Arch. Ért. 1940, XLV.

⁵ A kunágotai lelet bizánci aranylemezei: Arch. Ért. 1938, 55—86.

⁶ Közöletlen, naplószáma: M. Tört. Múz. népv. I. 6—1935.

⁷ Közöletlen, naplószáma: M. Tört. Múz. népv. I. 6—1937.

⁸ Csallány, Kora-avarkori sírleletek. Folia... I—II., 34, II.

⁹ Mat. po arch. Rossii, 34—1914.

ezek a részek elvesztek, vagy talán — mint az alább irottakból sejthető — soha nem is voltak meg). A kétféle vastagságú lemez használatát egyszerűen az magyarázza, hogy két minőségű ládikaveret állott az ötvösök rendelkezésére. Ez a nyersanyag nyilván zsákmányból, vagy évi adóból származott. Nem az történt tehát, ami a geszterédi szablyánál,¹⁰ ahol is az egyik függesztőfület, amelyik megrongálódhatott, vagy éppenséggel letörhetett, később más anyagból s részben másvonalú rajzzal pótolták.

A veretes öv és a tegezkeret helyreállításának közlésével majd ismét teljessé és hitelessé válik a kunágotai lelet. A nélkül, hogy a „poraiból éledt“ lelet régészeti, művelődési és társadalomtörténeti újraértékelésének elébe vágnék, már e közléskor is néhány megjegyzést szeretnék fűzni a kard helyreállításával felmerülő kérdésekhez. A kunágotai karddal kétségtelenné vált az, amit a leletek technikai egyeztetéséből eddig is sejtettünk: a préselt díszű öveket hordó avarok egyidőben éltek az álszatos övet viselőkkal. E két egyidejű, külön műveltség a többretegű avar népesség népi és társadalmi tagozódását tükrözi a vezetőrétegek hagyatékában. Ez a rétegződés még bővül a griffes-indás csoport avarjaival. A másik megjegyzés: ha egybevetjük a kunágotai kard kivitelét az említett többi kardéval, lehetetlen észre nem vennünk, hogy amazok tömör és időtálló vereteivel szemben milyen gyengetartású anyagból készült a kunágotai. Veretei inkább csak díszként utánozzák azt, aminek egyébként szerkezeti szerepe volna. Különösen a függesztőfülek tartópántjainál figyelhetjük meg a tartás gyenge voltát. Úgy gondolom, hogy a kunágotai kardot vagy csak ünnepi alkalmakkor viselhették, tehát valami sacralis értelme volt, vagy pedig csak a sír számára készítették. Ez utóbbi esetben fel kell tételeznünk, hogy a használat nyomait mutató erős függesztőfüleket is csak díszként szerelték rá egy másik kardról.

László Gyula.

САБЛЯ С ЗОЛОТОЙ ЧЕКАНКОЙ ИЗ МОГИЛЬНОЙ НАХОДКИ В С. КУНАГОТА

Могильная находка в с. Кунагота могла попасть в землю в начале прихода аваров, т. е. прил. в конце VI. века. По всей вероятности это была могила вождя племени. Принадлежащие ему: лошадиная сбруя, чеканный пояс и сабля, ножи, колчан и серебряная посуда относятся к кругу так наз. тисненых аварских памятников. Многие предметы этой находки уже раньше удалось мне реконструировать (4. примечание в венгерском тексте). В данном случае я привожу изображение сабли с золотой чеканкой, реконструированное мною из обломков.

Рисунок, находящийся на сломанных золотых пластинках (5. примечание), был сделан в эпоху византийского античного ренессанса из чеканки, снятой со шкатулок, изображающей сцену из предания о божестве Дионисе и искромсавшую аvarскими ювелирами. Тисненые пластинки — изготовленные, по всей вероятности, в Антиохии — точно также говорят об эпохе императора Юстиниана, как и золотая монета Юстиниана из могильной находки в с. Кунагота. К изготовлению сабли аvarские ювелиры употребляли золотую пластинку двойной толщины и цвета, но ложественного образца; более твердую для ушек (на ножках), потоньше — для чеканки рукоятки и ножен сабли.

Овальное колечко (1) лежало на четырехугольной головке рукоятки (2), а над перекрестным железом сабли (6—7) рукоятку покрывала золотая пластинка с бантом (3—5). Верхнюю часть сабли украшала широкая лента с картинками (9), а широкие рамкообразные полосы обозначали закрепление ушек (10—17); предохранитель сабли покрывали ножны, обрамленные длинной, развоенной лентой. (18—20).

На таблице № 2. приведен рисунок моей реконструкции. В находке из с. Кунагота нашли мы точную копию многих сабель, найденных в других местах и относящихся к этой эпохе. Употребление двойной толщины пластинок объясняется тем, что в распоряжении ювелиров находилась шкатулочная чеканка двойного качества.

Этот материал чеканки происходил вероятно, из военной добычи или из годового налога. На основании сабли из с. Кунагота безсомненным является то, что предполагали мы и до сих пор из технических сопоставлений находок: авары, носящие пояса с тисненными украшениями, жили в одно время с аварами-носителями с псевдо-прижкой. Эти две одновременные, но различные культуры, в обнаруженном наследии правящих слоев отражают народную и социальную структуру многослойных аvarских племен. Это расслоение еще более расширяется группой аваров, принадлежащих к культуре Кестхель.

Если сопоставим отделку сабли из с. Кунагота с другими саблями, то видим, что последние изготовлялись из плотной, массивной чеканки, а данная сабля была сделана из очень слабого материала. Чеканка ее скорее всего была лишь украшением и являлась подражением тому, что, впрочем, должно было составить часть конструкции сабли. В особенности замечается слабость материала на ободке, поддерживающем ушка сабли. Согласно этому возможно, что саблю из с. Кунагота носили лишь в праздничных случаях, что могло иметь какое-то религиозное значение, или же изготовляли ее лишь для могил.

Дюла Ласло.

THE GOLD — MOUNTED SWORD FROM THE FINDS AT KUNÁGOTA

(Summary.)

The grave-goods from *Kunágota* are some of the most important relics of those of the Avar period. They can be dated quite exactly: they derive from the first period of the Avar migration, so they might have been placed into the soil about the end of the sixth century. It must have been the grave of a man of high rank, very probably that of a chieftain. The harness, the belt and the sword with mounts, the quiver of a later date, as well as the silver vessels found in the grave represent the group of the so-called stamped Avar relics. The gravegoods were

found by farmlabourers so about the middle of the last century and most of them were broken into fragments when they were brought to the collection of the Hungarian National Museum. This time I illustrate the gold-mounted sword, reconstructed from the fragments.

In one of my previous papers I have already put together (5) the design on the gold plates which were cut up and broken. On this basis I succeeded in determining the fact that it had been cut up by the Avar goldsmiths from the mounts of a casket, representing a scene

¹⁰ Kiss, A geszterédi honfoglaló lelet, A Hung. XXIV., — 1938. — Fettingh, Die altungarische Kunst, 11.

of *Dionysus*. It had been made at the time of the so-called Byzantine antic renaissance. The stamped plates are certainly the products of *Antiochia* and they denote the time of *Iustinianus* just as much as the *solidus* of *Iustinianus* from the finds of *Kunágota* does. When the sword was made the Avar goldsmiths used gold plates of two different thicknesses and of two colours, but with identical designs, the harder ones for the ring for suspension and the thinner for the mounts of the hilt and scabbard.

The oval ring of the hilt (1) lay on a trapezoid shaped pommel (2), above the iron guard (6-7) a bordered gold plate covered the hilt (3-5). The mouth of the scabbard was decorated with a broad designed strip (9), and broad bordered lines indicated also the fastening of the ring for suspension (10-17), the chape of the sword was covered with a long case which was bordered with strips cut lengthwise in two (18-20). On Pl. XI. I show also the drawing of my reconstruction.

Accordingly the exact fascimile of the swords from *Bócsa*, *Kecel* (7), *Csengele* (8), *Peresčepina malaja* (9) was found among the finds of *Kunágota*. The use of the two different kinds of thicknesses of the plates are simply explained by the supposition that the goldsmiths had at their disposal casket-mounts of two different qualities.

This raw material derived apparently from a booty or from the yearly taxes.

The sword of *Kunágota* has proved without doubt that the Avars wearing belts with stamped ornaments lived contemporary with those who wore the belt with imitation buckles, as we had presumed already from the technical comparison. These two contemporary and separate cultures reflected the folk and social division of the Avar population in the remains of the leading classes. This division increases still with the Avars of the griffin-floral group. My other remark is that if we compare the execution of the sword from *Kunágota* with the others mentioned, it is impossible not to notice, that the mounts of those are solid and durable, while the mounts from *Kunágota* are made of a thin material of poor quality. The mounts from *Kunágota* are rather only copies, as ornaments, of those parts which otherwise would have structural purposes. This can be observed especially with the holding strips of the rings for suspension. I think that the sword of *Kunágota* must have been used only at ceremonies, so it had sacred significance, or it was only made for the grave. In this case we must presume that the strong rings for suspension which show the traces of frequent use were only attached to it as ornaments from an other sword.

Gy. László

A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS-REJTÉLY MEGFEJTÉSÉNEK ÚTJA.

I.

A GÖRÖGNYELVŰ FELÍRATOK MEGFEJTÉSE,

Éppen százötven esztendeje annak, hogy Nagyszentmiklóson véletlenül előkerült az a huszonhárom darab, összesen 9270,5 g súlyú aranyedény, amely valamikor „Attila-kincs” néven szerepelt. Már másfél százada ismerjük ezt a kincset, de az eredete körüli vita máig is foglalkoztatja a tudományos világot: sok, kétségtelenül érdekes eredmény után sem mondhatjuk azt, hogy dűlőre jutottunk ebben a kérdésben.

Pedig e kérdés megoldása nagyon fontos lenne — Strzygowski pl. a művészettörténeti kutatás egyik legfontosabb feladatának tartja.¹ Fontos s elsősorban a magyar népvándorlás kor kutatóira váró kötelesség e kérdés megoldása, mert sok, népvándorlás korunkra alapvető kérdés tisztázása függ ettől; sőt, mint alább kitűnik, nemcsak a magyar föld, de közvetlenül a magyar nép történetének is értékes forrása a nagyszentmiklósi kincs.

Ez a megoldás csak több kutató együttes munkájával sikerülhet. Valamikor a bécsi művészettörténeti múzeum vállalta ezt a feladatot,² most szeretném, ha munkatársaimmal mi felelnénk meg ennek a kötelességnek.

Annak, hogy ebben a kérdésben eddig nem jutottak eredményre, az a legfőbb oka, hogy a megoldási kísérletek útja nem volt helyes.

Alábbiakban igyekszem kijelölni azt az utat, amelyen elindulva kell módszeres munkával megoldani ezt a rejtélyt; természetesen azoknak, akik ezen az úton járnak, fel kell használni azt is, ami jót az eddigi kutatás a részletekben adott.

Ezen az úton az első lépést az alábbiakban szeretném megtenni.

Egészen világos az, hogy minek kell az első lépésnek lenni és világos az is, hogy amíg ezt a lépést meg nem tettük, addig fölösleges a részletek kutatásához fogni, mondhatnám felesleges erőlködés volt az, amit a kérdés kutatóitól kaptunk, az, hogy minden módon be akarták győmőszölni ezeket a darabokat egy-egy korba, egy-egy nép alkotásai közé, — felesleges, amíg nem kérdezzük meg magát a kincset, amely világosan, szavakkal is beszélni akar önmagáról.

T. i. a kincs legtöbb darabján írásos jelek vannak, amelyek természetesen éppen arra vannak hivatva, — hiszen azért készültek —, hogy közöljék az utókorral, kik készítették ezeket a gyönyörű aranyedényeket.

Azt mondhatná valaki, hogy mindezzel nem mondtam semmi újat, hiszen miután egészen természetes az, hogy olyan daraboknál, amelyek feliratok vannak, a legelső feladat a feliratok megfejtése, nagyon sokan foglalkoztak a feliratokkal. De mindjárt meglátjuk majd, hogy, sajnos, újat mondtam, mert igaz ugyan az, hogy sokan foglalkoztak a feliratokkal, de nem jutottak kellő eredményre és pedig azért nem, mert az út nem volt helyes, nem helyes egymásutánban kutatták a feliratokat.

A kincs darabjain háromféle felirat van:

- a) két, egymással teljesen egyező csészén, a 9. és 10. sz. csészéken görög nyelven és görög betűkkel írott felirat,
- b) a 21. sz. csészén nem görög nyelvű, de görög betűkkel írott felirat,
- c) sok darabon rovásírásos felirat van.

A legtöbbben s a legtöbbet a rovásírásos, tehát az ismeretlen betűs és ismeretlen nyelvű feliratokkal foglalkoztak, ami hiba, hiszen természetesen előbb az ismert betűs és ismert nyelvű feliratokat kellett volna megfejteni, s ez alapon azután az ismert betűs ismeretlen nyelvűt, s mindezek alapján kellett volna megkísérelni az ismeretlen betűs és ismeretlen nyelvű feliratok megfejtését. De nem tartották meg ezt az utat, és pedig azért nem, mert a rejtélyes dolgok jobban izgatják az embereket, s könnyebb is talányok megfejtésével játszodozni (kevés kivétellel ez történt), mint reális munkát végezni. De többen és többen foglalkoztak ezekkel a feliratokkal azért is, mert többen néztek ki e rovásokból, többen vártak tőlük, mint amennyit a görög feliratok látszottak adhatni, amelyeket általános egyházi tartalmú mondatoknak tartottak.

Csak a legutolsó megfejtő, Németh Gyula indult el realisabb alapon, a görög betűs felirat alapján, s éppen ezért jutott ő az eddigieknél valószínűbb eredményre.³ Azért mondom őt a legutolsó megfejtőnek, mert Altheim azóta megjelent kísérlete ártótktelen.⁴

Induljunk mi most el az új úton. Igyekezzünk megfejteni az ismert betűs és ismert nyelvű, két, egymással egyező feliratot.

Ez a munka csak akkor lesz jó, ha nem azt vizsgáljuk, hogy valamely előzetes feltevésnek mennyiben felel meg, hanem, hogy mi hát ez a felirat formailag és értelmileg.

¹ Strzygowski, Altai-Iran und Völkerwanderung, 243.

² U. o. 63.

³ Németh, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós.

⁴ Altheim, Hunnische Runen.

Meg kell itt jegyezni, hogy a felirat megfejtéséről kész munkám kézirata a háború alatt elveszett. Most itt röviden elmondom eredményeimet.

A görög feliratokra vonatkozó munkámat 1934-ben felolvastam Szófiában, majd elkérte tőlem archierej Ivan Gošev, aki ezután Rómában, az V. byzantinológiai kongresszuson közölte a maga megfejtését:

ΡΔΕΔ(=διὰ) ὕδατος ἀνάπλυσον κ' ἐλς ζωὴν αἰώνιον⁵
Kéziratomban azután elküldtem Minns-nek, aki azután 1938-ban kiadott egy cikket: „The Greek inscription on Nos 9 and 10 of the Nagy-Szent-Miklós treasure” címen.⁶ Minns megfejtési kísérlete:

+ διὰ ὕδατος ἀνάπλυσον κ' ἐλς ζωὴν (vagy βίον) αἰδίων

Bizony ezek a megfejtési kísérletek sem haladják meg előzőiket. Az új bennük az, hogy Gošev és Minns Κ(ὀρι)ε-t olvasnak,⁷ úgy, hogy egyszerűen K-nak olvassák az itt lévő A-t, amire azt kell mondanunk, hogy az a megfejtési kísérlet, amely betűi változtatásával érhetne csak el „eredményt,” — nem jó.

A két, teljesen egyező felirat első magyarázóit Arneth⁸ és Dietrich⁹. Utóbbi szerint:

ΕΦΥΔΑΤΟΣ ΑΝΑΠΑΥΣΟΝ Κ ΕΙΣ ΤΟΠΟΝ ΧΛΟΗΣ ΚΑΘΙΣΟΝ

Utánuk Hampel¹⁰ kísérlete következett:

Ρ ΔΕΑ ΨΔΑΤΟΣ ΑΝΑΠΑΥΣΟΝ Α(ΦΙ)Ε ΙΣ Π(Α)ΝΤΟΝ ΑΜΑΡΤΙΟΝ

Majd Keil¹¹ próbálkozott:

ΧΡΜΕΤΑ ΨΔΑΤΟΣ ΑΝ ΑΠΕΛΥΣΟΝ ΑΕΙΣ ΤΟ Ν(Ε)ΟΝ ΠΝ ΑΓΗΟΝ = Χρ(ιστός) μετά ὕδατος ἀν(θρώπων) ἀπέ-
λυσ(ε)ν ἀ(ν)εῖς τὸ ν(έ)ον πν(εύμα) ἄγ(ι)ον

= Christus hat mit Wasser den Menschen erlöst, emporsendend (daraus) den neuen heiligen Geist.

Sotiriu¹² a következő kísérletező:

ΧΡ. ΔΕΑΨΔΑΤΟΣ. ΑΝΑΠΑΥΣΟΝ Α(ΥΤΟΝ) ΕΙΣ ΤΟ(ΠΟ)Ν ΖΩ(ΝΤΩΝ). ΜΑΛΙΤΩΝ

Ezután még két „megfejtésünk” van,¹³ amelyeket fentebb idéztünk, Goševé és Minnsé.

Az összes megfejtési kísérletek egyházi idézeteket kereső magyarázatok. Mindannyiuk közös hibája az, hogy mindenáron el akarnak jutni valami eredményre, s ezért hibákat tételeznek fel, betűket változtatnak.

A feliratok epigraphiai sajátosságai.

Az első kérdés itt a két felirat egymáshoz való viszonya. Erre Zimmermann megállapítása ad választ, amely szerint a 10. sz. edény a mester segédjének munkája, az eredetinek, a 9. sz. csészének nem nagyon ügyes másolata.¹⁴ Tehát elsősorban a 9. csésze betűi alapján kell dolgoznunk. A végén látni fogjuk, hogy ez a felirat legvégére vonatkozólag nem helyes (VII—IX. tábla).

A feliratok megfejtése elsősorban epigraphiai kérdés, tehát a legelső teendőnk a felirat betűivel, írásával való foglalkozás.

E tekintetben eddig nagyon keveset kaptunk. Hampel szerint a betűkre nem lehet építeni, mert a palaeographiai kérdésekben szakértő Keil szerint a betűformák a 10—11. századig használatosak voltak, tehát túl azon a koron, amelyre datálhatjuk az edényeket. Tehát más úton juthatunk el a kincs megmagyarázásához.¹⁵

Természetesen ennek a fordítottja a helyes! Nem az, hogy előre feltételezünk egy kort, s ha ennek nem felelnek meg a betűformák, akkor azt mondjuk, hogy semmire sem lehet használni a betűket. Hanem éppen ellenkezőleg, a betűformákból kell következtetnünk a korra!

Erre vonatkozólag arra az eredményre jutottam, hogy „a két görög felirat betűtípusa a 9. század vége és a 10. század közepe közé eső időre vall.”¹⁶

Az ú. n. *liturgiai uncialis* írásával van itt dolgunk. E kor nagy szellemi forradalma, amely a világ művelődésére, fejlődésére cöntő eredményeket hozott, hoz renaissanceot is, azaz megkeresi multbeli gyökereit. Ez a mozgalom szüli ezt az írást, amely a régi, szép írást akarta visszahozni.

⁵ Goschew, Die Lesung der griechischen Inschrift der Schalen Nr. 9. u. N. 10. aus dem Goldschatze von Nagy-Szent-Miklós, V. Congresso Internazionale di Studi Bizantini. Sunti delle comunicazioni. Roma, 1936, 38—39; Die Lesung der griechischen Inschrift der Schale N. 9. des Goldschatzes von Nagy-Szent-Miklós. Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini II (Studi Bizantini e Neoellenici VI), Roma, 1940, 139—146.

⁶ Senatne un Makslā I. Riga, 1938, 120—125.

⁷ A Κ(ὀρι)ε olvasatot én is említettem kéziratomban, ahol megírtam, hogy *Mercati*, amikor megmutattam neki olvasatomat, az első látásra azt kérdezte, nem lehetne-e itt Κ(ὀρι)ε, ami természetesen nagyon beleillik ilyen egyházi feliratba.

⁸ Arneth, Die antiken Gold — und Silbermonumente des k. k. Münz- und Antikencabinetts.

⁹ Dietrich, Runenschriften eines gothischen Stammes auf den Wiener Goldgefäßen des Banater Fundes: Germania, XI. (1866), 180.

¹⁰ Hampel, A Nagy-Szent-Miklós-i kincs, 57.

¹¹ Keil, Die griechischen Inschriften im sog. Schatze des Attila, Repertorium für Kunstwissenschaft, XI. (1888)-256—261.

¹² Sotiriu, Αἱ βυζαντινὰ σπουδαί. Athén, 1907, 7.

¹³ Mladenov megfejtési kísérlete: ΧΡ(ΙΣΤΕ) ΔΕΑ ΨΔΑΤΟΣ ΑΝΑΠΑΥΣΟΝ ΑΝΕΙΣ ΤΟ ΚΟΝ ΠΑΙΔΙΟΝ = O Christus, Beruhige durch das (Tauf)wasser deinen Knaaben, ihn befreidend (von der Sünde). Protobulgarisch und nicht! rečenegisch ist der Goldschatz von N.-S.-M. Годишник на Софийския Университет ист. фил. факультет XXXI (1934—35).

¹⁴ Zimmermann, Kunstgewerbe des frühen Mittelalters, 90. (= Riegi-Zimmermann, Die spätromische Kunst-Industrie II.).

¹⁵ Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, I., 156.

¹⁶ Fehér, A bolgár-törökök szerepe és műveltsége, 70.

Ezért is hasonlítanak ezek a betűk annyira a régiekre, hogy Hampel után, még a legújabb időben is, Leclercq a 4–5. sz.-ra gondol.¹⁷

A liturgiai uncialisból,¹⁸ különösen egyházi tartalmú könyvek, iratok díszes nagybetűs soraiból, templomi feliratok, edények, ikonok stb. díszes írásából valók ezek a betűk. Nemcsak egyes betűk díszes és különleges formája, de ugyanazon betű különféle írásai is — egyazon betűt minden alkalommal más-más formában használ — arra valók, hogy minél cifrábbak, az egyházi írások kiemelkedő sorainak betűihez hasonlóak legyenek a mi betűink.

Különösen a 10. században divatos lett betűk ezek, legkorábban a 9. század végén találjuk meg párjukat, egészen a 10. század közepéig, esetleg még egy-két évtizeddel tovább.

Most csak két példát említek: egy 897-ben írt kézirat betűi¹⁹ a mi T, V, N-eket mutatják:

ΛΕΤΟΥΣΙΝ | ΑΥΤΩΝ ΜΙΠΤΟΝΤΑ | ΑΥΤΩ

Megfelel a mi betűinknek pl. egy 10. századi Herodotos-kézirat nagybetűs felirata: ⁰

ΠΟΛΥΜΙΑ

Teljesen téves az, amit Gcš.v a felirat betűiről mond. Szerinte: „Feliratunkat palaeographiai sajátossága alapján a 8–9. századba tesszük, mert benne a régi *uncialis* formái együtt találhatók a „keulenförmig“ és a csúcsíves *uncialis* formáival, s e mellett egyes betűk a jobb felé dőlés jeleit mutatják.“ S itt hivatkozik Gardthausen-re (id. m. 120 skk, 144, 147–148 lapjai és a 2, 3. és 5. táblák). Ez azonban tévedés! Feliratunk távol van ettől az írástól, sem a hegyes betűknek, sem a jobb felé dőlésnek nincs semmi nyoma.

A fentieket még megtoldja Gcš.v azzal, hogy „palaeographiai rokonság“ van a mi feliratunk és a 9. szd.-i, proto-bolgár feliratok között.²¹ Nincs azonban ennek bizonyítéka, legfeljebb csak azt mondhatjuk, hogy a bolgár kánok felirataiban természetesen megtalálható egy-egy, a mieinkhez hasonló²² betű, de feliratunk karaktere már későbbi és a liturgikus írás világából való.

A felirat szövege.

✠ ΔΕ ΕΥΔΑΤΟΣ ΔΝΑΠΩΤΟΝΚΕΙΣ

✠ ΔΕ ΕΥΔΑΤΟΣ ΔΝΑΠΩΤΟΝΚΕΙΣ

Fogjunk most hozzá a felirat megfejtéséhez.

Az eddigi megfejtésekben tulajdonos, készítettő vagy ajándékozó egyáltalán nem szerepelt, nem valamely tulajdonos vagy ajándékozó beszélt magáról vagy családtagjáról, hanem bűnösök bűnei bocsánatáról, az örök életről stb. volt szó, személy megnevezése nélkül.

Annyit mondhatunk előljáróban, hogy, mint a kereszt mutatja,²³ itt egyházi célra használt edényekkel van dolgunk.

De mutatja ezt a feliratkezdő Krisztus-monogramm is.

Az első szó: ΔΕΑ

Eddig egyszerűen, általánosan elfogadott véleményként azt olvastuk, hogy διὰ helyett van ez a δεά. Így is van! De meg kell adnunk a magyarázatát, hogy miért van így. Mert nem szabad kiindulni egyszerűen abból, hogy ilyen feliratban hiba van. Ennek magyarázata a következő: Az újgörögben az ι, liquidák és nazalisok szomszédságában, ε-ba megy át. Ez a folyamat már a középkorban megkezdődött. De találunk példákat arra is, hogy magánhangzó előtt is ε-á lesz az ι, mint a mi esetünkben: pl.: ἀλιεῖς helyett ἀλεεῖς.²⁴

Tehát ΔΕΑ = δεά = διὰ

ΥΔΑΤΟΣ = ὕδατος

¹⁷ Cabrol: Dict. d'arch. chrét. II. 1. 606.

¹⁸ Gardthausen, Griechische Paläographie II., 153 s. kk.

¹⁹ Cavalieri-Lietzmann, Specimina codicum Graecorum Vaticanorum, 7.

²⁰ U. o. 52.

²¹ Gošev, id. m. 146.

²² Egy-egy betű természetesen hasonló, így pl. a Sülejman-kő-i felirat T - i.

²³ A kereszt nem korhatározó, megtalálható ez a forma Byzancban s egyebütt a 10. szd.-ban is, de századokkal előbb is.

²⁴ Psaltes, Grammatik der byzantinischen Chroniken, 27–28.

Tehát διὰ ὕδατος = víz által.

Az utána következő szó Hampel és Minns ANATTAVCON és Keil AN ATTEAVCON-jával szemben az összes többi kísérletek szerint helyesen:

ANATTAVCON = ἀνάπαυσον

A következő négy betű:

ΑΕΙC

Sotiriu szerint A(VTON) EIC, tehát valami hibát tesz fel.

Gočev és Minns szerint KĒ IC.

Gočev szerint azért kell KĒ = K(ύρι)ε-t olvasnunk, mert a 9. sz. csészén olyan betű van, amely inkább díszes K, mint A. Valójában azonban itt egészen biztosan A-val van dolgunk: α felirat jellegének megfelelőleg a benne előforduló hat A különbözik egymástól, de a mi A-nk feliratunk harmadik és negyedik A-jától nem választható el:

Α Α Α

Minns igyekszik is bizonyítani, hogy itt A helyett K van; szerinte ez a K betű kurzív formája. Természetesen ez is helytelen, itt nincs kurzív K, hanem világosan A.

Igy tehát Gočev is, Minns is betűváltoztatással igyekeztek eredményre jutni, ami azt jelenti, hogy az eredmény rossz; e helyett azt kell mondanunk, hogy AE szabályos rövidítés: olvasása csak α(ρι)ε lehet.

IC kétségtelenül I(η)σ(οῦ).

Minns az én kéziratomban lévő olvasatra gondol,²⁵ amikor azt írja, hogy nem lehet IC = Iησοῦς, mert nincs rajta contractiós jel, s hogy itt vocativusnak kellene állnia.

Valójában azonban AE IC, tehát α(ρι)ε IC világos mindenféle jel nélkül is. Keresztyén feliratokban járatos ember nem kételkedhetett AE utáni IC jelentésében. S éppen az IC rövidítés nagyon is ismert, általános volta megmagyarázza azt is, hogy az IC jó a Iησοῦς szó minden alakjára.

Ime a példa: Egy akkermani feliratban olvasható:²⁶ IC XE = I(η)σ(οῦ) Χ(ρι)σ(τ)έ, tehát teljesen úgy, mint nálunk: IC = vocativus I(η)σ(οῦ).

Hogy az IC XC a Jézus Krisztus név minden alakjára jó, arra vonatkozólag idézünk még egy feliratot:²⁷

ΤΟ ΑΓΗΟΝ ΜΑΝΑΗΝ IC XC =

τὸ ἅγιον μαν(δύ)λι(ο)ν I(η)σ(οῦς) Χ(ρι)σ(τοῦ)

Senki sem kételkedett, hogy itt XC-t Χριστοῦ-nak kell olvasni, mégis XC van.

A ἅγιος-ra Jézus neve előtt v. ő. az alexandriai liturgiában:²⁸ εἰς πατὴρ ἅγιος, εἰς υἱὸς ἅγιος, ἐν πνεῦμα ἁγίον . . . ; vagy Szent Cyrill²⁹ liturgiájában: Εἰς ἅγιος, εἰς κύριος, Iησοῦς Χριστός; vagy egy 4. századi bronztárgyon a „jó pásztor“ ábrázolását kapjuk "Α(γιος) Π(οιμήν) = felirattal.³⁰

Tehát feliratunk minden változtatás nélkül így olvasandó:

Διὰ ὕδατος ἀνάπαυσον 'Α(ρι)ε I(η)σ(οῦ)

= víz által nyugosztald meg, Szent Jézus.

Ezután következik:

ΩΝ
ΩΝ

²⁵ Minns, id. m. 123.

²⁶ Латышев, В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. С.-Петербург. 1892, 2.

²⁷ Rott, Kleinasiatiscne Denkmäler, 216.

²⁸ Kaufmann, Der altchristlichen Epigraphik, 168.

²⁹ Carbol, Dict. VII., 2, 2392.

³⁰ Wulf, Altchristliche und mittelalterliche . . . Bildwerke III., 1909, 181. t. 824. ábra.

Ez a rész, feliratunk vége, az elejével szemben eltérő formájú. A betűk nem egymás mellett, egymás után vannak, mint az előbbiek, hanem két sorban. Már ebből is kétségtelen, hogy itt *egy* szóval és pedig monogrammok mintájára készült *névirással* van dolgunk.

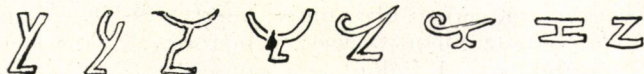
E szó vége: $\Pi\mathbf{N}$. Ezt a két betűt Gošev \mathbf{HN} -nek olvassa, holott e két betűt feliratban úgy kell magyaráznunk, hogyha két \mathbf{N} kerül egymás mellé, akkor az írása lehet: $\Pi\mathbf{N}$. Például:

$\text{HOANNOY} = \text{Ἰωάννου}$ ³¹

Az $\Pi\mathbf{N}$ első betűje felett levő Δ valószínűleg rövidítés jele.

Ha ehhez az $\Pi\mathbf{N} = \mathbf{NN}$ -hez hazzá vesszük az alattuk — közöttük lévő \mathbf{O} -t, \mathbf{NON} -t kapunk, azaz egy \mathbf{N} végű név tárgyas alakját.

Az első betűnek már díszessége is azt vallja, hogy névkezdő. Gošev nagy igyekezettel bizonyítgatja, hogy ez a betű „kétségtelen rokonságban van a protobolgár feliratok \mathbf{Z} formáival.” Be is mutatja ezeket a formákat,³² így

Valójában azonban ennek a betűnek nincs semmi köze ezekhez a formákhoz, hanem amint felső görbület mutatja, csak \mathbf{C} ligatúrájú lehet, mégpedig a $\varsigma = \sigma$.

Tehát a következő nevet kaptuk: $\mathbf{CT} \dots \mathbf{NON}$

A név első betűje \mathbf{CT} , az utolsó \mathbf{N} , tárgyvégződése \mathbf{ON} , ami a névtrövidítés szabályainak megfelelőleg csak $\mathbf{CT}(\mathbf{E}\Phi\mathbf{A})\mathbf{NON} = \Sigma\tau(\acute{\epsilon}\phi\alpha)\nu\text{on}$ lehet.

Szóval feliratunk:

$\mathbf{P} \Delta\mathbf{E}\mathbf{A} \mathbf{V}\Delta\mathbf{A}\mathbf{T}\mathbf{O}\mathbf{C} \mathbf{A}\mathbf{N}\mathbf{A}\mathbf{T}\mathbf{A}\mathbf{V}\mathbf{C}\mathbf{O}\mathbf{N} \mathbf{A}(\mathbf{I})\mathbf{E} \mathbf{I}(\mathbf{H})\mathbf{C}(\mathbf{8}) \mathbf{CT}(\mathbf{E}\Phi\mathbf{A})\mathbf{NON} = \text{διὰ ὕδατος ἀναπαυσον} \text{ } ^\circ\mathbf{A}(\mathbf{r})\epsilon$

$\text{Ἰ}(\eta)\sigma(\omicron\upsilon) \Sigma\tau(\acute{\epsilon}\phi\alpha)\nu\text{on}$,
„Víz által nyugosztald meg Szent Jézus Stefánt.”

Valójában várható is volt, hogy nevet kapjunk. Amint a kereszt is világosan mutatja, itt egyházi célra használt edényekkel van dolgunk, s az ἀναπαυσον, „nyugosztald meg” kifejezés után, ilyen egyházi célokra szolgáló edényeken, s más tárgyakon, sírköveken stb. mindig várható annak a megjelölése, hogy kiről van szó.

Például a patenákon:

Az istanbuli régészeti múzeumban lévő Stümā (aleppói kerület)-i kincs két patenáján van felirat.³

Az egyiken ez olvasható:

+ $\Upsilon\text{ΠΕΡΕΥΧΗC} \text{ΚC}\Omega\text{ΤΗΡΙΑC}\text{CΕΡΓΙΟΥ} \text{S} \text{ANNACKANATAVCE}\Omega\text{C} \Delta\text{ΟΜΕΤΙΟΥ} \text{I}\Omega\text{ANNOV}$

+ ὑπὲρ εὐχῆς κ(αἰ) σωτηρίας Σεργίου καὶ ᾿Αννας κ(αἰ) ἀναπαύσεως Δομετίου [καὶ] Ἰωάννου

A másik:

+ $\Upsilon\text{ΠΕΡΕΥΧΗC}\text{ΚC} \dots \text{C}\text{CΕΡΓΙΟΥΤ} \dots \text{ΑΡΓΥΡΟΠΡΑΤ}\delta\text{KANATAYCE}\Omega\text{CMARIAC}\text{THCAVT}\delta\text{CVM-BI}\delta\text{KT}\Omega\text{NAV}\text{T}\Omega\text{N}\Gamma\Omega\text{NE}\Omega\text{N} = + \text{ὑπὲρ εὐχῆς κ(αἰ) σ[ωτηρία]ς Σεργίου τ[οῦ] ἀργυροπράτου κ(αἰ) ἀναπαύσεως Μαρίας τῆς αὐτοῦ συμβίου κ(αἰ) τῶν αὐτῶν γυνέων}.$

Egy kopt ezüst kereszt felirata (amelyet Sotiriu idézett a mi feliratunkhoz), így szól:⁴

Εὐχαριστήριον Ταριτζένης ὑπὲρ ἀναπαύσεως ψυχῆς Διδύμου.

Tehát megtaláljuk, kinek a lelki megnyugosztalására szolgáljon a tárgy s ki a felajánló.

Sírfeliratokban természetesen egészen általános ez a szó, érthetően: az ἀναπαυσον az ἀκολουθία νεκρώσιμος-ból került a sírfeliratokba.³⁵

*

Ki lehet az a Stefan, akinek a megnyugosztalásáról itt szó van?

Mint ismeretes, *Skylitzes* elmeséli, hogy a magyarok mindaddig be-betörték a bizánci birodalomba, amíg csak vezérük (Βουλοσουδῆς =) Bulcsu színlelte, hogy a keresztyén hithez hajlandósága van, Konstantinápolyba nem jutott. Konstantinos császár, mint keresztapja által a keresztyénségbe fogadtatva s patrikiosi méltósággal megtiszteltetve és igen sok pénz birtokosaként hazatért. Nem sokkal ezután a (Γυλᾶς =) Gyula is, aki szintén a magyarok fejedelme volt, megérkezik a császári városba, megkeresztelkedik, és őt is méltatják ugyanazon jótéteményekre és megtiszteltetésekre. Magával vitt egy Hierotheos nevű, jámborságáról híres szerzetest, akit Theophylaktos Magyarország püspökévé szentelt, aki odaérkezvén sokakat a barbár tévelygésből kivezetett a keresztyénségbe. Ez a Gyula megmaradt a hitben, sem ő soha nem tört be római területre, sem az elfogott keresztyéneket nem hagyta kiváttatlanul, hanem törődött velük és felszabadította őket. Bulcsu pedig, az Istennel való szövetséget

³¹ Rott, id. m. 205. Természetesen ebben a korban találunk feliratban $\Pi = \mathbf{N}$ -t is.

³² Gošev, id. m. 143 és t. XXXII, fig. 4.

³³ Ebersolt, La trésor de Stümā. Revue archéologique. Quatr. ser. T. XVII. (1911), 417. V. ö. még pl. a Riha-i, (Antiochiától délkeletre 60 km-nyire) VI. századi ezüstpatena tauratát: + ὑπὲρ ἀναπαύσεως stb. Syria II. (1921), Pl. XIV.

³⁴ Catalogue général des antiquités Egyptiennes du Musée du Caire. Strzygowski, Koptische Kunst, 340—41. Tab. XXXIX.

³⁵ Cabrol, Dictionnaire d'archéologie Chrétienne VII., 1, 674.

megszegvén, egész népével sokszor tört a rómaiakra. Amikor ugyanazt tervezte a frankok ellen, elfogták, s Ottó császár karóba húzatta.³⁶

A szöveg hitelességéhez nem fér kétség. Legutóbb Moravcsik Gyula szedte össze ennek a bizonyítékait: először is, a 11. századi Skylitzes VII. Konstantinos Porphyrogennetos császár egyeduralmának (945–959) korára (amikor Bulcsu és Gyula megkeresztelkedése, forrásunk szerint történt) egykorú, „erősen egyházi érdeklődésű írónak a munkáját használta”,³⁷ tehát megfelelő helyről kapta Bulcsu és Gyula megkeresztelkedésének történetét.

Tudjuk azt is, hogy Bulcsu tényleg járt Konstantinápolyban, hogy Konstantinos Porphyrogennetos a *De adm. imp.*-ban maga elmondja, hogy Árpád dédunokája, Τερματίζους „barátunk”, aki nem rég jött Konstantinápolyba Bulcsuval, Magyarország harmadik fejedelmével és karhajával.³⁸

Theophylaktos tényleg patriarcha ebben a korban, 933 február 2-től 956 február 27-ig.

A korra vonatkozólag biztos az, hogy Bulcsu és Gyula látogatása 945 január 27 (Konstantinos Porphyrogennetos egyeduralmának kezdete) és 948 között történt, legkésőbb 948 áprilisa utáni hónapokban, mert ekkor járt le a magyarokkal kötött ötéves béke.³⁹

Szerintem Bulcsu megkeresztelkedése még nem történt meg akkor, amikor Árpád dédunokájával járt Konstantinápolyban, hanem egy későbbi látogatása során. Alig kétséges, hogy ő is, Gyula is 948-ban keresztelkedtek meg, mint Bury feltette.⁴⁰

Gyula megkeresztelkedése kétségtelenül jelentősebb tény volt, mint Bulcsué, hiszen ő Magyarország második fejedelmének címét viselte. Hogy a legnagyobb jelentőségű személy volt, azt legjobban bizonyítja az, hogy leányát Saroldut, Géza fejedelem vette el. Hogy milyen nagyhorderejűnek tartották Gyula megtérését Byzancban is, bizonyítja az, hogy püspököt kapott. Moravcsik Gyula helyesen állapítja meg, hogy abból, hogy a területnek a neve van a püspök címében: Türcia (= Magyarország) püspöke, az következik, hogy *Hierotheos* püspöksége missziós jellegű volt, nagy terület megtérítése volt a hivatása. De szintén biztos az, hogy Gyula, legalább is a maga hatásköre alá tartozó egész népét meg akarta téríteni, azért vitt magával püspököt. Ismerjük a byzanci egyházi központot, nem könnyen adta, Gyulának méltóságán kívül a jövő reménységeivel való kecsegtetést is latba kellett vetnie.

Nagy eseménynek tarthatta Gyula megtérését a byzanci egyházi központ. Bizonyítja ezt első sorban az, hogy elég részletességgel feljegyezték már az esemény megtörténte után néhány évvel, mindenesetre még Gyula halála előtt. De még inkább bizonyítja ezt, hogy van erről egy későbbi feljegyzés is.

A. Popov a latinok elleni régi orosz vitairatokról szóló munkájában⁴¹ egy 15. századi kéziratból közöl egy szöveget *Повѣст ѿ латинѣх* címen, amely 12. századi görög eredeti fordítása.⁴² Nálunk Thallóczy Lajos közléséből lett ismeretes ez a fontos szöveg.⁴³ Fordítása:

„Látván mindezeket a népeket a peonok, akik ugroknak neveztetnek, akik magukat mageroknak (olv. magyaroknak) hívják, miután érintkeztek a görögökkel s ezeknek eszét a magukénál tanultabbnak látták, mert ők még mindig tisztátalanok voltak, mint előbb a bolgárok és oroszok, egyszerre isteni sugallatot követve a peon nép két fejedelme összes hadukkal együtt elhatározta, hogy egészen Konstantin városáig mennek, teljes szeretettel és alázatossággal óhajtván a szent kereszttség felvételét és az isteni bölcsesség szavaitól való megvigasztaltatást, mire méltóknak is találták őket. És elnyervén a szent kereszttséget és Krisztus evangéliumát, övéikhez visszatértek. És a görög főpapok földjükön a lábukat jól megvetni és őket az írás szavaival jól megtanítani még nem tudták, amikor egyszerre a két fejedelem közül az egyik, akinek Stefan volt a neve, kegyes kereszttyén hitben meghalt, sok jó és Istennek tetsző cselekedetet művelvén, békén megtért a mennyei birodalomba. Csakhamar sok nép tört elő keletről, északról és délről, sok zavar és baj érte a görögök birodalmát, és nem tudták gyorsan a hitben megerősíteni ezt a peon népet, mert saját nyelvén írott könyvek sem voltak.

A görögöknek ezt a rossz helyzetét a latinok magukra alkalmasnak látván, az ugroknak nevezett peonokat és a velük szomszédos népeket, a húnokat és ipidákat Rómából felkerekedvén könyveikkel és írsaikkal istentelen hitükre térítették.⁴⁴

A legfontosabb mondat itt: *И ІЕШЕ НЕ ДОБРѢ ДОСПѢВШЕ ГРЕЧЬСТИИ АРХИЕРЕИ ВЪНИТИ ВЪ ЗЕМЛЮ ИХЪ И НАКАЗАТИ ИХЪ СЛОВЕСЫ ЕПИЖНИМА* Thallóczy-Hodinka fordításában: „De minekelőtte a görög püspökök jóformán országukba jöhettek és őket az írás szavaival megoktathatták volna.”⁴⁵ Ez azt jelentené, amit Thallóczy egybeütt⁴⁶ mond is: „Legfontosabb azonban a szláv adatnak az a kijelentése, hogy a görög püspökök be sem jöhettek az országba.”

A szövegben nem ez van, hanem az, hogy „a görög főpapok még nem tudtak jól bemenni a földjükre és őket jól megtanítani az írás szavaival”, tehát, amint fordítottam, „és a görög főpapok földjükön a lábukat jól megvetni és őket az írás szavaival jól megtanítani még nem tudták”. Tehát bementek a görög főpapok a magyarok országába és tanították őket; de mielőtt sikerült volna jól megvetni a lábukat, és jól megerősíthették volna őket a hitben, változás történt.

³⁶ *Cedrenus* ed. Bonn. II. p. 328. V. ö. *Zonaras* ed. Bonn. p. 484. *Moravcsik*, Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv I., 391 skk.

³⁷ *Служимовъ*, Об источникахъ Льва Дьякона и Скилицъ. Византийское Обозрение II. (1916), 106–166. V. ö. *Moravcsik*, id. m. 306.

³⁸ *De adm. imp.* ed. Bonn. p. 175.

³⁹ *Moravcsik*, id. m. 395 skk.

⁴⁰ *Byz. Zschr.* XV. (1906), 561–62.

⁴¹ Поповъ, Историко-литературный обзор древнерусскихъ полемическихъ сочинений противъ Латинякъ. Москва, 1875. 176 skk.

⁴² V. ö. *Moravcsik*, id. m. 310.

⁴³ *Thallóczy*, Adalék az ő-hit történetéhez Magyarországon, Századok, XXX. (1896), 199–206.

⁴⁴ A szöveget l.: *Thallóczy*, id. m. 200.

⁴⁵ U. o. 201.

⁴⁶ U. o. 205. Jagič fordítása jobb: „Sed priusquam episcopi Graecorum in terram eorum bene intrare eosque verbis scripturae instruere potuissent.” U. o. 201.

Hogy a szerző így is gondolta, bizonyítja a folytatás, amelyben azt olvassuk, hogy „ezt a peon népet nem tudták gyorsan hitben megerősíteni”, és hogy Gyula-István „sok jó és Istennek tetsző cselekedetet művelt”. Hiszen tudjuk is, hogy Hierotheos magával Gyulával jött és sokakat megtérített. Úgy látszik azonban, hogy a nagy pártfogó halála után nem ment olyan könnyen ez a munka, missziós segítsége, a szükséges nagyobb apparátus már nem működhetett, talán be sem jöhetett.

Nem kétséges, hogy a szláv szöveg görög eredetije a patriarchatus irataiból merített, amelyekben olvasta a Skylitzes által feljegyzett történetet Bulcsuról és Gyuláról, ezért beszél a magyarok „két fejedelmé”-ről, ezért mondja el a „két fejedelem egyiké”-ről, hogy „sok jót és Istennek tetsző cselekedetet művelt”. De talált erre az ügyre vonatkozólag mást is, ami később történt, mint Skylitzes forrásának feljegyzése.

T. i. Skylitzes forrásában még csak az volt, hogy Gyula magával vitte püspökül Hierotheost, aki sokakat megtérített, s hogy Gyula igaz, kegyes keresztyén volt. E forrás keletkezési ideje Bulcsu halála, azaz a 955 utáni esztendő, amikor Hierotheos még működik Magyarországon, Gyula még él.

Természetesen Byzanceban ugyancsak számontartották, hogyan folyt püspökük munkája, s feljegyezték, amikor olyan változás történt, hogy ez a munka nehezebbé vagy lehetetlenné vált. A Skylitzes forrásául szolgáló szöveget ilyen folytatással ismerte az idézett szláv szöveg eredetije. E szerint „a két fejedelem közül az egyik, akinek Stefan volt a neve, kegyes keresztyén hitben meghalt, sok jó és Istennek tetsző cselekedetet művelvén békén megtért a mennyei birodalomba”. Kétségtelen, hogy annak, hogy a bizánci térítés nem sikerült, egyik oka az, hogy a térítés nagy pártfogója meghalt a 955 utáni években.

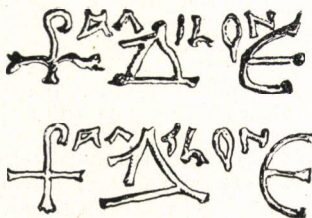
Annak, hogy Gyula keresztyén volt, még mielőtt az Árpádok a keresztyén hitre térésre gondoltak, más bizonyítéka is van, t. i. Gyula leánya, Géza fejedelem felesége keresztyén volt. Az akkori Magyarországon csak apja révén lehetett keresztyén. Ez lehet az egyik oka annak, hogy a királynői központ keleti keresztyén nyomokat mutat.

A szláv szöveg legnagyobb értéke az, hogy megőrizte Gyula nevét a keresztségben. (Azt nem is vonta eddig kétségbe senki, hogy Gyula a szláv szöveg Stefan = Istvánja!) Tehát *Gyula*, *Konstantinápolyban megkereszteltetvén, Stefan nevet kapott*.

Tehát két, egyező egyházi edényünk feliratának ΣΤ(ΕΦΑ)ΝΟΝ-ja *Gyula*.

A felirat tehát névvel végződik.

De van ezután még néhány betű, és pedig Krisztus-monogramm, az első, díszes nagy betű és a következő betű között a sor felé beszorítva. Már e betűk ilyen helyzetéből is kétségtelen, hogy ezek a betűk nem voltak a felirat eredeti tervében, hanem később, a tervezett felirat elkészülése után szorították be őket:

Ha azt hinnők, amit Hampel, akkor a mester rovására írnök azt, hogy ezek a betűk a sor fölé vannak beszorítva, sőt azt is, hogy a Krisztus-monogramm előtti szó két sorban van kiverve. Hampel szerint ennek az az oka, hogy „a Krisztus-monogrammot már közel látta a vésnök és még két szavát kellett elhelyeznie. Úgy segített baján, hogy egyik szavát a monogramm előtti térbe szorította belé, a másiknak mögötte keresett helyet”.⁴⁷ Természetesen ez nem helyes, nincs semmi alapja ilyen mesterkéltnak magyarázatnak. A „vésnök” nagyon is jól tudta, hogy mit akar írni, természetesen ki is számította a helyet. Nem szabad azt hinni, hogy ilyen komoly munkánál a mester csak egyszerűen nekiállt, s beverte a betűket az aranyedénybe. Nem, kiszámította a helyet, elkészítette a rajzot (ennek világos nyomát látjuk a kincs egy darabján) s a szerint készítette a feliratot. Az utolsó szót azért írta két sorban, mert ott nevet adott, s így látta nem egyszer a liturgikus írásokban. A most tárgyalt betűk pedig azért vannak a sor fölé beszorítva, mert nem is voltak a felirat tervében, később szorították be. Még abból is látszik ez, hogy míg előbb a régi feliratban a 9. sz. csésze az eredeti munka, tehát ennek a betűi alapján kellett dolgoznunk (világosan ezek szolgáltak mintául annak, aki a 10. sz. csésze betűit kiverte), itt, e beszorított részben, a 10. sz. csésze betűi a világosabbak — itt már nem másoló dolgozik. Így azután hasznát fogjuk venni a 10. sz. csésze betűinek is.

E hat betűből nézzük először az utolsó hármat:

Hampel és Minns szerint ION, Keil és Gošev szerint HON.

Úgy olvassák ezeket a betűket, ahogy megfelelnek egy előre feltett szó végéül. Ha így, betű-változtatással is mertem volna „megfejtést” megkísérteni én is, nagyon könnyű lett volna itt a dolgom, egyszerűen azt mondtam volna, hogy miután az első betű Π, az utolsó három pedig, Hampel és Minns szerint, ION, itt a πατρικιον szó rendes πρικιον rövidítését kapjuk. Ez ugyancsak megfelelt volna, hiszen a mi Gyula-Stefanunkról tudjuk a fentidézett Skylitzestől, hogy bizánci címe πατρικιος volt. Sajnos, számolnom kellett a betűkkel s így nem szolgálhattam ilyen könnyű és szép megoldással.⁴⁸

⁴⁷ Hampel, A Nagy-Szent-Miklósi Kincs, 58.

⁴⁸ Ilyen érdekes kísérletekre sok mód lenne. Pl. Sotiriú kísérlete szerint a két első szó ΔΕΑΥΔΑΤΟC névnek olvasandó. Erre azt mondhatnám, hogy Szent István keresztapja Deodatus sanseverinói gróf, őt meg Istvánnak hívták, ime a két név. Sajnos, ilyen ügyeskedésekkel nem lehet e felirattal végezni!

Az utolsóelőtti harmadik betű t. i. nem I, nem is H, hanem mindkét végén bunkós V, amilyent már kettőt láttunk feliratunkban. A jobb formát a 10. sz. csésze adja. S így az utolsó három betű VON lesz. Ez pedig a víz szó acc.-os alakja. T. i. egyházi feliratokban nagyon is általános a VON = υ(ι)όν, v. ö. pl. kisázsiai feliratokban⁴⁹ VOC = υ(ι)ός.

A (Stefan) név után nagyon is várható szó ez feliratunkban.

Ez előtt természetesen Stefan-Gyula atyjának a nevét kell találunk.

Az első betűt Gošev és Minns AI-nak olvassák, bizonyára valami kurzív ligatúra-félére gondolnak, ez azonban teljesen lehetetlenség, nincs itt α-nak nyoma sem. De szintűgy nincs semmi alapja Sotiriou (MA) olvasásának sem.

A következő betű: Λ. Ha látjuk a ∇Λ a formát, nem értjük, hogyan olvashatott ki ebből Gošev AIO(NHON)-t. A betűk alapján ugyan nem! Csak azért olvasta⁵⁰ αἰώνιον-nak, mert egyházi szövegekből megmagyarázta, hogy ζωὴν után ennek a szónak kell következnie. Feliratunk betűiből azonban semmi esetre sem olvasható ez ki.

A harmadik betű: < (a 10. sz. csészén, itt is ezen a csészén van a jobb forma), ami csak úgy magyarázható, hogy az előtte lévő díszes Δ felső bal oldalával együtt 8 = ou, tehát a név végződése.

A két utolsó betű: Λ8.

Az első betű nem AI, hanem Π. T. i. azt, hogy Π-t akartak ide beszorítani, világosan mutatja a felirat hátsó oldala, különösen a 10. sz. csészén, ahol csak Π forma látszik, a ferde vonal nélkül. Tehát Π-t vertek ki, azután gyengén kivert ferde vonal látszik az elülső belső oldalon.

Ez a ferde vonal csak rövidítés jele lehet.

Tehát ∇Λ8 = ΠΛ8, ami csak Π(αύ)λου lehet.

(Sokfelét gondoltam ezzel az első betűvel kapcsolatban, pl. ∇ = Γ és Λ ligatúrája, ami a következő Λ8-val ΓΛ(A)Δ8 lehetne. Vagy ∇ = Γ + Υ + Λ ligatúrája. Milyen jó lenne a Γολᾶς szóhoz! Vagy ΠΛ, ΜΛ. De végeredményem Π és a contractiós jel maradt.)

Tehát az egész felirat:

ΡΔΕΑΥΔΑΤΟCΑΝΑΠΙΑΥCΟΝΑΕΙCCTNONΠΛ8VON =

ΡΔιὰ ὕδατος ἀνάπαυσον 'Α(γ)ι(η)σ(οῦ) Στ(εφ)ανον Π(αύ)λου υ(ι)όν

„Víz által nyugosztald meg Szent Jézus Stefánt, Pál fiát.“

A két csésze rendeltetése.

Mit jelent ez: „víz által nyugosztald meg“? Ezt a kérdést annál is inkább fel kell tennünk, mert ma, ha megnyugosztalásról van szó, mindig halottra gondolunk. Sőt minden időben szerepelt ez a szó sírköveken. Idéztük két patena feliratát is, amelyekben szereplő élőknek σωτηρία-t s halottaknak ἀνάπαυσις-t, megnyugosztalást kérnek.

Van azonban másféle ἀνάπαυσις is, és pedig „víz által“ való megnyugosztalás, ami élőkre vonatkozik.

A felirat könyörgése Krisztushoz, az, hogy „víz által“ nyugosztalja meg Stefánt, azt jelenti, hogy Stefan életben volt a felirat készítése idejében.

Ha az edények rendeltetését megértjük, egészen világos lesz, milyen megnyugosztalásról van itt szó „víz által“.

Ha e csészék, amint az általánosan elfogadott vélemény, keresztelő csészék lennének, az lehetne a magyarázata, hogy a keresztvíz megtisztít és megnyugosztal. Mint Szent Ireneus mondja: διὰ τοῦ ἁγίου ὕδατος καὶ τῆς τοῦ Κυρίου ἐπικλήσεως, per aquam sacram et invocationem Domini a prioribus vitiis libertatem nanciscimur.⁵¹ De ezek semmi esetre sem lehetnek keresztelő csészék, mert a keleti egyház világában a keresztelés a keresztelő medencébe való leeresztéssel s abból való kiemeléssel jár.

Ellenben csészéink formája teljesen megfelel a Keleten általánosan használt ivó alkalmatosságoknak:

csat van rajtuk, ami arra való, hogy övre csatolva hordják ezeket a csészéket; tehát edényeink *övre csatolható ivócsészék*.

A rajtuk lévő kereszt alapján tudjuk azt, hogy egyházi foglalatosság céljaira szolgáló ivócsészék voltak.

Milyen egyházi foglalatosságra való ivócsésze lehet az, amelyből való ivás megnyugosztalja az ivót. Szenteltvíz merítő és ivócsésze. Ittak vele pl. Vízkresztkor. A keleti egyházban ösidők óta mindenütt igen ünnepélyes formában ülik meg a Vízkreszt ünnepét. Kézel s távol apraja, nagyja összesereglik, s a hívők a vízszentelési szertartás elvégzése után merítenek a szentelt vízből, házaik, szöleik, stb. meghintésére, de isznak is belőle. De ugyanúgy ittak az ú. n. „szent források“ vízből is.

A mi csészéinkkel szentelt vizet merítettek és ittak.

⁴⁹ Rott, id. m. 222, 561; Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure I., 99.

⁵⁰ Minns legalább ΑΙΔΙΟΝ ad. Valóban Α-nkat gondolhatnók a díszes Δ felső vízszintesével Δ-nek.

⁵¹ Migne, P G VII., 1247–48.

Gošev említi, hogy „Ilyen formájú és nagyságú aranyozott csészek itt-ott ma is találhatók⁵² orthodox templomokban és monostorokban, és arra szolgálnak, hogy Theophania napján a szentelt vízből igyanak belőlük.”⁵³

Ha tudjuk, hogy a mi ivócsészéink még más, 21 darab aranyedénnyel kerültek elő, amelyek közül a legtöbb nem lehetett egyházi használatban, biztos, hogy csészéink magántulajdonban levő edények, egy fejedelmi ember — és család — szentelt víz ivó csészéi. A tulajdonos övére csatolva hordta és Vízkeresztkor ivott belőlük a szentelt vízből, egyébként is a „szent források” vizéből.

A mi edényeink felirata arra kéri Krisztust, hogy Stefant, a szentelt víz által, amelyet *iszik belőlük*, nyugosztalja meg.

Gyula-Stefán életében készült ez a két ivócsésze. Az sem kétséges, hogy byzanci műhelyben, de az sem, hogy a 10. században készültek. (A kétségtelen bizonyítékokról itt nincs terünk beszélni.) Így azután arra kell gondolnunk, amit Gyula megkeresztelése történetében olvasunk: „megtiszteltetésben és jótéteményben” részesült, azaz patrikios címet és sok ajándékot kapott.

Az ajándékok között kellett lenni e két edénynek. Konstantinos Porphyrogenetos császár készítette keresztfiának, Gyula-Istvánnak ezt az igazán császári ajándékot, szentelt víz ivócsészéül. Kettőt, mert szabály volt az egyházi használatra szánt ilyen edényeknek párban való ajándékozása.

A fentiek bizonyítására szolgálnak a *csatok* is.

Mavrodinov azt írja a 9. és 10. számú csészek csatjairól, hogy nem szolgálhattak edényfogóul, hanem szíjra való felakasztásra, hogy azután le is csatolhassák a szíjról.⁵⁴

Ugyanezt írja a 20. számú, szintén csatos edényről.⁵⁵

A 21. sz. ú. n. Bolja-csészéről pedig azt írja, hogy csatja arra szolgált, hogy felakaszthassák a csészét, talán szíjra függesztve.⁵⁶ Más helyen pedig azt mondja, hogy ez a csat úgy van szerkesztve, hogy aki megfogja, vízszintesen tarthatja vele a csészét, tehát fogóul használható.⁵⁷

Bővebben erről egy következő cikkemben szeretnék beszélni, amikor a Bolja-feliratot tárgyalom, — ott t. i. a csatnak döntő szerepe van. T. i. e felirat az eddigi megfejtés szerint: Bujla készítette ezt az edényt, s Butaul alkalmassá tette a felfüggesztésre. Mint szófiai előadásomban bőven kifejtettem, ilyen megfejtés után fel kellett volna vetni a kérdést, tulajdonképpen van-e valami értelme annak, hogy felirat említsen egy személyt, nagy méltóságot, akinek az a szerepe, hogy csatot készítettett egy csészének. Megállapítottam, hogy igen nagy jelentősége van ennek s így megmagyaráztam, hogy mi tulajdonképpen e felirat értelme.

A csatok magyarázata nem megfelelő! T. i. két, egyező csészénk közül a 9. számúnak, amely az eredeti, első csésze, a 10. sz. csésze csak a mester segítsége által készített gyengébb kidolgozású másolat, valóban azért *van csatja, hogy szíjra fűzzék* s azon hordják. De már a 10. számúnak, a másolatnak csak csatkarikája van, tövise nincs. Ez nem alkalmas arra, hogy szíjra fűzzék. Mire való lehet hát a tövis nélküli karikája?

Erre a kérdésre csak akkor tudunk válaszolni, ha megnézzük a Bolja-feliratos csésze csatját. Furcsa csat ez a 9. és 20. sz. csészek szabályos csatjaival szemben, kívül van a tövise s nem belül, s a tövis alja megtámaszkodik. Ezt ha szíjra fűzik, kívül esik a szíj, kívül keresztüllógna az edényre a szíj vége. A magyarázat csak az lehet, hogy két csészét fűztek szíjra egymásba, s ez volt a külső, — így azután csak ilyen csatja lehet.

Ebből pedig az következik, a csat azt bizonyítja, hogy ezt a csészét, vele egyenlő nagyságú párjával hordták. Ű. n. *gemellio* volt ez a két csésze. Aminthogy egyházi használatban szokásos is két teljesen egyforma edény.

Tehát 1) a Bolja-csészének volt párja, 2) egyházi használatban volt vagy került. Erről bővebben máskor.

Ugyanilyen tanulságosak tárgyalt csészéink csatjai. E két, teljesen egyező csészéről már csatjuk alapján világos, hogy együtt hordták őket. T. i. a tövis nélküli csatnak azért nincs tövise, mert ezt hordták kívül, így, ha két csészét fűztek szíjra, a kívül levőt nem csatolták be, csak áthúzták a karikáját a szíjon, s a belül levő csésze csatját, a töviset fűzték be.⁵⁸

A csatok tehát arra tanítanak, hogy csészéink tulajdonosai, két-két egyező csészét hordtak magukkal, egymásba téve. Ennek a magyarázata az, hogy az egyházban használatos volt olyan edénypár, amelyek közül az egyikből öntöttek a másikba, tehát az egyiknek fogója volt, a másiknak nem volt. Az edénypár szokása azután annyira megmaradt, hogy amikor olyan edényeket adtak az egyháznak, amelyeknek nem volt fogójuk, akkor is edénypárat adtak: Két, egymással teljesen egyező edényt volt szokás ajándékozni az egyháznak, Ű. n. *gemellio*.⁵⁹ Így a mi esetünkben is ilyen *gemellio*, két, egymással teljesen egyező aranycsésze készült egyházi használatra, együtt is viselték.

*

Beszélnünk kell még Gyula családjáról. Többféle forrásunk van erre, és pedig azért, mert Gyula leánya, *Saroldu* Géza fejedelem felesége, István anyja lett, s miután Géza kezdte meg a magyarság keresztyén hitre való térítését, s ebben a munkában Saroldunak nagyon is jelentős szerepe volt, az (e korban természetesen egyházi) irodalom érdeklődött Saroldu s általában a Gyula-család iránt. Érdeklődött még azért is, mert Gyula fia, Saroldu testvére, az ifjabb Gyula (nem lehetetlen azonban, hogy ifjabb Gyula unokája vagy unokaöccse volt a mi Gyulánknak), mint hatalmas országrész ura, megküzdött Istvánnal és legyőzése fontos előzménye a királyság kialakulásának.

⁵² Кондаков, Македония. 146, fig. 88.

⁵³ Gošev, id. m. 146.

⁵⁴ Mavrodinov, A nagyszentmiklósi ősbolgár kincs, AH. XXIX., 15.

⁵⁵ Id. m. 18.

⁵⁶ Id. m. 204.

⁵⁷ Id. m. 18—19.

⁵⁸ A csatok rendeltetésére vonatkozólag Varju Domokossal, a KOF restaurátorával beszélgettem. Természetesen a fenti feltevés igazolására szükség lenne arra, hogy újra megnézzük Bécsben az eredeti tárgyakat.

⁵⁹ Cabrol, Dict. d'arch. chrét. 606 skk.

Amikor Gyuláról beszélünk, figyelembe kell vennünk azt, hogy annak, hogy Gyula megkeresztelkedett, s hogy segítette a térítést országrészében, megvolt az alapja itthon is, területe lakosságában.

Kétségtelen adatokkal bizonyítható ugyanis, hogy Gyula országrészében nagyszámú, a honfoglalás előtti időből származó szlávnyelvű lakosság volt, s miután ez a terület a honfoglalás előtt a bolgár birodalomhoz tartozott, kétségtelenül a keleti, a bolgár egyház szervezetében élő szláv lakosság.

Hogy Gyula területén bolgárok laktak, bizonyítja elsősorban az, hogy a bolgárok a 9. században jelentős szerepet játszottak a nemzetközi sókereskedelemben, ami e korban csak azt jelentheti, hogy a tordai sóvidéket bányászták. Valóban, vannak is világos nyomai e vidéken annak, hogy a bolgár uralom idején, a 9. században itt bolgárok éltek.

Az is biztos, hogy a magyarok, s természetesen e területhez legközelebb elhelyezkedett Gyula törzs, hamarosan, a honfoglalás után rátették a kezüket erre a gazdasági szempontból oly fontos kincse. Bizonyítja ezt az, hogy már a 11. század legelső éveire vonatkozólag forrásadat beszél arról, hogy rendszeresen szállították a Maroson fölfelé a tordai sót, tehát a 10. század közepén ez a vidék az Ajtony birtokától keletre lakó magyar törzs, a Gyula-törzs birtokában volt, ami azt jelenti, hogy a Gyula-törzs a bolgár lakosságú sóvidék környékét megszállotta, s bolgár bányászaival együtt birtokába vette a sóvidéket. T. i. nemcsak annak van bizonyítéka, hogy Gyulafehérvár és a Küküllők vidékein bolgár lakosság volt, ami azt jelenti, hogy a Maros mentén felvonultak a bolgárok a sóvidékre, le a honfoglaló magyaroknak is egyedül itt találjuk bőséges, biztos nyomait Erdélyben. A honfoglaló magyar leletek Erdélyben csak ezen a vidéken találhatók tömegesen: Borberek, Borosbenedek, Gyulafehérvár, Marosgombás, Magyarlapád, Nyírmező, Csáklya, Hari, Diód, Várfalva a lelőhelyek, ami igen sűrű telepedést mutat, s azt jelenti, hogy a magyarság honfoglalása után Erdélybe elsősorban a Marosvölgyben vonult s a sóvidék megközelítése volt a főcél: A magyarság legdélekeleti ág, a Gyula-törzs elindult a Bánátról, s a Maros és a Küküllők mentét megszállta s birtokába vette a sóbányákat, meg hagyva az ottani lakosságot, a bolgár sóvágókat. Tehát a munka itt folytatódott a bolgár kor után a magyar korban, a lakosság is tovább élt.

Hogy a Gyulák birtokain valóban volt és megmaradt a szláv, mondhatjuk, a bolgár-szláv lakosság, annak bizonyítéka az, hogy a Gyula-család tagjainak magyar neveik mellett szláv nevük is volt, ami kétségtelenül csak a helyi lakosságtól származhatott, sőt azt jelenti, hogy nagyszámú bolgár-szláv elem volt a Gyulák területén. T. i. Gyula leányáról, Géza fejedelem feleségéről, Sarolduról azt mondja Thietmar, hogy szlávul *Belekneg'ine*-nek = szép (fehér) fejedelemnőnek hívták. De volt szláv neve Gyula István fiának Gyulának is. *Prokuj*nak is hívták.⁶⁰

Arra vonatkozólag, hogy mikor rejthették el a kincset, többféle lehetőség van:

1. Ezt a kincset a Gyula-család rokona és szomszédja, Ajtony központja közelében találták. Tudjuk azt, hogy Gyula szomszédja s szintén a Gyula-család tagja s ugyancsak a keleti egyház híve, Ajtony is ellensége István királynak. S így azt kell hinnünk, hogy Gyula, Gyula-István fia, akiről tudjuk, hogy elmenekült, közvetlenül legyőzése után a szomszédságban uralkodó rokonához, Ajtonyhoz menekült, aki újratámasztotta István királlyal.

De hamarosan rákerült a sor Ajtonyra is! Őt is megtámadja és leveri a király. Ha Gyula itt volt, mint menekült, biztosan el tudott menekülni innen is, mert 1018-ban Lengyelországban⁶¹ van.

Arra gondolhatunk, hogy Ajtony leverése idejében, amikor ifjabb Gyulának onnan is menekülnie kellett, rejthette oda, ahol nyolc század múlva előkerültek, Ajtony központja és keleti monostora közelébe, a Gyula-család kincseit.

Ehhez azonban meg kell gondolnunk a következőket:

Mindkét csészénken a görög feliraton kívül rovásírással felirat is van, és pedig ugyanaz a felirat, amely a 22. és 23. sz. kelyhen és a 17. sz. rhytonon van. Ez azt jelenti, hogy legalább is ezek a darabok, de bizonyára a többi rovásírással felirat is, egyazon ember birtokában volt elrejtése előtt, és a 10. szd. közepe⁶² után. Ő vésette rájuk ezeket a rovásírással feliratokat. Ifjabb Gyula⁶³ lett volna ez a tulajdonos, aki legyőzése után szomszédjához és rokonához, Ajtonyhoz menekült, s itt rejtette el a kincseket, amikor Ajtony sorsa is rosszra fordult?

2. Vagy pedig a szintén Gyula családjából⁶⁴ származó Csanád kezébe kerültek ezek a kincsek, aki megkapta Ajtony vagyonát, tehát az elrejtés később történt?

Befejezés.

Azt mondhatná valaki, hogy ez a Στέφανος = Stefan nagyon általános keresztyén név, tehát vonatkozhat másra is, nemcsak Gyula-Stefanra. De erre azt kell válaszolnunk, hogy semmi esetre sem lehet másról szó, csak Gyuláról, mert:

⁶⁰ Melich János, A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1929, 247—255.

⁶¹ Pertz, MG. SS. III. 862.

⁶² Igen késői időre kellene tennünk a rovás-feliratos darabok elrejtése korát, ha igaza lenne Mötelfindtnek (U. Jb. V., 1925, 364 skk.), aki a 22. és 23. sz. két kelyhet a 12. szd. végére datálja — tévesen. Ezek a kelyhek u. i. megvannak a magyarországi népvándorláskori anyagban is. A két kehelyhez, mint László Gyula a leletet közlő cikkében mondja is, közel áll a Budapest, Tihanyi-téri 5. sír két ezüst kelyhe. Kuzsinszky-Emlékkönyv II., 112 l. és XII. t. 1. la. V. ö. még: László, Budapest a népvándorlás korában, Budapest története I/2., 789. A rhyton is megtalálható magyarországi népvándorláskori leletekben. V. ö. Csallány, Szegedi avarokori sírleletek és hún-bolgár ivókürtök régészeti kapcsolatai, Arch. Ért. 1946—48, 537 s. kk.

⁶³ Fel lehetne vetni még egy valószínűséget, amelyről akkor beszélünk bővebben, amikor a Bojla-feliratos csészével foglalkozom. Ifjabb Gyulának, amikor elmenekült, két fia maradt itthon, Bua és Bucna. Az első nevet Bua, Bolyának olvassák általában. Tehát meg kell kérdeznünk, hogy a BOYHAA-ban nem a Gyula-családban járatos Bolya névvel van-e dolgunk?

⁶⁴ Gyula-Stefán atyjáról nem tudunk semmit, csak feliratunk említi. Abból, hogy a rávonatkozó rész a felirat vége után a sor fölé volt beszorítva, egészen biztos az, hogy csak később került a szövegbe, csak később verték ki ezeket a betűket, ami csak azt jelentheti, hogy Gyula hazatérése után atyja is keresztyén hitre tért s keresztyén nevet kapott, s ekkor itthon verték ki az ő nevét is.

1. a felirat írásának karaktere a 9. sz. l. végétől a 10. szd. közepéig terjedő időre mutat;
2. ebben a korban pedig van egy főember, Magyarország második embere, akiről biztos, hogy Byzancban keresztelkedett meg 948-ban, s itthon is terjesztette a keresztyénséget;
3. Őröla azt tudjuk, hogy Stefan nevet kapott a keresztségben — e két keresztyén csészénk felirata Stefanról szól;
4. csak neki lehettek ilyen byzanci keresztyén aranyedényei, amelyek a Maros mentén kerültek elő;
5. az ő családjához tartozó s vele szomszédos Ajtonynak a lelőhely közelében volt a fővárosa. Ajtony is a keleti egyházhoz tartozott, s Gyula keresztyénsége biztosan kapcsolatban volt a marosvári keresztyénséggel.

Nem kétséges tehát, hogy Gyula, aki a keresztségben Stefan-nevet kapott, az egyházi edények Stefanja. Ilyen aranyedények tulajdonosa nem is lehetett a 10. századi Magyarországon több ember, mint az a fontos személy, akinek jelentős voltát bizonyítja az is, hogy Géza fejedelem, a házassági politika nagy mestere, elvette a leányát, ami kétségtelenül azt jelenti, hogy ő volt a fejedelem után a leghatalmasabb ember.

*

Feliratmegfejtésem és a hozzáfűzött magyarázat után nem kétséges, hogy Gyula 950 körül készült csészéivel van dolgunk, amelyeket más aranyedényekkel együtt a keleti egyházhoz tartozó másik főnök központja s keleti monostora közelében találtak.

Ez a két csésze nagyon fontos, felirata, történeti és egyháztörténeti szempontból útjelző volta miatt, de méginkább azért, mert régészeti szempontból nagyon tanulságos.

Arra tanít bennünket, hogy népvándorláskori régészeinknek az eddiginél nagyobb gonddal kell kutatniuk Byzancnak a hatásait, de kész munkáit is.

A hunok, avarok, szlávok és a honfoglaló magyarok olyan területen telepedtek le a Kárpát medencében, amely tőszomszédja volt a nagyon fejlett byzanci birodalomnak, s így ha népvándorláskori leletek kerülnek elő, nem szabad mindjárt arra gondolnunk, hogy milyen új, ismeretlen világot hoztak nyugatra a fentemlített népek, hanem az az első kérdésünk, mi a kapcsolatuk Byzanccal. E hatalmas birodalom kultúrája, így műipara is, elárasztotta a világot, természetes, hogy hozzánk is sok ilyen áru került a legkülönbözőbb utakon.

A mellett, hogy magyar ötvösök is dolgoztak itt, Byzancból, de a szomszédos területek ötvösségi központjaiból is kerültek ide tárgyak. Így *Sirmium* (= *Siēm*)-ből, amelynek régi kultúrája folytatódott abban az időben, amikor már bolgár püspökségi központ lett, de a dunai bolgár központokból is.

Még fontosabb kérdés az, hogy ezeket a hatásokat hogyan építették be a maguk művelődésébe a Kárpát-medence népei, így a magyarság.

Fel kell szólnunk ama törekvések ellen, hogy népvándorláskori műveltségünket, emlékeinket mindig Byzanc és más balkáni központok kihagyásával magyarázgassák.

Az „Attila-kincs”-rejtély megfejtésének útján a fentiekkel az első lépést tettük meg. Két, egymással egyező edény görög feliratát fejtettük meg s megértettük, hogy mikor, kinek a számára készültek ezek az edények.

A következő lépést ezen eredmények alapján kell megtennünk. Ha ez már más munkám tárgya is, itt vázolom azt, milyennek gondolom az utat:

1. Megvizsgáljuk, milyen viszonyban van feliratunk a görögbetűs, de idegennyelvű felirattal: megvizsgáljuk ezt a feliratot is.

2. Csészéinken rovasos feliratok is vannak, ami azt jelenti, hogy a mi csészéink elkészülte, a 10. szd. közepe után vésték rovasokat az „Attila-kincs” edényeibe. Vannak rovasfeliratok⁶⁵ sok edényen, sőt mint láttuk, a két kelyhen (22. és 23. sz.) és a rhytonon (17. sz.) ugyanaz a rovas-felirat van, amely a mi csészéinken, tehát ezek az edények biztosan egyazon ember tulajdonában voltak. De rovasfeliratok vannak még 10 edényen, ami azt jelenti, hogy legalább 14 edény egyazon család tulajdonában volt a 10. szd. közepe után.

3. A két edényből fogunk kiindulni, mint már ismertekből. Miután itt a kor is meg van adva, foglalkozunk munkatársaimmal e két edénnyel technika, stílus, stb. szempontjából.

4. Keresünk a kincsben edényeket, amelyek használat, stb. szempontjából kapcsolatba hozhatók ez ismert darabokkal.

S ha ezt mind elintéztük, akkor fogok hozzá munkatársaimmal az egész kincs feldolgozásához.

Fehér Géza

⁶⁵ *Mavrodinov* (id. m. 201) azt mondja, hogy e rovasokat (kivéve a 8. sz. edény feliratát) nem az ötvös vagy az ajándékozó véste az edényekbe, hanem valószínűleg annak a templomnak vagy monostornak a kincstárnoka, amelynek az edényeket ajándékozták. Semmiesetre sem elfogadható gondolat! Csak az véshette be, akinek a tulajdonában volt a kincs, de nem használhatta a rovasokat egyház hivatalos embere.

ТАЙНА КЛАДА, НАЙДЕННОГО В С. НАДЬСЕНТИМКЛОШ РАСШИФРОВКА ГРЕЧЕСКИХ НАДПИСЕЙ.

Уже полтора столетия прошло с тех пор, как было найдено 23 шт. золотой посуды, а вопрос происхождения этого клада и доселе не разрешен.

На большинстве сосудов имеются письменные знаки, которые можно разделить на три группы: а) надписи, сделанные греческими буквами и на греческом языке; б) надписи греческими буквами, но не на греческом языке; в) „рунические“ надписи.

В этой статье мы займемся двумя схожими чашками (№ 9 и 10), с одинаковыми надписями на греческом языке. Мы должны согласиться с Циммерманом, а именно с тем, что чашка № 9 является подлинником, а чашка № 10 — не совсем удачной копией. Следовательно мы должны подвергнуть изучению буквы на чашке № 9.

Тип букв указывает на конец IX. ст. и на середину X. столетия и относится к письму литургического унциала, стремившегося утвердить древний, изящный шрифт. Эти буквы настолько похожи на старое письмо, что Деклерк склонен был думать о IV—V. столетиях.

Как я уже сказал, эти буквы взяты из литургического унциала, из тех строчек церковных книг и документов, которые были писаны прописными изящными буквами, а также из церковных надписей, из надписей на церковных сосудах, иконах и т. д.

Крест и монограмма имени Христа, с которой начинается надпись, свидетельствуют о том, что эти сосуды служили для церковных целей.

Первых три слова: $\delta\epsilon\alpha$ (= $\delta\iota\alpha$) $\upsilon\delta\alpha\tau\omicron\varsigma$ $\acute{\alpha}\nu\alpha\pi\alpha\upsilon\sigma\omicron\nu$ = успокой водою.

Для разъяснения $\acute{\alpha}\epsilon\iota\varsigma$ до сих пор всегда требовалось некоторое изменение букв. Согласно моей расшифровки $\acute{\alpha}\epsilon\iota\varsigma$ = $\acute{\alpha}(\eta)\epsilon$ $\iota(\eta)\varsigma$ = $\acute{\alpha}(\eta)\epsilon$ $\iota(\eta)\varsigma$ (оу).

Сокращение $\iota\varsigma$ является обычным, поэтому $\iota\varsigma$ годится для каждого вида слова $\iota(\eta)\varsigma$ (оу). Для примера можем привести аккерманскую надпись: ... $\iota\chi\chi\epsilon$ = $\iota(\eta)\varsigma$ (оу) χ (ри) ϵ ; следовательно: $\iota\varsigma$ = $\nu\omicron\varsigma$. $\iota(\eta)\varsigma$ (оу) точно также, как и выше. Для доказательства того, что $\iota\chi\chi\epsilon$ соответствует любой форме имени Иисуса Христа, приводим следующую надпись: $\tau\omicron$ $\acute{\alpha}\gamma\eta\omicron\nu$ $\mu\alpha\lambda\acute{\alpha}\kappa\eta\iota$ $\iota\chi\chi\epsilon$ = $\tau\omicron$ $\acute{\alpha}\gamma\eta\omicron\nu$ $\mu\alpha\lambda(\acute{\delta})\lambda\iota(\omicron)\nu$ $\iota(\eta)\varsigma$ (оу) χ (ри) ϵ (тоу).

Затем следует часть надписи, отличающаяся от прежней части тем, что буквы ее не стоят возле себя, т. е. не следуют одна за другой, а размещены в два ряда. Уже и по этому признаку можно бесспорно судить, что в данном случае это одно слово, а именно имя, написанное по образцу монограммы. В конце этого слова видим буквы $\iota\eta$; это объясняется тем, что если в какой нибудь надписи возле себя накладываются две буквы η , то они пишутся $\iota\eta$, например в надписи $\eta\omicron\alpha\iota\eta\eta\omicron\upsilon$ = $\eta\iota\omega\acute{\alpha}\nu\eta\upsilon$.

Если между две буквы $\iota\eta$ = $\eta\eta$ вставим букву \omicron , расположенную под ними по середине, то получим $\eta\omicron\eta$, что является ввинительным падежом имени с окончанием на букву η .

Изящный вид начальной буквы слова свидетельствует о том, что ею начинается имя: ς = σ . Следовательно из приведенных букв вырисовывается имя: $\varsigma\tau$... $\eta\omicron\eta$.

Итак первая буква имени — $\varsigma\tau$, последняя — η ; учитывая при этом окончание ввинительного падежа $\eta\omicron\eta$, получается, по всем правилам сокращения имен: $\varsigma\tau(\epsilon\phi\alpha)\nu\omicron\nu$.

Следовательно надпись: ρ $\delta\epsilon\alpha\upsilon\delta\alpha\tau\omicron\varsigma$ $\acute{\alpha}\nu\alpha\pi\alpha\upsilon\sigma\omicron\nu$ $\acute{\alpha}(\eta)\epsilon$ $\iota(\eta)\varsigma$ ($\epsilon\phi\alpha$) $\eta\omicron\eta$ = $\delta\iota\alpha$ $\upsilon\delta\alpha\tau\omicron\varsigma$ $\acute{\alpha}\nu\alpha\pi\alpha\upsilon\sigma\omicron\nu$ „ $\acute{\alpha}(\eta)\epsilon$ $\iota(\eta)\varsigma$ (оу) $\varsigma\tau(\epsilon\phi\alpha)\nu\omicron\nu$, обозначает: „Водою успокой, Святой Иисус, Стефана.“

О котором Стефана может быть здесь речь?

Как известно, Скилица рассказывает, что венгры продолжали св и вторжения в византийскую империю до тех пор, пока их князь Булчу не принял в Константинополе христианскую веру.

Его крестным отцом был император Константин Багрянородный присвоивший ему высокое звание патрикия и давший ему много денежных подарков. Вскоре после этого и Дюла (Гула), второй князь мажарских племен, принял христианство в столице Византийской империи — он тоже был окружен почетом, наделен подарками. Дюла

привез с собой из Византии монаха Хиеротея, которого патриарх Феофилакт посвятил в епископы Венгрии.

А. Попов, в своем труде о древне-русских церковных полемических сочинениях, приводит текст из рукописи XV века, под заглавием: $\rho\omicron\upsilon\beta\epsilon\sigma\tau$ ω $\lambda\alpha\tau\iota\eta\eta\chi\eta$, являющейся переводом греческого подлинника XII века.

Сии же вси языки видѣхъше Пеони глѣмъки Оугр
иже сами нарицаются Магеръ, тако къ единому кѣни съ Грек
и просвѣщеніе разоума видѣхъше въ нихъ паче себе — кѣхъ
же си и еше въ нечѣстии, такоже прѣжде Болгаре и Роуцы
авие мановеніемъ бжїимъ въздвигошася два княза Пев
скаго языка, и тако съ всю силою своею снѣдоша и
даже и до самаго Константина града съ всѣмъ смѣ
нѣмъ и любовью, и сии цѣлоуше стѣе крѣпнѣе прияти и проси
слова бжѣвнаго разоума, іемоуже и сподобншася. И пр
имѣшимъ стѣе крѣпнѣе и іудіе хѣб и възвратншася въ сво
си. И іеніе не добръ доспѣхъше гречѣстни архїереи кѣни
въ землю нхъ и показати нхъ словесы книжными и ави
іединъ ѿ князь нхъ, іемоуже пма Стефанъ, преставнѣа в
бл҃гочѣннѣе вѣрк хѣк, многаа добра и б҃гоугодна дѣ
сѣкшии, ѿнде съ миромъ въ цр҃тво нѣїе. И языкомъ
же многымъ наставшимъ ѿ кѣстока и сѣвера и юга,
оуже многы мѣкы и наговѣы ѿ толк наставша на гре
кое цр҃тво и не кѣзмогоша въскорѣ потвердити язык
сего Певнскаго на кѣроу, понеже по языкоу своему книг
не имѣху.

Се же видѣхъше Латини изѣнможеніе греческое оудо
но, Певни глѣмъки Оугрѣ и прочии языки ближнѣа сим
и Оугны и Ипиды ѿ Рима искшедѣше, своими книгами
писанми обратнша на свою злочѣнкою вѣроу

Не подлежит сомнению, что автор греческого подлинника, переведенного на церковно-славянский язык, почерпнул свой сведения из рукописных документов византийского патриархата.

Он читал историческую запись Скилица о двух мажарских князьях — Булчу и Дюла. Вполне естественно, что в Византии следили за деятельностью отдельных епископов и отмечали все те перемены, вследствие которых эта деятельность становилась труднее, или же стала совершенно невозможной.

В подлиннике церковно-славянского текста имеется следующее продолжение:

„Из двух князей один, имя которому Стефан, почил в благолепной вере христианской, сотворив много богоугодныхъ деяний, с миромъ возвратился в царство небесное.“

Безоменно, одной из причин неудачи принятия мажарами христианства из Византии является то, что главный покровитель этой идеи после 955 г. скончался.

Самым ценным достоинством славянского текста является то обстоятельство, что в нем сохранено имя Дюла при крещении. Итак Дюла, при крещении в Константинополе, получил имя Стефана.

Следовательно Στ(ε)φανος на двух схожих церковных сосудах, является именем князя Дюла, полученным им при крещении.

*

Но за этим именем следует еще несколько букв, втиснутых над строчкой, а именно, между монограммой имени Христа, между украшенной начальной буквой и следующей за ней буквой. Уже судя по одному положению этих букв, можно считать бесспорным, что они не входили в первоначальный текст на чаше, а были втиснуты туда только позже, после изготовления задуманной надписи. Доказательством того, что подлинником нужно считать чашку № 9, и что исходить нужно из нахо- ящейся на этой чашке надписи, — является, между прочим, также и то обстоятельство, что буквы втиснутой части надписи на чашке № 10, четче таких-же букв на чашке № 9.

Третья буква с конца не Ι и не Η, а V, следовательно последние три буквы будут YON. Это винительный падеж слова υἱός. В церковных надписях форма YON = υ(ι)όν встречается довольно часто.

Первая буква □ является Π + сокращением. Следует буква Λ; затем видна <, которую вместе с верхней левой стороной украшенной буквы Δ нужно принять за 8 = ou.

Стало быть: ΠΛ8 = Π(αύ)λου.

Таким образом вся надпись гласит:

„Водой успокой, Святой Иисус, Стефана, сына Павла“. Что означает выражение „водою успокой“?

*

Это значит, что данными чашками черпали и пили освященную воду.

Обе чашки были сделаны при жизни вождя Дюлы-Стефана. Не подлежит сомнению, что сделаны они в византийской мастерской, а также бесспорно, что в X столетии Император Константин Багрянородный велел изготовить их для своего крестника Дюлы-Стефана, в качестве императорского подарка, как чашки для питья освященной воды.

То обстоятельство, что вождь Дюла принял христианскую веру и способствовал ее распространению в подвластной ему части государства, обосновано структурой населения этого края.

Неоспоримые данные свидетельствуют о том, что в той части страны, где властвовал Дюла, жили и славянское население, поселившееся там еще до прихода мадяров. А так как эта территория принадлежала ранее к болгарской империи, естественно, что и славянское население этого края принадлежало к восточной, болгарской церковной организации. Следовательно Дюла управлял краем, коренное население которого входило в орбиту восточной, болгарской церкви.

То, что в крае, подчиненном вождю Дюла, жили и болгары, подтверждается и тем фактом, что они играли в IX. веке значительную роль в международной торговле солью. А применительно к той эпохе, это значит, что они добывали соль в соляном районе Торда (Трансильвания).

И действительно, в этом районе есть явные признаки и следы того, что здесь, в эпоху болгарской империи, жили болгары.

Является тоже бесспорным, что мадяры (а в первую очередь племя вождя Дюла, расположившееся вблизи соляного района), вскоре после своего прихода овладели этим естественным богатством, столь ценным для экономической жизни.

Доказательством того, что в крае, где владел вождь Дюла, было и осталось жительство славянское — лучше говоря, болгаро-славянское — население, служит и то обстоятельство, что члены семейства Дюла, наряду с мадярскими именами, имели и славянские имена.

Эти имена были им даны, несомненно, местным населением, а это свидетельствует и о том, что болгаро-славянский элемент в этом крае был довольно распространен.

Таетмар пишет, что Шарольду, дочь вождя Дюла, впоследствии жену вождя Лейза, называли по славянски Беле-кнегине (белая княгиня). Но и у Дюлы младшего, сына Дюлы-Стефана, было также и славянское имя. Его называли Прокуй. У родственника семейства Дюла, у предка Айговь, было славянское имя Глад.

Итак племенный князь Дюла привез с собой епископа восточной церкви не на девственный участок, если на нем жили — что бесспорно — в значительном количестве болгарские славяне. А это значит, что это население принадлежало к восточной, в данном случае, к болгаро-славянской церкви, так как организационная работа болгарской церкви в этих краях была уже успешной тогда, когда мадяры пришли на эту территорию.

Мы расшифровали греческую надпись на двух схожих сосудах и сейчас нам стало ясно, для кого и когда были они изготовлены.

На тех же чашках есть также и надпись, руническим письмом. Это нужно понимать так, что „руническое“ письмо было выгравировано на сосудах „Клада Аттилы“ после того времени, когда были изготовлены исследованные нами чашки, т. е. после середины X. столетия.

„Рунические“ надписи имеются на многих сосудах; даже на двух кубках (№ 22. и 23.) и ритоне (№ 17.) видна тождественная „руническая“ надпись, что и на выше описанных чашках, следовательно нужно считать, что эти сосуды принадлежали одному и тому-же лицу.

Но „рунические“ надписи видны еще и на 10 других сосудах, а это значит, что по крайней мере 14 сосудов принадлежало одной и той же семье, после середины X. столетия.

Геза Фехер.

POUR DÉVOILER LE MYSTÈRE DU TRÉSOR DE NAGYSZENTMIKLÓS LE DÉCHIFFREMENT DES INSCRIPTIONS GRECQUES

Il y a un siècle et demi qu'à Nagyszentmiklós (auj. Sân-Nicolaul-Mare, Roumanie) on découvrit un trésor composé de 23 vases d'or. Depuis ce temps, on n'est pas encore parvenu à résoudre les problèmes qui se rattachent à l'origine du trésor, quoique p. ex. Strzygowsky les range parmi les questions dont l'étude doit constituer une des tâches les plus urgentes des historiens de l'art. A notre avis, l'insuccès des tentatives faites jusqu'à nos jours s'explique avant tout par des erreurs de méthode. Dans ce qui suit, je vais indiquer le point de départ que je crois juste et qui est susceptible de nous livrer un jour la clé de l'énigme.

Notre première tâche consiste à nous adresser au trésor même: ces vases ne parlent-ils pas un langage intelligible? N'oublions pas que la plupart d'eux sont munis d'inscriptions; le fait que même dans ce domaine les résultats sont loin d'être satisfaisants est dû à l'ordre erroné des recherches.

Comme il est connu, on a à examiner trois espèces d'inscription: a) inscriptions en caractères grecs et de langue grecque; b) inscriptions en caractères grecs, mais de langue non-grecque; c) inscriptions „runiques“. Jusqu'ici on s'occupait surtout de la troisième catégorie, c'est-à-dire des inscriptions dont ni l'écriture, ni la langue n'était connue. N'aurait-il pas été beaucoup plus raisonnable de déchiffrer d'abord les inscriptions écrites en langues connues, avec des caractères connus, et d'appliquer aux autres inscriptions les conclusions tirées des inscriptions grecques? Il n'en reste pas moins que jusqu'ici on n'attachait pas une grande importance aux inscriptions grecques: à la base de quelques essais hâtifs de déchiffrement on n'espérait même pas y trouver des renseignements sur l'origine du trésor. D'autre part, au point de vue épigraphique, les inscriptions grecques ne semblaient pas non plus utilisables.

Engageons-nous dans cette nouvelle voie! Examinons tout d'abord les inscriptions similaires de deux tasses égales (nos 9 et 10). Ne cherchons pas à justifier des hypothèses, mais considérons la plutôt forme des caractères et le sens qui s'en dégage. Bien que mes matériaux recueillis depuis une dizaine d'années et le manuscrit de mon étude aient péri pendant la deuxième guerre mondiale, je vais essayer de résumer brièvement mes conclusions.

Jusqu'ici on a proposé les leçons suivantes:

Hampel: $\Phi \Delta \epsilon \alpha \Upsilon \Delta \alpha \tau \omicron \varsigma \text{ } \overline{\text{A}} \text{N} \alpha \text{I} \pi \lambda \Upsilon \text{CON } \text{A}(\Phi) \text{E} \text{IC } \Pi(\text{A})\text{-}$
 $\overline{\text{N}} \text{TON } \overline{\text{A}} \text{M} \alpha \text{P} \text{TION}$

Keil: $\chi \rho \iota \sigma \tau \omicron \varsigma \text{ } \mu \epsilon \tau \alpha \text{ } \overline{\text{U}} \delta \alpha \tau \omicron \varsigma \text{ } \alpha \nu(\theta \rho \omega \pi \omicron \upsilon \varsigma) \text{ } \alpha \pi \epsilon \lambda \upsilon \sigma \epsilon \nu$
 $\alpha \nu \epsilon \iota \varsigma \text{ } \tau \omicron \text{ } \nu \epsilon \nu \pi \nu \epsilon \mu \alpha \text{ } \alpha \gamma \iota \omicron \nu$

Sotiriou: $\chi \rho \cdot \overline{\text{D}} \epsilon \alpha \Upsilon \Delta \alpha \tau \omicron \varsigma \cdot \text{A} \text{N} \alpha \text{I} \pi \lambda \Upsilon \text{CON } \text{A}(\Upsilon \text{TON})$
 $\text{EIC } \text{TO}(\text{TO } \text{N } \overline{\text{Z}} \Omega \text{N} \text{TON}) \cdot \text{M} \alpha \text{I} \text{TON}$

On doit encore prendre en considération deux suggestions:

Gešev: $\Phi \Delta \epsilon \alpha (= \text{di} \alpha) \text{ } \overline{\text{U}} \delta \alpha \tau \omicron \varsigma \text{ } \alpha \nu \alpha \pi \alpha \upsilon \sigma \omicron \nu \cdot \text{K} \epsilon \text{ } \epsilon \iota \varsigma \text{ } \overline{\text{Z}} \omega \eta \nu \text{ } \alpha \iota \omega \nu \iota \omicron \nu$

Minns: $\text{di} \alpha \text{ } \overline{\text{U}} \delta \alpha \tau \omicron \varsigma \text{ } \alpha \nu \alpha \pi \lambda \upsilon \sigma \omicron \nu \text{ } \text{K}' \upsilon \rho \iota \epsilon \text{ } \epsilon \iota \varsigma \text{ } \overline{\text{Z}} \omega \eta \nu \text{ } ((\text{ou } \beta \iota \omicron \nu) \text{ } \alpha \iota \delta \iota \omicron \nu$

Les dernières leçons ne sont nullement meilleures que les solutions antérieures. Leurs auteurs proposent de corriger certaines lettres, mais les corrections de ce genre nous inspirent toujours des doutes. D'une manière générale, tous ceux qui se sont occupés de ces inscriptions ont commis l'erreur d'y chercher une certaine citation de caractère religieux. Notre point de départ fut l'inscription même; c'est pourquoi nos conclusions diffèrent fondamentalement de celles de nos prédécesseurs.

Les particularités épigraphiques des inscriptions

Au sujet des deux tasses égales nous devons admettre la constatation de Zimmermann, d'après laquelle la tasse n° 10 ne serait qu'une imitation médiocre de la tasse n° 9. Par conséquent, nous devons prendre en considération l'inscription de la tasse n° 9, quoique, comme nous allons voir, la fin de ce texte est à retoucher.

Vu que le déchiffrement de l'inscription est une question essentiellement épigraphique, notre première tâche doit être l'examen de l'écriture. A propos des recherches antérieures, il suffit de rappeler que Hampel, sous l'influence de Keil, avait déclaré qu'on ne pourrait rien déduire des caractères. Inutile de dire que cette déclaration s'explique par l'impossibilité de conclure, sur la base des caractères, à la même époque, à laquelle Hampel avait pensé.

A mon avis, le type de l'écriture renvoie à la période allant de la fin du IXe siècle au milieu du Xe. Nous avons affaire à l'écriture *onciale liturgique*, issue de la grande effervescence intellectuelle de l'époque et des efforts de faire revivre la belle écriture de jadis. En effet, ces lettres sont si semblables aux anciennes que même récemment Leclercq, adoptant les vues de Hampel, essaie de fixer l'époque du trésor au IVe ou Ve siècle. Ces lettres proviennent de l'écriture onciale liturgique, des majuscules décoratives des livres religieux, des inscriptions d'église, des vases et des icônes.

Le texte de l'inscription

Mes prédécesseurs cherchaient à retrouver une formule connue des psaumes ou des textes liturgiques; on ne supposait même pas que les inscriptions grecques puissent nous renseigner sur le caractère des vases et la personne de leur propriétaire.

En tout cas, selon le témoignage de la croix et du monogramme du Christ qui ouvre l'inscription, nous avons affaire à des vases de destination ecclésiastique.

Les trois premières paroles doivent être les suivantes: $\delta \epsilon \alpha (= \text{di} \alpha) \text{ } \overline{\text{U}} \delta \alpha \tau \omicron \varsigma \text{ } \alpha \nu \alpha \pi \alpha \upsilon \sigma \omicron \nu$, c'est-à-dire „faites-le reposer par l'eau". Après ces paroles on lit les lettres $\overline{\text{A}} \text{E} \text{IC}$. Jusqu'ici tous les exégètes antérieurs proposaient des solutions qui nécessitaient la substitution de certaines lettres par d'autres. Je suis d'avis que $\overline{\text{A}} \text{E} \text{IC} = \text{A}(\Gamma) \text{E} \text{I}(\text{H}) \text{C}(\delta) = \alpha(\gamma) \epsilon \iota(\eta) \sigma(\omicron \upsilon)$ „saint Jésus".

L'abréviation IC est si connue qu'on pouvait l'appliquer à n'importe quelle forme du nom d' $\text{I}(\eta) \sigma(\omicron \upsilon \varsigma)$. Dans une inscription d'Akerman on lit... $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XE}} = \text{I}(\eta) \sigma(\tilde{\delta}) \text{X}(\rho) \sigma \tau \epsilon$; de même, dans notre inscription cette abréviation correspond au vocatif $\text{I}(\eta) \sigma(\omicron \upsilon)$. Pour démontrer qu'on pouvait remplacer par cette abréviation n'importe quelle forme du nom de Jésus, il n'est pas inutile de renvoyer aussi à l'inscription suivante: $\text{TO } \overline{\text{A}} \text{GHON } \overline{\text{M}} \alpha \text{N} \overline{\text{A}} \text{HN } \overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}} = \tau \omicron \text{ } \alpha \gamma \iota \omicron \nu \text{ } \mu \alpha \nu(\delta \upsilon) \lambda \iota(\omicron) \nu \text{ } \text{I}(\eta) \sigma(\omicron \upsilon \varsigma) \text{ } \text{X}(\rho \iota) \sigma(\tau \omicron \upsilon)$.

Suit une partie, où — à l'encontre de ce que nous avons vu jusqu'ici, les lettres ne sont plus rangées dans une seule ligne, mais dans deux lignes. On a donc affaire à une sorte de monogramme ou signature qui se termine par les lettres $\overline{\text{IN}}$. Etant donné que sur les inscriptions deux N voisins sont souvent marqués par les caractères $\overline{\text{IN}}$, on doit lire $\overline{\text{NN}}$ (comp. $\overline{\text{HO}} \overline{\text{AIN}} \text{OY} = \text{I} \omega \alpha \nu \nu \omicron \upsilon$). En y ajoutant l'O qui se trouve plus bas, on obtient la terminaison -NON d'un nom au radical en -N . Quant à la première lettre, c'est l'initiale ς ($\sigma \tau$), écrite avec un soin particulier. On obtient donc le nom suivant: $\text{CT} \dots \text{NON}$. Selon les règles des abréviations, on ne peut penser qu'à un seul nom, à savoir à $\text{C}\tau(\epsilon \phi \alpha) \nu \omicron \nu$.

L'inscription est donc à lire de la manière suivante: $\overline{\text{P}} \overline{\text{D}} \overline{\text{E}} \overline{\text{A}} \overline{\text{Y}} \overline{\text{D}} \overline{\text{A}} \overline{\text{T}} \overline{\text{O}} \overline{\text{C}} \overline{\text{A}} \overline{\text{N}} \overline{\text{A}} \overline{\text{I}} \overline{\text{P}} \overline{\text{L}} \overline{\text{Y}} \overline{\text{C}} \overline{\text{O}} \overline{\text{N}} \overline{\text{A}} (\Gamma) \text{E} \text{I}(\text{H}) \text{C}(\delta) \text{C}\tau(\epsilon \phi \alpha) \text{-NON} = \text{di} \alpha \text{ } \overline{\text{U}} \delta \alpha \tau \omicron \varsigma \text{ } \alpha \nu \alpha \pi \alpha \upsilon \sigma \omicron \nu$, „A(γ)ι ε ι(η) σ(ο)υ Cτ(εφ)ανον. „faites reposer par l'eau (= par l'effet de l'eau), saint Jésus, Etienne".

La mention d'un nom était d'ailleurs à prévoir. Ayant affaire à des vases liturgiques, on peut comparer cette inscription à celles qui commencent également par $\alpha \nu \alpha \pi \alpha \upsilon \sigma \omicron \nu$ et qu'on a gravées sur d'autres vases sacrés, sur des pierres tombales, etc. Dans tous ces cas le verbe doit être suivi de l'indication de la personne à qui l'inscription se rapporte. Pour s'en convaincre, on n'a qu'à prendre en considération deux patènes appartenant au trésor de Stûma (district d'Alep; Musée Archéologique d'Istanbul) et l'inscription de la patène de Riha (au sud-est d'Antioche, à une distance de 60 km). Sur les pierres tombales les inscriptions commençant par $\alpha \nu \alpha \pi \alpha \upsilon \sigma \omicron \nu$ étaient particulièrement fréquentes: naturellement, il provient de la formule de l' $\alpha \kappa \omicron \lambda \omicron \upsilon \theta \iota \alpha \nu \epsilon \kappa \rho \omega \sigma \iota \mu \omicron \varsigma$.

*

Nous avons donc obtenu une inscription qui se rapporte à un certain Etienne. Reste à identifier la personne en question:

Selon le récit de Skylitzès, les Hongrois avaient fait des incursions sur le territoire de l'empire byzantin jusqu'au moment où leur chef, Boulthou (Βουλσσοῦδης) se fit baptiser à Constantinople. Son parrain fut l'empereur en personne, Constantin Porphyrogénète, qui offrit au néophyte la dignité de „patrikios" et le combla de dons. Peu après Gyula (Γυλάς), un autre chef des Hongrois, se fit également baptiser dans la capitale impériale et y obtint les mêmes dons et honneurs. Au retour dans sa patrie, Gyula emmena avec soi le moine Hiérothée qui, après avoir été sacré évêque de Hongrie par le patriarche Théophylacte, convertit beaucoup de personnes. Gyula resta fidèle à la chrétienté et ne fit plus la guerre contre l'empire: il racheta les chrétiens tombés en captivité et leur rendit la liberté. Boulthou ne suivit pas son exemple: même plus tard il dirigea souvent des raids contre l'empire.

L'authenticité de ce récit ne pourrait être mise en doute. Il est certain que la visite de Boulthou et Gyula à Constantinople eut lieu entre le 27 janvier 945 et 948. Selon toute probabilité, ils se firent baptiser en 948, comme J. B. Bury l'a supposé.

La conversion de Gyula eut une importance incomparablement plus grande, puisqu'il s'agissait du „second prince" de la Hongrie, dont la fille, Charoldou, eut à épouser le prince Géza. A Byzance on n'ignorait point la portée de la conversion du prince; dès sa rentrée, on envoya en Hongrie un évêque — chose très rare dans la politique byzantine! — dans l'espoir que le représentant de l'Eglise byzantine réussirait à convertir tout le peuple.

hongrois. Quelques années plus tard, l'histoire de la conversion de Gyula fut déjà rédigée par un chroniqueur ce qui montre également l'importance de cet acte aux yeux des Byzantins.

A ce propos nous pouvons d'ailleurs renvoyer aussi à une autre source. Dans son étude sur les anciens ouvrages polémiques russes, A. Popov publie un texte du XVe siècle sous le titre de *Повѣст ѡ латынѣхъ*; c'est la traduction d'un original grec rédigé au XIIe siècle. On y lit le passage suivant:

Les Péons qui sont nommés Ougres et qui se donnent le nom de Magers, voyant tous ces peuples et ayant eu des rapports avec les Grecs dont ils reconnaissaient la supériorité intellectuelle — car eux-mêmes étaient encore impurs comme auparavant les Bulgares et les Russes — les Péons, dis-je, cédèrent à l'inspiration divine: les deux princes du peuple péon, suivis de toutes leurs troupes, décidèrent d'avancer jusqu'à la ville de Constantin, désirant avec ardeur et humilité l'admission au saint baptême et la consolation par les paroles de la Sagesse divine, — et en effet ils en furent jugés dignes. Ayant reçu le saint baptême et l'évangile du Christ, ils retournèrent chez leurs. Mais les prélats grecs ne réussirent pas à s'implanter „bien“ dans leur pays et à les instruire „bien“ par les paroles de l'Écriture, après quoi un des deux princes, nommé *Stefan* (Etienne) mourut dans la bonne foi chrétienne: après avoir accompli beaucoup d'actes charitables selon la volonté de Dieu, il retourna en paix à l'empire céleste. Un peu plus tard beaucoup de peuples vinrent du côté de l'est, du nord et du sud; l'empire des Grecs dut traverser beaucoup de malheurs ce qui l'empêcha de confirmer rapidement dans la foi le peuple péon qui n'avait même pas de livres rédigés en sa langue. Les Latins, cherchant à tirer profit de cette malheureuse situation des Grecs, partirent de Rome et réussirent à convertir avec leurs livres et leurs écrits à leur religion impie les Péons dits Ougres et les peuples voisins, les Huns et les Gépides (Ipides).

Il n'est pas douteux que l'original grec du texte slave remonte à un document du patriarchat, où figurait aussi le récit de Skylitzès sur la conversion des deux princes hongrois. Sous l'influence de cette source, l'auteur de l'original grec du texte slave parle également de „deux princes“ et signale les „actes pieux“ d'un d'eux. Chez Skylitzès, le second détail se rapportait manifestement à Gyula. Mais dans le second texte grec il y avait même quelque chose de plus.

A ce qu'il paraît, la source de Skylitzès n'avait fourni des renseignements que sur le début de la carrière de missionnaire de Hiérophée (nombreuses conversions, etc.) et sur les vertus chrétiennes de Gyula. Cette source doit avoir été rédigée peu après la mort de Boultehou (955), c'est-à-dire encore du vivant de Gyula et à un moment où Hiérophée fonctionnait encore comme évêque missionnaire en Hongrie.

Naturellement, à Byzance on suivait d'un oeil attentif les péripéties de cette mission et prirent acte des difficultés auxquelles elle se heurtait. L'auteur de l'original du texte slave doit avoir connu une source grecque qui contenait non seulement le récit de Skylitzès, mais encore la suite de celui-ci, avec des détails relatifs à l'échec de la mission byzantine en Hongrie. C'est dans ce récit que l'auteur inconnu trouva une allusion à la mort d'un prince pieux, nommé Étienne qui, „après avoir accompli beaucoup d'actes charitables selon la volonté de Dieu, retourna en paix à l'empire céleste“. Il est évident que l'échec de la mission byzantine est à ramener — au point en partie — au fait qu'entre temps mourut son principal protecteur, un des deux princes baptisés à Byzance.

La valeur essentielle du texte slave consiste en ce qu'il nous a transmis le nom chrétien de Gyula. Ayant été baptisé à Constantinople, ce prince reçut par le baptême le nom de *Stefan* (Etienne). Il s'ensuit que le „Στ(εφ)ανος“ de nos deux vases sacrés est identique au prince Gyula.

Après ce nom on voit encore quelques lettres: elles sont écrites au-dessus de la ligne, étant serrées entre le

monogramme du Christ, l'initiale bien décorée et la lettre suivante. Il s'agit, selon toute probabilité, d'une addition ultérieure. Sur cette partie de la tasse n° 10 les lettres sont plus lisibles.

Les trois dernières lettres doivent être lues YON: c'est l'accusatif du mot grec υἱός. Dans les inscriptions ecclésiastiques la forme YON (= υἱόν) est des plus fréquentes; il convient de rappeler que la troisième lettre (comptée de la fin du texte) n'est ni I, ni H, mais V. Après la mention du nom d'Etienne on pouvait bien s'attendre à ce mot!

Avant ce mot on doit donc trouver le nom du père de Stefan — Gyula. La première lettre est Π = Π + signe de contraction. La lettre suivante est Λ, ensuite on voit le signe <, auquel nous devons ajouter la partie supérieure de gauche du Δ qui le précède. On a donc 8 = ου. Tout bien considéré, on aboutit à ΠΑΣ = Π(αύ)λου.

Par conséquent, la leçon complète de l'inscription doit être la suivante: διὰ ὕδατος ἀνάπαυσον Ἀ(γί)ε Ἰ(η)-σ(ου) Στ(εφ)ανόν Π(αύ)λου υ(ι)όν.

„Faites reposer, saint Jésus, par l'effet de l'eau Stefan (Etienne), fils de Paul.“

La destination des deux tasses

Mais que veut dire l'expression: „faites reposer par l'effet de l'eau“?

D'une manière générale, cette formule se rapporte plutôt aux morts et, de fait, on la retrouve sur les pierres tombales de toutes les époques. Mais il y a aussi une autre espèce d'ἀνάπαυσις, celle qui se rapporte aux vivants! La formule que nous venons de déchiffrer montre nettement qu'on adressait cette prière au Christ du vivant d'Etienne. Reste à élucider la destination des vases; dès que nous l'aurons établie, nous comprendrons mieux aussi cette espèce d'ἀνάπαυσις par l'eau.

Dans mon manuscrit perdu j'ai démontré qu'au cas où nous aurions affaire à des vases de baptême, l'interprétation de l'inscription ne se heurterait à aucune difficulté: l'eau baptismale purifie le baptisé et lui assure le repos de l'âme. Par le baptême, c'est-à-dire par l'effet de l'eau bénite et de la mention du nom de Dieu on se débarrasse des péchés et on retrouve le repos intérieur. Néanmoins, il serait impossible d'avoir affaire à des vases baptismaux, puisque, selon le rite de l'Eglise orientale, on plongeait la personne à baptiser à l'eau du bassin baptismal et on l'en retirait.

Dans ces conditions, nous sommes à même d'affirmer que

1. les vases en question sont des tasses à boire, portées à la ceinture; que 2. selon le témoignage de la croix, ils étaient des vases sacrés, et que 3. ces tasses servaient à boire l'eau, par laquelle le Christ fait reposer le buveur.

En d'autres termes, nous avons affaire à des tasses avec lesquelles on puisait et où l'on buvait de l'eau bénite. On y buvait par exemple le jour de l'Épiphanie. Dans l'Eglise orientale, depuis des temps immémoriaux, on attribue une grande importance à cette fête. On ramasse un grand nombre de fidèles et, après la bénédiction de l'eau, on puise de l'eau bénite pour asperger avec elle les maisons, les vignes, etc. En même temps on en boit aussi. On procède de même avec l'eau des „sources sacrées“.

Ces deux tasses servaient à puiser et à boire de l'eau bénite. C'est dans ce but que le prince en question, Stefan—Gyula portait les tasses à la ceinture. On peut donc admettre sans réserve ce que Gošev écrit à ce sujet: „La forme, les dimensions et l'inscription des deux tasses font supposer qu'elles servaient à puiser et à boire de l'eau bénite.“ Celui qui en boit, retrouve le repos intérieur, c'est-à-dire se débarrasse de ses péchés, de même que l'homme qui renaît par l'eau du baptême.

Les deux tasses furent fabriquées au Xe siècle, du vivant de Gyula, dans un atelier byzantin (pour le moment, le manque d'espace nous empêche d'exposer en détail les preuves de cette assertion). On ne doit pas perdre de vue qu'à l'occasion de sa conversion, Gyula fut comblé „de dons et d'honneurs“, recevant le titre de „patrikios“ et beaucoup de cadeaux. Nous sommes

d'avis que les deux tasses figuraient également parmi ces dons. En d'autres termes, ce fut l'empereur Constantin Porphyrogénète qui fit faire pour son filleul ce cadeau vraiment impérial. Il fit faire deux tasses, parce que les vases sacrés devaient être toujours offerts par paire à la personne gratifiée.

A propos de Gyula il est encore à remarquer que ses projets de caractère religieux pouvaient bien s'appuyer sur la constitution ethnique de la population de son pays. Comme il ressort de certaines données, dans la région gouvernée par Gyula, qui avait appartenu à l'empire bulgare, il y avait une population bulgare assez nombreuse qui y vivait dès avant la conquête du pays et faisait partie de l'Eglise bulgare d'Orient. Si, au IXe siècle, les Bulgares pouvaient jouer un rôle considérable dans le commerce international du sel, cela veut dire qu'à cette époque ils exploitaient les mines de sel de la région de Torda où l'on trouve réellement les traces d'établissements bulgares remontant à l'époque de l'empire bulgare.

Je tiens à ajouter que peu après la conquête du pays, les Hongrois — et en premier lieu la tribu Gyula, établie sur ce territoire — s'emparèrent de l'exploitation du sel. Selon une donnée qui remonte aux premières années du XIe siècle, on transportait régulièrement sur la Maros le sel de Torda; il s'ensuit qu'au milieu du Xe siècle ce territoire était occupé par la tribu établie à l'est des possessions d'Ajtony, c'est-à-dire par la tribu Gyula. Celle-ci avait donc occupé la région bulgare des salines et faisait exploiter les mines à ses mineurs bulgares. Il est encore à remarquer que dans la région de Gyulafehervár et des deux Küküllő on peut démontrer non seulement les traces d'une population bulgare — qui, longeant la Maros en amont, avait pénétré dans la zone dessalines — mais aussi celles d'une population hongroise: c'est l'unique zone de la Transylvanie où déjà les Hongrois de l'époque de la conquête du pays aient laissé des traces abondantes. A l'appui de ce fait on pourrait renvoyer à une série de trouvailles archéologiques de provenance manifestement hongroise; sous ce rapport, aucune autre région transylvanienne ne pourrait être comparée à celle-ci. L'exploitation des mines ne s'était donc pas bornée à l'époque des Bulgares; elle se poursuivait aussi sous la domination hongroise.

Pour démontrer que dans la région des Gyula il existait réellement une population slave ou, plus exactement, bulgare-slave, il n'est pas sans intérêt de rappeler que les membres de la famille des Gyula avaient, outre leurs noms hongrois, aussi des noms slaves; ceux-ci ne peuvent être attribués qu'à l'apport des habitants bulgare-slave. A propos de la fille de Gyula, Charoldou, qui fut l'épouse du prince Géza, Thietmar fait remarquer qu'en slave on l'appelait *Beleknegine* (princesse blanche). Le fils de Gyula-Etienne avait également un nom slave: *Prokouž*.

Vu la présence de cette population slave sur les terres de Gyula, on peut dire sans exagérer que la région

en question avait déjà été préparée en quelque sorte pour l'activité d'Hiérothée. La présence des Bulgare-Slaves sur ce territoire nous permet de supposer que les origines de la pénétration de l'Eglise orientale y soient antérieures à la conquête arpadienne.

*

Quant au père de Gyula-Stefan, nous n'en savons rien: seule cette inscription nous a conservé son nom. Étant donné qu'il s'agit d'un passage ajouté ultérieurement au texte primitif, on doit supposer qu'après le retour de Gyula de Constantinople, son père embrassa également le christianisme ce qui permit de graver aussi son nom sur les deux vases sacrés.

*

Par ce qui précède nous croyons avoir fait le premier pas vers une solution définitive des problèmes qui se rattachent au mystérieux „trésor d'Attila“. Nous venons de déchiffrer l'inscription de deux vases similaires et nous avons établi, quand et pour qui ces vases ont été fabriqués.

Le pas suivant ne peut être fait qu'en considération de nos conclusions. Sans vouloir anticiper les résultats auxquels je compte aboutir ailleurs, je tiens à esquisser brièvement la méthode à suivre.

1. Il faut examiner le rapport qu'il y a entre notre inscription et celle rédigée en caractère grecs, mais en une autre langue. La seconde inscription doit être également soumise à un examen approfondi.

2. Étant donné que sur nos tasses il y a aussi des inscriptions „runiques“, il convient d'examiner aussi celles-ci, n'en perdant jamais de vue qu'il s'agit d'inscriptions gravées sur les vases du „trésor d'Attila“ dans la seconde moitié du Xe siècle. Il y a des inscriptions „runiques“ sur un grand nombre de vases; sur deux calices (nos 22—23) et sur le rhyton (n° 17) on retrouve la même inscriptions qu'il y a sur nos tasses; il s'ensuit que tous ces objets doivent avoir été dans la possession de la même personne. Il y a des inscriptions „runiques“ sur 10 autres vases ce qui veut dire qu'au moins 14 vases appartenaient à la même famille dans la seconde moitié du Xe siècle.

3. Il faut choisir pour point de départ les deux vases que nous venons de décrire. Étant donné que dans ce cas même l'époque est connue, les deux tasses sont à examiner aussi au point de vue de la technique et du style de l'exécution.

4. Il faut chercher dans le trésor des pièces qui, au point de vue de l'usage, etc. peuvent être mises en rapport avec les vases connus.

Dès que nous nous serons acquittés de ces tâches, nous pourrions envisager une étude d'ensemble, embrassant tous les problèmes du trésor en question.

G. Fehér

KÖZLEMÉNYEK

AZ ŐSKORI OBSZIDIÁNKERESKEDELEM NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Rómernek az 1876. évi kongresszusra megjelent munkája óta,¹ amely az akkor ismert valamennyi obszidián-lelőhelyet magában foglalja — bár a leleteket részletesen nem ismerteti —, hatalmasan megnövekedett hazánk obszidiáneszközöket tartalmazó lelőhelyeinek száma. E munka óta ezzel a kérdéssel senki sem foglalkozott, holott az őskori kereskedelemnek egyik legbiztosabb útjelzőjét, s több kereskedelmi probléma megoldását adná. Az ásatási jelentésekben, leletpublikációkban elszórván találunk említést obszidián eszközökről, gyártási hulladékokról.

S. Janšák munkája ugyan összefoglalja Szlovákia őskori obszidiániparát,² leírja az összes leleteket, térképén áttekintést nyújt nemcsak az említett területen, de a környező országokban való elterjedéséről is, — nem ismeri összes lelőhelyeinket. Bár Jansák munkája módszerével alapját képezi egy hasonló összefoglalásunknak, a leleteken túl, az azokban rejlő problémákat nem is tárgyalja.

A Magyarországra vonatkozó adatok feldolgozása, kiértékelése még folyamatban van, azonban így is megkísérelhetjük néhány probléma felvetését.

A primitív kereskedelmi formák, amelyek követik a társadalmi, gazdasági fejlődést az egyes természeti népeknél, az őskorban is végigjárták a maguk útját. Kezdeti formáinak tárgyi bizonyítása alig lehetséges, minthogy egyes tárgyak, szükségleti cikkek kereskedelmi elterjedését csak bizonyos helyhez, előfordulási vagy előállítási centrumhoz kötött anyagoknak egy attól idegen helyen való feltűnése jelzi. Kicsierélődtek ugyan a nem ritka, előbbi módon nem kötött cikkek is, amelyek az illető gazdálkodási forma fokán feltétlen szükségessé válnak, de éppen az illető fokon való általános használatuk és kötetlenségük folytán kevésbé vagy egyáltalán nem használhatók az őskori kereskedelem kutatása szempontjából.

Földrajzi helyhez kötöttsége miatt lehetséges foglalkoznunk az obszidián elterjedésével. Közép-Európában kizárólagos Tokaj-vidéki előfordulása (nem véve figyelembe az őskori ipart mennyiségileg ki nem elégítő erdélyi obszidiánt), ugyanakkor a többi számbavehető nyersanyag-lelőhelyek távoli fekvése (Melosz, Lipari-szigetek, Izland) megadják ennek a fontos s egyben hazánkban első kereskedelmi cikkek kiindulási helyét, s egyben az értékesítő népet is. Természetes, hogy a kultúrák egymásrakövetkezésében különböző népek használták ki ezt a földrajzi energiát, ugyanakkor más és más népek vették használatba a nekik importált anyagot, gazdagítva vele a kiindulási hely birtokában lévőket.

Az obszidián időbeli elterjedéséről tudjuk, hogy felhasználása már a felső paleolitikum aurignacien és magdalenien szintjeiben kimutatható (Istállóskő, 1938. évi ásatás; Remetebanlang, 1949. évi ásatás). Már itt felmerül a kérdés: miért hiányzott a közbeneső solutréi korszakban? A nélkül, hogy e kérdésre kitérnénk most, megállapítható, hogy a pleistocaen ember ritkán használta az obszidiánt. Ennek oka akkor, amikor az anyag megmunkálhatósága kiváló, ismeretlen. Nem valószínű, hogy a később fejlett obszidiánipar nyersanyaga is bányászat útján kerülhetett volna az ember kezébe, legalábbis eddig ennek nyomát nem találjuk. Ugyancsak nem tételezhető fel, hogy a paleolith ember szerszámaihoz felhasznált anyagát csak közvetlen környezetéből vette, mert hisz éppen ez az anyag nemcsak a Tokaj-vidékről jut el már ekkor távolabbra, de utat talál magának a Kárpátmedencén túlra is, egészen Předmostig.³

Az előbb említett, solutréi korban való hiányát minden valószínűség szerint az akkor beáramlott idegen népcsoport vagy népcsoportok okozzák. Természetesen ez ellentmond a solutréi kultúra magyarországi kialakulásának. És az újabban fellelő nyugateurópai származtatásnak is.⁴ Ez az új nép egy új, de még ideérkezte előtt kialakított eszköztípust hoz magával, készítésének technikáját tovább folytatta és érlelte itt, a protosolutrééntől a kifejlett solutrééig, s módja lett volna az obszidián felhasználására. Maga az obszidián alkalmas a solutréi technikára, a természetes üvegből éppen ezzel állítható elő a legfinomabb eszköz (hisz a bádeni kultúra népe éppen ezzel a technikával készíti bámulatosan finom nyílhegyeit, mint ahogy ma a tűzföldiek is, — de ők mesterséges üvegből.) — Itt, ebben a korban azonban hiába állott rendelkezésre a kitűnően pattintható obszidián, amikor a más anyagból kialakított, a szükségleteknek jobban megfelelő, nagyobb méretű eszközök mellett, a mennyiségben ugyan gyakori, de egyes nyers darabjaiban nem nagy méretű obszidián erre nem volt alkalmas. Nyers előfordulásának mérete volt tehát egyik oka annak, amiért a solutréi kultúra nem használta ezt az anyagot. A másik ok pedig e közet rendkívüli törekenysége. Az obszidián nagyon sokan élő eszközzé dolgozható ki, ez azonban nem felel meg a solutréi szakóca eszközeinek. A későbbi felhasználás során is elsősorban pattintékként használják fel az obszidiánt. Alapjaiban azonban mind az eszközforma, mind pedig az ehhez fel nem használt anyag kérdése nem az új szerszámtípus, hanem egy gazdálkodási mód problémájához tartozik. Nagyon valószínű, hogy ez összefüggött egy interstadiális klíma viszonyaival is, — amíg azonban egyáltalán a solutréi kultúra eredetét nem ismerjük, — amely már tőlünk keletre előforduló protosolutréi típusai miatt⁵ sem tartható magyarországinak, — a solutréi kultúra eszközeinek gazdasági hátterével, esetleg egy új termelési mód kérdésével nem foglalkozhatunk.

Az obszidián ritka előfordulása a paleolitikum során pedig nem állítható annak a körülménynek a figyelembe vétele nélkül, hogy maga a népsűrűség sem volt akkor nagy. A magyarországi lelőhelyek száma, s különösen az ott előkerülő fauna-maradványok nagyon kis és főleg nem huzamosabb ideig tartó megtelepedésre mutatnak. S. Janšák ugyan mutat ki paleolith obszidiánokat a szlovák területéről is,⁶ eszközeinek kormeghatározását azonban kételkedéssel

¹ Rómer: Les silex taillés et les obsidiennes en Hongrie. Comte Rendu. II. k., 6—17.

² Janšák: Pravelé sídliská s obsidiánovou industriou na východnom Slovensku.

³ Kurtz: Funde von Obsidiangeräten in Oberschlesien. Aus Oberschlesiens Urzeit. No. 11. 1931. — L. még: Seger: Schlesiens Vorzeit N. F. 7, 1916, 85.

⁴ Clark: A vademertől a civilizációig (From savagery to civilization).

⁵ Morosan: Le pléistocène et le paléolithique de la Roumanie du Nord-Est. Anuarul Institutului Geologic al României. Vol. XIX., 1938. — Pl. V—VI. 1. — Pidoplička: Les „gigantolithes“ en silex de Novgorod-Seversk. 30—35. I. I—III. t. Материалы и исследования по археологии СССР. № 2. 1941.

⁶ Janšák: i. u. m. XLII—XLVI.

kell egyelőre fogadnunk. Egyrészt a feldolgozott anyagban legnagyobb részt felszínről gyűjtött példányok vannak, másrészt ha azok között valóban paleolith-típusok akadnak is, faunisztikai adat nem támasztja alá kormeghatározásukat.

Mezolithikumunk még kikutatlan, így ilyen korú leletet obszidiánból még nem ismerünk. A neolithikum azonban nagy mennyiségben használja ezt az anyagot. Elsősorban a bükki kultúra népe dolgozza fel természetesen. Ugyanakkor megindul a szállítása is távolabbi területekre. Első ízben jelenik meg Erdély területén, de nyugat felé eljut a Muraközig, északra Lengyelországig. Azt mondhatjuk, hogy használata és kereskedelme a neolithikumban a legáltalánosabb, — azonban nem a legfejlettebb.

A rézkor folyamán minden előzőnél nagyobb lendületet vesz a kereskedelem. Oka kétségtelenül a fém által megadott új kereskedelmi lehetőségekben keresendő. Valószínűleg a bodrogkereszturi kultúra idejében éli virágkorát az obszidiánszállítás; határozott rézkori obszidián eszköztípusunk van; már a neolithikum végén megszaporodnak a lerakati helyek. A fém megjelenése egyébként is mozgásba hozta a termékek kicserélődését. A depók már a neolithikumban ismertek. Ezeknek helyénél azonban nemcsak a jó földrajzi fekvés, a központi helyzet, az eladási hely ezekhez való közelsége jött számításba. Mindez csupán az eladás könnyítését jelentené. Feltétlenül számításba jött a megfelelő cseréértékkel való rendelkezése is az illető helynek. Vegyük példának Erdély területét. Megfigyelte Roska is a lelőhelyek gazdasági szempontú elhelyezkedését.⁷ Az erdélyi lelőhelyek határozottan két területen csoportosulnak. A hunyadmegyeiek kétségtelenül a „tisza kultúra” beáramlását jelzik, néhány kolozsmegyei lelőhely csupán kereskedelmi utat, azonban a Szolnok-Doboka-i sűrű előfordulása tökéletesen a sóvidéket jelzi. Ez tehát a rúgója ennek a lendületes kereskedelemnek.

Már Bellának feltűnt a bodrogkeresztúri nép gazdagsága. „Az obszidiánkereskedelem jóvedelmező volta mellett bizonyít az a négy aranyéktmény, amelyet egyenként négy csontváz nyakán találtunk”, írja.⁸ A nyírlugosi obszidián depólelet egy kereskedő volt, „aki Tokaj vidékéről útban volt Erdély felé, hogy ott rézre és aranyra kicserélje.”⁹ Kétségtelen, hogy a nyersanyagterületet birtokló nép gazdagságát az obszidiánkereskedelemnek köszönhette. Önkéntelenül felvetődik bennünk az ezáltal kialakult társadalmi forma, az egyéni vagy kollektív kereskedéskérdése, amelyekre ma még válaszolni nem tudunk.

A szállítással kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy az obszidiánkereskedők tulajdonképpen milyen formában szállították árujukat. Az obszidiánt kész eszközként, mint nyersanyagot és mint magkövet találjuk. Feltevéseink tehát a következők lehetnek: 1. a nyersanyagot szállították, s erről a vevő hasította le magának az eszközt; 2. a magkövet adták el, s a vevő maga dolgozta fel, így már egy előkészített anyagot kapott, s ez könnyebben megmunkálható volt. Vagy a kereskedő vitte magával a magkövet, s a vevőnek egy-egy pengét hasított le. (Ez utóbbi két eset közt nem nagy a különbség.) 3. Esetleg csak a kész eszközt szállították. Megállapíthatjuk, hogy csupán kész eszközt sehol sem találunk. Kétféle leletünk van: magkö és eszköz; és nyersanyag, eszköz, gyártási hulladékkal.

Azt gondolnánk, hogy a kereskedelem fejlődése során kezdetben az eszközt, később a nucleust, majd a nyersanyagot is szállították. A mi felfogásunk ezt látna helyesnek az árut befogadó nép fokozottabb nyersanyagellátására. Eddigi vizsgálódásaim nem ezt látszanak bizonyítani. A kereskedelemnek valószínűleg egyre kifizetőbb volt az eladás, egyre értékesebb, használhatóbb anyagot termelt az a nép, amelynek az obszidiánt szállították. S most nem több áruval, nagyobb mennyiségű obszidiánnal, nyersanyaggal igyekeztek elérni az ellenértéket. A nyersanyagszállítás után egyre csökkent mennyiségűleg az obszidián „kivitelét”, kevesebb anyagot, látszólag értékesebb formában adtak el. Az aeneolithikum, rézkor idején, amikor már sok a raktárlelet, elosztóhelyeket lehet feltételezni (pl. Kolozs megyében Apahida feltehetőleg egy elosztóhelyet jelent, s a szolnok-dobokai területnek is meg volt a centruma), már ez a kereskedelem képe. Megállapítható, hogy főleg a megfelelő ellenértéket nyújtani tudó területekre szállították, míg nem a fémkereskedelem ezt elnyomta. Valószínű, hogy a fémkereskedelem esetében is ez történt. Ennek tudhatjuk be talán a Dunántúl bronzkori bronzszegénységét is.

Természetesen a kereskedelmi utak korszakokként, kultúráként való követésének, ami további következtetéseket engedne meg, egyik feltétele az lenne, hogy határozott korszaki típusokat tudnánk megkülönböztetni az obszidiáneszközök között. Ezt igyekszik elérni az a cseh kutatás is, amely mikroszkópiailag vizsgálattal kívánja az eszközöket kronológiailag meghatározni.¹⁰ Ezt a módját a kutatásnak, amely egyelőre csak kísérletnek számít, nem használhatjuk addig, amíg valóban korszakhoz kötött jellegeket nem ismerünk. Ez a módszer magában hordja a lehetőséget a kérdés megoldására, de sohasem lehet teljes mértékig kormeghatározó értékű. Elsősorban a mikroszkópiailag megállapított felületi kopás mértékét korszakokként, hitelesítő leletekkel együtt előkerült darabokon kellene vizsgálni. S még ekkor sem számoltunk külső körülményekkel, amelyek egy eszközt, földbekerülésének korától függetlenül, jobban vagy kevésbé megkoptattak.

A fenti anyagi vizsgálat mellett említhetjük meg obszidiánkereskedelmünk egy másik problémáját. Már régebben felmerült a magyarországi obszidiánnak délről, Melosból való származtatásának kérdése. Legelőször a „Körös-kultúra” és a délről származtatott Zengővárkony-i anyag veti fel ezt a problémát. A zengővárkonyi anyag bőségesen tartalmaz obszidiánt,¹¹ azonban az egész kultúra déli származtatása még eldöntetlen. A „Körös-kultúrában” viszont, amelynek déli kapcsolatai nyilvánvalóak, összesen 2—3 darab obszidiánt ismerünk.¹² A mellett a meloszi és a tokaji obszidiánt egymástól megkülönböztetni külső jellegek alapján nem lehet. Ugyanazon a nyersanyaglelőhelyen egyformán fordul elő különböző színű és fényű anyag. Az általunk szurokfeketének ismert tokaji obszidián talán legjobban az izlandihoz hasonlítana. Nemcsak matt, szürkés színű (ami a melosziára lenne jellemző), hanem zöld és sárga obszidiánt is ismerünk tokaji eredetű őskori anyag között.¹³ Legfeljebb mikroszkópiailag vizsgálattal lehetne különbséget tenni a kétféle anyag között, azt is csak az esetben, ha esetleg szerkezetbeli különbségek adódnának közöttük. Egyelőre semmi adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy Magyarországon meloszi obszidián lett volna, de ennek a déli kereskedelemnek nem is lenne értelme a bőségesen szállító tokaji terület mellett.

Az obszidián-eszközök a paleolithikumtól kezdve a rézkor végéig élnek, sőt a korai bronzkorban is előfordulnak. Ha tipológiailag osztályozzuk őket, a paleolithikum eszközkészletén túl egyetlen új eszköztípust sem találunk, amit a gazdálkodási formák továbbfejlődésével várnánk. Oka természetesen az, hogy a pattintott eszközöket nem az új termelési eljárásokhoz használták fel, típusaiknak továbbélése, másodlagos volta mutatja, hogy jelentőségük csak a fennmaradó régebbi termelési módokban játszottak lényeges szerepet. Ezért találunk neolithikus obszidiániparunkban archaikus típusokat. A pattintott eszközök terén egyik korszak sem termelt ki újabb eszközformát a paleolithikum után, legfeljebb azok változatait. Nem termelhetett ki elsősorban a nyersanyag adottságainál fogva. Általában pattin-

⁷ Roska: Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési ésnép-vándorlási útjaihoz, Arch. Ért. 1934, 149—158.

⁸ Bella: A bodrogkeresztúri aeneolithkori temető, Rég. Társ. Évk. I., 1923, 12.

⁹ Hillebrand: A nyírlugosi obszidiánnucleus depotletről, Arch. Ért. 1928, 41—42.

¹⁰ Schirmeisen: Obsidiangeräten unter dem Mikroskop, Sudeta 1936, 90—92.

¹¹ Dombay: A zengővárkonyi őskori telep és temető, Arch. Hung. XXIII. 1939.

¹² Kutzián: A Körös-kultúra. (Diss. Pann. 1944. II. 23.) 17, 24. — továbbá: CVA, Yugoslavie, 7; Bull. American School of Prehistoric Research 9, 1933.

¹³ Balatoni Múzeum, Keszthely. Lsz.: 410 és 482.

tott eszközt készíteni elsősorban a nem-jól csiszolható kőzetekből lehet, s ezzel az anyag máris nagy mértékben meghatározza a formát. Az anyag bizonyos megmunkálási módszert követel meg, amely a különböző típusoknál azonos. A nyersanyag és a gyártási mód, az illető termelési formához mérten, csak bizonyos típusok kialakítását teszi lehetővé, s az őskori iparnak ezen a fókán az eszközt, ezzel a gyártási módszerrel, csak egyfajta célra készítették. Az obszidián esetében is a vágás, kaparás, vésés (mind egy típusú munka) s csak ritkábban a fűrész elvégzésére. Fejlettebb gazdálkodási mód mellett, fejlettebb technikával egyéb szükségletet is ki tudtak volna elégíteni. Az obszidián pattintható és hasítható is. A római kori fejlett technika mellett nem volt szükséges vágóeszközt készíteni belőle, — de lámpaüvegé hasították. Ma pedig, még fejlettebb technikával, néha gombokká csiszolják az obszidiánt. Nyilván az őskori ember is készített volna gyöngyöt belőle, ha megfelelő technikai készsége lett volna, s nem lett volna kézenfekvőbb például az agyag. E pattintó technika mellett a cél csak egy olyan típus előállítására, amely minőségével a maximális munka elvégzését teszi lehetővé. Ezt a fokot a paleolitikumban már elérték, s a kialakított eszköztípusok alapján véve állandóak maradtak. Fennmaradásukat a primitív előállítási mód is elősegíti, amely minden esetben könnyebben elvégezhető, — egy penge pattintása vagy egy hasonló csiszolása — s vágásra maximálisan jó. — Ezek szerint a kifejlett paleolith eszköztípusok után csak egyformán a legtökéletesebb eszközöknek lenne szabad előfordulni, — holott számtalan a nem tökéletes, elnagyolt, rosszul kidolgozott, atipikus eszköz. Azonban némileg ezek is használhatók. S egy föllépő, újabb termelési mód által szükségessé vált új gyártási módszer már közben fejlődik (csiszolás; sőt az obszidián használatának élettartama alatt, tetőfokát is eléri, — s újabb, a fémöntés kezdődik), s az azzal előállított eszközök mellett a munkának már csak egy kis része — a továbbélő régi foglalkozásokban — esik a pattintott eszközökre.

Csupán néhány probléma felvetése volt célunk. Alaposabban csak a leletanyag kultúrákhoz kötésével, a kereskedelemnek egyes kultúrákon belül való vizsgálatával, azokban való fejlődésük révén tudnánk obszidiánkereskedelmünk képét megrajzolni. Ez esetben nyílna módunk a kereskedelemnek a különböző, fejlődő gazdasági formákban való szemlélésére is.

Gábori Miklós.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДОИСТОРИЧЕСКОЙ ТОРГОВЛИ ОБСИДИАНОМ

(Резюме)

В доисторическое время географические факторы определяли предметы торговли. Obsidian, представляющий собой один из первоначальных предметов сбыта, встречался в то время в средней Европе исключительно в окрестностях Токая (Венгрия). Это обстоятельство, равно как и отдаленность других местонахождений названного минерала указывают как на первоисточник торговли этим товаром, так и на народ, занимавшийся его вывозом. Вследствие взаимоотношения культур естественно, что и другие народы стремились воспользоваться выгодами чужого географического положения.

На территории Венгрии obsidian впервые встречается в эпоху верхнего палеолита, в ориньякском и мадленском периодах. Невольно спрашивается, почему же он не встречается в промежуточном солютрейском периоде? Главная причина его отсутствия скрывается в массовом появлении иноземных народов. Obsidian сам по себе является материалом весьма подходящим к солютрейской технике и народы баденской культуры применяли его к изготовлению микролитических наконечников стрел чрезвычайно тонкой работы. Встречавшийся в природе в небольших кусках obsidian не был годен для изготовления ударного орудия. Чрезвычайная хрупкость этого минерала допускала возможность изготовления из него лишь весьма тонких лезвий. Однако, вопросы форм предметов и применяемых материалов принадлежат к проблематике данной техники и пока нам точно неизвестно происхождение солютрейских изделий, мы не в состоянии заняться этой проблемой.

В венгерском палеолите obsidian как материал редко встречается в готовых предметах, но надо иметь в виду, что население в то время было немногочисленным.

Человек неолита применял этот материал уже в больших количествах. Предпочтительно употреблялся он народами культуры Бюк и одновременно с этим начинается и его массовый вывоз. Вскоре появляется он и в Трансильвании. На западе он доходит — насколько нам известно — до междуречья Мур и повернув к северу, попадает на чеш-

скую и польскую территорию. В течение медной эпохи — при новых торговых возможностях, возникших благодаря доявлению металла — вывоз obsidiana достигает небывалых по тем пор размеров. Особенно же народ культуры Бодрогкересгур пользовался этим обстоятельством.

На территории Трансильвании — как уже Рошка заметил — некоторые группы местонахождения obsidiana точно совпадают с соляными залежами.

Небезынтересно указать, в каком виде продавался obsidian торговцами той эпохи. В находках obsidian встречается в виде nucleus и как сырье. Готовые изделия из них не попадались в раскопках. Из этого возможно было бы вывести предположение, что obsidian сперва продавался в готовых изделиях, потом в виде nucleus, а затем уже в сыром виде. Но исследования не подтверждают этого. Наоборот, есть основание предполагать, что первоначальный интенсивный вывоз со временем сокращался и материал вывозился в более ценной форме: в виде готовой продукции.

В связи с вопросом венгерской торговли obsidianом неоднократно выдвигалась возможность его ввоза из Мелоса. Но надо подчеркнуть, что в культуре Кёрэш, поддерживающей тесные сношения с Югом, были найдены всего только два-три предмета из obsidiana, но определение их происхождения из Мелоса или из Токая не представляется возможным.

В дальнейшем развитии после палеолита уже не встречаются новые типы орудий, так как ни одна культура не производила новых типов. Это объясняется прежде всего свойствами данного сырья. Сырье требует при выработке применения известного метода, тождественного для различных типов. Доисторическое производство удовлетворяло потребности скромного характера. Его целью являлась выработка лишь такого типа орудия, которое своими качествами могло дать возможность исполнения максимальной работы. Это было достигнуто уже во время палеолита.

М. Габори.

QUELQUES PROBLÈMES DU COMMERCE DE L'OBSIDIENNE À L'ÂGE PRÉHISTORIQUE

Les formes primitives du commerce suivent l'évolution de la vie économique; à l'âge préhistorique, de même que chez les peuples primitifs d'aujourd'hui, elles parcourent un trajet particulier du développement. À l'âge préhistorique il convient d'attacher une grande importance au commerce de l'obsidienne qui, selon toute probabilité, fut la première marchandise de notre pays.

En Europe centrale on ne la rencontre que dans la région de Tokaj; l'éloignement des autres gisements nous permet donc de fixer le point de départ de ce commerce et de déterminer aussi le peuple qui s'en occupait.

En Hongrie l'obsidienne est démontrable à partir des cultures du paléolithique aurignacien supérieur et du magdalénien; son manque à la période solutréenne doit

s'expliquer par la pénétration de certains groupes ethniques étrangers. L'obsidienne est d'ailleurs une matière propre à la technique solutréenne: le peuple caractérisé par la culture de Bade fabrique en obsidienne ses pointes de flèche microlithiques. Mais les petits blocs d'obsidienne — c'est la forme sous laquelle la matière en question se trouve dans la nature — n'était pas aptes à en fabriquer des hachettes; vu la fragilité extrême de cette pierre, on ne pouvait en faire que des lames tout à fait minces. Mais en dernière analyse, il s'agit de certaines espèces d'instrument et de la non-utilisation d'une certaine matière; ce sont là des problèmes étroitement liés à un régime économique. Jusqu'à ce que nous ne réussions pas à éclaircir les origines du solutréen en Hongrie, nous ne saurions nous occuper du régime économique en question.

A l'âge paléolithique la Hongrie ne nous fournit qu'un petit nombre d'outils en obsidienne; pour apprécier ce fait à sa juste valeur, il faut tenir compte de la densité relativement peu considérable de la population. L'homme du néolithique se servait plus souvent de l'obsidienne. On en remarque l'usage surtout chez le peuple représentant la culture de Bükk; c'est à cette époque que le transport de l'obsidienne prend un certain essor. On voit paraître l'obsidienne en Transylvanie; vers l'ouest on peut en démontrer les traces jusqu'à la région de la Mura, vers le nord jusqu'au territoire de la Pologne et de la Bohême. Au cours de l'âge du cuivre, à cause des nouvelles possibilités commerciales, conditionnées par l'usage du métal, le transport de l'obsidienne prend des proportions jusque-là inconnues. C'est le peuple de la culture de Bodrogkeresztúr qui profite le mieux de la situation. Pour ce qui est de la Transylvanie, déjà Roska a observé que les divers groupes des sites archéologiques y correspondent parfaitement à la répartition des salines.

A propos du transport, il y a lieu de se demander, sous quelle forme les marchands transportaient et vendaient leur marchandise. Selon le témoignage des trouvailles, l'obsidienne se trouve sous trois formes: comme matière d'instrument fini, comme „nucleus“ et comme matière première. On ne trouve nulle part uniquement des instruments finis. On pourrait supposer qu'à l'origine on vendit les instruments, plus tard le „nucleus“ et enfin la matière première, mais les faits ne confirment pas cette hypothèse. Après le transport de l'obsidienne comme matière première on constate une diminution quantitative; on en transporte moins, mais sous une forme qui en augmente la valeur.

A propos du commerce de l'obsidienne en Hongrie on a plus d'une fois envisagé la possibilité d'une importation venant du sud, de la direction de Mélos. Néanmoins, c'est un fait que dans la culture de Körös qui avait réellement des rapports avec les pays méridionaux, on ne rencontre que deux ou trois outils en obsidienne; malheureusement, les couleurs des variétés de Tokaj et de Mélos ne nous permettent pas de distinguer les deux variétés d'obsidienne.

Quant on essaie de classer les outils au point de vue typologique, on est amené à dire qu'après le paléolithique on ne rencontre aucun type nouveau. En d'autres termes, aucune culture postérieure au paléolithique n'a donné naissance à des types nouveaux ce qui s'explique avant tout par les qualités propres à l'obsidienne. Chaque matière première exige un certain travail qui, malgré la variété des types, reste le même. L'industrie de l'âge préhistorique n'avait en vue qu'une seule exigence: pour la satisfaire, on cherchait à construire un type d'instrument permettant, par sa qualité même, d'effectuer un maximum de travail. A ce qu'il paraît, dans le cas de l'obsidienne, ce maximum fut atteint dès l'âge paléolithique.

Nicolas Gábori

MÚZEUMI HIREK.

A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM EGYIPTOMI KIÁLLÍTÁSA.

Múzeumaink állandó kiállításainak helyreállítása folyamán sor került a Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyűjteményének újrendezésére is. A Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyűjteménye annakidején többéves munka után 1939-ben nyílt meg, mint az első, a budapesti közgyűjteményekben található egyiptomi anyagot egyesítő állandó kiállítás. Alig néhány év után azonban a háborús események következtében hosszú időre újra bezárult.

Az új kiállítás megrendezésekor a kiállítás rendezői egyáltalában nem gondoltak a régi kiállítás visszaállítására. A harci cselekmények közben ugyanis a gyűjtemény állagát károsodások érték, másfelől a felszabadulás után megindult gyűjtési tevékenység jelentős gyarapodást hozott. De alapvetően megváltozott a kiállítás mondanivalója is. Bár a régi kiállítás is inkább kultúrtörténeti kiállítás óhajtott lenni, mégis anyagát tipológiai szempontok szerint csoportosította. Az új kiállítás az első történetileg is jólismert osztálytársadalom bemutatása kívánt lenni, amennyire ez a rendelkezésre álló anyag alapján lehetséges volt. A kiállítás rendezőinek számolni kellett azonban egyfelől az anyagban rejlő adottságokkal, másfelől a kiállító helyiségekkel. A Szépművészeti Múzeumban egyesített egyiptomi anyag ugyanis nem rendszeres gyűjtés eredménye volt és bár nem egy művészileg és történetileg kiemelkedő, sőt egyedülálló darabbal rendelkezik, nagy hiányokat és egyenetlenségeket is mutat. Az anyag jelentős hányada a történetileg kevésbé jelentős korokból származik, míg jelentős korszakok alig egy-két darabbal vannak képviselve. A hiányok kitöltésére a történeti fejlődést kizárólag fényképekkel és dokumentációval bemutatni nem bizonyult volna célszerűnek. Éppen ezért a kiállítás rendezői az anyag egészével nem az egyiptomi társadalmi fejlődésnek a történeti folyamatát kívánták adni, hanem inkább arra törekedtek, hogy az egyiptomi társadalom keresztmetszetét mutassák be, a történeti fejlődést pedig egy-egy tárgycsoporton, témakörön belül.

A kiállító helyiségek a kiállítás céljára nem túlságosan alkalmasak. Keskeny, rendkívül magas földszinti helyiség, keskeny lépcsőház és egy hosszú, végén L-alakú, kiszélesedő emeleti folyósó állott rendelkezésre, ahol kizárólag mesterséges világítás szolgáltatja csak a fényforrást. A kiállítási helyiség által okozott nehézséget a rendezők adottságnak tekintették és a földszinti helyiséget egyiptomi sírkamrának, az emeleti helyiséget pedig a sírkamrához csatlakozó kultusz-helyiségnek, szerdábnak fogták fel. Tekintettel arra, hogy a kiállításra kerülő tárgyak jelentős része rendkívül kisméretű, tartózkodtak a falakon és a vitrinekben túlságosan nagyméretű feliratok vagy fényképek alkalmazásától. Az egész falfelületet egységes napsárga tónusú festéssel látták el, az emeleti helyiség világított vitrineit pedig hasonló tónusú tapétaborítással, amennyiben az anyag természete más színárnyalatot nem kívánt meg.

A földszinti helyiség, amint már említettük, sírkamraszerű kiképzést nyert. Indokolta ezt az a körülmény is, hogy az egyiptomi kultúrára vonatkozó ismereteink legnagyobb része halotti kultusz folyamánként a sírok közvetítésével maradt reánk. A terem falai mellett nyertek elhelyezést időrendi sorrendben a festett múmia-koporsók és más, a sír felszereléséhez tartozó tárgyak, a múmia lágyrészeit őrző kanopuszok, kanopusztartó szekrények és az usebti-szobrocskák őrzésére szolgáló ládák. A koporsók előtt egy bepólyált és feldíszített, ill. egy kiburkolt múmia foglalt helyet üvegszekrényben. A koporsók felett a falakon festett fakoporsók művészileg jelentős töredékei, ill. egy halottas-menetet ábrázoló dombormű-töredék találtak elhelyezést. Az egyes tárgyak mellé elhelyezett rövid feliratok magyarázzák azok jelentőségét, míg egy nagyobb dokumentációs táblán egy hosszabb, fényképekkel is kísért felirat az egyiptomi halotti kultuszának ismertetését tartalmazza. Egy másik feliratos tábla az egyiptomi történelem összefoglaló kronológiáját nyújtja, a termelőeszközök fejlődésének vázlatával együtt.

A kiállítási szempontból nehezen felhasználható lépcsőház falain egyfelől folytatódik a halotti kultusz-téma, a közlekedést nem akadályozó lapos üvegtáblák alá helyezett, préselt papírusz karton múmia díszekkel, másfelől pedig megkezdődik az anyagok és technikák témája. Egy benyúlóban a korongolatlan és korongolt házi kerámia, egy elfalazott ablakból nyert kettős vitrinben pedig a paleolitikus eszközök, mellette a történelmi Egyiptomban elterjedt legfontosabb anyagok és azok feldolgozásának mintái: gyékény, vászon, különböző fafajták és kőfajták, bronz, fajansz és üveg nyertek elhelyezést.

A hosszú emeleti folyósó közepét a kiállítás rendezői a közlekedés megkönnyítésére szabadon hagyták. Ugyanabból a célból tartózkodtak attól, hogy akár a falak mentén is kiemelkedőbb talapzatokat vagy konzolokat alkalmazzanak. A terem baloldali falát a sírkultusz-téma folytatásaként a sírsztélék sorozatának elhelyezésére használták fel időrendben az Óbirodalomtól a Ptolemaios-korig. Ezek feliratait egyuttal az egyiptomiak társadalmi viszonyaira, családi helyzetére is fényt derítenek, az egyiptomi reliefművészet jelentős példái és a hieroglifírás bemutatására is alkalmasak. Ennek megfelelően a baloldali első vitrin is az írás témáját foglalja össze. Ebben a vitrinben minden együtt van, ami az egyiptomiak írásrendszerével kapcsolatos. A különböző írástípusok; hieroglif, hieratikus, és démotikus példái mellett írásminták köbevésvé, vászonra vagy papíruszra írva, kő-, vagy cserépdarabokra feljegyezve. Ugyanitt nyertek elhelyezést az írás vallásos jelentőségére vonatkozó tárgyak is. A vitrin fölött felirat foglalja össze tömören a vitrin mondanivalóit, amelyeket a vitrinbe elhelyezett egy-két dokumentációs fénykép is alátámaszt. Ugyanez a rendszer érvényesül a terem többi vitrinjénél is. Egyáltalában a rendezők tartózkodtak attól, hogy a rendezésben tipológiai szempontok túlságosan érvényesüljenek. Így például ugyanaz a tárgy típus kiállításra kerülhetett, mint használati eszköz, amulett, mint kultusz tárgy vagy akár írásjel is, felhasználásának megfelelően.

A terem baloldali falának közepén egy elfedett ablak révén nyert felület az egyiptomi társadalmi fejlődésnek vázlatát magába foglaló, jellemző fényképek által dokumentált felirat elhelyezésére nyújtott lehetőséget. A következő vitrin az egyiptomiak mindennapi életét és fényűzését mutatja be: aranynyaklánc és fajansz utánzatai, alabástrom, fajansz és üvegedények mellett agyagedények, bútortöredékek, női paróka, mellette fésű, hajtű, tűkőr és arcfesték befogadására szolgáló edények. A terem L-alakú kiszélesedésénél befalazott, nagyméretű, Ptolemaios-kori templomi dombormű az egyiptomi dombormű-művészet kiváló példája, egyúttal a király-kultusz bevezetéséhez is szolgál. A terem végének L-alakú bemélyedése foglalja magában a király-kultusszal kapcsolatos, nagyméretű szobrokat és a királyi hatalomjelvényeket, illetőleg a kiváltságos osztályok tagjait ábrázoló, művészileg is jelentős szobrászati alkotásokat. Az egyiptomi államgépezet szerkezetét, a kizsákmányoló osztályok életét és ezzel szemben a rabszolgasorsban élő tömegek életét egy-egy nagyméretű, fényképekkel is kísért dokumentációs tábla teszi világossá.

A terem jobboldali falának első vitrinje — csatlakozva az előbb említett szobrászati emlékekhez —, az egyiptomi szobrászati eljárásokat mutatja be. Egy művészileg is igen kiemelkedő mészkő-szobor két oldalán foglalnak helyet egyfelől a befejezetlen fa- és kőszobrok, hibás öntésű bronzszobrok, szobrásminták és öntőminták mellett a berakás-technika példái, másfelől a szobrászati és dombormű eljárások elkészült, befejezett jellemző példái.

A következő vitrin a szolgaszobrokat és az ú. n. usebti-szobortípus fejlődését mutatja be, egyúttal erősen érzékelteti az egyiptomi társadalom szerkezetének azt a jelentős változását, amely az Óbirodalom végével bekövetkezett. A következő két vitrin a bronz és fajansz szobrászat bemutatására szolgál. Egyúttal az egyiptomi vallás megismerésére nyújt alkalmat. Egy újabb vitrin az állatkultusz emlékeit gyűjti magába. Bronz és fajansz szobraik mellett ott találjuk a szent állatok múmiáit is. Ez a téma folytatódik a következő vitrinben is, amely a varázslás jelentőségét is bemutatja, az egyiptomi társadalomban és a különféle amulettek nagy tömege mellett mágikus ábrázolással ellátott papíruszt is bemutat. Az egyes vitrinek között a vitrinek témájának megfelelő nagyobb méretű tárgyak, domborművek, festett fatáblák foglalnak helyet.

Az utolsó vitrin Egyiptom környezetének és az ókori kelet többi országának vázlatos bemutatására szolgáló tárgyakat foglalja össze. Kisázsiai hettita bronzszobrok, ékiratos agyagtáblák, a legkülönbözőbb korszakokból származó pecsétlő hengerek és pecsétlő kúpok, pún felirat és karthágói edények képezik ennek a vitrinnek változatos anyagát.

Kíváncsinos volna, hogy a több mint ezer tárgyból álló kiállítás anyagát necsak a szükségszerűen szükséges kisérő feliratok, de egy lehetőleg fényképekkel is illusztrált vezető hozza közelebb a látogatókhoz.

Dobrovits Aladár.

A TISZAFÜREDI ELSŐ FALUMŰZEUM.

1949 december 21-én nyílt meg a Közgyműtemények Országos Főfelügyelősége sztálini munkafelajánlásaként az ország első falumúzeuma Tiszafüreden. (XII. tábla).

A mai rendezés szempontjainak megértésére tekintünk vissza röviden a múzeum multjára. A Régészeti Egylet 1877-ben alakult¹ Tiszafüred érdeklődő és tanulmányozó közönségét gyűjtve maga köré. Céljaul a község környékén, határában előkerülő régészeti leletek megmentését tűzte ki. A Régészeti Egylet 1894-ben Múzeum Egyletté alakult át s miután a község vezetősége az új községházában egy helyiséget bocsátott rendelkezésre, berendezték az első múzeumot.

Ez a múzeum a századvég szokásának és felfogásának megfelelően a régészeti és őslénytani anyag mellett mindent gyűjtött, ami különlegességnek számított, szokatlan volt, vagy a való élettől eltért. Gondolok itt a cseppkővesített születésnap csokrokra, a tengeri kagylóból faragott fantasztikus építményre, vagy éppen a kétfejű borbóra, amiket mind megtalálunk a tiszafüredi múzeumban. — Lelkes gyűjtők egyre több adománnyal gazdagították a kiállítást, így az amúgy is zsúfolt szekrények tömötté váltak, az anyag áttekinthetetlen lett. A múzeum a laikus szemlélő számára csak olyan régi tárgyakat nyújtott, amikről nem tudhatta, hogy mire használták, mikor, hogyan és ki készítette, hogyan élt az az ember, aki azt használta és milyen volt a társadalmi berendezkedés abban a korban, melyből a tárgy származik. — Az ilyen régimódi múzeum látogatói, miután végig böngésztek egy-egy ilyen gyűjteményt, nagyon tisztelték a „tudományt“, de nem értették, hogy mire való.

Azért avult el a tiszafüredi múzeum is, mert a rendszertelenül, probléma nélkül gyűjtött anyag elporosodott, megmerevedett és pusztulásra volt ítélve. Miután az a néhány lelkes ember, aki az anyagot gyűjtötte, meghalt, a múzeum gazdátlan is maradt.

A Közgyműtemények Országos Főfelügyelőségének az volt a célja, hogy a romokban heverő múzeumból egy értékes, a társadalmat és népet nevelő kultúrát sugárzó kiállítást adjon át a falunak és a dolgozó népnek, a tudományos kutatóknak pedig egy rendszerezett raktárat, melyben megtalálja mindazokat az emlékeket, melyek Tiszafüred környékén kerültek elő, vagy éppen a község közelmúlt életére jellemzőek.

A község vezetősége átértve azt, hogy mit jelent Tiszafüred és környéke életében és fejlődésében egy korszerűen rendezett múzeum, rendelkezésünkre bocsátott a községháza első emeletén egy raktár- és két kiállító helyiséget.

Az első terem egy részében nyert elhelyezést az az őállat-csontanyag, mely a Tisza folyam medréből és partszakadékaiból került napfényre. A mammut (*Elephas primigenius*), gyapjas orrszarvú (*Diceros tichorinus*), őstulok (*Bos primigenius*), mely a ma élő szarvasmarhának egyenes őse és végül egy ősbölgény koponya (*Bison priscus*), Magyarország területén előkerült legteljesebb példány vázrészletei.²

Az első teremben került bemutatásra a régészeti anyag is. A tiszafüredi múzeum régészeti gyűjteménye a több százézer esztendőre menő fejlődésből csupán azokat az emlékeket mutatja be, melyeket a Tiszafüred-környéki föld az újabb kőkorszaktól (i. e. 3000.) a honfoglalásig (i. u. 896.) megőrzött. Bemutatja az első munka eszközöket, a halászat, vadászat eszközeit, a földművelést és a kezdetleges kézművességet az osztály nélküli társadalomban — ősközösségben — és az első osztálytársadalomban, a rabszolgaság korában.

A vitrinekben és a kiállítási falfelületeken az őskori anyag a következőképpen van csoportosítva: halászat — vadászat — tárgyai, földművelés eszközei, ház-, háztartás-, tűzhely- edényanyag, ruházat, háziipar, ékszerek, iparbronzöntés.

Kelta és római emlékek bizonyítják, hogy már ebben a korban kereskedelmi kapcsolat állott fenn Pannónia és a Tiszántúl között. Poroszló és Tiszafüred a népvándorlás korában fontos révátkelőhely volt. Ebben a keretben kapnak értelmet a népvándorlás és honfoglaláskori leletek, melyek bizonyítják, hogy ez a vidék élénk kereskedelmi forgalmat bonyolított le. Itt vezetett keresztül a szárazföldi kelet—nyugati nagy kereskedelmi útvonal, sőt bekötő utakkal az észak—déli forgalomból is kivette részét.

A honfoglaláskori leletek közt a legjelentősebb egy kardmarkolat ezüst dísszel, amely a „tarsoly lemezek“ műhelyéből került ki és eddig még nem ismert anyag.

A honfoglaló magyarok nyergeihez³ szerkezetileg teljesen hasonló könnyű fanyergeket készítettek, később a híres tiszafüredi nyerges mesterek.

A kiállításban szereplő könnyű fanyereg az utolsó tiszafüredi nyerges mester, Kuli Mihály készítménye. — Ez a tárgy már átvezet a következő terembe, ahol a néprajzi anyag van kiállítva.

A híres tiszafüredi kerámiát egy „Miskakancsó“, néhány butykos stb. képviseli egy vitrinben⁴ a terem nagyobb részét a Tiszafüred környékén ma is folytatott halászat tárgyai foglalják el.⁵

A kiállítás rendezésében vezető szempont volt, hogy a marxi—lenini ideológia szellemében a korok és társadalmak keresztmetszetét, a termelési eszközök fejlődését hangsúlyozza ki a kiállítás szövegben és technikában.

Tekintettel arra, hogy az őskori anyagból a legtöbb tárgyban nem állott rendelkezésre a teljes kronológiát képviselő sorozat, egyetlen tárgykörben, amelyikben lehetséges volt — a kerámiában — teljes kronológiát mutatni a kiállítás. Így a nem szakképzett múzeumlátogató is legalább egy példasorban teljes képet kaphat — még pedig domináns edény típusokon — az időrendi fejlődésről.

A kiállítás technikájában szakított a régimódi zsúfoltsággal s ehelyett szellősen rendezte el az anyagot. A kiállítás technikai részének megvalósításában kizárólag a helyi iparosok segítségét vettük igénybe. Ezeknek a dolgozóknak kiváló munkájával sikerült a tárgyak tárlását korszerűvé, modernné tenni.

¹ V. ö. „Magyar Minerva“ Tiszafüred címszó.

² Köszönetet mondok Dr. Kretzoi Miklós egy. tanárnak a segítségéért, amit az őállatanyag meghatározásával nyújtott.

³ V. ö. László Gyula, „A honfoglaló magyar nép élete“ 344. skk.

⁴ Néprajzi múzeum kölcsönanyaga.

⁵ Debreceni Déri-múzeum kölcsön anyaga. A néprajzi anyag rendezése Dr. Barabás Jenő munkája.

A feliratok homályos üveg hiányában, olajfestékekkel lefújtt hátlapú, közönséges üvegtáblákra készültek. Színük halványzöld tónusú, a betűk erre barna temperával, a kihangsúlyozott szövegrész pirossal festve.

A fényképek barnára pácolt fadobokkal vannak a falra erősítve, az üvegtáblák alatt falburkolatszerűen ugyanilyen színű faborítás készült.

A vitrinek belső berendezésénél a montirozó dobok alkalmazásától eltekintettünk, így helyet nyertünk. A polcok tördelésével és különböző magasságban való felerősítésével a tárgykörök jobb kiemelkedése és elkülönülése vált lehetővé.

Az őslény-csontanyag a helyszínen készült fémállványokra van felerősítve, a közönségtől faléccel, a faltól 70 cm-re a földön elkerítve.

A tárgyakat sehol sem elszigetelten önmaga esztétikai értékéért mutatja be a kiállítás, hanem funkciójában. A tárgyak útját és a lelőhelyek elterjedését térképek szemléltetik.

A falumúzeumok rendezése tájanként és vidékenként sokféle lehetőséget rejtnek magukban. A rendezést azonban megnehezíti az, hogy rendszertelen és sokszor hiányos anyaggal kell dolgozni. De ilyen anyag birtokában is lehet szempontokat találni, melyek alkalmasak arra, hogy tanítsanak és a látogató esztétikai érzékét neveljék. Ezeket tartottuk szem előtt a tiszafüredi múzeum rendezésénél is.

J. Thomas Edit.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

ERNA DIEZ, FLAVIA SOLVA. DIE RÖMISCHEN STEINDENKMÄLER AUF SCHLOSS SEGGAU
(Wien, 1949) 55 lap, 13 tábla és 1 térkép.

A múzeumi vezetők között külön műfajt jelent a római köemlékek leírása és magyarázata egy múzeumi gyűjteményben. Ha el is fogadjuk a múzeumrendezés olyan irányú célkitűzését, hogy a múzeum kiállításáról minden nyomtatott vezető vagy katalógus nélkül is a látogatók a kiállítás anyagáról a részleteken keresztül is összképet alkossanak; még nem válik feleslegessé a múzeumi vezető. A nyomtatásban megjelent vezetőtől már nemcsak leírást, de bő magyarázatot is várunk, amely szakkérdésekben utbaigazítást ad az olvasónak. Kétségtelenül fokozott követelmény ez a nyomtatott vezetővel szemben és különösen nehezen kielégíthető a római kőtárak katalógusainál. A lapidáriumok vezetője egyrészt előnyös helyzetben egységes természetű anyagot mutat be, benne szükségképpen nem tagolódik szét az anyag elhelyezés szerint. Ezzel szemben külön nehézséget jelent a római köemlékek leírásánál a feliratok rövidítéseinek megoldása, a latin szöveg fordítása és értelmezése. Mindez előzetes epigrafiai tudás nélkül nehezen adható át az érdeklődőknek egy rövid vezető keretében.

Már kisebb nehézség a vezető megszerkesztésénél a feliratok időrendi elhelyezése, a faragott köemlékek típusainak összeállítása, amely szükségessé teszi a szövegen belüli állandó utalásokat. A köemléken található díszítések tárgyalása és ezek eredményeképpen az egyes kőfaragók mesterségbeli különbségei már olyan szerteágazó szempontok, amelyeket egy-egy lapidáriumi vezető csak ritkán tud megoldani. A vezetők szerkesztésének nehézségeit figyelembe véve minden kísérlet, amely egy gyűjtemény modern feldolgozását adja, értékes szempontokat nyújthat a magyar régészeti kutatásnak, mivel szakirodalmunkban, ha nem is hiányzanak az ilyenfajta vezetők, de az egységes típus szerint megalkotott vezető-sorozat mindeztől várta magára. Remélhető, hogy újra megnyíló gyűjteményeink nagy látogatottsága ilyenfajta új igényt fog támasztani. A múzeumi látogatók keresni fogják a nyomtatott vezetőket, hogy ezeken keresztül elmélyítsék szaktudásukat egy-egy kérdésben a múzeumok kiállításán és a lapidáriumon belül. Ilyen vezető-sorozat kiadása véleményem szerint a közeljövő feladata, érdeklődésünk tehát joggal fordul Erna Diez katalógusa felé, amely az osztrák régészeti intézet (Österreichisches Archaeologisches Institut) nagymúltú vezető-sorozatában jelent meg.

A stájerországi Leibnitz városka mellett emelkedő Seggau-kastély római köemlékeit ismerteti E. Diez vezetője. Bevezetésében röviden foglalkozik a Leibnitz mellett elterülő romváros: *Flavia Solva* rövid történetével. Amint a vezető is hangsúlyozza, *Flavia Solva* római *municipium*, a fő kereskedelmi útvonalaktól távol eső, kisebb városka volt, de története igen tanulságos a nyugatpannóniai, hasonló jellegű települések helyes megítélésénél. A dunavidéki romanizációnak nagy lendületet adott *Claudius* császár (i. u. 41–54), aki jelentős itáliai telepítésekkel az északra vezető utak fő csomópontjainak koloniális jogot adott. Így lettek városok Noricumban *Virunum* (Zollfeld) és *Celeia* (Celje) és Pannóniában *Savaria* (Szombathely). A *Flavius*-család uralma elején *Vespasianus* korában egy újabb romanizációs folyamat indul meg a fő útvonalaktól távolabb eső területeken, ekkor keletkezik *Flavia Solva* is és vele egy időben valószínűleg *Scarabantia*, a mai Sopron. A polgári romanizáció ezzel le is zárult legnagyobb részt *Pannonia* és *Noricum* területén, *Domitianus* császár hadjárataival ide kerülő nagy katonai erők veszik át a katonai veretű romanizációt a határterületeken, a *limes* mentén.

Fel kell hívnom a figyelmet a helyi adottságok hasonlóságára *Flavia Solva*, *Scarabantia* és esetleg *Sopianae* esetében. Mind a három helyen az őslakosságra jellemző a kelta és illír elemek erős keveredése. Talán *Flavia Solva*-nál még erősebb az illír alapréteg, mint *Scarabantiánál*, mivel ez a terület, mint említettem, a fő útvonalaktól távolabb esett. *Solva* neve illír, hasonlóan *Esztergom* római nevéhez. A Murába ömlő Sulm-patak (innen kapta a helyiség nevét) felett emelkedik Seggauberg, feltehetőleg mint illír erődített központ jelentette *Flavia Solva* bennszülött elődjét. Talán felesleges újfólag felhívni a figyelmet *Aquincum* és a *Civitas Eraviscorum*, valamint a pécs-jakabhgyi földvár és *Sopianae* hasonló földrajzi helyzetére. Sokkal nehezebben magyarázhatók meg a *municipium* illír neve mellett a bennszülött lakosság szinte kizárólagos kelta személynevei. Az egyetlen vitatható bennszülött illír név *Samuda* (76. sz.), aki egy görög származású szabados, valószínűleg helyi bennszülött felesége. A rövid történeti bevezetés azután felsorolja a bekötő úthálózatot, amely ezt a *municipium*-ot a legfontosabb római utakba bekapcsolta. Minket legjobban érdekel, hogy a Pannóniába vezető Mura völgyével közvetlen kapcsolatban volt és így az Aquileiából Savariába vezető mellékútvonalba kapcsolódott be. Ezenkívül feltétlenül közvetlen kapcsolata volt Savariával, mint ezt a faragott köemlékek stílusa is bizonyítja. *Flavia Solva* csendes fejlődését megszakította a markomán háború a 2. szd. végén. Ez építkezésében törést jelent. Mindeztől bizonytalan, hogy a markomán háború vihara mennyiben érintette a nyugatpannóniai polgári településeket, így főleg Savariát és *Scarabantiát*. A vezető alapján a városka 3. szd.-i életéből, főleg lakosságának összetételéből nem sokat tudunk meg. A köemlékek eléggé szórványosak már a 3. szd. derekán. Kétségtelen, hogy mint Pannóniában is, a lakosság összetétele a markomán háborúval teljesen megváltozott. Ezt bizonyítja *Flavia Solva* esetében a halomsírok, amelyek az illír temetkezési rítust híven megőrizték, egészen a 2. szd. végéig. Az 1. századi itáliai telepések szintén eltűnnek és érdekes módon az itt korábban található, görög eredetű szabadosok ugyancsak nem ismerhetők fel a 3. századi feliratokon. *Flavia Solva* az 5. szd. elején pusztult el végérvényesen, *Radagais* itáliai hadjárata alkalmával. A városi kontinuitás ezen a helyen nem mutatható ki, mivel a hajdani *municipium* helyén ma szántóföldek fekszenek, neve legfeljebb határnevekben ismerhető fel, a közelében fekvő Leibnitz eredetileg szláv alapítású. Mindenesetre a közvetlen városi kontinuitásnak nyoma itt nincs, de feltehető egy nyugati pannóniai típusú közvetett továbbélés, mint amilyen a Balaton környékén és Ptujban megvolt. Az egyetlen kiemelkedő római emlék a város szélén felismerhető amphiteatrum. Méretei megfelelnek a soproni Bécsi-domb alatt rejtőző amphiteatrum nagyságának.

A középkori alapokra épült Seggau várát mint műemléket ismerteti a vezető, s minket közelebről az érdekel, hogy a vár 12. századi „Öreg-tornyát” a 19. szd. elején lebontották és a vastag falakból több mint száz római faragott és feliratok kerültek elő, ezeknek egy része bekerült a Graz-i Landesmuseumba, a többi a helyszínen nyert befalazást, az ekkor épült szárnyban. A vezető írója is bevallja, hogy ezen kövek százéves elhelyezése kifogásolható, mert az időjárás viszontagságainak eléggé ki vannak téve, viszont kétségtelenül egy érdekes, lehet mondani egyedülálló

lapidáriumot mutatnak, amely eddig csak hiányosan volt feldolgozva. A feliratos köveket természetesen a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötete ismertette és a faragott kőanyag — főleg a sírkövek — publikációkban gyakran lett ismertetve, mégis ezek újbóli ismertetése igen tanulságos régészeti anyagot szolgáltat a pannóniai kutatásoknak. A vezető írója megállapítja, hogy a bemutatott emlékek kvalitásban elérik, sőt túlszárnyalják a noricum-pannóniai határterület kőfaragó emlékeit. Ennek oka a 2. szd. gazdasági fellendülése, amely magával hozza a kulturális nivó emelkedését is. Természetesen nem a bennszülötteknél, hanem az italikus telepeseknél, továbbá a görög felszabadított rabszolgáknál. Ez azután megszűnik a 2. szd. végén. A felsorolt emlékek kétségtelenül egy zárt kőfaragó-iskolának, tehát több műhelynek termékei, amely szoros kapcsolatot mutat Észak-Itáliával, de ugyanekkor számtalan kapcsolat fűzi *Savaria* és *Poetovio* műhelyeihez. Nyersanyagot a 60 km-re fekvő Gleinalpe bányái szolgáltatották, és a kőfaragó-iskola jelentős exportja is dolgozott, főleg Nyugat-Pannónia kőben szegény vidékére. Bizonyíték a vezetőben ismertett 13. sz. sírkőtöredék (III. tábla 5.), amelynek oromzatában a capitoliumi farkas az ikrekkel van kifaragva. Ugyanez a motívum ismert Poetovióból is, de a legutóbb Zalalövön előkerült sírkőtöredék összes motívumaival a flavia-solvai darab párja, feltehetőleg egy és ugyanazon mester keze alól került ki mindkét sírkő. Ugyanezen a sírkőtöredéken, de több flavia-solvai kővön is szerepelnek a tengeri állatok (delfinek, hyppocampusok, és tengeri griffek). Pannónia nyugati határterületén ezek a díszítő motívumok mindenütt otthon vannak, és a jövő kutatás feladata, hogy a savariai hasonló motívumokkal dolgozó kőfaragó-műhelyeket szétválasszák a flavia-solvai kőfaragók termékeitől. Általában az erős kapcsolat Szombathellyel a feliratokban is kiütkezik. Így a 48. sz. felirat (CIL III 5348.) említ egy bizonyos Polens nevű embert, aki a feliraton mint „*Savariensis*” szerepel és magának életében készített sírkövet. Külön érdeklődésre tarthatnak számot, a pannóniai kutatás szemszögét nézve, a mitológikus ábrázolások. A Dunapentelén tömegesen megismert mitológikus ábrázolások ismertetésénél teljesen figyelmen kívül hagytak egy esetleg korábbi, nyugati művészeti irányzatot. A vezető által bemutatott gazdag anyag meggondolásra késztet, hiszen itt a *Hercules*-ábrázolások több olyan változatával találkozunk, amely valószínűleg egy mintakönyvből származik a pentelei ábrázolásokkal. A pannóniai kutatásoknak egyik közeli feladata a kőfaragó-műhelyek tisztázása az egyes római centrumokban. Aquincumon kívül feltétlenül újra át kell dolgozni a szombathelyi, soproni és dunapentelei faragott köveket, és ehhez a munkához Erna Diez vezetője a maga rövidségében is értékes anyagot szolgáltat. Egyetlen kifogásunk, hogy az ábrázolások ismertetése mellett a feliratok kritikái megrostálásával keveset törődött. Így példának hozzuk fel, hogy A. Betz megállapításait (ÖJh. 29. 1935, Bb. 287 skk.) néha nem használja föl a katonai sírköveknél (29. sz.). Például a CIL III 5340. sz. felirat kiegészítése *ala III. Aug. Thracum*. A 125. sz. feliratnál a CIL III 11.722 = 5338 felirat kiegészítésénél talán a *PRAN*(?) rövidítés kiegészíthető *P(idē) F(idē)is) An(toniniana)*, amely ebben az esetben közelebb visz a kő datálásához (3. szd. eleje). A vezető kiállítása tetszetős, a faragott kövek illusztrációinál tekintetbe kell venni, hogy azok be vannak falazva, és így nem mindegyik érdekes típusnak kapjuk meg a tábla-anyagban jó fényképét.

* * *

A pannóniai római kőanyag ismertetése vezetőiben az utóbbi években kétszer is előfordult a magyar régészeti szakirodalomban. A szombathelyi múzeum új lapidáriumának leírását adja Paulovics István, megszólaltatva az ókori *Savaria* kőanyagát (*Lapidarium Savariense*. Római emlékek új felállítása a szombathelyi múzeumban, Szombathely, 1943, 54 lap, 8 t.). Az aquincumi múzeum lapidáriumának feliratait pedig legutóbb Szilágyi János dolgozta fel és fordította le magyarra, *Aquincum* társadalmának kérdéseit állítja a vezető tengelyébe („Beszéljenek a kőemlékek”, 1949).

Az első vezető főleg a múzeumi szempontokat helyezi előtérbe az ismertetésnél, mint ahogy a szombathelyi múzeum kőtára új felállításában igen jól sikerült a rendezés. Hiányoljuk azonban a történeti bevezetést. A másik epigrafiai vezető igen jelentős kísérlet a római feliratok megszólaltatására a nagyközönség felé. Felhívja a figyelmet a társadalmi fejlődés nagyfóttosságú forrásanyagára: a feliratokra. Tanulságul szolgál azonban a nagy anyag összegyűjtése, hogy erős válogatás nélkül az összes feliratot lefordítani nem lehet, mert ez igen egyhangúvá és vontatottá teszi a kőanyag tárgyalását. Általában Szilágyi János munkája tulajdonképpen nem is vezető, hanem epigrafikus adalék Aquincum társadalmához. E. Diez vezetője a faragott kövek ábrázolásait tárgyalja bővebben, a feliratos anyagot meglehetősen elhanyagolja, de éppen ez a tárgyalási mód értékes szempontokat ad egy meginduló új vezetősorozat elkészítéséhez.

Radnóti Aladár.

FRANZ ALTHEIM, HUNNISCHE RUNEN.

Hallische Monographien. Herausgegeben von Otto Eissfeldt. No. 1. Halle (Saale), 1948. Max Niemeyer Verlag. Veröffentlicht unter der Lizenz Nr. 113 der Sowjetischen Militärverwaltung in Deutschland. 4° 32 old.

Altheim a rejtélyes és sokatmondó cím alatt voltaképpen a nagyszentmiklósi kincs ismeretlen írásos feliratainak megfejtésével foglalkozik. Munkája így elsősorban nyelvészeti jellegű, eredményei azonban természetesen közvetlenül érintik azokat is, akik e fontos lelet problémáit a régészet felől közelítik meg. Az 1799-ben Nagyszentmiklóson előkerült 23 darabból álló fejedelmi kincs (az ú. n. „Attila kincse”) ismeretlen írásos feliratainak megfejtésére igen sok, nagyjából sikertelen kísérlet történt már. Ennek a sikertelenségnek a főoka — mint erre Németh Gy. a saját megfejtési kísérlete alkalmával rámutatott — az volt, hogy a kincs írásjegyeinek hangértékét más ábécék jeleivel való hasonlóságuk alapján próbálták meghatározni. Ezekkel szemben a helyes eljárás kétségtelenül a kombinatív módszer. Németh Gy. meg is próbálta ezt alkalmazni, meg kell azonban állapítanunk, hogy ehhez viszont a feliratok nyelvi anyaga túlságosan kevés. Így Németh is arra a munkahipotézisre kényszerült, hogy a 21. sz. edényen lévő görögbetűs, töröknyelvű feliratban szereplő *Bojla Óaban* nevet kell tartalmaznia az ismeretlen írásos feliratok egyikekének is. Ez azonban természetesen már a kombinatív módszer kereteiből való kilépést jelent.

Altheim a feliratok megfejtését a türk rovásírás segítségével kíséri meg. A korábbi megfejtésekkel nem foglalkozik, csupán Németh fentebb említett munkahipotézisével szemben hangsúlyozza, hogy az a körülmény, hogy a *Bojla* név a görögbetűs feliratban szerepel, míg valamennyi többi felirat nemgörög írással van írva, valószínűtlennek teszi azt, hogy ez a név azokban is előfordul. Altheim nyilván arra gondol, hogy a kincs egyes darabjai vagy legalábbis felirataik különböző eredetűek, azaz különböző személyek számára készültek s így már eleve nem kereshetjük ugyanannak a személynek a nevét több darab feliraton is. Ehhez természetesen a kincs egyes darabjainak egymáshoz való pontos viszonyát kellene előbb tisztázni, továbbá az a kérdés, hogyan és mikor kerültek az egyes feliratok az edényekre. Ebben a tekintetben tehát — láthatjuk — döntő szerepet játszhatnak a feliratok megfejtésénél a régészeti kutatások eredményei. Ami az első problémát illeti, Mavrodinov legújabb kutatásai szerint (Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. Bp. 1943.), amelyeket Altheim, úgy látszik, nem ismer, a görögbetűs feliratot viselő 21. sz. edény egy műhelyben egy időben készült a nemgörög feliratos 15, 16, 17. sz. edényekkel. Ezek tehát készülhettek ugyanazon személy számára is. Más kérdés, hogy a feliratok is egyidőben készültek-e. Ez határozottan nem dönthető el, Németh feltevése tehát ezen az alapon sem meg nem dönthető, sem alá nem támasztható.

Altheim a maga részéről Supka kísérletéhez kapcsolódik, aki a nagyszentmiklósi kincs feliratait szintén a türk rovásírás segítségével próbálta megfejteni. A nagyszentmiklósi kincs feliratain használt írás és a türk rovásírás azonosításának legfőbb nehézsége az volt, hogy az előbbin hiányzik a mássalhangzóknak a környező magánhangzókhoz igazodó variálása, ami az utóbbinak egyik fő jellegzetessége. Altheim ezt a nehézséget azzal a feltevéssel próbálja kiküldeni, hogy a nagyszentmiklósi ábécé a türk rovásírásnak egy régibb stádiumát tükrözi, amely még közelebb áll a régibb-szogd ábécéhez s amelyből még hiányzott a palatális *k* és veláris *q* stb. megkülönböztetése. Ilyen történeti fejlődés keretbe állítva a nagyszentmiklósi ábécét, a feliratokat a következőképpen olvassa, ill. fejti meg: Nr. 1a-lb: *qadyu qoquni qu(w)rayin öy* „Den Kummer vermindert die Zeit der Geselligkeit“, Nr. 2–5a: *ncš irtā qodur* „Trunk (= trinke) am frühen Morgen (und) tue es mit Eifer!“, Nr. 5b: *anuyur* „er (oder : es) ist bereit“, Nr. 6b: *qoyum küñindin* „Qoyum rabszolgánójától“, Nr. 7: *sub nošda qaq* „Wasser im Trunk (ist) Schade“, Nr. 8: *qoyum*, Nr. 9: *uluγ v. ülüγ*, Nr. 10a-b: *qadyu*, Nr. 11–12: *ko(uñrdn v. ko(uñrb)* megfejtetlen, Nr. 14: *(ö)g(ā)kā* „für den Klugen“ v. „für den ögā“ v. *Ögükā* „für den Liebbling“, Nr. 15: *budun*, Nr. 17: *s(a)b v. s(u)b*.

Természetesen nincs itt helyünk a megfejtésekkel nyelvészeti szempontból részletesebben foglalkozni, csak annyit jegyünk meg, hogy az *öy* szóban Altheim által feltett hangfejlődés (<ödi), a feliratok általa adott megfejtésének nyelvi anyagát, ill. annak hangállapotát figyelembe véve, nem látszik valószínűnek. Sokkal fontosabb és mindenképpen előbbre való az a kérdés, hogy a megfejtések, amelyeknek legnagyobb része egyébként — úgy látszik — Altheim olvasásának az alapján Brockelmanntól származik; jelentéstani, tárgyi és írástörténeti szempontból lehetségesek-e. Ami az első kérdést illeti — ha el is tekintünk a megfejtetlen Nr. 11–12-től —, csak a Nr. 1, 2–5a, 7 és 14 ad többé-kevésbé elfogadható értelmet. Ezek közül is nehéz elképzelni a *ncš irtā qodur* „Trinke am frühen Morgen und tue es mit Eifer!“ feliratot a két lapos keresztelő csészén (9–10. sz.), amelyeket aligha használtak ivásra. Ugyan csak nehezen lehetne megmagyarázni, mit keresnének az edényeken a magukban álló *sab*, *sub*, *budun*, *uluγ*, *ülüγ*, *qoyum*, *qadyu* szavak. Ugyanilyen nehezen képzelhető el a *qoyum küñindin* felirat is, habár ennek tárgyi alátámasztására Altheim egész kis mesét talál ki. Komoly nehézségek mutatkoznak akkor is, ha az írás szempontjából vizsgáljuk meg a megfejtéseket. Legelsősorban azt kell megemlítenünk, hogy a Nr. 2–5a, 6a feliratok egy elválasztó jellel világosan két négybetűs csoportra vannak szétválasztva, ugyanígy a Nr. 7 egy hat- és egy kétbetűs csoportra. Ezek a feliratok tehát nyilvánvalóan két-két szóból állnak, viszont Altheim megfejtése három-három szóra bontja fel valamennyit. Így ezekről a feliratokról adott megfejtése aligha tekinthető helyesnek.

Nem látszik kielégítőnek a megfejtés írástörténeti magyarázata sem. Ha Altheimnek a nagyszentmiklósi ábécé írástörténeti helyzetére vonatkozó felfogása helyes lenne, akkor benne valóban a régibb-szogd íráshoz közelálló, palatális és veláris mássalhangzókat meg nem különböztető írást kellene találnunk. Ezzel szemben a régibb-szogd íráshoz csak a Nr. 9 feliraton szereplő *η* jele áll közel, de erre a hangra a feliratokban Altheim még két másik jelet is felfedez, amelyek közül az egyik pontosan egyezik a türk rovásírás *η* jelével, a másiknak pedig nincs is megfelelője abban. A többi betűk nagyrésze a már differenciált türk rovásírás jeleivel egyezik, azonban közülük csak az *u/o*, *²k*, *¹n* áll közel a régibb-szogd íráshoz közelálló türk írásjelekhez, a többi a szogd íráshoz képest újítást jelentő türk jelekhez kapcsolódik. Ez már önmagában véve valószínűtlenné teszi Altheim elgondolását, de még tovább fokozódnak kétségeink, amikor Altheim a *k*, *n* esetében mégis feltesz a fonetikai helyzetnek megfelelő differenciálódást s a zavart tetézi még azzal a feltevéssel is, hogy a feliratok nyelvéből (amelyet bolgár-törökök tart) iráni hatás alatt a magánhangzóilleszkedés már jórésztben eltűnt. Mindezek a nehézségek Altheim magyarázatában onnan származnak, hogy a feliratokban vannak olyan jelek, amelyeknek a türk rovásírás ábécéjében nem találja megfelelőjét s így ezeket variánsoknak próbálja minősíteni. Még így is marad azonban néhány olyan jel, amelynek magyarázata nem egyéb merő önkénynél, így az *η*, *d*, *r*, *b* egyik jelenél, továbbá az *s* és *nd* esetében.

Ha Altheim megfejtési kísérlete már a nagyszentmiklósi kincs esetében sem hat maggyőzően, még kevésbé látszik elfogadhatónak a sumeni márványrelief feliratáról adott magyarázata. Eltekintve ismét egyes jelek önkényes olvasásától, a legteljesebb mértékben ellentmond Altheim írástörténeti felfogásának a türk rovásírás *²d*, *²y*, *¹l* jeleinek előfordulása itt a nagyszentmiklósi ábécé *¹d*, *¹y* és *²l* jelei mellett. E mellett jelentés és tartalom szempontjából sem látszik valószínűnek az *(o)jimiš šad körkü öti iγin aγiliki išiyidin yal āg išiy* „Das Bild des šad, eingehauen im Auftrag desselben durch den išiyi des aγiliki; der Befehlshaber der Bogenschützen (war) der išiyi (der Beauftragte)“ megfejtés. Nehezen képzelhető el ugyanis egy olyan képfelirat, amely az ábrázoltak és a kivitelezőnek csak a címét adja, de éppen a nevét nem tartalmazza. Részletekben a megfejtés nyelvi nehézségeivel (anemlétező *išiyi* és *yal āg* méltóság-névvel, utóbbi lehetetlen etimológiájával stb.) nem is kell ezek után foglalkoznunk.

Altheim megfejtési kísérletei tehát jelen formájukban nehezen fogadhatók el. Így azok a messzemenő következtetések, amelyeket ezekre épít, éppen nem állnak valami biztos alapon. A megfejtett feliratokat (s így a kincset is) a bolgár-törököknek tulajdonítja s nyelvüket a feliratok alapján a türk feliratokéval rokonnak tartja. Ez a felfogása a legteljesebb ellentétben áll a bolgár fejedelmi lajstrom töröknyelvű kifejezéseinek tanúságával, amely szerint a bolgár-törökök *lir*-török nyelvet beszéltek. Elhamarkodott a nagyszentmiklósi kincs idejének általa megkísérelt meghatározása is, mert a kincs két keresztelő csészéje nagyon világos keresztény nyomokról tanúskodik s a további támpontul felhasznált varči relief egyik díszítő elemének glagolit *ε* betűként 900 számértékben való felfogása is valószínűtlen, mert a glagolit ábécé betűinek számértékei zárt sorozatot képeznek, úgyhogy ebben az *ε* nem is lehetett benne. A húnok és bolgárok történeti kapcsolataira úgy, ahogy Altheim teszi, Fehér G. alapvető tanulmánya óta (Ujb. 15) nem lehet építeni. Így az a feltevése, hogy a szogd ábécét a húnok vették át, hozták nyugatra, s ennek leszármazottja lenne a nagyszentmiklósi ábécé, történetileg sem igazolható.

Ezek mellett a kifogásolható és valószínűtlen feltevések mellett Altheim könyvében számos szellemes kombináció és értékes megfigyelés található. Legszebb és legmeggyőzőbb a hún költészetről szóló rész, ámbar minden ponton, különösen a Jordanesnél feltett interpoláció tekintetében itt sem tudjuk teljesen felfogását osztani. Munkájának megítélésénél azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az irodalomnak elég tekintélyes és fontos része (Mavrodinov, Moravcsik, Byzantinoturcica I–II. stb.) nem volt számára hozzáférhető, pedig ez bizonyára több kétséges feltevéstől megkímélte volna.

Harmatta János.

A SZOVJETÚNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK RÉGÉSZETI TÁRGYÚ KIADVÁNYAI 1949-BEN

(Az Országos Könyvtári Központ összeállításai alapján.)

Bokarev, A. A., Az avar nyelv szintaxisa. M L 1949. Izd. An SzSzsR 280 p. 1200 pld. 20 R.

Conev, K., Tehnologija na izlaj scsite i prilozsni izkusztva. (A szépművészet és az iparművészet technológiája.) Szófia, 1949. Nauka i izkusztvo, 353 p. — Lv. 520.

Dubský, B., Pravěk jižních Čech. (Dél-Csehország őskora.) Blatná, 1949. Eři Rimsové. 700 p. — Kcs 550.

Lepik, W., Teatr starczytny. Matematyczne podstawy jego struktury u Witruwiusza i w zabytkach. (Az antik színház. Matematikai alapjai Vitruviusnál és a leletekben.) Wrocław, 1949. Nakł. Wrocław. Tow. Nauk, 24 p.

Meskov, I. P., Arhitektura Novo-Devicsjogo monasztirja v Moszkva. (A moszkvai Novo-Devicsj kolostor architektúrája.) M 1949 Izd. Ak. architektúr SzSzsR 272 p. — 8000 pld. Ára 14 R.

Nejedlý, Z., Dějiny národa českého. Díl. I. Starověk. (A cseh nép története. I. rész. Ókor.) Praha, 1949. Svoboda. 451 p. — Kcs 112.

Ranovics, A., A római birodalom keleti provinciái az I—III. században. M. L 1949. Izd. AN SzSzsR 264 p. 400 pld. Ára 17 R.

Sajdak, J., Kwintus Septimiusz Florens Tertulian. Czasy, życie, dzieła. (Tertullianus. Kora, élete művei.) Poznań, 1949. Ks. g. Akademička, 553 p.

Szmirnov, A. P., Archeologiceszkije pamjatniki na territorii Marijszkaj ASzsR i ih meszto v materialnoj kulture Povolzsija. (A Mari autonóm Szocialista Szovjet-köztársaság területén lévő archeológiai emlékek és helyük a Volgavidék anyagi kultúrájában.) Kozjmodemjanszk. 1949. Gornomarijszkij filial Margoszizdata 136 p. — 3000 pld. Ára 8 R.

* * *

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM 1947.

Rövidítések: Arch. Ért. (Archeologiai Értesítő), Ant. Hung. (Antiquitas Hungarica), Magy. Múz. (Magyar Múzeum), Szépműv. Múz. Közl. (Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts — Szépművészeti Múzeum Közleményei), Ethn. — Népél. (Ethnologia — Népélet), Debr. Évk. (Debreceni Déri Múzeum Évkönyve), Szabad Műv. (Szabad Művészet), Száz. (Századok), Bpest. (Budapest).

ŐSKOR.

Banner János, Őskori hangszerek a Kárpátmedencében. — Prehistoric musical instruments in the Carpathian Basin. — Magy. Múz. 1947. I. 1—7. 49—50.

Banner János, Szeged és környékének őstörténete. — Tíszatáj, 1947. 35—46.

Fél Edit, Banner János, A kőkori élet Békés vármegyében. — Ethn.—Népél. 1947. 41.

Hellei András, Az őskor agrárgazdálkodásának története. — Budapest, 1947. 103. l.

Kutzián Ida, Az aeneolitikus erődök problémái. — (Les problèmes des fortifications énéolithiques.) — Ant. Hung. 1947. 10—15.

Szántó Imre, A gyöngyössolymos—kishegyi kora vaskori bronzlelet. — Bronze finds of the early iron age

from Gyöngyössolymos—Kishegy. — Magy. Múz. 1947. II. 1—8. — 39—41.

Szántó Imre, Hunyadi Ilona, A kelták a Kárpát-medencében. Száz. 1947. 271—272.

Vida Mária, Oroszországi új kőkori sziklarajzok. Szabad Műv. 1947. 171—172.

KÖZELKELETI RÉGÉSZET ÉS CLASSICA ARCHAEOLOGIA.

A. Dobrovits, Une statuette de Serviteur égyptien au Musée des Beaux-Arts de Budapest. — (Egy egyiptomi „Szolgaszobrocska” a Szépművészeti Múzeumban.) Szépműv. Múz. Közl. 1947. 5—8. és 26—28.

Erdélyi Gizella, Az antik arcképszobrászat emlékei Görögországból és a görög keletről. — (Portraits antiques de la Grèce et de l'Orient grec.) — Ant. Hung. 1947. 25—38.

Hevesy Iván, A munka festői és szobrászi ábrázolása. I. Egyiptomban. Szabad Műv. 1947. 105—109.

Hevesy Iván, A munka festői és szobrászi ábrázolása. II. Elő-Ázsiában. Szabad Műv. 1947. 137—141.

Hevesy Iván, A munka és munkás ábrázolása. III. Az antik művészetben. Szabad Műv. 1947. 164—170.

Jacobi Márta, Antik műalkotások a Szépművészeti Múzeumban. — Szabad Műv. 1947. 236—239.

Z. Oroszlán, Tête de jeune fille grecque. — (Görög leányfej.) — Szépműv. Múz. Közl. 1947. 2—5. és 24—26.

RÓMAI KOR.

Baranyainé Bónis Éva, A Bécsi-úti korarómai temető agyagedényei. — (La céramique du cimetière de Bécsi-út de l'époque romaine.) — Ant. Hung. 1947. 43—48.

B(arkóczi) L(ászló), Nagytétényi castrum. — Magy. Múz. 1947. II. 38.

Erdélyi Gizella, Jegyzetek a pannóniai mitológiai domborművekhez. — Notitie riferentisi ai bassorilievi mitologici della Pannonia. — Magy. Múz. 1947. I. 7—13. és 50—51.

Láng Nándor, Egy pannóniai fölíratról. Az Ábécés fölíratok értelmezése. — Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Szakosztály köréből. XXVI. 7. 22 l.

Nagy Tibor, Nagy Lajos, Az esküteri római erőd. Pest város őse. — Száz. 1947. 276—279.

Radnóti Aladár, Dácia meghódítása és szervezete. — (La conquête et l'organisation de la Dacie.) — Ant. Hung. 1947. 39—43.

Révai József, A költő feltámadása. — Bpest. 1947. 72—74.

Szilágyi János, Intercisa helyőrsége. — The garrison of Intercisa (Dunapentele). — Magy. Múz. 1947. II. 8—12., 41—42.

Szilágyi János, Egérke, az aquincumi rabszolga. — Bpest. 1947. 105.

Szilágyi János, Az aquincumi helytartói palota. — The governors palace at Aquincum. Le palais d'Aquincum des proconsuls. — Bpest. 1947. 376—377., 389., 390.

NÉPVÁNDORLÁSKOR.

Kerényi András, Egy IV. századi barbár ezüstérem. — Barbarian silver coin of the fourth century. — Magy. Múz. 1947. II. 12., 42.

Lengyelne Kovrig Ilona, Avar leletek a nógrád-megyei Bozítapusztáról. — Avar finds from Bozita-puszt. — *Magy. Múz.* 1947. I. 13–17., 51–52.

Lengyelne Kovrig Ilona, Fettich Nándor, Győr a nép-vándorláskorban. — *Száz.* 1947. 279–280.

Nagy Tibor, Studia Avarica. I. Az avar honfoglalás útvonalának kérdéséhez. — (Sur la route de l'immigration des Avars.) *Ant. Hung.* 1947. 56–63.

Nemeskéri János, A Bozítapusztán feltárt csontvázak embertani vizsgálata. — *Magy. Múz.* 1947. I. 18–20.

Párducz Mihály, Szarmatakori problémák. — (Quelques problèmes de l'époque sarmata en Hongrie.) — *Ant. Hung.* 1947. 49–56.

HONFOGLALÁSKOR. — KÖZÉPKOR.

Balogh Ilona, Entz Géza, Kolozsvár környéki kőfaragó-műhely a XIII. században. — *Ethn. — Népél.* 1947. 326–329.

Csemegi József, Románkori kapuzatok karéjdíszű ívmezői Magyarországon. — (Tympana lobés des portails romans en Hongrie.) — *Ant. Hung.* 1947. 100–105.

Dercsényi Dező, Az Árpád-kori magyar művészet problémái. — (Les problèmes de l'art hongrois à l'époque arpadienne.) — *Ant. Hung.* 1947. 84–91.

Dercsényi Dező, Az újabb régészeti kutatások és a pannoniai kontinuitás kérdése. — Le problème de la continuité pannonienne à la lueur des récents excavations archéologiques. — *Száz.* 1947. 203–211., 370.

Fettich Nándor, László Gyula, A honfoglaló magyar nép élete. — *Száz.* 1947. 281–287.

Gerevich László, Budavár egyetlen gótikus városunk. — The largest groups of gothic remains in Hungary. — Notre seule ville gothique. — *Bpest.* 1947. 1–12., 38–39.

Hevesy Iván, A munka és munkás ábrázolása. IV. A keresztény művészetben. *Szabad Műv.* 1947. 193–200.

Huszár Lajos, Péter király olombullája. — Bulle de plomb du roi de Hongrie Péter (Pierre). — *Magy. Múz.* 1947. II. 13–16., 42.

Huszár Lajos, Moneta Budensis. *Bpest.* 1947. Les monnaies de la ville de Bud à l'époque des Aujours. 229–230; 267.

Kádár Zoltán, Az Ecclesia jelképe egy árpádkori aquamanilén. *Regnum.* VI. 1947.

Kampis Antal, Középkori oltárszobrok Budapesten. — Medieval altar statues in Budapest. — Les statues d'otels du moyen-âge a Budapest. — *Bpest.* 1947. 432–437., 476., 477.

M—ó, Gárdonyi Albert, Óbuda é skörnyéke a középkorban. — *Száz.* 1947. 297.

Nemeskéri János, Honfoglaláskori magyarság — Árpád-kori magyarság. — (Hongrois de la conquête des pays — Hongrois de l'époque arpadienne.) — *Ant. Hung.* 1947. 64–80.

Ybl Ervin, Árpádházi Szent Margit arcképe az egykori berni dominikánus templomban. — *Bpest.* 1947. 400–401.

MÚZEUMI HÍREK. — ÁSATÁSI JELENTÉSEK.

Dobrovits Aladár és Oroszlán Zoltán, Antik kiállítás. *Vezető.* — Budapest. 1947. 51 l.

H(uszár) L(ajos), Éremtár gyarapodása 1946. év folyamán. — *Magy. Múz.* 1947. II. 34–35.

H(uszár) L(ajos), Új szerzemények kiállítása. — *Magy. Múz.* 1947. II. 38.

K(almár) J(ános), A királyi vár ingóságainak átvétele. — *Magy. Múz.* 1947. II. 37–38.

Mihalik Sándor, Az újjáépülő Nemzeti Múzeum. — *Bpest.* 1947. 292–293.

Mihalik Sándor, Az új szerzemények kiállítása. — L'exposition des nouvelles acquisitions. — *Magy. Múz.* 1947. II. 24–32., 44–45.

Oroszlán Zoltán és Dobrovits Aladár, Antik kiállítás. *Vezető.* — Budapest. 1947. 51 l.

P(árducz) M(ihály), A Magyar Történelmi Múzeum „gyűjtőhelye” Tápiószelén. — *Magy. Múz.* 1947. I. 43–44.

Párducz Mihály, Jelentés az 1946. szept. 27–okt. 21-ig tartó alsópáhoki, cserszegtomaji és pusztaszent-lászlói ásatásokról. — *Magy. Múz.* 1947. I. 42–43.

R(adnóti) A(ladár), Jelentés az 1946. szeptember 20-ig Zalavárott folytatott ásatásokról. — *Magy. Múz.* 1947. II. 36–37.

Sőregi János, A Debreceni Déri-Múzeum Évkönyve. 1943–1947. 67 l.

Sőregi János, Adatok és tervek Debrecen város kulturális kifejléséhez. Debrecen város Déri Múzeumának Kiadványai, XLI. 15 l.

Vargha László, Vidéki közgyűjtemények háborús károsodásai. — *Száz.* 1947. 360–364.

V(ayer) L(ajos), Magyar Történelmi Képcsarnok 1942–1944. évi gyarapodásából... *Magy. Múz.* 1947. II. 35–36.

Zalotay Elemér, Amire a múzeumok tanítanak. I. rész. — Csongrádmegyei Könyvtár. 1947. 64 l.

—, A Régészeti Tár új szerzeményei.... *Magy. Múz.* 1947. II. 33–34.

—, A Történelmi Tár 1944. évi szerzeményei. *Magy. Múz.* 1947. II. 34.

KIADVÁNYOK ISMERTETÉSE.

Erdélyi Gizella, Budapest Régiségei. XIV. kt. — *Száz.* 1947. 272–276.

Fél Edit, Antiquitas Hungarica. I. évf. I. szám. 1947. — *Ethn. — Népél.* 1947. 333–334.

Némethy Endre, Banner János, Bibliographia Archaeologica Hungarica. 1793–1943. — *Ethn. — Népél.* 1947. 335–336.

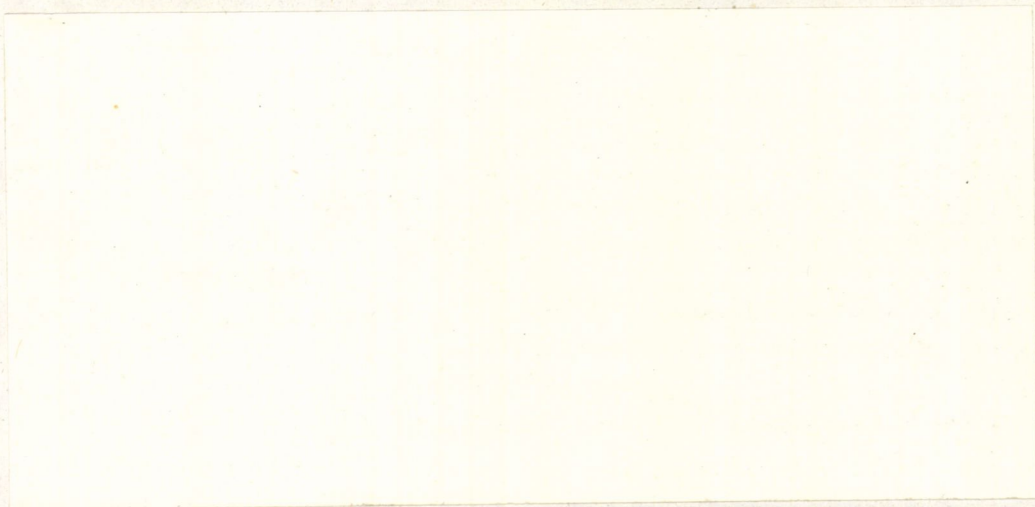
PÓTLÁS

a Bibliographia Archaeologia Hungarica 1793–1943. kiadványhoz:

Czirák Gyula, Tolnavármegyei Dunaföldvár multja és jelene. — Dunaföldvár, 1910. 8–39.

Fáy F. Ervin, Pável Ágoston emlékkönyv. *Dunántúli Szemle* XI. 1940. 72. l.

Miske Kálmán, A Középdunamedence provincia neolitikumának kronológikus táblázata. Chronologische Tabelle des Neolithikums des Mitteldonaubecken-Provine. — *Folia Sabariensia.* 1933. 33–35., 35–39.

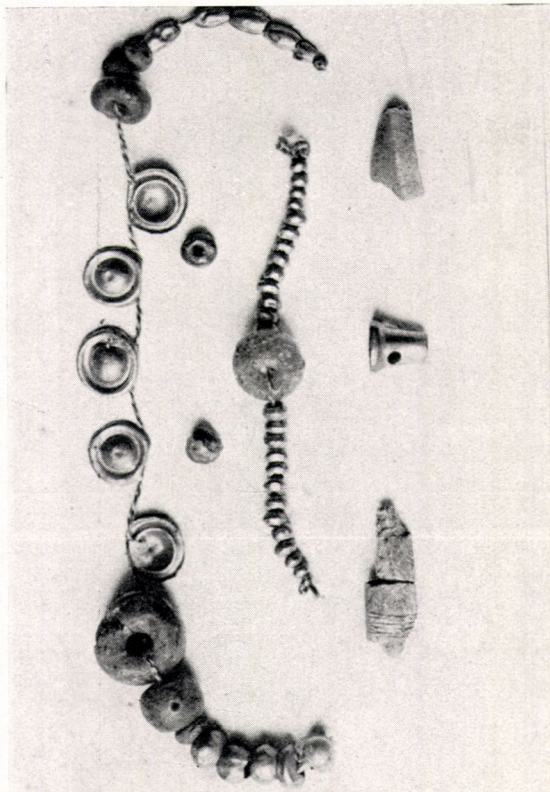

Kiadásért felelős: a Tudományos Folyóiratkiadó N. V. vezérigazgatója.

52 280 — (151) — Egyetemi Nyomda N. V. Budapest, VIII., Múzeum-körút 6. (F.: Tirai Richárd).

1

2

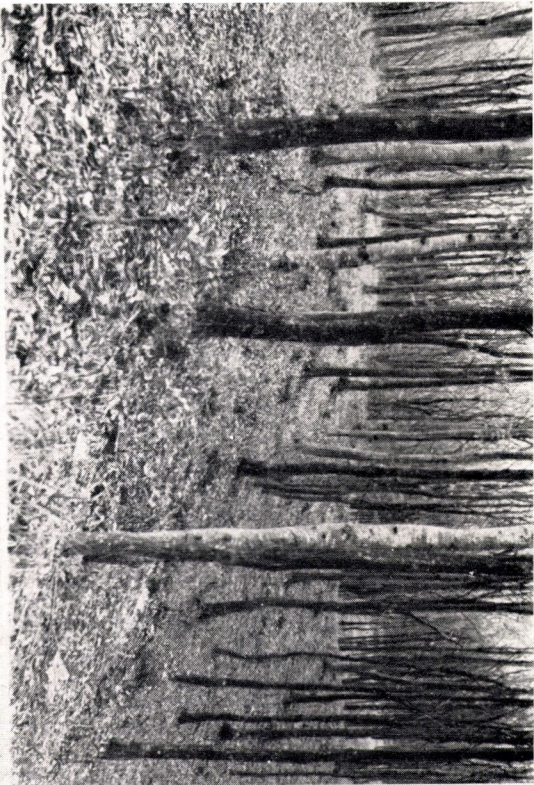

3

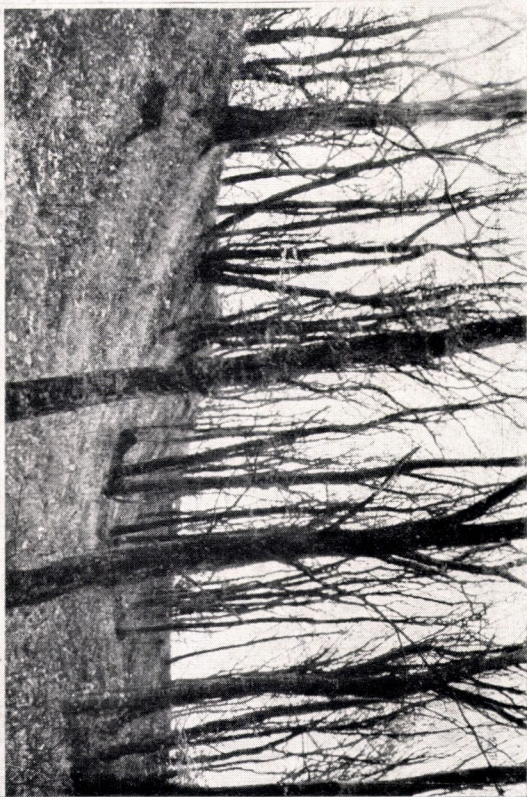

4

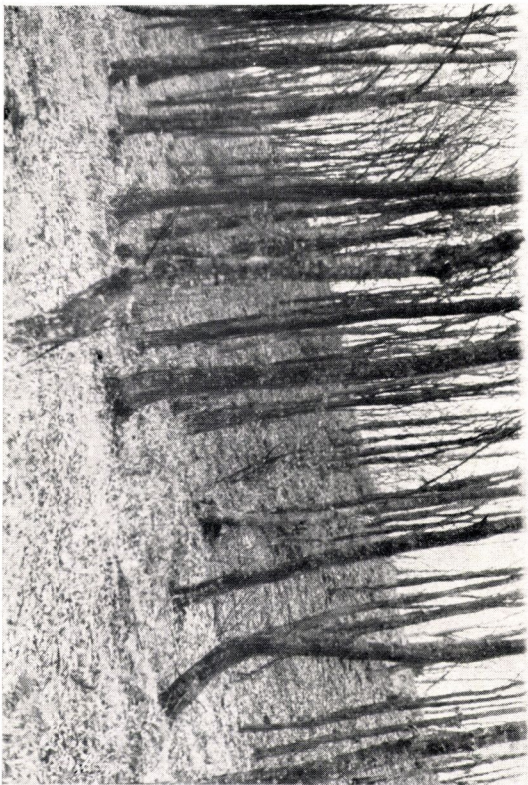
I. tábla. — 1. kép. A 2. tumulus részlete. — 2. kép. A 24., 2. és a 37. tumulus mellékleteiből. — 3. kép. A 24. tumulus bontás közben.
4. kép. A 24. tumulus bontás után.

1

2

3

4

II. tábla. — 1. kép. A megörösített földszárú és a kisebb régi szárú talalkozási pontjai. — 2. kép. A meredekre kilyűtő magas földszárú bekanyarodó és cresszekelő szőlőszára. — 3. kép. A szárú külső meredek oldala. — 4. kép. A tó mélyedése, körben földtanúgyással.

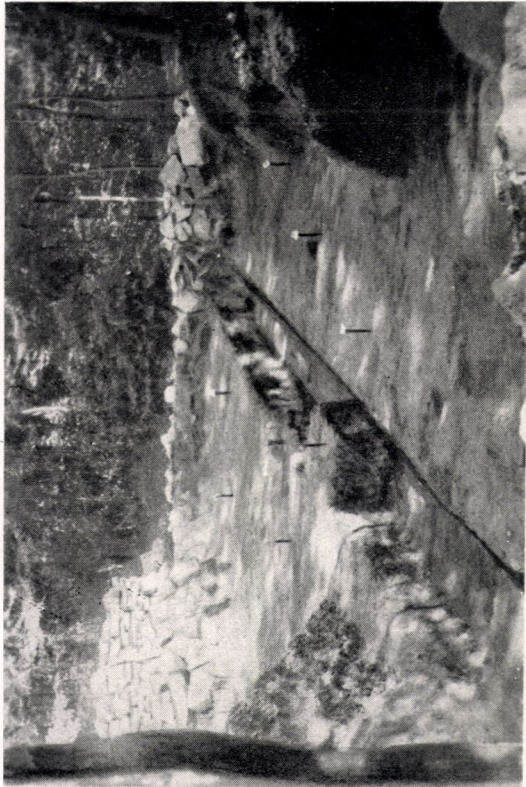
III. tábla. Az 1. sz. *tumulus* leleteiből.

IV. tábla. Az 1. tumulus leleteiből.

1

2

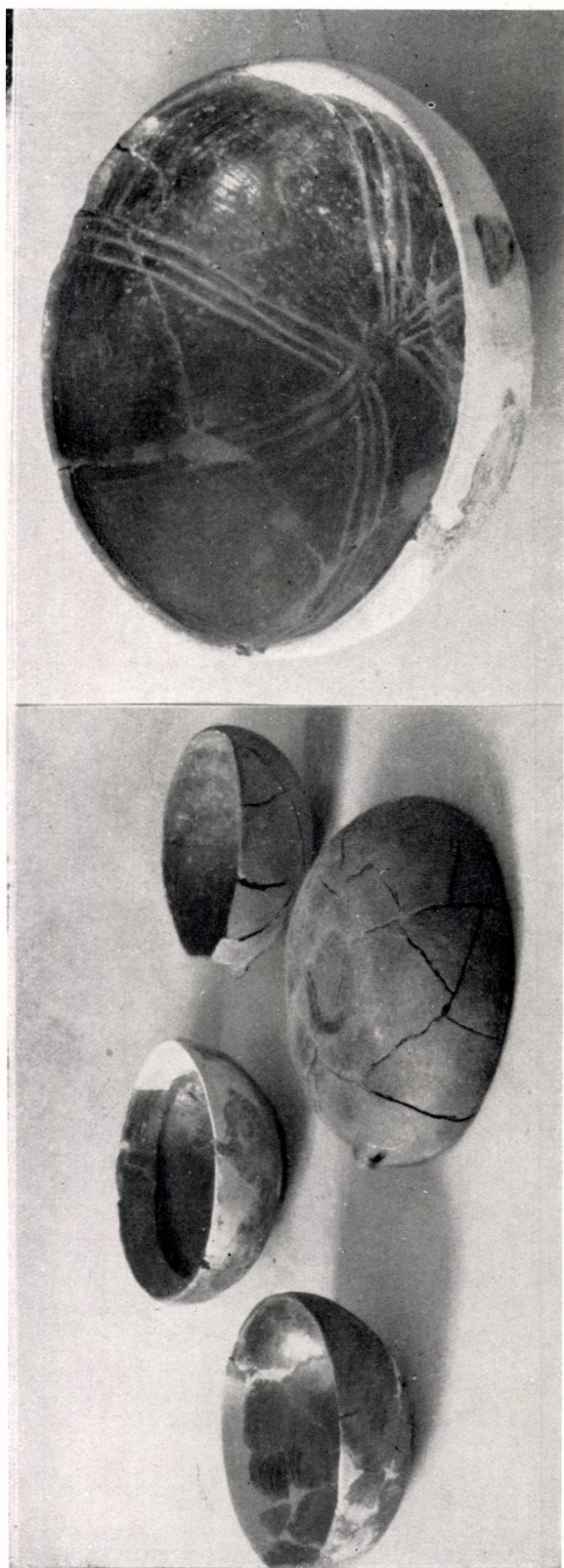

3

4

V. tábla. — 1. kép. A 75. tumulus déli szektora a kirablási töléssérel. — 2. kép. A 75. tumulus helyén talált házszlophelyek. — 3. kép. Az 1. tumulus mellékletei eredeti helyükön. — 4. kép. A 37. tumulus bontás közben.

1

2

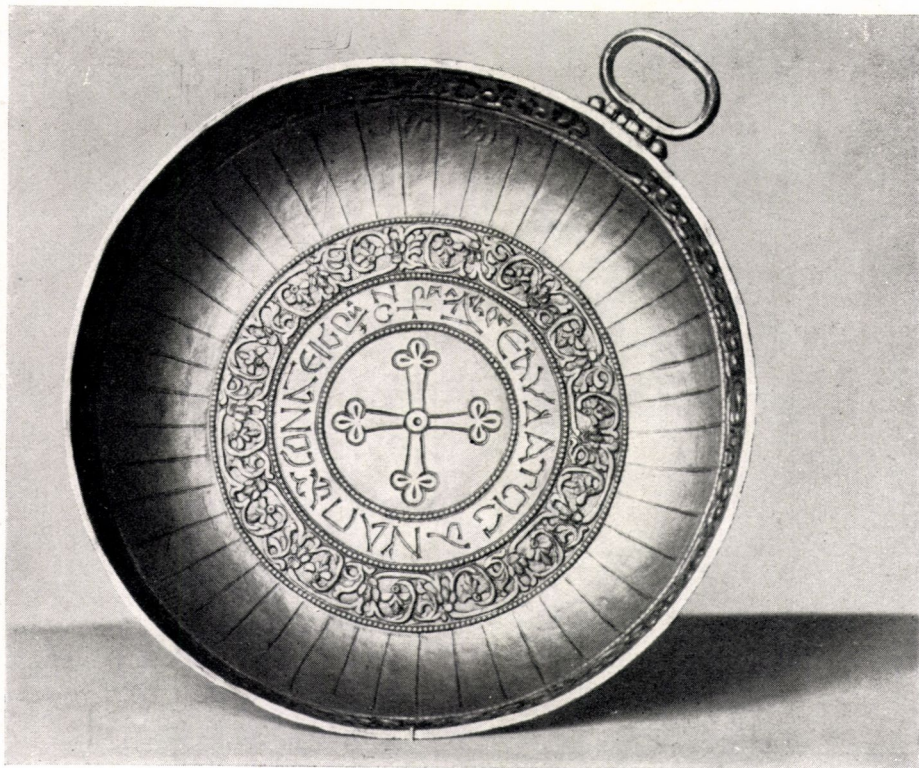
3

4

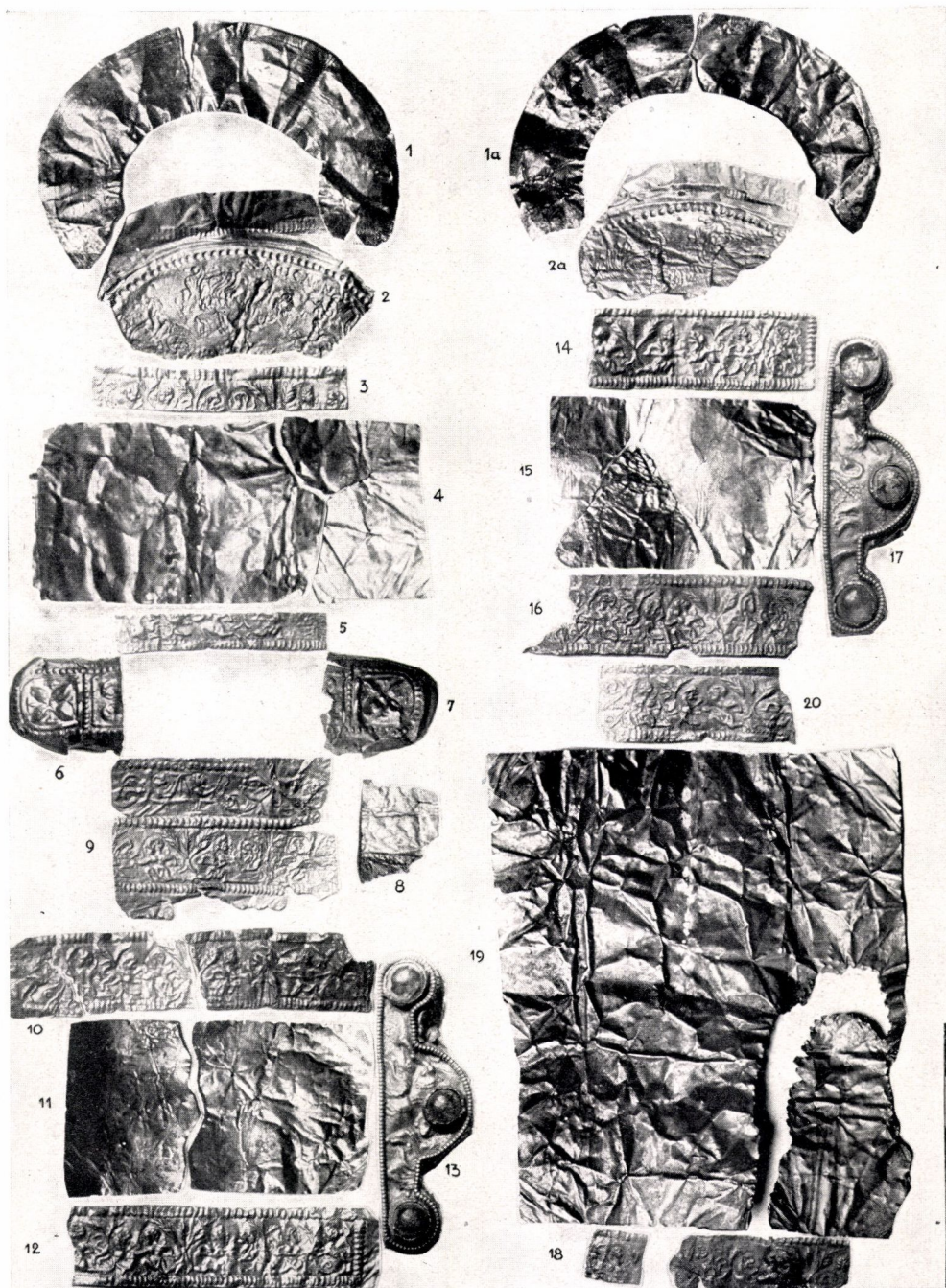
VII. tábla. — 1. kép. Pécs—Jakabhegy. Az 1., 2., 36. és 102. tumulus tállai. — 2. kép. Pécs—Jakabhegy. A 36. tumulus egyik tála. — 3. kép. A nagyszentmiklósi kincs 9. sz. csészéje. — 4. kép. A nagyszentmiklósi kincs 10. sz. csészéje.

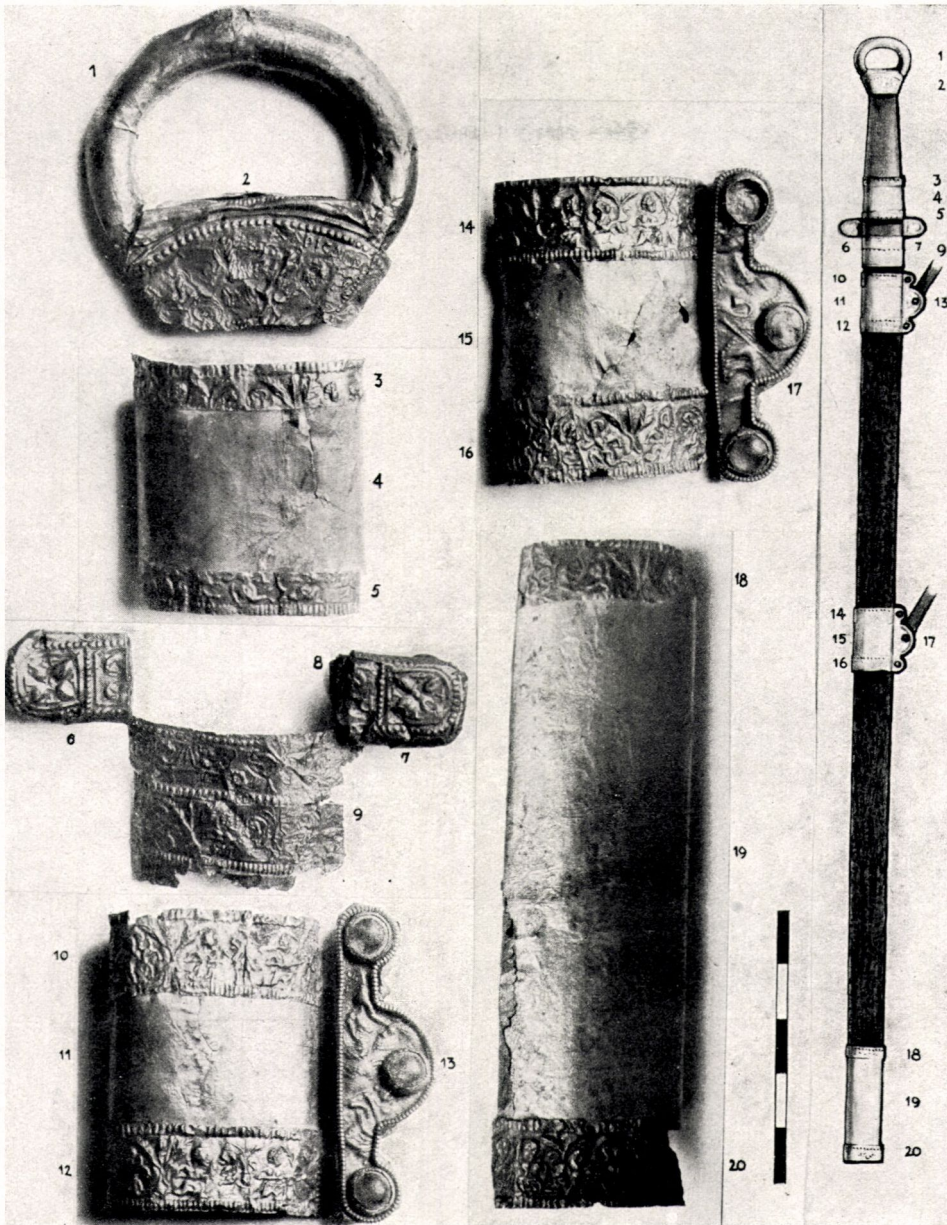
VIII. tábla. A nagyszentmiklósi kincs 9. sz. csészéje.

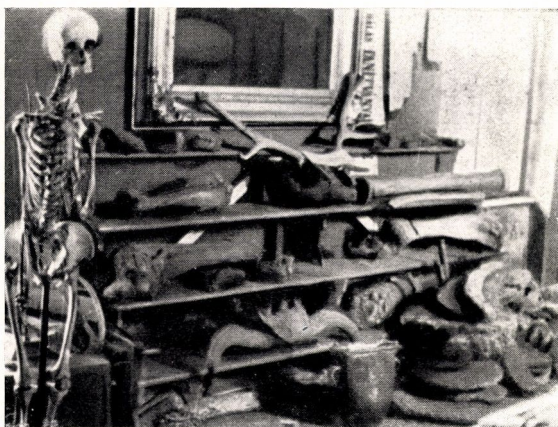
IX. tábla. A nagyszentmiklói kincs 10. sz. csészéje.

X. tábla. A kúnágotai avar kard aranyveretei. (Kicsinyítve).

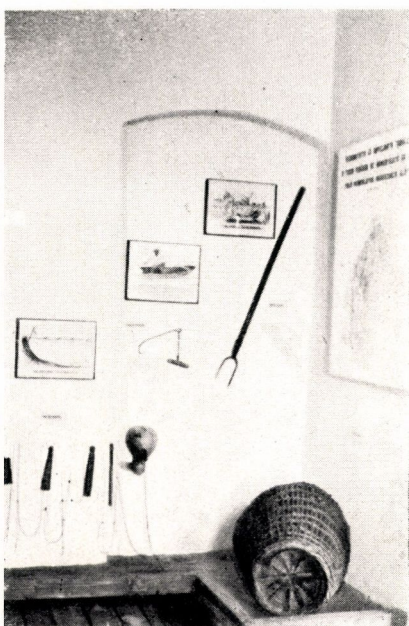
XI. tábla. A kúnágotai avar kard rekonstrukciója. (Kicsinyítve).

1

2

3

4

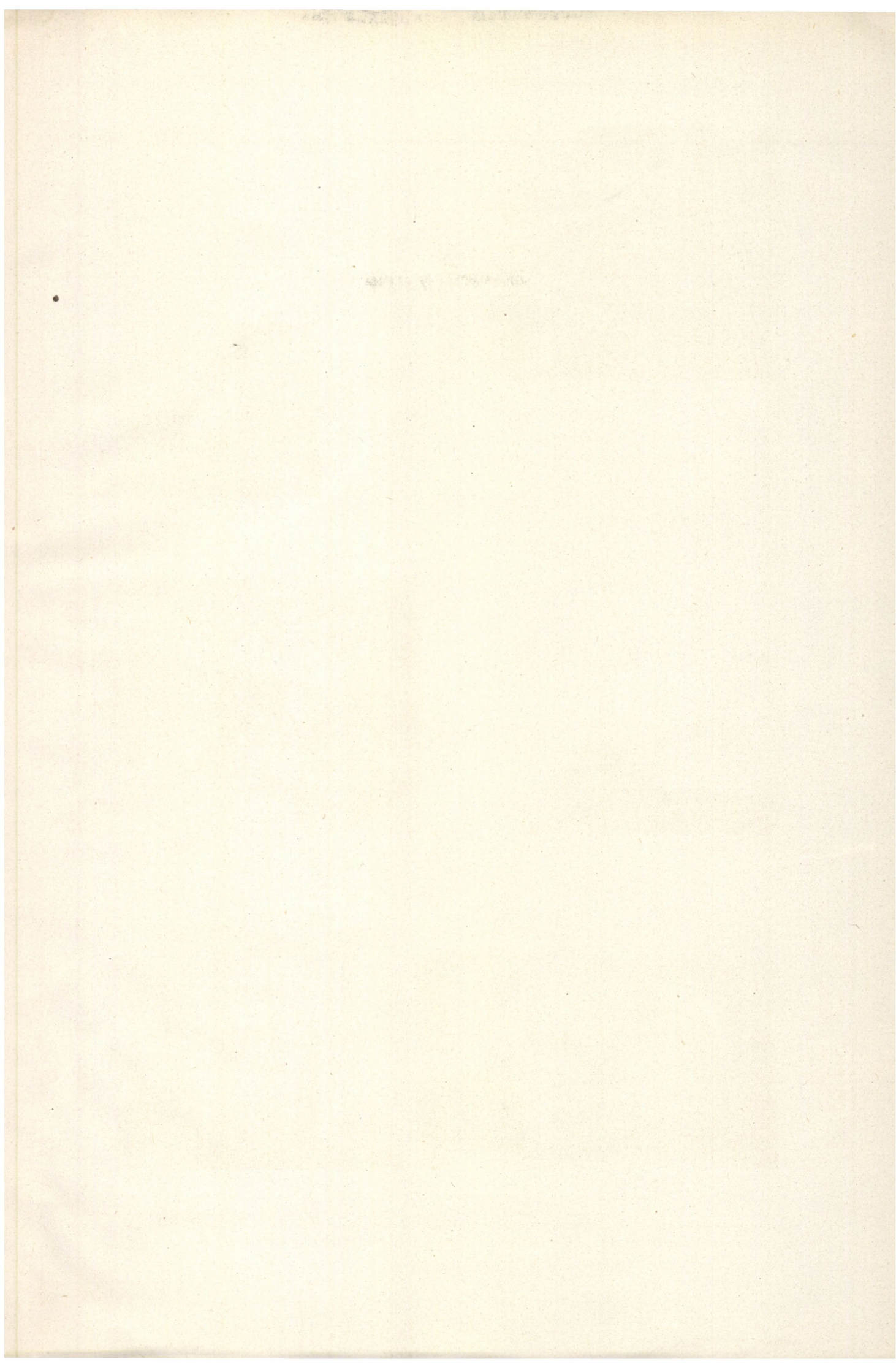

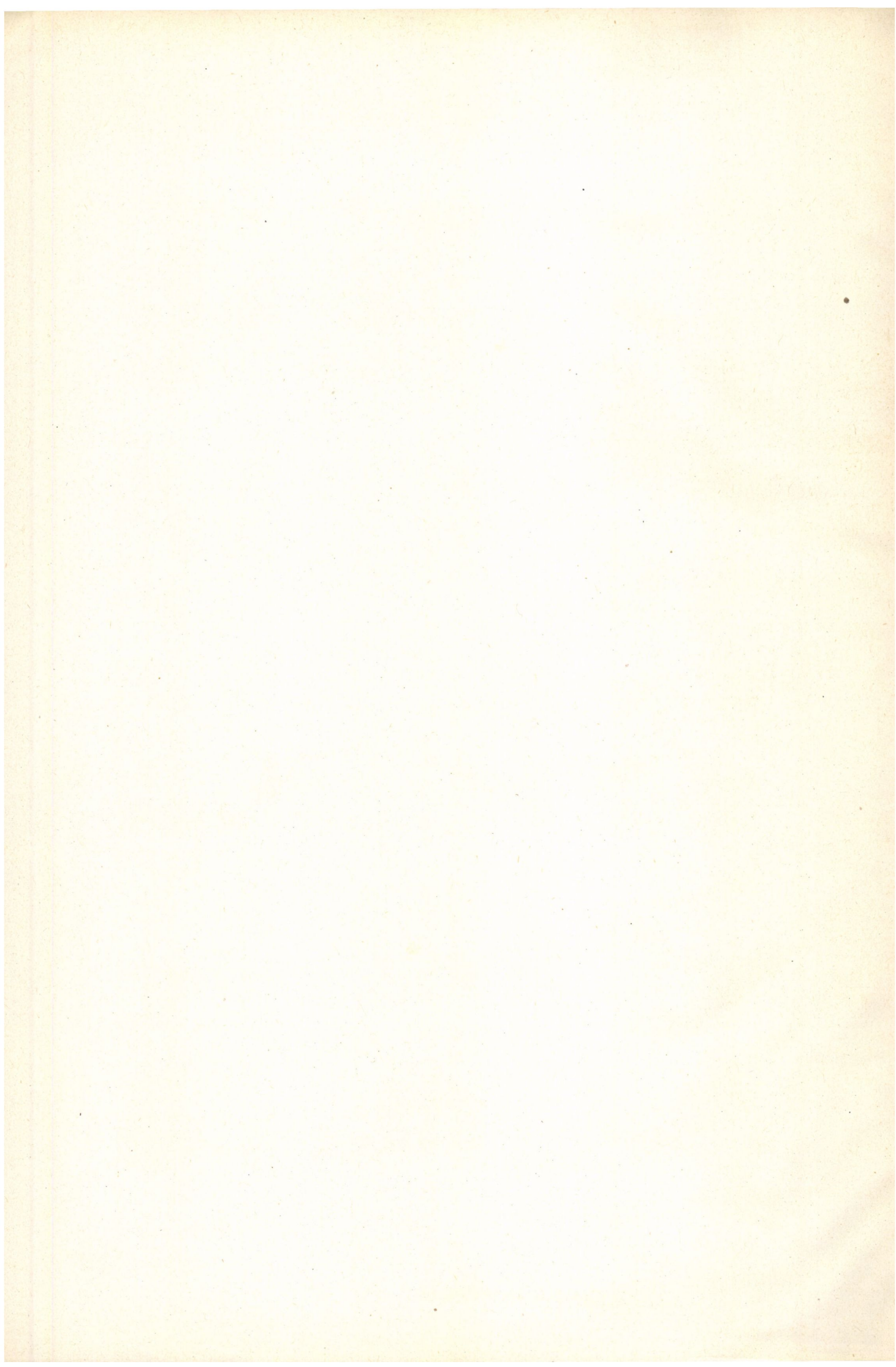
5

6

XII. tábla. — 1. kép. A tiszafüredi múzeum őslényanyaga a régi elrendezésben. — 2. kép. Az újjárendezett kiállítás őslényanyagának egy részlete. — 3. kép. Részlet a néprajzi kiállításból. — 4. kép. A régészeti anyag rendezés előtt. — 5–6. kép. Részletek az újjárendezett régészeti teremből.

СОДЕРЖАНИЕ:

	СТР.
Дьюла Тёрэк: Земляная крепость и курганы в Jakabhegy около г. Печь	4— 9
Янош Харматта: К истории Сарматов в Венгрии	10—18
Янош Силади: Данные о военном значении городов внутри Паннонии	19—30
Дьюла Ласло: Сабля с золотой чеканкой из могильной находки в с. Кунагота	31—33
Геза Фехер: Тайна клада, найденного в с. Надьсентмиклош. Расшифровка греческих надписей	34—49

Публикация

М. Габори: Некоторые проблемы доисторической торговли обсидианом	50—53
Музейные новости	54—57
Книги	58—62

TABLE DES MATIÈRES

	Page
<i>Jules Török</i> : Le fortin de terre et les tumuli de Pécs—Jakabhegy	4— 9
<i>Jean Harmatta</i> : Contributions à l'histoire des Sarmates en Hongrie	10—18
<i>Jean Szilágyi</i> : Données illustrant l'importance militaire de quelques villes de la Pannonie centrale	19—30
<i>Jules László</i> : Le sabre muni de garnitures d'or de Kunágota	31—33
<i>Géza Fehér</i> : Pour dévoiler le mystère du trésor de Nagyszentmiklós le déchiffrement des inscriptions grec-ques	34—49

COMMUNIQUÉS

<i>Nicolas Gábori</i> : Quelques problèmes du commerce de l'obsidienne à l'âge préhistorique.....	50—53
La vie des musées	54—57
Comptes-rendus	58—62

Előfizetési ár egy évre 30.— Ft.

Egyes szám ára 25.— Ft.

Intézményeknek előfizetési ár egy évre 100.— Ft.

306.925

Loewen

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 77.

1950.

77. KÖTET

2. SZÁM

BUDAPEST, 1950

KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

77. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre .. 30 Ft

Példányonkénti eladási ára 20 "

Felelős szerkesztő:

SZILÁGYI JÁNOS

Szerkesztőbizottság:

B. BÓNIS ÉVA, DOBROVITS ALADÁR, FÜLEP FERENC

Róvatvezetők:

B. BÓNIS ÉVA, BARKÓCZY LÁSZLÓ, DOBROVITS ALADÁR, LÁSZLÓ GYULA,
NAGY TIBOR, PÁRDUZ MIHÁLY, RADNÓTI ALADÁR

Felelős kiadó:

Közköztatásügyi Kiadóvállalat

Szerkesztőség:

Budapest III, Szentendrei-út 193. (Aquincumi Múzeum). Távbeszélő: 162—901

Sürgőnycím: Budapest, Aquincumi Múzeum

Kiadóhivatal:

Közköztatásügyi Kiadóvállalat, Budapest V, Szalay-u. 10—14.

Távbeszélő: 122—044

Előfizetés és reklamáció: V, Falk Miksa-utca 28. Telefon: 123—145

Magyar Nemzeti Bank egyszámla száma: 936 540

TARTALOMJEGYZÉK

„A régészet és szerepe a szovjet történettudomány fejlődésében“ (fordította: Harmatta János)	65—68
Párducz Mihály: „Szarmata sírok Tápiószelén“	68—71
Erdélyi Gizella: „Pannóniai római sírtáblák mitológiai jelenetekkel“	72—84
Szilágyi János: „Az Aquincum-i egyszerű lakóház típusok“	84—90
Dercsényi Dezső: „Adatok a pécsi altemplom ikonográfiájához“	90—96
Valkó Arisztid: A solymári vár hadtörténelmi jelentősége	96—99

KÖZLEMÉNYEK — ANYAGISMERTETÉS

Nemeskéri János: Az Orsz. Természettudományi Múzeum és a vidéki múzeumok történeti embertani lelet-anyaga	100—105
Gábori Miklós: Egy őskori agancsnyílhegytípus	105—107
Banner János: Ismeretlen adat a harangalakú edények kultúrája magyarországi elterjedéséhez	107—109
Patay Pál: A bodrogkeresztúri kultúra emlékei a nyíregyházi múzeumban	110—116
Mozsolits Amália: Csörgő edényke Dunapenteléről	116—117
Mócsy András: Újabb adat a <i>canabae</i> belső szervezéséhez	117—119
Schäuschek János: Adatok az ipari technikához Aquincum-ban. II.	119—124
Járdányi-Paulovics István: A somogyvári ú. n. Szt. István dombormű	124—127
Kádár Zoltán: A somogyvári Sámson-dombormű	127—130
Csemegi József: Egy románkori kapuzat	130—131
Kalmár János: Parittyabrázolásos kályhacsempe	132

ÁSATÁSI JELENTÉSEK

Patay Pál: Ásatás Alpáron	133—135
Darnay Béla: Badacsony—Köbölkút bronzkincsének leletkörülményei	135—136

KÖNYVISMERTETÉS, KRITIKA

László Gyula: Honfoglaláskori régészetünk és a magyar nagycsalád	137—142
--	---------

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 77.

1950.

77. KÖTET

2. SZÁM

BUDAPEST, 1950

KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

Kiadásért felelős: A Köznevelési Kiadóvállalat igazgatója.

53 633. — Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Erdős László.)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA ✓

A RÉGÉSZET ÉS SZEREPE A SZOVJET TÖRTÉNETTUDOMÁNY FEJLŐDÉSÉBEN*

Az utóbbi évtizedekben a régészet igen jelentős szerephez jutott a történeti szaktudományok rendszerében, annak ellenére, hogy a legfiatalabbak közé tartozik közöttük. A régészet tudománnyá fejlődött, nélküle nem lehet hozzákezdeni a népek multjának, államuk keletkezése történetének komoly tanulmányozásához. A régészet nem foglalkozik többé pusztán kincskereséssel, s lassan eléri a történeti kutatással foglalkozó tudományok rangját. A régészethez az egyszerű gyűjtőtevékenységtől a komoly történeti szaktudományhoz vezető útja hosszú volt, s még napjainkban sem ért véget teljesen.

Az „archeológia” kifejezés megvolt már az ókorban is, azonban csupán régi történetet jelentett, mint halikarnasszoszi *Dionysios* „Római archeológia”-ja és *Josephus Flavius* „Zsidó archeológiá”-ja. Az antik világ feltételei között azonban tudománnyá nem fejlődhetett az archeológia, mert az ókori tudósok látókörét a természet és a társadalom fejlődéséről alkotott primitív képzeleteik korlátok közé zárták. A természet és a társadalom történetének már világosabb képét rajzolta meg vázlatosan *Lucretius* a „De rerum natura” V. könyvében, azonban ez is csak ennek a lángelméjű költőnek és filozófusnak csaknem prófétai éleslátásáról tesz tanúságot, de a távoli mult kutatására nem adott ösztönzést.

A kereszténység, amely a tetszetős, de naív bibliai mitológiát, mint a hit kötelező tárgyát foglalta tanításába, sokáig akadályozta a régészeti kutatás azon csíráinak a fejlődését, amelyek megvoltak már az antik világban. Az az elképzelés, hogy a világ mindössze néhány ezer éve létezik, feleslegessé tett minden régészeti kutatást.

Különösen hatott ez az emberiség őstörténetének a tanulmányozására. A gyakran talált ősi eszközöket „mennykövek”-nek nyilvánították és mindenféle csodás sajátságot tulajdonítottak nekik. Amikor pedig 1715-ben London közelében egy kétségtelenül emberi kéz készítette tűzkő-baltát találtak fosszilis állatsontokkal együtt, az „özönvíz” előtti ember eszközének tartották. Az „özönvíz előtt” helyet foglaló ténynek a megállapítására további kutatás nem történt. 1723-ban mutatta be Jussieu a francia akadémiának „A mennykövek eredetéről és használatáról” szóló tanulmányát, egy évvel később pedig Lafitau tette közzé a „mennykövek” és a földön még élő primitív népek eszközei közötti hasonlóságot bizonyító munkáját. Azonban senki sem mert ebből az emberi nem ősi voltára következtetni. Montesquieu, aki hasonló véleményt nyilvánított „Lettres persanes”-jában, a második kiadásból törölte ezt a szabadszelleme gondolatot, sőt Cuvier, a paleontológia megalapítója is tagadta, hogy a fosszilis emberi maradványok az „Ádám előtti” korba tartoznának. Csak 1847-ben Boucher de-Perthes „Az özönvíz előtti kelta régiségekről” c. munkájának megjelenésével született meg az őstársadalom archeológiája. (4. l.)

A történetileg ismert országok és államok régészeti tanulmányozása nem ütközött ilyen akadályokba, azonban az átmenet a véletlen leletek tanulmányozásától a rendszeres kutatásokhoz ezen a területen is csak a XIX. század kezdetére tehető. Az 1811–1812. években szervezték meg az első nemzetközi régészeti expedíciókat *Aigina* és *Phigalia* szigetére. Ettől az időtől kezdve a régészet, mint tudomány mindegyre növekvő ütemben fejlődik. A történettudomány hatalmas mennyiségű tárgyi és epigrafiai emléket kapott rendelkezésére, amelyek rendkívül kiszélesítették azoknak a forrásoknak a körét, amelyekkel az ókor történetkutatói rendelkeztek. Igazi fordulatot hozott a régészet az ókori kelet történetének tanulmányozásában, amely korábban csak a Biblia és *Herodotos* szegényes adataiból volt ismeretes. A régészet nemcsak Egyiptom és Mezopotámia történetét fedezte fel újból és gazdagította rendkívüli módon, hanem feltárta korábban ismeretlen társadalmak és országok világát is: a hattik társadalmát, a mitannik népét, *Urartu* államát, *Mari* királyságát, a keletet az antik világgal összekapcsoló krétai-mykeni kultúrát, a kultúra legrégebb központjait Indiában és Kínában. Így a régészet lassankint rálépett a tudományos kutatásnak és a szaktudománnyá való formálódásnak az útjára.

A régészet diadalútjában nagy szerepet játszott az orosz régészeti tudomány. „Oroszország — írta az elhunyt S. A. Žebelev akadémikus — figyelembevéve területeinek nagy méreteit, lakosságának különböző etnikai összetételét, a kulturális áramlatok sokféle változását és a történeti lét hatását, tárgyi emlékeinek mind gazdagsága, mind sokfélesége, sok esetben pedig döntő tudományos jelentősége révén a legkedvezőbb talaj volt a régészeti kutatás számára.”¹

* Ez a cikk a magyar nyelven az Ant. Hung. 3 (1949) 8–13. lapon megjelent szovjet régészeti öt éves terv előzményeit tartalmazza. A Marra vonatkozó utalást ma már természetesen a nyelvről adott sztálini tanítás alapján kell megítélnünk. (Szerkesztő).

¹ Žebelev, Vvedenie v archeologiju. („Bevezetés a régészetbe”) I., 98 l., Leningrád, 1923.

A régészeti anyag gyűjtése Oroszországban már a XVIII. században megkezdődött. A régészeti gyűjtemények létesítése I. Péter Kunstammer-jában és különösen a Katalin alatt létesített Ermitaž-ban indult meg. A XIX. század elején régészeti múzeumok létesültek Nikolaevben (1806-ban), Feodosiában (1811-ben), Odessában (1825-ben), Kercsben (1826-ban). A XIX. század közepén Oroszországban a régészet kilépett a gyűjtőtevékenység stádiumából. Kezdték rendszeres ásatásokat végezni és tanulmányozni az összegyűjtött anyagot. A régészet műkedvelésből tudomány lett, és szükségessé vált, hogy szervezett formát kapjon. 1859 február 2-án megalakult az Archeologičeskaja komissija (Régészeti Bizottság) — a régészeti tudomány szervezeti és tudományos központja. Energikus tevékenységet fejtettek ki a régészeti társaságok is, különösen a moszkvai, amelyet 1864-ben alapítottak.

Az Oroszországban végzett régészeti munka méreteiről és jelentőségéről fogalmat adnak a régészeti anyag és a kutatások publikációjára vonatkozó adatok. Az 1849—1853. években fényűző kiadásban jelent meg a „Drevnosti Rossijskogo gosudarstva” hat kötete, 1854-ben adták ki orosz és francia nyelven a „Drevnosti Bospora Kimmerijskogo”-t, amely a régészeti kutatások legjobb példáival együtt a világ tudományának kincsesházába került. Az Archeologičeskaja komissija 1859 és 1915 között adta ki az „Otčet”-nek 46 kötetét, 1859 és 1888 között az „Otčet”-ekhez 22 fényűző táblakötetet, 1866 és 1918 között a „Materialy po archeologii Rossii” 37 kötetét és az „Izvestija Archeologičeskoj komissii” 66 kötetét. Ezenkívül széleskörű publikáció folyt a „Zapiski Odesskogo obscestva istorii i drevnosti”-ban, az „Izvestija Oľščestva archeologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete”-ben és sok más helyen. Oroszország egyes különálló területeire vonatkozólag szintén alapvető monográfiákat és széleskörű leletpublikációkat tettek közzé. Az 1866. és 1873. években adták ki a „Drevnosti gerodotovoj Skifii”-t (5. l.) két kötetben, az 1889—1890. években pedig a „Russkie drevnosti v pamjatnikach iskusstva” c. háromkötetes munkát.

A régészeti kutatás köre magában foglalta a Kaukázust is, 1916-ig 14 kötete jelent meg a „Materialy po archeologii Kavkaza” c. monumentális kiadványnak. A Kaukázus és Transzkaukázia legrégebb kultúráinak és Kisázsia és Mezopotámia keleti kultúráival való kapcsolatainak a tanulmányozása nevelte ki a legnagyobb orosz tudósokat: M. V. Nikoljskijt, N. Ja. Marrt, I. I. Meščaninovot, K. A. Orbeljt.

A régészetnek a fejlődése kifejezésre jutott nemcsak az összegyűjtött és tanulmányozott régészeti anyag megnövekedésében, hanem magának a régészetnek, mint tudománynak a fejlődésében is. A „régiségek” tudományából igazi történeti szaktudomány lett. Ma már nehéz lenne határvonalat vonni a régészet és a történettudomány között. A régészeti emlékek interpretációja valóban történeti kutatássá vált, a régészek által kiásott anyag pedig, különösen a feliratos és az irodalmi, mind nagyobb helyet foglal el az ókor történetének tanulmányozásában. Emellett a régészet kidolgozta saját eljárásait és módszereit, amelyek segítségével tanulmányozza és megismeri a letűnt népek régi történetét, rekonstruálja nemcsak életüket és technikájukat, hanem társadalmi kapcsolataikat és ideológiájukat is.

A leghaladóbbnak a szovjet régészet mutatkozott. A marxista-leninista módszerrel felfegyverzett szovjet régészet, kiásva és tanulmányozva a távoli múlt tárgyi emlékeit, arra törekszik, hogy ezen az alapon felfedje „az ember aktív magatartását a természethez, életének közvetlen termelési folyamatát s ezzel társadalmi életviszonyainak s az ezekből fakadó szellemi képzeteknek a termelési folyamatát is”.² Ilyen módon a régészet a történeti megismerés fontos tényezőjévé lett.

A szovjet régészetnek ez a jelentősége és teljesítményei megkapták méltó értékelésüket a nyugat-európai tudományban is. Így a legtekintélyesebb angol archeológus, Gordon Childe a következőket írja: „A régészet tudományosabb és egyúttal történetibb lesz, ha nemcsak azt tudja kikutatni, hogy adott társadalmak vagy kultúrák miből keletkeztek, hanem azt is, hogy a társadalom, amelyet a tárgyi emlékek részben már jellemeznek, milyen módon fejlődött addig a pontig, ahol mi találjuk, azaz hogy milyen képződmény volt valójában. Szovjet kollégáink az utóbbi időben megmutatták, hogyan lehetséges a történetelőtti társadalmat tevékenységében és fejlődésében tanulmányozni.”³

A szovjet régészet teljesítményei, fejlődése eredményeinek közzététele, a további kutatások új tervének a kidolgozása tették szükségessé napjainkban az összszövetségi régészeti konferencia összehívását.

Az 1945 február 24-től március 1-ig Moszkvában tartott összszövetségi régészeti konferencia összegezte a szovjet régészet eredményeit (B. D. Grekov akadémikus előadása). Már a konferencia résztvevőinek a száma is tanúskodik a SZSZKU-ban folyó régészeti kutatások hatalmas lendületéről. A konferencián (nem számítva a vendégeket) 156 delegátus volt jelen, közöttük 10 akadémikus, 5 levelező tag, 1 kiváló tudományos munkás, 27 doktor, 56 jelölt. A delegátusok képviselték a SZSZKU Tudományos Akadémiáját, a szövetséges köztársaságok Tudományos Akadémiáit és akadémiai intézeteit (76 küldött), a közoktatás népbizottságait (3), az egyetemeket és a felsőbb pedagógiai oktató intézeteket (16), a SZSZKU Tudományos Akadémiájának a rendszerbe nem tartozó tudományos kutatóintézeteket (4), a központi, a vidéki és a területi múzeumokat (44 küldött). (6. l.)

A szovjet korszak alatt a régészeti intézmények hatalmas munkát végeztek. Nagy elméleti jelentősége van a SZSZKU területén a paleolitikus telepek, a legrégebb ember létezése nyomai és a legrégebb emberi kultúrák itteni keletkezése felfedezésének. A Maljta és Burety mellett (Irkutsk közelében), a Tcsik-

² Marx, A töké². Budapest 1949, 401 l., 89. jegyzet.

³ Childe, The Future of Archaeology, Man 1944. jan.—febr. sz.

tas barlangban (Uzbekisztánban) tett felfedezések megcáfolják azt a régi és nyomatékosan propagált fasiszta elméletet, hogy a kultúra első központjai bárhol fejlődhettek, csak nem a SZSZKU területén. A kostenkai-borševoi, gagarini és más paleolitikus telepek tanulmányozása a felső paleolit gazdaságának formáiról, ennek a kornak életformájáról, technikájáról és művészetéről alkotott elképzelés tekintetében sok olyan újdonságot hozott, ami a szovjet történettudományt gazdagította.

A neolitik kor tanulmányozása Oroszországban valójában csak a szovjet korszakban kezdődött meg. Egész csomó terület (Északi vidék, Karel-finn SZSZK, az Ural, a Bajkálvidék stb.) rendszeres kutatása lehetővé tette a sokféle neolitikus kultúra elhatárolását és kronológiájuk megállapítását.

Hatalmas fejlődést ért el a szovjet korban a SZSZKU területe korai fémkorának a kutatása. Fényes bronz kultúra emlékeit fedezték fel a Kaukázusban és Transzkaukáziában, Džanašie akadémikus és B. A. Kuftin Gruzia régi történetének új lapjait tárták fel. B. B. Piotrovskij Urartu történetének a kezdetét helyezi új megvilágításba.

A szkíta-szarmata régiségek tanulmányozása erősen átalakította hazánk prészláv periódusáról alkotott elképzelésünket. Nagy szerepet játszott a szibériai emlékek kutatása, amelyek egykorúak a SzSZKU déli részének szkíta-szarmata emlékeivel s típusrokonásban állnak azokkal. Szibéria szkítoid és szarmatoid kultúráinak tanulmányozása nyilvánvalóan kiszélesíti majd hazánk prészláv periódusa kultúráinak törvényszerű fejlődési szakaszairól alkotott elképzeléseinket és tisztázza majd a SZSZKU területén kifejlődött régi szláv civilizáció eredetét és kezdeti stádiumait.

A keleti szlávok eredetének problémája méltó helyet foglalt el a szovjet régészek kutatásaiban. A rendszeres ásatások és a kiásott anyag helyes magyarázata lehetővé tették a szkíták és a szlávok kultúrájának a fejlődésében mutatkozó kontinuitás megállapítását. A Tripolje-kultúra, amelyet a szovjet régészek újból vizsgálat alá vettek, megfigyelhetővé teszi a századok mélyén a Dnyeper- és a Duna-vidék hatalmas kultúráinak a keletkezését, amelyek később kiinduló pontok lettek a szkíták és a keleti szlávok kultúráinak létrejöttében.

Az összszövetségi régészeti konferencia rámutatott arra, hogy a szovjet régészet teljesítményei közé számítja a köztársasági régészeti intézmények munkáit is. A szövetséges köztársaságok, különösen Grúzia és Armenia régészei, az SZSZKU történettudományát újonnan felfedezett nagy jelentőségű emlékek egész sorával gazdagították.

Azerbajdzsán kurgánjainak és ciklopikus építményeinek tanulmányozása értékes anyaggal gazdagította a tudományt. Olbiának és Tripolje emlékeinek rendszeres kutatása (az SZSZKU Tudományos Akadémiájának Régészeti Intézete részéről) jelentékenyen előrevitte a Dnyeper- és a Pontuszvidék nagy területén a legrégibb kultúrák, köztük az antik kultúra tanulmányozását. A belsőázsiai köztársaságokban végzett ásatások itt új kultúráknak (a keljteminarinak és a tazabagjabinak) és a régi Xvārizm igen érdekes emlékeinek a felfedezéséhez vezettek. Ezek lehetővé teszik Uzbekistan, Kazachstan, Kirgizia régi történetének megvilágítását és annak megállapítását, hogy Közép-Ázsia régi lakossága és az előázsiai Kelet államai között kapcsolatok álltak fenn.

A régészeti munka nem szünetelt a Nagy Honvédő Háború korszakában sem (a farchadi és lenai expedíciók az 1943–44. években, az Armeniában és Grúziában végzett kiemelkedő ásatások). A „Rendkívüli állami (7. l.) bizottság” rendeletére a SZSZKU Tudományos Akadémiájának Anyagi Kultúra Története Intézete és az Állami Történeti Múzeum jelentős munkát végzett az elpusztult emlékek vizsgálata terén. A kutatás marxista-leninista módszerének birtokában gazdagodva és fejlődve, a szovjet régészet a történettudományt rendkívül érdekes anyaggal gazdagította és olyan kérdések sorát vetette fel, amelyeknek megoldása jelentékenyen előbbre fogja vinni egészben véve a történettudományt és elsősorban — az orosz államiságra és a SZSZKU népei régi történetére vonatkozó források tanulmányozását.

A nagy szovjet tudós, N. Ja. Marr akadémikus munkája segítségével, a szovjet régészek elvetve a nyelvfejlődés indoeurópai elméletének korlátoltságát és egyoldalúságát, közel tudtak jutni az etnogenezis problémájához, más szemszögből tudták szemlélni a régészeti emlékeket, mélyebben be tudtak hatolni történeti értelmükbe, tudtak találni köztük olyan anyagot, amely képet ad a keleti szlávokról, jóval az orosz állam keletkezése előtt. Ha a régi archeológia a „Povesti vremennych let” népének régészeti emlékeit csak a XI–XIII. századokra tudta meghatározni, ma lehetségesnek bizonyult követni azokat a VIII., sőt az V. századig.

Így a szovjet régészet előtt az a fontos és állandó feladat áll, hogy folytassa és elmélyítse azoknak az emlékeknek a kutatását, amelyek megvilágítják az orosz állam létrejöttének kevésbé tanulmányozott periódusát. Az orosz állam keletkezése történetének tanulmányozása, a normannista elmélet mindenmű visszhangjának végérvényes visszautasítása egyike hazánk története legfontosabb problémáinak. Történészeink, elsősorban B. D. Grekov akadémikusnak ebben az irányban megkezdett munkái csak a régészeti tudománnyal való szoros együttműködésben fejezhetők be eredményesen.

A régészeti kutatások terén mutatkozó kétségtelen teljesítmények mellett van azonban számos lényeges hiba is.

A legnagyobb hiba az, hogy a SZSZKU-ban folyó régészeti kutatásoknak és ásatásoknak **nincsen** egységes szempontú terve.

Egy másik szembeötlő hiba az, hogy nem folynak a szükséges mértékben munkák a nagy objektumokon, amelyeknek nagy történeti jelentőségük van (a Pontuszvidék és a Kubán szkíta kurgánjai, a régi szláv települések, Anau halma Turkmeniában, Mithridates hegye Kercsben, stb.).

A régészeti intézmények tevékenységének hiányos összehangolása következtében nem szerveznek összfűzőségi régészeti expedíciókat olyan ásatásokra, amelyek felülmúlják az egyes köztársaságok erejét. Még maguknak az ásatásokra vonatkozó kérdőíveknek a kiküldése elé is korlátokat állítottak a köztársaságok határai.

A régészek munkájából nem tűnt el a kontárság, az erők sokszor kevésbé effektív munkában forgácsolódnak szét, az ásatásokat rendszertelenül, elsietve, ötletszerűen végzik. A kiásott emlékek irodalmi feldolgozása gyengén megy. Teljesen elégtelen az emlékek megóvása és a törvénytelen ásatások elleni védelem. Végül nincs tudományos publikációja az újonnan felfedezett és a korábbi években napvilágra került igen értékes anyagoknak.

Annak a belátása, hogy ezek a hibák megértek a kiküszöbölésre, készítette a régészeket arra, hogy 1945-ben az Összfűzőségi Konferenciára összegyűljenek. A konferencia számos, e hibák megszüntetésére irányuló határozatot, főképpen pedig egy egységes tudományos régészeti központ intézményére vonatkozó határozatot fogadott el. Egy ilyen központnak a megteremtése azonban nem teszi szükségtelemmé, hogy a régészek közösségei számára a tapasztalatok kicserélésének, a munka összehangolásának, az elért eredmények elméleti megvilágításának és közlésének célját szolgáló szervezeti formákat találjunk. Egy ilyen közösségi forma lehetne régészeti társaságok létrehozása.

Azek a pusztítások, amelyeket a fasiszta barbárok okoztak régészeti emlékeinkben, a szovjet régészek erejének és figyelmének mozgósítását követelik a károk leggyorsabb helyreállítása és régészeti táraink további gazdagítása céljából.

A szovjet régészet előtt álló feladatok teljes megoldása jelentős mértékben attól fog függni, hogy milyen gyorsan igyekeznek a SZSZKU Tudományos Akadémia Elnöksége megvalósítani az összfűzőségi régészeti konferencia határozatait, amelyek a SZSZKU-ban folyó régészeti kutatások helyzetének és megszervezésének megjavítására irányulnak. A régészet fontos, önálló történeti szaktudomány lett és további fejlődése és szervezeti megerősödése elengedhetetlen feltétele a szovjet történettudomány fejlődésének.

Sztálin elvtárs a moszkvai Sztálin-kerület választói gyűlésén 1946. február 9-én tartott történeti jelentőségű beszéde rendkívüli fontosságú feladatot állított a szovjet tudomány elé. Sztálin elvtárs a következőket mondotta: „Nem kételkedem abban, hogy tudósaink, ha kellő segítséget nyújtunk nekik, nemcsak el tudják érni, hanem a legrövidebb időn belül túl is tudják szárnyalni az országunk határain kívüli tudomány teljesítményeit.” Nagy vezetőinknek ezek a lelkesítő szavai mély hatást tettek tudósainkra, fellelkesítették őket és mozgósították erejüket, megoldani a nehéz, azonban dicsőséges feladatot: a legrövidebb időn belül túlszárnyalni a külföldi tudomány teljesítményeit. Országunkban ehhez minden szükséges feltétel megvan: mindenekelőtt a marxizmus-leninizmus hatalmas elmélete, a kommunista párt ideológiai vezetése és Sztálin elvtársnak, a marxista-leninista tudomány lángeszű fejének a szovjet tudomány fejlesztésére irányuló fáradhatatlan segítsége, teremtő ideái és útmutatása.

A szovjet történészeknek és régészeknek fel kell emelni a történettudományt arra a színvonalra, amely méltó Sztálin korszakához, gazdagítaniuk kell ideológiai-technikai tartalmát, igazolniuk kell a nagy Sztálin által irányában mutatott nagyfokú bizalmat.

(Megjelent a *Vestnik Drevnej Istarii* 1946. évi 1. számában, 3–8. lapokon.)

Fordította:
Harmatta János

SZARMATA SÍROK TÁPIÓSZELÉN

A Magyar Történeti Múzeum Régészeti Tára 1947 szeptemberében folytatta Tápiószele határában a nagy szkítakori temető feltárását. 1938 óta majdnem minden esztendőben a temető újabb és újabb részeit vizsgáltuk át, és ezidőszakra 300-nál több az itt feltárt szkítakori sírok száma. Már a korábbi feltárások azt mutatták, hogy e helyen nemcsak szkítakori, hanem szarmata és Árpád-kori temető is volt. Az elmúlt év munkálatai is megerősítették az eddigi eredményeket, amennyiben az 52 szkítakori síron kívül 1 Árpád-kori és 2 szarmata sír is előkerült. Ez alkalommal csupán a két szarmata sírral szeretnék foglalkozni.

Egyéb vonatkozásaitól eltekintve az említett két sír korának megállapítása igen fontos a számunkra azért is, mivel a korábbi feltárások nagyobb részét végző Bottyán Árpád a szkíta- és szarmatakorai temető népe között kontinuitást tételez fel.¹ Tehát nem közömbös a számunkra annak eldöntése, hogy egyrészt mikorra tehető a szkítakori temető utolsó sírjainak kora, másrészt mikor kezdődik itt a szarmata temetkezés. Az első kérdésre nehéz feleletet adni addig, amíg a temető utolsó sírját is fel nem tártuk. A második kérdésre a tavaly feltárt szarmata sírok már elég pontos tájékoztatást adnak.

Ugy látszik, hogy a szarmata temető a szkítakori temetővel területileg érintkezik. A szóbanforgó két szarmata sírt a tápiószelei evangélikus egyház tulajdonát képező, félholdnyi terület ÉÉK-i végében

¹ Bottyán, A Jászság és környékének szkítakori leletei. A Jászberényi Jász Múzeum Évkönyve. 193 8—1943, 48. l

lévő halomszerű kiemelkedésen találtuk. E félholdnyi csík ÉÉNy-i szomszédságában lévő földek egy részén ma szőlő van, másrésze szőlő volt, s a tulajdonosok állítása szerint a szőlő alá forgatáskor itt is mindenütt sírokra bukkantak. Sajnos, az innen előkerült leletek legnagyobb része elkallódott, de a tápiószzelei múzeumi gyűjtőhelyre bekerült néhány tárgy azt mutatja, hogy e sírknak legalább is túlnyomó része szkítakori volt, tehát ez a területrész is szervesen hozzátartozott a szkítakori temetőhöz.

53. *sír.*² Az említett halomszerű kiemelkedés legmagasabb pontján került elő, 48 cm mélyen. A sírban hanyattfekvő, kinyújtózott helyzetű női csontvázat találtunk, amelynek irányítása DDK—ÉÉNy, fejjel DDK-nek. A csontváz hossza 135 cm. A sír mellékletei a következők: 1. A fej mellett jobbra gömbös zárt bronzkarika (XIII. t. 1. kép 4.). 2. Közvetlenül a jobb halántékesont mellett kis állat (höresög?) koponyája. 3. A fej körül elszórva néhány nagyobb, hengeres, barázdált zöld és kék üveggyöngy, legnagyobb részük összetört állapotban. 4. Ugyanitt egy emberi fog formájú, zöldes kőből, igen szépen csiszolt csüngő (XIII. t. 1. kép 1.). 5. A nyak körül gyöngysor, amely állt 37 gömbölyű karneolgyöngyből, 1 gömbölyű ametiszt gyöngyből és 1 gömbölyű kék üveggyöngyből (XIII. t. 1. kép 6.). 6. Ugyaninnen való egy korallgyöngy (XIII. t. 1. kép 2.). 7. Valószínűleg az 5. alatt említett nyakláncra volt a XIV. t. 1. kép 1. ábráján látható aranyból készült lunulaszerű csüngő is. A csüngőnek csaknem teljes kört alkotó főrése két lemezből készült. Az alsó lemez síma, a felsőnek közepe bordaszerűen kiemelkedik. A két végén kerek foglalatban kék üveggyöngyök vannak. Ezekkel szemben van a bordázott felforrasztott akasztófül, s ez alatt az alapjával a csüngő főrésszére forrasztott háromszögű rekesz, amelyből azonban az ékké kihullott. A forrasztás fölött két aranygömböcske látható. 8. A jobb mellkas közepe táján füles bronzcsüngő (XIII. t. 2. kép 7.). A fül alatt belül a csengettyű nyelvének felfüggesztésére vas hurok. 9. A csontváz alatt, az alsó bordák táján nagyobb zárt bronzkarika (XIV. t. 1. kép 4.). 10. Ugyanitt gyöngysor, amely állt a következőkből: 1 nagyobb ovális borostyán, 2 kisebb, lapos, korongalakú borostyán, 2 nagyobb fekete borostyán (?), 2 hengeres, függőlegesen bordázott kék üveg, 5 nagyobb gömbölyű zöld üveg (sárga és fehér pontberakással), 1 nagyobb gömbölyű kék üveg (fehér és zöld pontberakással) és 1 hengeres csontgyöngyből (XIII. t. 2. kép 8.). 11. A balcsuklón gyöngysor, 4 gömbölyű karneol, 2 gömbölyű ametiszt (?), 6 gömbölyű zöld üveg, 3 nagyobb gömbölyű zöld üveg (kettőn világoszöld és fehér pontberakással), 1 nagyobb gömbölyű agyaggyöngy, 1 lapos kerek borostyán, 2 kisebb hengeres zöld üveggyöngyből és 1 kis bronz csüngőből (XIV. t. 1. kép 3.). 12. A jobbcsuklón gyöngysor, 5 gömbölyű karneol, 1 gömbölyű ametiszt (?), 8 kisebb gömbölyű színes üveg és 1 hengeres pasztagyöngyből (XIV. t. 1. kép 2.). 13. A jobb térd mellett kívül, gömbös díszítésű zárt bronzkarika (XIII. t. 1. kép 5.). 14. A balkönyök alatt kívül, gömbös zárt bronzkarika (XIII. t. 1. kép 3.). 15. A ballábfel előtt kívül is palackformájú edényke, korong nélkül készült, piszkos barnaszínű (XIV. t. 1. kép 5.). 16. Ugyanott lejjebb kis hengeres bronzszelence, két füllel (XIV. t. 2. kép 1a—e). A szelence középső része egy lemezből van hengeralakúra formálva és a két vége egy aklaszeggel van összefogva. Az alja önálló kis edényke, peremesen képezett fenékrésszel, amelybe a főréssz bele van húzva és egy aklaszeggel hozzá van erősítve (XIV. t. 2. kép 1a, 1b). A szelence felső pereme kihajlik és erre volt rádolgozva a fedő, sajnos, csak töredékesen maradt meg (XIV. t. 2. kép 1b). A hengeres rész felső harmadán az ellentett oldalakon egy-egy karikafüggesztő (XIV. t. 2. kép 1b), amelyeket a szelence oldalán áthatoló sasszegek erősítenek fel (XIV. t. 2. kép 1d). A szelence alja (XIV. t. 2. kép 1e) és a hengeres rész felső fele (XIV. t. 2. kép 1a—c) poncolással díszített. A szelencében téglapiros és fehér festékszerű anyagot találtunk. 17. A bokák között apró, kerek, lapos fehéranyagú (XIII. t. 2. kép 1—6.) és többször tagolt kis pasztagyöngyök (XIII. t. 2. kép 9—12.) voltak.

55. *sír.* Az előbbtől DDNy-ra kb. 2 m távolságra felelt férfi sír, 40 cm mélyen. Koponyája hiányzott. Irányítása DDNy—ÉÉK, fejjel valószínűleg DDNy felé. Mellékletei: 1. A medence helyén vaskés (XIV. t. 2. kép 6.). 2. A medence felett ismeretlen rendeltetésű vasdarabok. 3. A sírban vaslándzsa (?) gerince, széthullott.

Az ismertetett két sír, de különösen az 53. sír időrendi helyzetének megállapítása nem ütközik különösebb nehézségekbe. A magyar Alföld szarmatakori temetőinek anyagát eléggé ismerjük ahhoz, hogy azok kronológiai helyzetét aránylag pontosan megadhatjuk. Hosszas lenne, ha itt csak röviden is ismertetnénk azokat az eredményeket, amelyeket a kor temetőinek vizsgálatakor nyertünk. Elég, ha annyit mondunk, hogy a mintegy 400 esztendő felölélő szarmatakor három periódusra tagolódik, s ezt a tagozódást a leletanyagból nyert kronológiai adatok is alátámasztják. Az I. periódus a szarmaták jazi törzsének Alföldre költözésével kezdődik (i. u. 19—20 körül), s kb. a markomann-quád háborúig tart (kb. i. u. 180.). A II. periódus a markomann-quád háborúktól Dácia feladásáig (i. u. 260—270.), a III. pedig Dáciának a rómaiak által történt kiűritésétől a hunok megjelenéséig (kb. i. u. 400) számítható. Amíg az I. és III. periódus feltétlenül új szarmata néphullámot jelent (pl. a III.-at a halmos temetőkbe temetkező roxolánok képviselik), addig a II. periódus megváltozott jellege nem tételezi fel okvetlenül egy új szarmata néphullám érkezését, talán elég magyarázatul szolgál erre a markomann-quád háborúk után a Pontus vidékkel szabadabbá vált kereskedelmi érintkezés is.

A szóbanforgó 53. sírt anyaga az I. periódusba utalja. E csoport sírjai hanyattfekvő, nyújtott helyzetű csontvázat tartalmaznak. Irányításuk a megfigyelt esetek 82.7%-ban D—É vagy É—D, a fennmaradó 17.3%-ban pedig csak éppen hogy eltér az É—D vonaltól, ahogy pl. a mi sírunk is. Az ide tartozó lelőhelyek száma 42 és a Tisza vonalának kb. Jászberénytől délre eső szakasza mentén találhatók. Lelethelyünk tehát területileg is jól beleillik az I. periódus emlékcsoportjába. Általában jellemző a szarmatakor sírjaira, hogy az edénymellékletek szinte kivétel nélkül a csontvázak lábainál vannak elhelyezve, éppen úgy, mint szóbanforgó sírunknál.

Ami magukat a mellékleteket illeti, az analógiák nagy számát sorolhatnánk fel, de ez alkalommal elégedjünk meg a legjellegzetesebbekkel. Jellemzőnek kell tekintenünk a szarmatakor síroknak gyöngymellékletekben való gazdagságát. A gömbölyű karneol-gyöngysornak nyakdíszként való alkalmazására (XIII. t. 1. kép 6.) a mi sírunkon kívül példát találunk a felsőpusztaszeri temető 17.³ és 32. sírjaiban,⁴ a nagykörűi leletben,⁵ a kiskőrös—vágóhídi

² Az 1—50., 52., 54. sírok szkítakoriak, az 51. sír árpádkori.

³ Párducz, A szarmatakor emlékei Magyarországon, I. Archaeologia Hungarica, XXV., 1941. (a továbbiakban: Szarmatakor I.), XIV. t. 7.

⁴ Szarmatakor I., XIX. t. 47.

⁵ Szarmatakor I., XXII. f. 35—66.

dülő—seregélyesi temető 7.⁶ és 18.⁷ sírjaiban, a kiskőrös—vágóhídi dülői 12. sírban,⁸ a pusztamonostori leletben,⁹ a szentes—kistőkei temető 119.¹⁰ és 144. sírjaiban.¹¹

Lapos, kerek borostyángyöngyöket (XIII. t. 2. kép 8.) ismerünk többek között a hódmezővásárhely—fehértői temető 6.¹² és a kistőkei temető 110. sírjából.¹³ Nagyobb, bordázott hengeres gyöngyök (XIII. t. 2. kép 8.) fordultak elő a fehértői 16.¹⁴ és a kistőkei 129. sírokban.¹⁵ Nagyobb gömbölyű, különböző színű pontbetétes gyöngyöket (XIII. t. 2. kép 8.) ismerünk a kistőkei temető 144.¹⁶ és 145. sírjaiból,¹⁷ továbbá a mezőberényi leletből.¹⁸ Ovális formájú gyöngyöket, igaz, hogy üvegből és nem borostyánból (XIII. t. 2. kép 8.), találtak ugyan csak a mezőberényi sírban.¹⁹ Szép számmal kerültek elő a mieinkhez hasonló korallgyöngyök is (XIII. t. 1. kép 2.). Ilyeneket ismerünk pl. a felsőpusztaszeri temető 25.²⁰ és 32. sírjaiból.²¹ De gyakoriak a többször tagolt, kisebb pasztagyöngyök is (XIII. t. 2. kép 9—12.). Elég sokat találtak ebből a típusból, pl. a felsőpusztaszeri temető 21. sírjában.²² Éppen így nem ismeretlenek az apró, kerek, lapos pasztagyöngyök sem (XIII. t. 2. kép 1—6.), amint azt többek között a felsőpusztaszeri temető 17. sírjának példányai mutatják.²³

Az I. periódushoz tartozó sírok esetében lehetett azt a megfigyelést tenni, hogy a gazdagabb női csontvázak baloldalon zárt, vastag bronzkarikára legtöbbször nagy kalcedon, üveg- és borostyángyöngyökből álló fűzér volt akasztva, s ezt valószínűleg az övre akasztva viselték. Ilyenekről tudunk a fehértői 3.²⁴ és 7.²⁵, továbbá a Kiskőrös-Csukástó—ráckúti temető 6.²⁶ és 8. sírjaiban.²⁷ Egészen bizonyos, hogy ez a szokás ismétlődik a mi sírunkban is, ahol a XIV. t. 1. kép 4. ábra bronzkarikájára volt a XIII. t. 2. kép 8. ábra gyöngyfűzére akasztva.

Nem áll magában a karneolgyöngyös nyakláncra lógó aranycsüngődísz sem (XIV. t. 1. kép 1.). Hasonlókat ismerünk Nagykörűről,²⁸ a Kiskőrös—Vágóhídi dülő—seregélyesi 7. sírből.²⁹ Mind a kettő a felforrasztott háromszögű rekesz nélkül készült. De teljesen pontos analógiát szolgál a kiskunfélegyháza—kecskeméti út mellől előkerült leletből való egyik példány,³⁰ a másik recézett díszítésű.³¹ Gömbös díszítésű zárt bronzkarikákat (XIII. t. 1. kép 3—5.) elég nagy számban ismerünk az I. periódus sírjaiból. A felsőpusztaszeri 21. sírban³² egyet, a ráckúti 8. sírban³³ kettőt találtak. Bronzesengők aránylag ritkábban fordulnak elő a korszak sírjaiban. A kecskeméti—ladánybenei leletben találjuk a legpontosabb analógiát.³⁴

Azok a temetők, amelyeket az analógiák felsorakoztatásakor említettünk, java idejükkal az i. u. I—II. század fordulójára tehetők, tehát a mi sírunk kora is körülbelül erre az időre helyezhető. Megerősíti ezt a datálást az örvényi sírlelet, amely teljes egészében is sok rokon vonást mutat sírunkkal. Megvan benne a bronzcsengő, igaz, hogy fül nélkül, az arany lunula, a gyöngyöknek mindazon típusai, amelyekkel a mi sírunkban is megismerkedtünk (karneol, bordázott, hengeres gyöngyök, lapos kerek borostyán), négy darab gömbös díszítésű zárt bronzkarika. Ezt a leletet a benne talált fibula az i. u. I—II. század fordulójára helyezi.³⁵

Vannak a tápiószzelei 53. sírban azonban olyan tárgyak is, amelyeket e kor leletei között nem látunk. Ilyen a XIII. t. 1. kép 1. ábra fogformája, szépen munkált, zöldszerű kőből készült csüngődísz. Egyelőre semmiféle hasonmását nem ismerjük. De hasonlóan érdekes a sír kis palackformájú edénye is (XIV. t. 1. kép 5.). A kor meglehetősen gazdag kerámiai formakincséből egyetlen megfelelő darabot sem tudtunk feltalálni. Ilyen palackformájú edények a tápiószzelei temető szkítakori sírjaiban gyakoriak, s nem lehetetlen, hogy egy ilyennek az utánzásáról van szó. De az is lehet, hogy szarmaták által feldúlt szkíta sírből került a jazig sírba.

Igen érdekes a XIV. t. 2. képen bemutatott bronzszelence. Egyetlen azonos korbéli sírből sem ismerünk bronzszelencét, de még érdekesebb a benne talált kétszínű festék. Már maga az is magyarázatot kíván, hogy elkülönítés nélkül miképp tartották a kétszínű festéket a kis szelencében, de még

⁶ Szarmatakor I., XXVIII. t. 8.

⁷ Szarmatakor I., XXIX. t. 52.

⁸ Szarmatakor I., XXVIII. t. 13.

⁹ Szarmatakor I., XXVIII. t. 15.

¹⁰ *Párducz*, A szarmatakor emlékei Magyarországon, II. Archaeologia Hungarica, XXVIII., 1944. (a továbbiakban: Szarmatakor II.) XI. t. 2.

¹¹ Szarmatakor II., XXIII. t. 6.

¹² *Párducz*, Szarmatakor temető Hódmezővásárhely—Fehértón. Arch. Ért. 1946—1948. VII—IX. 284. l., XLI. t. 19—20.

¹³ Szarmatakor II., VIII. t. 1—14.

¹⁴ Lásd a 12. jegyzetben, i. m. LX. t. 13.

¹⁵ Szarmatakor II., XXII. t. 9.

¹⁶ Szarmatakor II., XXIII. t. 6.

¹⁷ Szarmatakor II., XXIV. t. 3.

¹⁸ Szarmatakor II., XXV. t. 3.

¹⁹ Szarmatakor II., XXV. t. 3.

²⁰ Szarmatakor I., XVI. t. 37.

²¹ Szarmatakor I., XIX. t. 11—12.

²² Szarmatakor I., XVI. t. 36.

²³ Szarmatakor I., XIV. t. 2.

²⁴ Lásd a 12. jegyzetben, i. m., LIII. t. 1—2.

²⁵ Lásd a 12. jegyzetben, i. m., LV. t. 3—4.

²⁶ Szarmatakor I., 38. l.

²⁷ Szarmatakor I., 38. l.

²⁸ Szarmatakor I., XXII. t. 22.

²⁹ Szarmatakor I., XXVIII. t. 9.

³⁰ Szarmatakor I., XXXI. t. 61.

³¹ Szarmatakor I., XXXI. t. 57.

³² Szarmatakor I., XVI. t. 37.

³³ Szarmatakor I., XXVI. t. 3., 5.

³⁴ Szarmatakor II., LIII. t. 4.

³⁵ *Párducz*, Az örvényi jazig lelet, Folia Archaeologica, III—IV., 159—163. l., I. t. 5., I. t. 7., II. t. 6., 8—10., 14., I. t. 1—4.

nagyobb probléma, hogy mire használták. Kézenfekvő magyarázat lehetne, hogy arckikészítés céljait szolgálta. De egykorú írott feljegyzések arról is tudnak, hogy a szarmatáknál a testfestés, a tetoválás is divatban volt.³⁶ Talán ennek régészeti bizonyítékát leltük meg ez alkalommal. Maga a szelence valószínűleg provinciális területről való.

Nagy kár, hogy az 55. sírt korábban feldúlták. Egyetlen ép melléklete, a vaskés (XIV. t. 1. kép 6.) eléggé szokott forma, ismerjük pl. a felsőpusztaszeri temető 36. sírjából is³⁷. De sokat mondhatna éppen kronológiai szempontból a vaslándzsa, ha épen találtuk volna meg és formája felől a legkisebb kételkedünk sem lehetne. Ugyanis vaslándzsákat kizárólag a kor III. periódusából ismerünk. Tehát az 55. sír kora az i. u. 270–400 körüli időkre lenne tehető. Így feltételezhető lenne, hogy ezen a területen a szarmatakori település is több évszázadon keresztül fennállott. A jövő kutatásai talán erre a kérdésre is adnak majd megnyugtató feleletet.

A bevezetésben felvetett probléma, az itteni temető szkíta-szarmata kontinuitása szempontjából tehát megállapíthattunk annyit, hogy a szarmaták már az i. u. I–II. század fordulóján itt vannak. Sőt az is megállapítható volt, hogy az 53. sír edénye szkíta jellegű. Tehát az ide költöző szarmaták, ha a szkítakori néppel nem is, de annak hagyatékával feltétlenül találkoztak. Ez annál könnyebben megtörténhetett, mivel, mint láttuk, szarmatakori sírjaink vagy éppen a szkítakori temetőben vagy annak közvetlen szomszédságában vannak.

Ennek ellenére sem állíthatjuk azonban a szkíta-szarmata kontinuitást, mégpedig két okból. Mindenekelőtt, ha a kontinuitás fennállott, akkor szkíta ritusú sírban (hamvasztott vagy zsugorított csontvázas sír) is kellene találnunk jellegzetes szarmata leletanyagot, ami eddig még nem fordult elő. De másrészt Tápiószele határa is beletartozott abba a dák birodalomba (i. e. 100–i. u. 20 kb.), amelyhez az egész Alföld hozzá tartozott. Így osztozott az egész Alföld sorsában. Ha ez nem is jelenti a hódoltatott nép teljes kiirtását, mégis a szkítakori hagyatékban dák emléktárgyat is kellene találnunk. Az eddig feltárt sírok ilyen nem mutattak fel, s ez csak azzal magyarázható, hogy a dák uralom alatt itt már nem volt élet, s a szkíta- és szarmatakori között ezen a területen a település folyamatosága megszakadt. Mindenesetre meg kell várnunk a további feltárások eredményeit, hogy ebben a kérdésben a végső szót kimondhassuk.

Párducz Mihály

SARMATIAN GRAVES AT TÁPIÓSZELE

The excavation of the great cemetery of the Scythian period in the vicinity of Tápiószele was continued by the Archaeological Department of the Hungarian Historical Museum in 1947. In 1946, apart from fifty-two Scythian graves, one grave of the Árpád-period and two of the Sarmatian period were disclosed. This time we intend to deal only with the two Sarmatian graves. It seems that the cemetery of the Sarmatian period is connected territorially with that of the Scythian period. The grave-goods of grave 53 are worthy of attention.¹

This grave is assigned, according to the grave-goods, to the first period of the Sarmatian epoch and dates from the turning point of the first and second centuries A. D. The tooth-shaped pendant made of green stone (Pl. XIII. fig. 1, no. 1) has no analogy at all. The bottle-shaped small vessel (Pl. XIV. fig. 1, no. 5) is a copy from the Scythian period or it got into the Sarmatian grave from one of the destroyed grave of the Scythian period in the cemetery at Tápiószele. The bronze box (Pl. XIV. fig. 2) is very probable of provincial origin and the white and red pigment in it was used for making up the face or tattooing the body.

In connection with the cemetery of Tápiószele the problem of the Scythio-Sarmatian continuity was aroused.² From the point of view of this we can determine so much that the Sarmatian were already here on the turning point of the first and second centuries A. D. It was even determinable that the vessel in grave 53 is of Scythian type. So the Jazyges coming here undoubtedly met, if not with the people of the Scythian period themselves, but surely with their remains. In spite of this we can not confirm the Scytho-Sarmatian continuity, because of two reasons. Above all, if the continuity had existed, then we ought to find characteristic Sarmatian grave-goods in the graves of Scythian rites (cremation-graves or those with contracted skeletons), which has not so far occurred. But on the other hand the vicinity of Tápiószele belonged also to that Dacian empire to which the whole Hungarian Great Plain belonged in the time mentioned before (roughly from 70 B. C. to 20 A. D.). Thus it shared the fate of the whole Great Plain. If this does not mean the entire extirpation of the conquered people, so we ought to find Dacian relics in the remains of the Scythian period. However the existence of such finds has not been proved by the graves disclosed so far.

M. Párducz

³⁶ Budapest története I/1, 1942, 178. l., 75. jegyzet.

³⁷ Szarmatakori I., XXI. t. 6.

¹ Graves 1–50, 52, 54 belong to the Scythian period; grave 51 to the Árpád period.

PANNÓNIAI RÓMAI SÍRTÁBLÁK MITOLÓGIAI JELENETEKKEK

Mitológiai tárgyú szepulchrális ábrázolások sírtáblákon Pannóniában az i. u. I. század végén jelennek meg. Már Nagy Lajos és Paulovics István utaltak rá, hogy az idevágó motívumok főként északitáliai eredetűek és Aquileián át jutottak el Noricumba és Pannóniába.¹ Az Északitáliából érkező hatások Pannóniában alakulnak ki súlypontok. Az északitáliai hatás másik ága lényegében a Dráva-Száva mentén, Délpannónián át vezet Felső-Moesiáig, közelebbről Viminaciumig. Nyugat és Délpannóniával szemben a Duna-könyök vidékén mitológiai jeleneteket sírtáblákon a II. század közepétáján és többnyire csak alárendelt szerepben találunk.

Tárgykörünkben legjelentősebbek azok a sírtáblák, amelyeknél a mitológiai jelenet a főhelyre, az ú. n. főmezőbe kerül, tehát a sírtábla jellegét is meghatározza. Mitológiai tárgyú ábrázolások az oromzatban vagy a felirat alatti képmezőben is előfordulnak, Alsó-Pannóniában pedig a nagy, emeletes sírtáblákon az ú. n. második képmezőben vagy a felirat fölötti keskeny frizen is elhelyezkednek. Egyes mitológiai alakok az oromzatok sarokháromszögébe kerülnek.

Idetartozó emlékeink Pannóniából topográfiai sorrendben a következők:

1. *Poetovio*—*Pettau*—*Ptuj*: sírtábla; főmezőben: *Orpheus* az állatok közt; oromzatban: *Venus* és *Adonis*; oromzat sarkaiban: fáklás Amorok; felirat alatt: *Orpheus* az alvilágban; a sírtábla keskeny oldalain: bacchikus alakok. Felirat: *M(arco) o C(ai) f(ilio) dec(urioni) [c(oloniae) U(lpia) T(raianae) P(oetoviensis) II v]ir(o) i(ure) d(icundo) t ro an s e. verus*

Ptuj, Sloven. trg.

Conze, Römische Bildwerke II., 3. skk. V—VI. t.; *Schober*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien 141. sz., 67. kép és 214—215. l. (II. század első fele); *Abramić*, Führer durch *Poetovio*, 135—6. l., 147. sz., 97. kép; *Germania Romana* III², 45. l., XXVI. tábla; *Ferri*, Arte Romana sul Danubio, 155. l., 181—183. kép; *Saria*—*Hoffiller*, Antike Inschriften aus Jugoslawien, 389. sz.

2. *Poetovio* környéke: *Staršje*; sírtábla oromzatának töredéke: *Venus* és *Adonis*.

Ptuj, Várostorony.

Schober, 143. sz. (II. század); *Abramić*, 148. l., 179. sz.; *Saria*—*Hoffiller*, 177. lap.

3. *Poetovio* környéke: *Staršje*; sírtábla oromzata: *Venus* és a sebesült *Adonis*, a sarkokban: fáklás Amorok.

Graz, Múzeum.

Schober, 291. sz., 153. kép. (lh: *Altendorf*, *Flavia Solva* körzete); *Ferri*, 102. l., 101. kép. *Saria*—*Hoffiller*, 263. sz. (lh: *Staršje*, Ptuj környéke).

4. *Poetovio*: ismeretlen lelőhely; sírtábla oromzata: *Amor* és *Psyche*; egyik sarokban: női fej (*Luna* vagy *Hora*?).

Ptuj, Múzeum.

Schober, 292. sz., 154. kép; *Abramić*, 48. l., 9. sz; *Ferri*, 172. l., 180. kép. *Saria*—*Hoffiller*, 431. sz.

5. *Poetovio*: ismeretlen lelőhely; sírtábla oromzata: farkas az ikrekkel.

Ptuj, Múzeum.

Schober, 293. sz., 154. kép; *Abramić*, Jb. f. Altertumskunde II., Beibl. 38—39. l. 3. kép; *Abramić*, 48 l.,

8. sz.; *Ferri*, 172. lap, 180. kép; *Saria*—*Hoffiller*, 430. sz.

6. *Poetovio*—*Ptuj*: sírtábla alsó töredéke; felirat alatt: farkas az ikrekkel.

Felirat: *h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*.

Ptuj, Múzeum.

Saria—*Hoffiller*, 415. sz.

7. *Poetovio*—*Ptuj*: *M. Ulpius Cutio* sírtáblája; oromzat sarkaiban: fáklás Amorok, felirat alatt: füzért tartó Amorok.*

Felirat: *D(is) M(anibus) M(arcus) Ulp(ius) M(arci) f(ilius) Cutio v(ivus) f(ecit) sibi et Medulliae Materiae con(iugi) Medulliae Respectae fil(iae) l(ocus) s(epulturae) in f(ronte) p(edes) XX in ag(ro) p(edes) XX.*

Ptuj, Múzeum.

Schober, 238. sz., 124. kép (II. század eleje); *Abramić*, 149. l., 181. kép; *Saria*—*Hoffiller*, 406. sz.

8. *Savaria*—*Szombathely*: *C. Sempronius Marcellus* sírtáblája; főmezőben: ú. n. *Tyro* és *Kretheus*.

Felirat: *D(is) M(anibus) C(aius) Sempronius [. . . f(ilius)] Cl(audia) Marcellus . . .] an(norum) v(ivus) f(ecit) sibi et] Mar[cellae]*

Szombathely, Múzeum. (XV. t. 1. kép.)

Robert, *Hermes*, 51, 1916, 298 skk; *Schober*, 139. sz., 65. kép (i. u. 100 körül); *Ferri*, 167. l., 172—173. kép; *Paulovics*, *Lapidarium Savariense*, 24. lap.

9. *Savaria* környéke: *Kiskajd*; sírtábla felső töredéke; főmezőben *Herakles* és *Alkestis*; oromzatban: *Selene* és *Endymion*; orom sarkában: fáklás Amorok.

Felirat: *D(is) M(anibus) Optamus cuncti sit tibi terra levis*

Szombathely, Múzeum. (XVI. t. 1. kép.)

Paulovics, 25. lap.

10. *Savaria* környéke: *Ják*; sírtábla felső töredéke; főmezőben: *Iphigenia* menekülése; orom sarkában: alvó Amorok.

Szombathely, Múzeum. (XVI. t. 2. kép.)

Paulovics, 30—31. lap.

11. *Savaria* környéke: Felsőráks; *Quartus* sírtáblája; felirat alatt: farkas az ikrekkel.

Felirat: *Quarto Adnati f(ilio) an(norum) LXXX et Catullae Coi f(iliae) con(iugi) an(norum) LX Uppu liberta f(aciendum) c(uravit)*

Szombathely, Múzeum (XVII. t. 2. kép.)

Lipp, A római szobrászat emlékei Vas megyében, I., 34. lap, 19. kép; *CIL* III 10.895; *Schober*, 88. sz. (II. század); *Paulovics*, 25—26.

¹ Nagy L., Budapest története I/2, 604; *Paulovics*, *Lapidarium Savariense*, 24. — A pannóniai relieves sír-emlékek vallástörténeti értelmezését (általános értékelésben) Szilágyi J. György kartáristól várjuk (Szerk.).

* A virágfüzért cipelő Amorok nem váltak-e teljesen díszítő elemekké, elveszítve mitológiai vonatkozását? (Szerk.)

12. *Savaria* környéke: Szalonak; *L. Torius Quintus* sírtáblája; felirat alatt: farkas az ikrekkel.
Felirat: *L(ucio) Torio Quinto ann(or)um LXX Flavia Valentina v(iva) f(ecit) sibi et con(iugi)*.
CIL III 4212; Schober, 225. sz. (II. század). Szalonak
13. *Savaria* — Szombathely: *Aurelia Iustina* sírtáblája; felirat alatt: füzért tartó Amorok.
Felirat: *[bon]ae memori[ae] Aureliae Iustinae ann(or)um XL coniugi carissimae Aurelius Gaianus et Caius et Iustinus fili matri pientissim(ae) v(i)v(i) f(ecerunt). D(is) M(anibus)* Szombathely. Múzeum.
CIL III 4197; Schober, 87. sz., 36. kép (II. század vége).
14. *Scarabantia* — Sopron: *C. Sextilius Senecio* sírtáblája; felirat alatt: füzért tartó Amorok.
Felirat: *C(aius) Sextilius Senecio dec(ur)io Scarabantiae ann(or)um XXV Sextilia Prima an(nor)um XXX Sextilia Vera an(nor)um XVI Kania T(iti) lib(erta) Urbana ann(or)um LX h(ic) s(iti) s(unt) Sex(tus) Sextilius Sex(ti) f(ilius) Lem(onia) Nepos filis et uxor et sibi v(irus) f(ecit)* Sopron. Múzeum.
Bella, A. É., 1911, 274—5.; Schober, 140. sz., 66. kép (I. század vége); Magyar Művészet 1928, 569.
15. *Scarabantia* környéke: Hegykő; sírtábla töredéke; felirat alatt: *Medea* és a sárkány.
Felirat: kiadatlan. Sopron. Múzeum. (XVIII. t. 2. kép — XIX. t. 1. kép.)
Bella, A. É. 1911, 368; Schober, 174 és 206; Erdélyi, Ant. Hung. 3, 1949, 83.
16. *Scarabantia* környéke: Borbolya — Walbersdorf; *Tiberius Iulius Rufus* sírtáblája; oromzat és képmező közti frizen: tritonok.
Felirat: *Ti(berius) Iulius Rufus milit(avit) ala Scub(ulorum) stip(endiorum) L vixit an(nos) XXCI h(ic) s(itus) e(st) Iulia Ti(berii) f(ilia) Ruffijlla v(iva) f(ecit) sibi et patri* Sopron. Múzeum.
Hoffmann, Ö. J. XII., 226. lap, 141. kép; Schober, 191. sz., 99. kép (I. század első fele).
17. *Nezsider* — *Neusiedl am See*: *Publius Aelius* sírtáblája; főmezőben: *Herakles* az alvilágban; felirat alatt *Perseus* és a sárkány?
Felirat: *D(is) M(anibus) P(ublio) Aelio ann(or)um XXVI et Aeliae..... an(nor)um paren-tibus dulcis(simis) et P(ublio) Ae(lio) Secundo filio suo P(ublius) Ael(ius) Severus M(arci) fi(lia) Sc[.....] fa[ci]undum [c(uravit)]* Magyaróvár. Múzeum. (XVII. t. 1. kép.)
Schober, 103. sz. (II. század közepe); Kubitschek, Römerfunde in Eisenstadt, 88. lap, 67. kép.
18. *Carnuntum* — *Deutschaltenburg*: *C. Lucretius Suadulus* sírtáblája; oromzatban: *scylla*.
Felirat: *C(aius) Lucretius C(ai) f(ilius) Volt(inia) Saudullus Alba (Augusta) mil(es) leg(ionis) XIII g(eminae) M(artiae) V(icticis) an(nor)um XL stip(endiorum) XIX h(ic) s(itus) e(st) t(itulum) f(ieri) i(ussit) h(eres) f(aciendum) c(uravit)* Carnuntum. Múzeum.
Schober, 62. sz., 28. kép (i. u. 69/70).
- *
19. *Vinica*: *Firmia Scarbantina* sírtáblája; felirat alatt: füzért tartó Amorok.
Felirat: *Firmia L(uci) f(ilia) Scarbantina ann(or)um XXXV h(ic) s(ita) e(st) Q(uintus) Caesernius Iustus fil(ius) h(eres) f(aciendum) c(uravit)* Vinica.
CIL III 4201; Schober, 56. sz. (I. század); Saria — Hoffiller, 450. sz.
20. *Vinica* környéke: Zelendvor-kastély; *Macedo* sírtáblája; felirat alatt füzért tartó Amorok.
Felirat: *Macedo Suri f(ilius) v(irus) f(ecit) sibi et Antoniae M(arci) f(iliae) Viaticae coniugi pientissimae an(nor)um L* Zelendvor-kastély.
CIL III 4205; Saria — Hoffiller, 451. sz.
21. *Csáktornya* — *Čakovac*: *Publius Antonius Favoris* sírtáblája; oromzatban: farkas az ikrekkel.
Felirat: *P(ublius) Antonius Cla(udia) Favoris L(ucii) f(ilius) ann(or)um XXV Claudia T(iti) f(ilia) Dacumena ann(or)um XXXXV Faventina (h)eres faciendum cura(vit)* Varaždin. Múzeum.
CIL III 4116; Schober, 226. sz. (100 körül); Saria — Hoffiller, 457. sz.
22. *Bjelovar*: sírtábla felső töredéke; főmezőben: *Medea* és *Jazon* menekülése. *Bjelovar*. (XVI. t. 3. kép.)
Brunšmid, Vjestnik, Zagreb, N. S. V. 1901, 126. lap, 88. kép; Erdélyi, Ant. Hung. 3, 1949, 84.
23. *Bastaji*: *Flavius Valerius* sírtáblája; felirat alatt: farkas az ikrekkel.
Felirat: *Fl(avio) Val(erio) mil(iti) coh(ortis) ... pretor(iae) ... et Val(erio) Dign... vct(erano ?) Adatili[a] A?... nia mater fil(iis) pientissimis fec(it)* Zagreb. Múzeum.
CIL III 4001 — 10 865; Saria — Hoffiller, 588. sz.
24. *Sopianae* — Pécs: sírtábla alsó töredéke; felirat alatt: farkas az ikrekkel.
Felirat: *.... an(n)os XXV Ulp(ia) Pat(erculus) v(ixit) an(nis) XI P(?) Ulp(ia) Ruca mater fili(i)s dul(cissi-mis) eres eorum* Budapest. Nemzeti Múzeum. (XVIII. t. 1. kép.)
CIL III 3311 — 10 292. Rómer — Desjardins, A. M. N. Múzeum feliratos emlékei, 389. sz.
25. *Sopianae* környéke: Boda; sírtábla alsó töredéke: farkas az ikrekkel. Pécs. Múzeum.
Lt. sz.: 1278.
- *
26. Ismeretlen lelőhely: *Tiberius Iulius Facundus* sírtáblája; felirat alatt: delfinen lovagló *Amor*.
Felirat: *Tib(erius) Iul(ius) Facundus an(nor)um LXXX h(ic) s(itus) e(st) Ant(onia) Octavia an(nor)um p(atri) f(ilia) p(osuit)* Budapest. Nemzeti Múzeum.
CIL III 3691; Hampel, A Nemzeti Múzeum legrégibb sírtáblái, 22. sz., 18. tábla; Schober, 227. sz., 116. kép (I. század első fele); Ferri, 225. lap, 262. kép; Oroszlán, 51. lap; Nagy Lajos, A. É. 1944—45, 128—129. lap, LVII. t. I.
27. *Zalalövő*: sírtábla töredéke; oromzatban: farkas az ikrekkel. Zalalövő.
Radnóti, A. É. 77, 1950, 59.
28. *Zalatér* vagy *Zalavár*: *C. Iulius Severinus* sírtáblája; főmezőben: *Marsyas* bűnhődése.

Felirat: *C(aius) Iulius Severinus vet(eranus) leg(ionis) I adiut(ricis) vic(us), fecit sibi et Straboniae Victori-
nae coniugi pientissimae annor(um) XXXX et C(aio) Ulpio Licinio amico optimo.*

Győr. Múzeum. (XV. t. 2. kép.)

CIL III 4148, a szövegben: in templo arcis Zalavariensis, a regiszterben: Zalabér (non Zalavár); Schober, 138. sz., 64. kép. (100 körül); Barkóczi, Brigetio, Diss. Pann. II. 22., LXV. tábla 3.

*

29. Brigetio környéke: Tata; Valerius Saturninus sírtáblája; oromzatban: Venus és Adonis; a portréfülke fölötti ekkelyekben: delfint tartó Amorok.

Felirat: *D(is) M(anibus) Val(erio) Saturnino vet(erano) ex dup(licario) alae I Ulp(iae) cont(ariorum) qui vixit an(nos) L et Val(erio) Sabino mil(iti) leg(ionis) I ad(iutricis) stip(endiorum) III vixit an(nos) XXV filio Cass(ia) Digna marito et filio f(aciendum) c(uravit)*

Tata. Park.

CIL III 4278; Schober, 192. sz., 100. kép (II–III. század); Barkóczi, X. tábla 1.

30. Brigetio környéke: Környe; sírtábla felső töredéke; oromzatban: fekvő nőalak töredéke.

Budapest. Nemzeti Múzeum.

Hampel, A. É. 1907, 314. lap, 28. kép.

31. Solva — Esztergom: sírtábla oromzattöredéke; oromzatban: Herakles és a szarvas; oromzat alatti frizen: fűzért tartó Amorok.

Esztergom. Múzeum. (XX. t. 2. kép.)

Paulovics, A. É. 1936, 9. lap, 6. kép.

32. Aquincum környéke: Dunabogdány; sírtábla töredéke; második képmezőben: táncoló maenas.

Budapest. Nemzeti Múzeum. (XIX. t. 3. kép.)

Paulovics, A. É. 1936, 23. lap, 19. kép.

33. Aquincum környéke: Szentendre; T. Flavius Felicio sírtáblája; felirat fölötti frizen: Actaeon bűnhődése.

Felirat: *D(is) M(anibus) T(itus) Fl(avius) Felicio aug(ustalis) col(oniae) Aquinci vivos sibi et Flaviae Secundinae quond(am) conlibertae et uxori quae vixit an(nos) LV et T(ito) Fl(avio) Felicissimo quond(am) filio naturali qui vix(it) ann(os) XXIII et T(ito) Fl(avio) Ingenuo fil(io) legitimo et T(ito) Fl(avio) Felici fil(io) naturali et Flaviae Feliculae filiae naturali et Flaviae Felicissimae nepti vivis T(itus) Fl(avius) Felicio s(upra) s(criptis) et sibi f(aciendum) c(uravit)*

Szentendre. (XX. t. 1. kép.)

Nagy L., A. É. 1937, 94. lap, 54–55. kép; Budapest története I. 2, 604.

34. Aquincum — Óbuda: sírtábla; felirat alatt: szatir pedummal.

Felirat: kiadatlan.

Aquincum. Múzeum.

Kuzsinszky, Aquincum, Ausgrabungen und Funde, 194. lap, 341. szám. Nagy L., Budapest története I/2, 605.

35. Aquincum: — Budapest, Mátyástemplom: sírtábla felső töredéke; képmezőben: Dionysos.

Aquincum. Múzeum.

Kuzsinszky, Bud. Rég. XII., 10. lap, 35. kép, Paulovics, A. É. 1936, 32; Nagy T., Budapest története I/2, 416. lap, LXI. t. 1.

36. Aquincum — Budapest, Március 15-tér: sírtábla oromzat-töredéke; szárnyas genius mellképe.

Aquincum. Múzeum.

Kuzsinszky, Bud. Rég. VII., 54. lap, 53. sz.; Nagy L., Bp. tört. 604. és 751. lap, CXXVII. t. 2.

37. Aquincum környéke: Albertfalva; sírtábla oromzata: scylla.

Albertfalva. (XX. t. 3. kép.)

Kuzsinszky, Múzeumi és Könyvtári Értesítő II., 1908, 96. lap, 32. kép; Oroszlán, Mithológiai és szimbolikus képtípusok, 50.

38. Kajászszentpéter: sírtábla felső töredéke; főmezőben: Lionysos és Ariadne.

Budapest. Nemzeti Múzeum. (XIX. t. 2. kép.)

Paulovics, A. É. 1936, 29. lap, 25. kép.

39. Vetus Salina — Adony: sírtábla felső töredéke; oromzatban: Venus és Adonis.

Székesfehérvár. Múzeum. (XXI. t. 2. kép.)

Székesfehérvári Szemle 1932, 34.

40. Intercisa — Dunapentele: Marcus Antonius Censorinus sírtáblája; második képmezőben: fűzért tartó Amorok.

Felirat: *D(is) M(anibus) M(arcus) Antonius Censorinus domo Apamia an(norum) LXXX et M(arcus) Antonius Optatus nepos ei[us] an(norum) VII h(ic) s(iti) s(unt) [e]t Ulp[ae] Zosimian(ae) vivae coniugi ei[us] M(arcus) Antonius Ma[r]cianus parenti[bus] et filio co[rum] f(aciendum) c(uravit)*

Budapest. Nemzeti Múzeum.

Mahler, A. É. 1910, 249–250.

41. Székesfehérvár: sírtábla töredéke; második képmezőben: Iphigenia menekülése. Székesfehérvár. Múzeum. Arch.-ep. Mitt. 1877, 165; Schober, 173 és 205. lap; Miltner, Mitt. d. Ver. klass. Phil. in Wien 1930, 61. lap, I. tábla; Székesfehérvári Szemle 1932, 51.

42. Székesfehérvár: sírtábla oromzat-töredéke: Venus és Adonis; sarkokban: Amorok.

Székesfehérvár. Múzeum. (XXI. t. 1. kép.)

Magyar Művészet 1930, 395; Marosi, Székesfehérvári Szemle 1939, 32; Nagy L., A. É. 1944–45, 124. lap, LII. t. 1.

43. Székesfehérvár: sírtábla felső töredéke; oromzatban: Kybele és Attis(?).

Székesfehérvár. Múzeum. (XXI. t. 3. kép.)

Magyar Művészet 1930, 394.

Az emlékek topográfiai rendben való felsorolásánál nem lehattunk ugyan figyelemmel azok időrendjére, — bizonyos korbelt és tárgyi összefüggések azonban már így is megmutatkoznak közöttük. Nem bolygattuk a felsorolásban az ábrázolások esetleg problematikus meghatározását; ezekre a kérdésekre az alábbi, részletesebb tárgyalásnál térünk ki. Ugyanide illesztjük be a szomszédos provinciák anyagából az idekívánczó rokon emlékeket.

Mint már utaltunk rá, mitológiai jelenetek ábrázolása Pannóniában sírtáblákon itáliai, közelebbről északitáliai befolyásra vezethető vissza. Itáliai síroltárokról ismerünk olyan motívumokat, amelyeket Pannóniában, ill. a szomszédos provinciákban is átvésznek. Gyakori síroltárokon a farkas az ikrekkel,

vagy a füzért tartó Amorok, akik másutt négyesfogatot hajtanak, vagy delfinen lovagolnak.² Elszigetelt *Amor* és *Psyche* ábrázolása.³ Többször előfordul síroltárokon *Proserpina* elrablása.⁴ Egy római síroltáron és egy északitaliai oromzatos urnán *Dionysos* és *Ariadne*, más római síroltárokon dionysikus menet van ábrázolva.⁵ Kedveltek a tritonok és a tengeri lovon vagy kentauron lovagló nereidák.⁶ Előfordul többek között *Leto* menekülése, a fürdőző *Aphrodite*, *Hermes*, *Oedipus* és a *sphinx*, egy turini oltáron pedig a menekülő *Aeneas* ábrázolása.⁷

Legkorábbi emlékeink közé tartozik *C. Sempronius Marcellus* síremléke Szombathelyről, i. u. 100 körüli időből. (8. sz. XV. t. 1. kép).⁸ Jellemző rá a jó kivitel és a helyes arányok, a többalakos, térben elrendezett kompozíció, a gazdag, de nem túlterhelt tektonikus felépítés. A főmezőben ábrázolt jelenet eddig még nem fejtették meg kielégítően. A megoldást először Robert C. kísérelte meg, aki a *Kretheus* és *Tyro* monda egy eddig irodalmilag ismeretlen változatának szobrászi ábrázolását vélte benne fölismerni. Meghatározását maga az eszmét adó Schober A. sem találta teljesen megnyugtatónak, anélkül, hogy újabb megoldást javasolt volna. Kompozicionális tekintetben egy etruszk urnával való rokonságra hívja fel a figyelmet⁹, amelyen *Theseus Ariadne* kezét kéri meg, azzal a megjegyzéssel azonban, hogy itt a jellegzetes attributum-ok, *Minotaurus* levágott feje és *Theseus* lagobolonja hiányzik. Ebben a megjegyzésben azonban már utalás történik rá, hogy a jelenetben inkább rábeszélés, mint számonkérés fejeződik ki. Paulovics István új értelmezést adott a domborműnek: a *Theseus* által először még hajadonként elrabolt Helenát fivére, a Dioskurok, Athenből hazaviszik. A háttérben az ifjak lovai, valamint *Helena* özveje, *Aithra* látható. Tekintetbe kell azonban venni, hogy a Dioskurok az attikai *Aphidna* várát, ahol *Theseus* Helenát ösztöti, nehéz harcok után veszik be, s a harc során az egyik Dioskur meg is sebesül¹⁰. *Sempronius* sírkövén viszont a két férfi teljesen fegyvertelen, s a mellettük álló nőalak felé mindkettő kéréllő mozdulattal nyújtja a kezében tartott tárgyat: az egyik valószínűleg gyűrűt, a másik kis koszorút vagy, mint Schober is megjegyzi, inkább nyakláncot.

Éppen a nyaklánc szereplése nyomán merülhet fel az a gondolat, vajjon nem *Eriphyle* megvesztegetésének egy eddig ismeretlen ábrázolását őrizte-e meg a szombathelyi sírtábla. A mondának ebből a szempontból lényeges vonásai a következők: *Polyneikes*, *Oedipus* fia, akit fivére, *Eteokles*, előzőtt Thebából *Adrastos* király udvarába kerül, ahol a király hozzáadja egyik lányát és megígéri, hogy visszavezérli Thebába. Hadjáratot szerveznek, amelyhez meg akarják nyerni *Amphiaraos* t, a nagyhírű látnokot és hőst, *Adrastos* sógorát is. *Amphiaraos* azonban vonakodik résztvenni a vállalkozásban, mert előre látja annak szerencsétlen végét és saját pusztulását is. Volt azonban *Amphiaraos* és *Adrastos* között egy megállapodás, hogy ha kettejük között viszály ütne ki, akkor *Eriphyle*, *Adrastos* nővére, illetőleg *Amphiaraos* felesége dönti el köztük a vitát. Ezért *Polyneikes* *Eriphylé*hez fordul, akit *Harmonia* vészthozó nyakláncával veszteget meg, hogy férjét a hadjárat résztvevői közé kényszerítse. *Eriphyle* férje tilalma ellenére elfogadja az ajándékot. *Amphiaraos* elindul végzetes útjára, de előbb megígérteti fiaival, hogy halálát megbosszúlják anyjukon.¹¹ Azt a jelenetet, amikor *Polyneikes* átnyújtja *Eriphylének* a nyakláncot és rábeszéli férje elárulására, eddig csak egy i. e. V. századi vázakepről ismerjük Leccéből; a képen *Polyneikes* csupa figyelem és feszültség, *Eriphyle* csupa ingadozás, vágyódás az ékszer után, de még igyekszik elfordulni a csábítótól.¹²

Meglehet, hogy végső fokon egy hasonló tárgyú, eddig másutt még fel nem bukkant, mellékszereplőkkel kibővített, epikus hangulatúvá átfogalmazott festői mintakép után dolgozott *C. Sempronius Marcellus* sírtáblájának a mestere is. A középpontban, a padon, hanyag tartással, lábain átvetett köpenyvel ül talán maga a király, *Adrastos*, aki nővére felé fordulva, bizalmasan átkarolja s egy gyűrűt tart felé. A másik ifjú válláról aláhulló hosszú köpenyben a padnak támaszkodik s a nyakéket nyújtja *Eriphyle* felé, aki a pad másik oldalán, lazán magára vetett köpenyben áll s még határozatlanul, szinte közömbösen gondolataiba merülve tekint le az ajándékokra. Mindkét féfi tartásán meglátszik, hogy az asszonyt rá akarják valamire beszélni. Balról a két paripa talán már a harci készülődésre, a harcra utal.

² Farkas az ikrekkel: *Altmann*, Die röm. Grabaltäre d. Kaiserzeit 2, 4. sz., 40–41. kép (Roma, Via Appia, Volusiusok columbariuma); 43. sz., 68. kép (Vatikán); 65. sz., 78. kép (Roma, Pal. Corsini); 32, 48.80, 82, 115. sz. *Barocelli*, Il R. Museo di Antichità di Torino, 24. lap, 46. tábla (Turin). — Füzért tartó Amorok: *Altmann*, 149. sz., 109. kép (Nápoly, múzeum); 210. sz., 135/a kép (Vatikán); 211. sz., 136. kép (Róma, Therma-Múzeum); 215. sz., 137. kép (Vatikán); 212, 213, 214. sz. — *Amor* négyesfogaton: *Reinach*, Répertoire de Reliefs Grecs et Romains II., 471, 6 (London, Brit. Mus.). — Delfinen lovagló *Amor*: *Reinach*, II., 491, 2 (London, Brit. Mus.).

³ *Altmann*, 260. sz. (eltűnt). — Szilágyi J. György nyelven utal arra hozzászólásában, hogy csak akkor „elszigetelt” az *Amor*–*Psyche* ábrázolása, ha a kőkoporsórelieftől eltekintünk; de a mintakönyv azonos (Szerkesztő).

⁴ *Altmann*, 96. sz., 87. kép (Perugia, Museo Civico); 195. sz., 129. kép (Roma, Museo Kircheriano); 194, 198, 199. sz.; *Reinach*, II., 474, 2 (London, Brit. Mus.).

⁵ *Dionysos* és *Ariadne*: *Altmann*, 203. kép; *Reinach*, II., 364, 1 (Vatikán); *Altmann*, 204. kép (Louvre); 209. sz., 134. kép; Ö. J. 291. lap, II–III. tábla (Bécs, Művészettört. Múzeum); bacchikus menet: *Altmann*, 118. sz. (Velence, Museo Naniano); 201. sz., 130. kép (Roma, Pal. Barberini); 167, 181. sz.

⁶ *Altmann*, 43. sz., 68. kép (Vatikán); 44. sz., 69. kép (Roma, Therma-Múzeum); 77. sz., 82. kép (Louvre); 90, 92. sz.; *Reinach*, II., 491, 2 (London, Brit. Mus.).

⁷ *Leto* menekülése: *Altmann*, 46. sz., 70. kép (Vatikán); fürdőző *Aphrodite*: *Altmann*, 203. sz., 131. kép és *Reinach*, II., 460, 2 (London, Brit. Mus.); *Hermes* kecskével: *Altmann*, 10. sz., 47. kép (Roma, Lateran); *Oedipus* és a *sphinx*: *Altmann*, 90. sz. (eltűnt); menekülő *Aeneas*: *Dütschle*, Antike Bildwerke in Oberitalien IV., 48. sz.; *Oroszlán*, Mitológiai és szimbolikus képtípusok, 36; *Barocelli*, 23. lap, 45. tábla (Turin). — A síroltárok mitológiai tárgyú ábrázolásairól összefoglalóan v. ö. *Altmann*, 223 skk, 256 sk, 267–284.

⁸ A vonatkozó irodalmat ld. a topográfiai felsorolás megfelelő száma alatt.

⁹ *Brunn*, Urne etrusche II., 32. t. 4.

¹⁰ *Roscher*, Mythologisches Lexikon I. 1., 1161–2.

¹¹ *Roscher*, I. 1., 1336–7; III. 2, 2667 skk.

¹² *Pfuhl*, Malerei u. Zeichnung d. Griechen II., 513. 1., 552. §; *Buschor*, Griechische Vasenmalerei, 2 142. kép.

C. *Sempronius Marcellus* sírtábláját Schober i. u. 100 körüli időre teszi, Paulovics pedig az I. század végére datálja. Fölépítésében, jó kivitelében, mitológiai tárgyú motívumok felhasználásában rokonságokat mutat vele M. *Valerius Speratus* korban vele megegyező sírtáblája a felsőmoesia Viminaciumból (Kosztolác).¹³ Mindkettő bizonyossága annak az Aquilejából kiinduló, északitáliai befolyásnak, amely ekkor a Dunavidék egymástól nagy távolságra eső pontjain egy időben jelentkezik. A képművészetben *Proserpina* elrablását látjuk *Athena* jelenlétében; a *Hermes* vezette kétfogatú kocsiiban a védekező Proserpinát az előrelendülő *Poseidon* tartja. Oly motívum ez, amelyet jól ismerünk itáliai síroktárolókról is.¹⁴ Az oszlopokkal közrefogott felirat alatt, az alsó képművészetben *Europa* elrablását, egy római domborműveken ritkábban szereplő ábrázolást, faragták ki, a lovaikat kantáron vezető Dioskurokkal közrefogva. A bika hátán tovavágtató *Europa* alakjához legközelebb áll a lateráni múzeum domborműve¹⁵, míg a Dioskurok jelenlétét ebben a kapcsolatban talán az magyarázza, hogy *Europa* lényében a holdistennővel (*Diana*, *Astarte*) való azonosítás nyomai is felfedezhetők.¹⁶

Feliratának jellege szerint ugyancsak a legkorábbi, 100 körüli időre datálható C. *Iulius Severinus* sírtáblája Győrött, amely a *Corpus inscr.* szerint Zalaváron, ill. a regiszter adata szerint Zalabéren, tehát a provincia belsejében került elő (28. sz. XV. t. 2. kép).¹⁷ Ezt az adatot támasztja alá az a rokonság, amely sírtáblánkat Q. *Capitonus Potens* (*Flavia Solva* körzetéből való) síremlékéhez fűzi;¹⁸ ez a győri tábla esetében is a poetovioi, esetleg a flavia-solvai kőfaragó-iskola kisugárzására, ill. esetleges importjára enged következtetni. Jellemző mindkét emléknél a képes, ill. a feliratos mező keretezésének hiánya és a feliratos rész besüllyesztése, ami bizonyos síroktárszerű jelleget ad a sírtáblának. Oromzat vagy nem volt, vagy külön darabból készült. C. *Iulius Severinus* sírtábláján a főmezőben kifaragott, *Marsyas* megbüntetését ábrázoló jelenetről Schober mutatta ki, hogy az két különböző mintaképre vezethető vissza. A jobboldali jelenetnek, ahol *Olympos* lobogó köpenyben, heves mozdulattal, térdelve könyörög messzere életéért a trónoló *Apollo* előtt, festői mintaképe egy herculeumi falfestményen maradt meg,¹⁹ tehát megint közvetlenül Itália felé mutat. A baloldali jelenet, amely a fán függő Marsyas és az előtte, neki háttal térdelő, kését élesítő szkitát ábrázolja, egy alexandriai éremkép szerint végső fokon alexandriai összefüggésekről tanuskodik.²⁰ A képtípus a provinciába azonban valószínűleg itáliai közvetítéssel jutott el.

Tárgyalt emlékanyagunkban kiemelkedő jelentőségű a közel 5 méter magas, ú. n. Pranger, másnéven *Orpheus*-emlék Poetovioban (1. sz.). A szabadban felállított, erősen rongált emlék feliratából ma már csak az vehető ki, hogy a sírtábla *Poetovio* egy *Marcus . . Cai filius* nevű decurio-ja számára készült; a másik kivehető név, *Verus*, valószínűleg az állító és örökös neve. Schober az emléket a II. század első felére, Abramić általában a II. századra datálja. A felfokozott méretek, a díszítőelemek halmozása és a feliratot lezáró csavart ornamentális motívum alkalmazása folytán aligha datálható a II. század közepénél korábbi időre.

A sírtáblán kifaragott mitológiai jelenetekkel Conzetól kezdve Schober, Abramić és Saria bőven foglalkoztak. Itt tehát csak röviden jelezzük az ábrázolások tárgyát és a rájuk vonatkozó eredményeket.

A főmezőben két pikkelyes oszlop között barlangszerű térben ül középen *Orpheus*, a lantjátékával megbabonázott állatok között. Jobbról felismerhetők: bika, szarvas, fekvő oroszlán, elefánt, róka; balról: teve, bárány, vadkan; a sziklás hajlatban fenn: majom, kakas, galamb, kígyó, liba (Abramić után). A felirat alatt kifaragott dombormű csaknem teljesen elpusztult. Néhány jellegzetes maradvány alapján a tárgyat mégis megállapították: *Orpheus* az alvilágban *Pluto* és *Proserpina* előtt, lantot tartva, könyörög Eurydikéért, *Hermes* jelenlétében. Balról egy ruhás alak maradványa, *Eurydike* lehet, akit talán *Herakles* vezet. A jelenetet szegélyező két oldalsó fülkében Attisok láthatók. Az emlék felső lezárását ugyancsak a Kybele-kultusszal összeköttetésben álló két fekvő oroszlán alkotja, szakállas maszk két oldalán. A háromszögű oromzatot határoló sarkokban fáklás Amorok repülnek, a tympanonban pedig egy különbözőképpen magyarázott jelenet látható: a földön elnyúlva fekvő férfialak előtt hátsónézetben ábrázolt, ruhátlan ülő női alak, akinek lábait köpeny fedi. Az emlék keskeny oldalain, egymásfelé sorakozó fülkékben táncoló, ruhátlan férfi, ill. féligruhás női, bacchikus körből vett alakok vannak, fölemelt kezükben csörgődobbal.

Conze szerint az ábrázolásokban az orphikus tanokkal vegyült thrákiai Dionysos-kultusz és a vele rokon Kybele-kultusz egyesítését kell látni. Ebbe a körbe valamennyi díszítőmotívumot bele tudta illeszteni, az oromzat ábrázolását kivéve. Schober ennek is megkísérli a fenti témakörben való magyarázatát a késői íróknál szereplő *Kybele*–*Attis* monda alapján: a Gallos-folyónál alvó Attist *Kybele* meglátja és szerelemre gyullad iránta. Schoberrel szemben Abramić és Saria az Adonis-mítoszra vonatkoztatják a jelenetet és a halott Adonist sirató *Venus* ábrázolását látják benne.

A Pranger oromzatával megegyezik egy Staršjéből való oromzat-töredék (2. sz. Ptuj, múzeum). Messzemenő egyezéseket mutat továbbá a Prangerrel *Aurelius Kalandinus* töredékes sírtáblája Smartno a Bachernből, Noricumból.²¹ A főmezőben itt is a lanton játszó *Orpheus* látható, a körülötte egymásföli elhelyezkedő állatokkal, az oromzatban a *Venus* és Adonis-jelenet, az oromzat egyik megmaradt sarkában pedig repülő, fáklás Amor-figura. Ez a *Celeia-Poetovio* útvonalon előkerült sírtábla is bizonyossága

¹³ CIL III. 12. 659; Ö. J. 1912, 123. kép.

¹⁴ Ld. a 4. jegyzetet.

¹⁵ Reinach III., 280, 4.

¹⁶ Roscher, I., 1417–8.

¹⁷ A *legio I. adiutrix*, amelynek C. *Iulius Severinus* veteranusa volt, *Nerva* alatt Pannóniában harcol, PWRE XII. 2., 1389.

¹⁸ Schober, Die röm. Grabsteine von Noricum u. Pannonien, 137. sz., 63. kép.

¹⁹ Helbig, Wandgemälde V, 231/b sz.; Herrmann–Bruckmann, 36. t. 39.

²⁰ Overbeck, Kunstmythologie V., 472; Münztafel, 24. sz. – Szilágyi J. György szerint a korai pergamoni művészetből ered az ősminta: Dickins, Hellen. Sculpture, 6; Amelung, Führer d. Florenz, 48.

²¹ Schober 142. sz.; Abramić, Führer durch Poetovio, 137. lap, 98. kép; Saria-Hoffiller, Inschriften aus Jugoslawien, 101. sz.

annak a sok szállal egymásbafonódó rokonságnak, amely Noricum és Nyugatpannonia kőfaragó-műhelyeit ebben az időben nemcsak mintakönyvek, hanem személyes érintkezés, sőt bizonyára megrendelések útján is egymáshoz fűzi.

A poetovioi Prangeren és *Aurelius Kalandinus* noricumi sírtábláján a halott Adonist sirató Venusra, ill. *Kybele* és *Attis* szerelmére vonatkoztatott jelenet csak nehezen kivehető, töredékes állapotban maradt meg. A szombathelyi múzeum Kiskajdról való sírtáblatöredékén (9. sz. XVI. t. 1. kép.) az oromzatban ugyancsak a jelenet tér vissza, értelmezése azonban ez esetben kétségtelen: a balkarjára támaszkodó, hátsónézetben a földön félig ülve, félig fekve ábrázolt, felsőtestén ruhátlan nőalak hajában világosan felismerhető a félhold, *Selene* attribútuma. A jelenet tehát Selenét ábrázolja, amint elmerülten nézi az előtte elnyúlva alvó Endymiont. A másik két, rossz fenntartású oromzaton ma már aligha állapítható meg, vajjon nem lehet-e ott is *Selene-Endymion* ábrázolását látnunk, vagy pedig egyszerű attribútumcsere útján a jelenet átértelmezésével állunk szemben. Ebben a megfogalmazásban a képtípus másutt eddig ismeretlen: a szarkofágokon *Selene* kocsijáról leszállva, könnyedén lépkedve közeledik az alvó ifjúhoz.²²

A csavart oszlopokkal közrefogott főmezőben a háromalakos, kopott felületű dombormű Heraklest ábrázolja, amint Alkestist visszavezeti férjéhez, Admetoshoz. A ruhátlan *Herakles*, balkezeben bunkóval, balkarjára csavart oroszlánbőrrel, a középen szembefordulva áll és kézenfogva vezeti Alkestist, aki a szokásos ábrázolásokkal szemben heves léptekkel, kilibbenő köpenyszárnyal siet előre balról és födetlen fejjel tekint ki a képből²³. Jobbról maga *Admetos* ül, köpenybe burkolva, feltámasztott jobb lábára könyökölve, kezére hajtott fejjel, búsló tartásban. Úgy látszik, még a felismerést megelőző pillanatokban van ábrázolva. Hasonló epikus felfogásban ábrázolta Alkestist a viminaciumi kőfaragó-iskola egyik mestere egy töredékes, II. századra datált sírtáblán (Smederevo)²⁴; itt azonban a szokásos képtípusnak megfelelően *Alkestis* lefátyolozva, lehajtott fejjel, ünnepi, lassú léptekkel követi Heraklest búsló férjéhez, Admetoshoz.

A kiskajdi síremléktöredék fölépítésében rokonvonásokat mutat *Comminia Valagenta* szombathelyi síremlékével (Budapest, Nemzeti Múzeum),²⁵ amelyet Schober a II. század végére datál. Megfelelnek az oromzat síma keretelése, a főmezőt közrefogó csavart oszlopok kezelése, a főmezőt és a feliratot elválasztó széles lécre vésett *D M* betűk elhelyezése. Szokatlan, hogy itt a frizen az általában elterjedt vadászcímerrel vagy állatküzdellel szemben feliratot olvasunk: *Optamus cuncti, sit tibi terra levis*. Megfelelnek az oromzat sarkaiban elhelyezkedő, fáklyát tartó szárnyas Amorok is, csak míg *Comminia Valagenta* emléken természetes tartással, úszó mozdulattal vannak ábrázolva, addig a kiskajdi töredéken a megmaradt figura a síkba kifordulva, kevésbé természetes mozdulattal simul az oromzat oldalához.²⁶ Mindenesetre ezek az egyezések inkább csak korbéli, nem pedig műhelybeli összefüggésekre utalnak.

A *Savaria* környékéről származó, mitológiai jelenetes sírtáblák közé tartozik egy sírtábla jobboldali felső töredéke, amely Jákról került a Szombathelyi Múzeumba (10. sz., XVI. t. 2. kép.).

Az oromzatban párdúc, az orom sarkában alvó *Amor*, a főjelenet alatt a savariai sírtáblákra jellemző állatfríz töredéke maradt meg. Az emlék mindkét hosszoldalán erősen sérült, a főmezőt keretelő oszlopnak csak a helye látszik. A főmezőben ábrázolt jelenetből egy teljes alak és egy további fekvő alak töredéke maradt meg. A jobbról látható nőalak, testhez simuló, derékban átkötött ruhában, balkarjára és alsótestére vetett köpenyben, előrenyújtott karokkal fölfelé halad; előtte elnyúlva fekvő, hosszúruhás alak lábai látszanak, öblösen ívelődő ruharedőkkel. Paulovics meghatározása szerint az ábrázolás tárgya *Iphigenia* menekülése Taurisból, ez a szarkofágokról és a pannóniai anyagból is jólismert jelenet. Mint általában, a budapesti Nemzeti Múzeum szarkofág-töredékén is²⁷ az ábrázolás balról jobbra fejlődik ki. Balról épület, előtte az összeroskadt *Thoas* vagy egyik kísérője és a fegyveres *Orestes* látható, jobboldalt pedig a bárka, amelyre *Iphigenia* *Pylades* segítségével a pallón felhalad. Lényegében ezt az elrendezést látjuk a weimari szarkofágon is²⁸. A jáki töredéken *Iphigenia* jobbról lép fel a hajóra, amely tehát, úgy látszik, a rajta álló *Pylades*-szel és esetleg *Orestes*-szel az egész képmezőt kitöltötte. A bárkán túl már a tenger következnek, a jelenet kifejlése így csak jobbfelé történhetett volna; itt tehát, úgy látszik, nagyfokú lerövidítéssel állunk szemben.

A sírtábla korban, amennyire az emlék töredékes voltából ítélni lehet, a II. század közepénél későbbre nem tehető.

Iphigenia menekülésének képtípusát jelentésváltoztatással használta föl egy Bjelováron, tehát a Dráva-Száva vonalán előkerült töredékes sírtábla (22. sz. XVI. t. 3. kép.) mestere. Brunšmid meghatározása szerint a jelenet valószínűleg *Medea* és *Jazon* menekülését ábrázolja, a háttérben balról városfallal, jobbról a felvonuló, sisakos, pajzsos argonautákkal. Feltűnő a harcosokkal szemben a Medeat a hajóra segítő Jazon fegyvertelensége. Jellemző a formaadás puhasága, a térbeli mélységre és festőiségre való

²² Robert, Die antiken Sarkophagreliefs III, 1., XII. t. 39. sz. skk. Selenet és Endymiont a szarkofágokon elterjedt megfogalmazásban látjuk ábrázolva egy celeiai domborművön (Noricum), Ferri, 107. lap, 92. kép. — Szilágyi J. Gy. szerint a 31. j-ben id. kőkoporsó adja a megoldást (Szerkesztő).

²³ Födetlen fejjel van ábrázolva *Alkestis* egy stuttgarti töredéken: Haug—Sist: Die röm. Inschriften u. Bildwerke Württembergs, 495. sz., 222. kép, 257. lap.

²⁴ Ö. J. IV., Beibl. 124. sk., 14. kép.

²⁵ A. É. 1907, 315. lap, 29. kép; Schober, 239. sz., 125. kép.

²⁶ Fáklyás Amorokat látunk Iul. Priscilla és Cl. Martinianus késői síremlékén is az oromzat sarkaiban (Szombathely, múzeum, kiadatlan).

²⁷ Ziehen, A. É. 1889, 162. lap, 5. sz.; Robert III. 3, 403. lap, 311¹/C kép; Amer. Journal of Archaeol. 1933, 64—76² lap, 13. t.

²⁸ Robert, II., 172. sz., LVIII. t.

törekvés. A föltehetőleg a II. század közepén készült sírtábla valószínűleg a viminaciumi kőfaragó-iskola kisugárzási körébe tartozik.

Nyugatpannonia északi vidékéről, Nezsiderből származik egy *Publius Aelius* és családja számára állított, töredékes és szétvagdalt sírtábla a Magyaróvári Múzeumban (17. sz. XVII. t. 1. kép). Más kőfaragó műhelyre vall, mint az eddig tárgyalt emlékek, és inkább a Dunamente, mint Nyugatpannonia felé mutat.

A sírtábla egész szélességét elfoglaló főmező kereteit szinte szétfeszíti a duzzadóan tömött ábrázolás, amelynek csak alsó fele, részben az is leverve, maradt meg. A jelenet megfaját Schöber adja meg: *Herakles* visszavezeti *Alkestis* az alvilágból és *Hermes* vezérletével áthalad a *Kerberoson*. Középen, szélesen kilépve, az összecsukló *Kerberos* fölött halad előre *Herakles*, vele szemben áll ruhátlanul, balkarjára vetett köpenyben *Hermes*, kezében a *kerykeion* maradványával, míg a dombormű jobboldalán *Alkestis* alakja csak nyomaiban vehető ki.²⁹ A nehezen áttekinthető, zsúfolt képszerkesztés szokatlan Pannóniában. Ritka az is, hogy a kép túlnő a kereten és belenyúl a következő képmezőbe, mint itt is a felirat profilált keretezésébe. A jelenet mintaképe a számomra hozzáférhető emléanyagban nem mutatható ki. A sírtábla alján, a puha, vaskos szőlőindadíszrel keretezett, hiányos felirat alatt, a keskeny léccel elválasztott frízszerű képmező baloldali részén mitológiai jelenet töredéke vehető ki: balról hármass osztatú levélalakban stilizált halfarkú szörny látszik, amelyre mintha egy pajzsral védekező alak támadna rá. Talán a *Perseus* és *Andromeda* mítosz ábrázolására gondolhatunk.³⁰ Schöber a sírtáblát a II. század közepére datálja.

Az egyébként erősen töredékes és részben erőszakkal levert feliratban szereplő *Severus* névből, továbbá a csaknem négyzetes feliratos mezőt keretelő szőlőleveles indadísz szétfolyó, vaskos kezeléséből azonban inkább a II. század végére, ha már nem a III. század elejére következtethetünk. A sírtábla feldarabolása másodlagos felhasználásra, leginkább falba való beépítésre mutat.

A nyugatpannoniai sírtáblákon, mint már eddig is tapasztaltuk, mitológiai tárgyú jeleneteket nem csupán a főmezőben, hanem az oromzatban, ill. a feliratos mező alatt, külön képmezőben, tehát alárendelt helyen is kifaragtak. Különösen kedveltek voltak mitológiai jelenetek az oromzatban Poetovióban és környékén. Ebbe a sorozatba tartozik egy Starišjéből származó sírtábla oromzata *Venus* és a sebesült *Adonis* ábrázolásával (3. sz., Graz, múzeum): jobbról ruhátlan férfi, *Adonis* ül a sziklán, mellette ruhás nő, *Venus* ül. A bal sarokban kutya, *Venus* mellett szárnyas *Amor*; a férfitől jobbra álló *Amor* *Adonis* kinyújtott karját tartja, míg a jobb sarokból egy további *Amor* siet elő. A motívum szarkofágokról is ismerős, végső fokon pedig festői mintaképekkel van összefüggésben.³¹ Az oromzat sarkaiban itt is feltűnnek a már jólismert fáklyás, szárnyas *Amorok*. A másik, ugyancsak erősen kopott oromzaton (4. sz., Ptuj, múzeum) a középen *Amor* és *Psyche* átkarolva tartják egymást; balról egy fatörzsön *Amor* íja és nyila, jobbról hattyú, szárnya alá dugott fejjel.³² Az oromzat jobboldali sarkában fürtös hajú mellkép: *Luna* vagy *Hora*, esetleg valamelyik évszak megszemélyesítője. A harmadik, ugyanebbe a körbe tartozó emléken (5. sz., Ptuj, múzeum) az oromzat háromszögében farkas az ikrekkel van ábrázolva, a sarkokban pedig *hippocampusok*. Mindhárom emlék nagyobb szabású sírtáblához, külön darab kőből készült. Jellemző erre az emléksoportra a mitológiai tárgyválasztás, mértéktartó díszítés, egyszerű keretelés. Schöber közelebbi korhatározást velük kapcsolatban nem ad, de a II. század közepénél korábban aligha keletkezhettek. Időmeghatározásukat kopott, bizonytalanul vált felületük is megnehezíti.

A „farkas az ikrekkel” motívum számos emléken szerepel Nyugat- és Délpannoniában; noricumiban ezen túlmenően itáliai kapcsolatai világosan kimutathatók.³³ Oromzatban a már említett poetovioi példányon kívül *P. Antonius Favoris* csáktornyai síremlékén (21. szám, Varazdin, múzeum) és Radnóti Aladár közlése szerint egy zalalövői sírtábla-töredéken (27. sz.) fordul elő. Noricumban jellegzetes a flavia-solvai oromzat-töredék,³⁴ amelyet szoros szálak fűznek a csáktornyai és zalalövői emlékekhez, s amely kapcsolatban áll bizonyos fokig a pettaui oromzattal is. Az oromzatot a felirattól elválasztó frízen kifaragott akanthuszindasor viszont a flavia-solvai töredéket a vinicai kövekhez (19–20. sz.) kapcsolja, amelyek másrésztől ugyancsak a csáktornyai sírtáblával állnak rokonságban. Meggondolandó, hol kell keresni ezeknek a stílusukban és a díszítőmotívumok fölhasználásában szövevényesen egymáshoz kapcsolódó emlékeknek műhelyközpontját. Olyan kérdés ez, amely az idevágó emlékek kőanyagának beható és számos darabra kiterjedő vizsgálata nélkül megnyugtatóan aligha dönthető el. A motívum- és stílusbeli rokonság ezen a viszonylag szűk területen mintakönyvek, sőt mesterek és műhelymunkások vándorlásával könnyen elképzelhető. *Quartus* felsőraksi sírtáblájának (11. sz. XVII. t. 2. kép, Szombathely,

²⁹ Egy Emona-környéki töredékes síroltár jobboldalán *Herakles* a *Kerberossal* maradt fenn: *Saria-Hoffiller*, 224. sz. Noha, mint síroltár, itt tárgyalt emlékegyünkben nem tartozik bele szorosan, jól megvilágítja az utat, amerre mitológiai jeleneteink elterjednek, s összekötő láncszemet alkot Itália és a provinciák között. A dombormű baloldali egyenesen álló *Herakles* előtt elernyedve ül a már megfáradt *Kerberos*. — *Herakles* és *Kerberos*-ábrázolások előfordulnak a Rajna vidékén is: *Ferri*, *L'Arte Romana* sul Reno, 266. l. 175. kép.

³⁰ *Roscher*, III. 2, 2048 skk.

³¹ *Pfuhl*, II., 833. l. 913. §. 669. kép; *Robert* III. II. t. 4. (Louvre); V. t. 20 (Mantova). — Mitológiai képtípusoknak jelentésváltoztatással való felhasználására, attribútumok hozzátoldása útján, jellemző példa a szarkofág-plasztikából: *Robert*, III. XXIV. t. 83, ahol *Venus* és a sebesült *Adonis* képtípusát a félhold-attribútum hozzátoldásával, mint *Selene* és *Endymion*-jelenetet alkalmazták.

³² Itáliai síroltáron: *Altmann*, 260. sz. (eltűnt). — V. ö. a 3. jegyzetet.

³³ Itáliai példákra ld. a 2. jegyzetet. A mi szempontunkból legjelentősebb köztük a turini tábla: *Barocelli*, II. R. Museo ... di Torino, 24. lap, 46. tábla, amely a poetovioi oromzat (5. szám) szinte közvetlen előzményének fogható fel. Noricum példák: *Schober*, 52, 76, 79. sz. Jb. f. *Altertumskunde*, 1908, Beibl. 38 sk., 1. kép.

³⁴ *Schober*, 295. sz. *Diez*, Flavia Solva, 13. sz. III. t. 5. — Szilágyi J. Gy. a *Quartus*-sírtábla farkasához az ismert bécsi reliefet (kőlykület szoptató állatokkal) veti össze (Szerkesztő).

múzeum) pl. édestestvére *Lucius Memmius Andria* noricumi sírtáblája (Graz, múzeum)³⁵, de hogy a szállítás noricumi vagy pannóniai (nevezetesen savariai) központból történt-e, vagy esetleg mestervándorlás magyarázza a mesészenő egyezéseket, azt megint csak a kőanyag vizsgálata dönthetné el.

Quartus sírtáblájánál feltűnő — a különben szépen faragott emléken — a felirat alatt elhelyezett mezőben az ikreket szoptató farkas kezdetleges kidolgozása. A háttérben bevart pontok talán a barlang falát akarják éreztetni. Ugyancsak a felirat alatti mezőben helyezkedik el a farkas-jelenet *Lucius Torius Quintus* sírtábláján a Szombathely-környéki Szalonakon (12 sz.). Valószínűleg *Poetovio* kőfaragó-műhelyéből sugárzik Délpannoniába a jelenetnek az a típusa, amelyet magában Poetovioban egy sírtábla alsó töredéke (6. sz., Ptuj, múzeum), Bastajiból *Flavius Valerius* sírtáblája (23. sz., Zagreb, múzeum), Pécsről egy feliratos sírtábla alsó töredéke (24. sz., XVIII. t. 1. kép, Budapest, Nemzeti Múzeum), továbbá egy Bodáról való töredék (25. sz. Pécs, múzeum) képvisel. Jellemző ezekre az emlékekre az egyszerű, díszítetlen keretezés, a színhely barlangszerű kiképzése és a tájképi elem jelzése egy-egy kopár fával. Az emlékcsoport viszonylag későinek látszik, keletkezésének ideje valószínűleg belenyúl a II. század második felébe.

Egy másik kedvelt nyugat- és délpannoniai motívum, amelynek szintén megvannak kimutatható előzményei az itáliai síroltárokon: a fűzért tartó Amorok.³⁶ Egyik első és kedves, szinte genreszerű ábrázolásba áthajló alkalmazását *C. Sextilius Senecio* sírtábláján (14. sz., Sopron, múzeum) találjuk meg: a két szárnyas *Amor* vastag virágfűzért emel, ez alatt rozetta látszik, két levélkehelyből kinövő kecskebák között, fölötte pedig két kakas csipked egy kisebb madarat; az Amorok mögött egy-egy kócsag áll, csőrében kígyóval. *Marcus Ulpius Cutio* poetovioi sírtábláján (7. sz.) a szétvetett lábakkal, eleven mozdulattal fűzereket emelő Amorok *Firmia Scarbantini* vinicai (19. sz.) és *Macedo* zelendvori (20. sz.), egymással igen közeli rokonságban álló sírtábláján térnek vissza. *Aurelia Iustina* szombathelyi sírtábláján (13. sz.) a fűzért tartó Amorok közelebb kerülnek egymáshoz; a jelenet ezáltal zártabb, de élettele-nebb lett; a fűzért fölött sas ül. *Tiberius Iulius Facundus* ismeretlen lelőhelyről származó, de a kékkúti síremlékekkel³⁷ rokonságot tartó sírtábláján (26. sz. Budapest, Nemzeti Múzeum) a felirat alatti mezőben delfinen lovagló *Amor* van kifaragva. A hiányos feliratú mitrovicai sírtáblán (Bécs, múzeum)³⁸ az orom sarkaiban hippocampuson lovagló Amorok láthatók.

Ezek mellett az általánosan elterjedt motívumok mellett ebben a kapcsolatban emlékezhethünk meg a sírtáblákon alárendelt szerepben, elszigetelten feltűnő mitológiai jelenetekről. Ide sorolható elsősorban a Hegykőről való töredékes sírtábla (15. sz., XVIII. t. 2. kép, XIX. t. 1. kép, Sopron, múzeum); a felirat alatt a jobb sarokban fára tekergőző, sokfejű sárkány előtt, a fától elfordulva, hosszúruhás nőalak áll, ujját ajkai elé emelve. A sírtábla betűinek és a *Scarabantia* vidékére jellemző keretező akanthuszkehely-díszítésnek gondos és szép munkájával szemben a hevenyészve faragott jelenet kidolgozása szinte durván hat. Hasonló jelenséget már a felsőraksi *Quartus*-emlék (14. sz.) farkasánál is tapasztaltunk; talán mindkét esetben utólagos toldásra gondolhatunk. Sajátságos, hogy míg a *Quartus*-emléknél egy általánosan ismert motívumról van szó, addig a hegykői sírtábla jelenetéhez Schober, aki azt az aranygyapjút őrző sárkány elpusztításán töprengő Medeanak határozza meg, előzményt, ill. analógiát nem tud hozni; nyilvánvalóan különleges, ritka ábrázolásról van szó. Kérdés, honnan vette a láthatólag gyakorlatlan kőfaragó a rendelkezésre álló felületnek csupán jobb sarkát kitöltő, befejezetlenül ható ábrázolás mintáját; vagy talán éppen a mintakép hiánya magyarázza különleges kívánsággal szemben a kivétel tökéletlenségét.³⁹

A Felsőpannoniában szórványosan jelentkező motívumok között említendőek továbbá *Tiberius Iulius Rufus* sírtábláján (16. sz. Sopron, múzeum) az oromzat és a képes mező közé beékelte frízen egymással szembefordulva ábrázolt tritonok, evezőlapáttal és kagylókürttel. Ha nem is tartoznak szorosan a mitológiai jelenetek közé, bizonyos dramatizált jellegük s szoros itáliai kapcsolataik folytán említhetők meg.⁴⁰ Magányos mitológiai alak, tehát nem jelenet szerepel *Caius Lucretius Suadullus* carnuntumi sírtáblájának (18. sz.) oromzatában: akanthuszkehelyszerű kagylóból kinövő, szembeforduló *Scylla*, emberi felsőtesttel, amely deréktól kezdve szimmetrikusan kétfelé hullámozó, hármastagolású farokban végződő haltestbe megy át.⁴¹ Sajátságos a lapos, szinte elkenten ható domborműkezelés, szokatlanul primitív formáival.

³⁵ Schober, 77. sz., 31. kép. Eltérés csak a felirat alatti képmezőben: *Quartus* sírkövén farkas az ikrekkel, a noricumi példányon szembenéző férfialak.

³⁶ Itáliai előzményei: 2. jegyzet. Noricumi példaként: Schober, 137. sz., 63. kép.

³⁷ Hampel, Legrégibb sírtáblák, 26. sz., 19. kép. Schober, 228. sz., 117. kép. *Kuzsinszky*, A Balaton környékének archaeológiája, 137. lap, 176. kép. — Oroszlán Z. szerint a virágfűzért cipelő *Amor*-ok egyszerűen díszítőelemekké váltak, eredeti mitológiai vonatkozásukat elvesztették (a reliefeken) (Szerkesztő). Oroszlán Z. kartársunktól várjuk a sírkövek és a kőkoporsók mitológiai tárgyú domborképeinek élesebb és tágabb körű áttekintését és elhatárolását (Szerk.)

³⁸ Hampel, A. É. 1907, 316. lap, 31. kép. Schober, 280. sz., 147. kép. A frízen fennmaradt oroszlán-vadászat jelenetét Hampel s nyomában Oroszlán, Mitológiai és szimbolikus képtípusok, 26, *Herakles* és a nemeai oroszlán küzdelmének magyarázza.

³⁹ A felirat alatti képmezőben elhelyezett mitológiai jelenetek közül Noricumból elsősorban *Caius Lucianus* . . . sírtábláját idézhetjük Celeiaból, a híres *Menelaos* és *Patroklos*-csoporttal: Schober, 83. sz., 33. kép; *Saria*—*Hoffiller*, 55. sz.

⁴⁰ V. ö.: 6. jegyzet és Oroszlán, 49. l. Halfarkú, egymással szembeforduló Amorok, egyikük evezővel, síroltáron: *Altmann*, 125. sz., 119. kép.

⁴¹ A képtípus etruszk hamvvedrekig visszavezethető: *Reinach*, III., 466, 2; v. ö. *Roscher*, IV., 1055, 19. kép. *Triton* szerepel egy aquileiai sírpiramis homlokoldalán: *Führer durch Aquileia*, 1910, 7; *Reinach*, II., 114, 5. — Hasonló jellegű sírpiramis Klagenfurtban, tritonszerű, szárnyas geniusszal: *Egger*, *Führer durch* . . . Klagenfurt, 37. lap, 19. kép.

Arra a kérdésre, hogy a mitológiai tárgyú jelenetekkel díszített sírtáblák megrendelői milyen társadalmi rétegből kerültek ki Felsőpannoniában, csak hiányos feleletet adhatunk. Mint az emlékek felsorolásából is kitűnik, az idetartozó sírtábláknak éppen legjellegzetesebb darabjainál a felirat vagy csak töredékesen vagy egyáltalában nem maradt meg. Savariában *Caius Sempronius Marcellus* római polgár rendeli meg az I. század végén legszebb mitológiai jelenetes sírtáblánkat (7. sz.). Poetovioiban az ú. n. Prangert *Marcus*...-nak, Poetovio decurio-jának és duumvirjének állítják a II. században (1. sz.). A Marsyas-jelenetes zalabéri sírtáblát *Caius Iulius Severinus*, a *legio I. adiutrix* veteránusa készítette i. u. 100 körül (28. sz., Győr, múzeum). A nezsideri Herakles-jelenetes emléket *Publius Aelius*-nak állítják a II. század végén (17. sz., Magyaróvár, múzeum). A *furcas* az *ikrekkel* a bennszülött *Quartus* (11. sz., Szombathely, múzeum), *Lucius Torius Quintus* (12. sz., Szalonak), *Publius Antonius Favoris* (21. sz., Csáktornya) római polgárok és *Flavius Valerius, miles cohortis . . . praetoriae* (23. sz.; Zagreb, múzeum) síremlékén szerepel. Fűzért tartó *Amor*-ok vannak *C. Sextilius Senecio* scarbantiai decurio (14. sz., Sopron, múzeum), *Marcus Ulpius Cutio* poetovioi polgár (7. sz., Ptuj, múzeum), *Firmia Scarbantina* (19. sz., Vinica) és a bennszülött *Macedo* (20. sz., Zelendvor) sírtábláján. *Aurelia Iustina* síremlékén — ugyancsak fűzért tartó *Amor*okkal — a felirat későbbinek látszik, mint maga a sírtábla (13. sz., Szombathely, múzeum). Delfinen lovagló *Amor*t faragtak ki *Tiberius Iulius Facundus* római polgár sírtábláján (26. sz., Budapest, N. Múzeum). A hegyközi *Medea*-jelenet egy *augustalis* sírtáblájára került (15. sz., Sopron, múzeum). A carnuntumi *Scylla*-ábrázolásos sírtábla tulajdonosa *Caius Lucretius Suadulus*, a *legio XIII gemina Martia Victrix* katonája volt (18. sz. Carnuntum).

A Pannónia nyugati és déli határain előkerült, itt tárgyalt emlékeket áttekintve, megállapíthatjuk, hogy ezen a vidéken az ösztön- és mintaképadó Itália hatására mitológiai jelenetek fő és alárendelt szerepben sírtáblákon már korán otthonosak. Alkalmazásuk nagy átlagban, eddigi megfigyeléseink szerint, a II. század közepén csak elvétve terjed túl. Ettől az időtől kezdve számíthatjuk a nagyobb sírépületek és szarkofágok állításának a korát; ezeknek mitológiai tárgyú ábrázolásokkal díszített alkotórészeire itt szándékosan nem terjeszkedtünk ki.

Mi a helyzet ezzel szemben a tartomány keleti határán, a Duna-könyök vidékén? A számbajöhető emlékeket vizsgálva, azt látjuk, hogy sírtáblán a főhelyen mitológiai tárgyú jelenet eddig csupán dionysosi körből vett ábrázolással szerepel két esetben. Egyébként mitológiai tárgyú jelenetek inkább az oromzatban vagy a nagy emeletes sírtáblák ú. n. második képmezőjében, ill. a frízeken helyezkednek el. A képtípusok is korlátozottabbak, mint a nyugati és déli részekén. Feltűnő jelenség ez, a sírépület-alkatrészek kifaragott mitológiai jelenetek szinte túlárado bőségével és változatosságával szemben.

A Duna-könyök vidékéről, mint említettük, két emléket idézhetünk, ahol a fő képmezőt mitológiai tárgyú jelenet díszíti. Az egyik igen töredékes sírtábla a Várból az Aquincumi Múzeumban van (35. sz.), a másik Kajászószentpéterről a Nemzeti Múzeumba került (38. sz.; XIX. t. 2. kép). Felirata egyiknek sincs. Az aquincumi töredéken szőlőindás keretben *Dionysos* feje maradt meg, a kajászószentpéteri sírtáblán pedig *Dionysos* és *Ariadne* egymás mellett álló alakja látható. Valószínűleg ez utóbbihoz hasonlóan egészíthető ki az aquincumi sírtábla ábrázolása is. Nagy Tibor a Vár-beli töredékről írva utal rá, hogy az elhunytat, emlékek és feliratok tanúsága szerint, a másvilágon a dionysikus *thiasos* tagjának tekintették; e heroizálástól pedig már csak egy lépés, hogy az elhunytat magával az istennel azonosítsák. Hasonló értelemben ír a kajászószentpéteri táblával kapcsolatban Paulovics István, kifejtve, hogy az emlék ahhoz a síremlékcsoporthoz tartozik, amelyeken az elhunytakat mint mitológiai lényeket, attribútumokkal, de portrészerű fejjel, ill. köznapi viseletben ábrázolták. Dionysikus motívumokkal már itáliai síroktárokon is találkozunk.⁴² A mi emlékeinkhez legközelebb áll a Vatikáni Múzeumban egy hamvveder, homlokoldalán szőlőlugasban egymás mellett álló *Dionysos* és *Ariadne* ábrázolásával. Egy északitáliai hamvveder (Bécs, Művészettörténeti Múzeum) szőlőindás pillérkeretbe foglalt jelenetén *Dionysos* félgv fekvő helyzetben támaszkodik a mellette ülő *Ariadne*hez. Az ábrázolás ezáltal mozgalmas, eleven, cselekvő jellegű nyel, szemben a pannóniai hasonló jellegű emlékekkel, amelyeken a mitológiai mezbe öltöztetett házaspárok, a nézővel szembe fordítva, szertartásos merevséggel állnak egymás mellett. A bécsi hamvveder felépítésében lényegében már adva van a Pannóniában általánosan elterjedt oromzatos, akroterionos, aediculás síremléktípus megoldása.

Dionysos és *Ariadne* mellett *thiasos*-ábrázolás is előfordul a tartomány keleti részén sírtáblákon. Az egyiket Nagy Lajos említi: itt a feliratos lap alatti keskeny képmező egyetlen megmaradt alakja pedumot tart kezében (34. sz.). Valamivel későbbi a dunabogdányi sírtábla-töredék (32. sz., XIX. t. 3. kép, Budapest, Nemzeti Múzeum), amely a II. század díszes, többemeletes síremlékei közé tartozik. A mellképes főmező és a felirat közé ékelődő, borostyánindával keretezett, ú. n. második képmező baloldali töredékén jobbra táncoló *maenas* alakja maradt meg.⁴³

A dionysikus körből vett ábrázolások mellett mitológiai tárgyú jelenetek sírtáblákon ezen a vidéken elenyésző számban mutatkoznak. Legjelentősebb a székesfehérvári múzeum töredéke (41. sz.), amely hasonló emeletes sírtáblához tartozik, mint a dunabogdányi töredék. Korban annál valamivel későbbi: tanulságos összevetni ebből a szempontból a felső lezáró borostyáninda leveleinek duzzadó,

⁴² V. ö.: 5. jegyzet. — A noricumi köemlékek közül a kajászószentpéteri sírtáblához legközelebb áll egy köflachi dombormű (Graz, múzeum): Paulovics, A. É. 1936, 31. lap, 26. kép.

⁴³ A pannóniai *thiasos*-ábrázolásokkal (köemlékek) Paulovics foglalkozott összefoglalóan: A. É. 1936, 1–32. — Szilágyi J. Gy. a Museo delle Terme-ben egy síroktár táncoló *maenas*-ára utal: Arch. Anz. 1942, 548, fig. 87 (Szerk.).

plasztikus kezelését a dunabogdányi töredék borostyánindájának egyszerűbb, tartózkodóbb kezelésével. Mint már utaltak rá, a székesfehérvári sírtábla *Iphigenia*-jelenete és a Nemzeti Múzeum szarkofágtöredéke között első pillanatra szembeszökőek a mezzemenő egyezések.⁴⁴ Mégis, a székesfehérvári emléken az egész ábrázolás megfogalmazása összenyomottabb, ügyefogyottabb, mint a szarkofágon, az egyes alakoknak nincs levegője, a mozgás bátoratlanabb, az alakok plasztikája kisebb. Lényegtelenebb eltérés, hogy pl. *Pylades* rövid tunikát visel. Már Miltner megjegyzi, hogy a két emlék között az egyezés nem olyan mértékű, hogy az egyik a másiknak másolata lehetne, a kettő inkább azonos mintakép után készülhetett. A székesfehérvári síremlék keletkezésének ideje minden bizonnyal már a mitológiai jelenetekkel díszített sírpületek korára esik. Valószínűleg aquincumi eredetű, mint azt a dunabogdányi töredékről is feltételezhetjük.

Ugyancsak nyilván Aquincumban készült *T. Flavius Felicio aquincumi augustalis* sírköve Szentendréről (33. sz. XX. t. 1. kép). A felirat fölött húzódó keskeny képmezőben *Actaeon* bűnhődésének töredékesen fennmaradt ábrázolása ismerhető fel, amint térdrogyva védekezik a rátámadó kutyaakkal szemben. Minden töredékessége mellett is fontos emlék, mert datálható a II–III. század fordulójára.⁴⁵

Az oromzatokban kifaragott mitológiai tárgyú ábrázolások egyik legkorábbi példaként egy töredékes sírtáblát idézhetünk Esztergomból (31. sz., XX. t. 2. kép). Az oromzatban hátsónézetben ábrázolt, féltérdén elnyúló, ruhátlan férfialak menekülni igyekvő szarvast ragad meg baljával. Főlemelt jobbjaiban mintha fegyvert tartana, de ez nincs kifaragva; eredetileg talán festéssel volt jelezve. Noha az attributumok hiányzanak, mégis a megfejtésnél *Herakles* és a szarvas küzdelmére gondolhatunk. A szokásos és szarkofágokon is szereplő ábrázolások szerint *Herakles* beletérdel a szarvas hátába és úgy ragadja meg agancsánál fogva az állatot.⁴⁶ Itt a szarvas menekülőben van, a ruhátlan hős pedig, amint hirtelen lendülettel, az agancsot megragadva, utána vetette magát, melléje térdelt. Az orom alatti frízen fűzért tartó *Amorok* láthatók. A helyszűke folytán az *Amorok* nem állnak, mint több nyugati példán láttuk,⁴⁷ hanem a fűzér alatt elnyúlva, repülni látszanak. A sírtábla-töredék ornamentikájának stílusa a II. század első felére vall. Az oromzatot fent, a középen, szépen faragott palmetta-akroterion koronázza, az oromzat ferde párkánya fölött pedig ellentétesen vezetett palmettasor fut végig. — Fűzért tartó *Amorok* jelennek meg *M. Antonius Censorinus* nagyméretű, II. század végére datálható sírtábláján is, a mellképes fülkét és a feliratot elválasztó második képmezőben (Dunapenteléről, 40. sz.).

A korai emlékek sorába tartozik az a sírtábla-ormozattöredék, amely a Március 15-térről került az Aquincumi Múzeumba (36. sz.). Az oromzatban szárnyas *genius* mellképe van kifaragva, ruhátlan testtel, kétfelé fésült hajjal.⁴⁸ Már Kuzsinszky utalt rá, hogy legszebb kivitelű emlékeink közé tartozik, Nagy Lajos pedig kiemeli, hogy a sírkő a legjobb aquilejai minták után készült.

Lehet, hogy nem sírtáblához, hanem sírpülethez tartozott az a meredek, háromszögű oromzat, amelyet Kuzsinszky publikált Albertfalváról (37. sz. XX. t. 3. kép). Mégis tekintettel arra, hogy sírtábla-ormozatok külön lapból is készültek, nem érdektelen ennek az emlékek főlemelése sem. Az oromzatban kifaragott figurát Kuzsinszky *triton*-nak, Oroszlán *Scyllá*-nak határozta meg. A szembeforduló emberi felsőtest deréktől két szimmetrikusan szerteágazódó haltestbe megy át. Az alak jobbkezeben bunkószerűen ható kürtöt, baljában vízszintesen elnyújtott evezőlapátot tart. Oroszlán közli a képtípus etruszk és aquilejai előzményeit, amelyhez kiegészítésül említhetjük *Caius Lucretius Suadullus* főntebb tárgyalt carnuntumi sírtábláját is (18. sz.).

Végül még egy motívumról kell szólnunk, amelyet eddig a székesfehérvári múzeum emlékeiről és *Brigetio* körzetéből ismerünk. Az idetartozó emlékek viszonylag későiek, a II. század második feléből és a III. századból származnak. Legismertebb köztük a székesfehérvári múzeum három darabra tört oromzattöredéke (42. sz. XXI. t. 1. kép): az oromzatban két szembefordulva elfekvő, egymást átkarolva tartó férfit és nőt látunk. A férfi ruhátlan, csak vállán vehető ki kis köpeny, a nő alsótestét köpeny borítja. Főlemelt felsőtesttel, keresztbevetett lábakkal fekszenek. Marosi Arnold *Kybele* és *Attis* szerelmére vonatkoztatja a jelenetet, valószínűbb azonban, hogy *Venus* és *Adonis* ábrázolására ismerhetünk benne. Így határozta meg Schober is az igen hasonlóan megfogalmazott jelenetet *Valerius Saturninus* tatai sírtábláján (29. sz.). Talán nem véletlen, hogy mindkettőn ott szerepelnek az *Amorok*: a székesfehérvári töredéken az oromzat sarkaiban repülve, a tatai sírtáblán pedig a képmező ívhajlása fölött keletkezett cikkelyekben állva. Az *Amorok* mindkét esetben delfint tartanak a kezükben fogott vezetéken.

Az előbbiekhöz lényegében hasonló a székesfehérvári múzeum Adonyból származó sírtáblájának (39. sz. XXI. t. 2. kép) lapos domborműben faragott oromzat-jelenete: a két elnyúló, ruhátlan alak itt kis domra támaszkodik, ami megszünteti az előbbiektől tartásának kényszeredett, erőltetett jellegét. Korban valamivel fiatalabbnak látszik a másik kettőnél: a képmezőben ábrázolt család férfitagjának hajvise-

⁴⁴ Schober, 205. — V. ö.: 27. jegyzet.

⁴⁵ Az *Actaeon*-ábrázolásokat pannóniai köemlékeken Nagy Lajos állította össze: A. É. 1937, 98 skk.

⁴⁶ Robert, III. 1., 103., 104., 113., 116., 120a stb. szám.

⁴⁷ V. ö.: 79. lap.

⁴⁸ Gondolhatunk esetleg *Psyche* ábrázolására is. — Mellképek oromzatban poetovioi sírtáblákon: *Saria* — Hoffiller, 423 és 425 sz. (II–III. század).

lete az Antoninus-ok korára vall⁴⁹, míg a tatai emlék keletkezése — s vele együtt a székesfehérvári oromzattöredéke is — már belenyúlik a III. századba.

Ugyancsak a III. századra mutat egy Környéről való sírtábla-töredék (30. sz., Budapest, Nemzeti Múzeum) kidolgozása; jellemző a képmezőben megmaradt fejek hajviselete és a rajzos, vonalas formaadás. Az oromzatban stilizált, hullámos talajon nőalak fekszik, a képsíkba kifordulva. Mögötte drapériaszerrűen hullámzó köpeny, amelynek hármasan redőzött szárnya a fekvő nő lábaira borul. Valószínűleg ez az alak is egy *Venus* és *Adonis* jelenet töredéke, bár nimfára is lehetne gondolni; a hullámos talaj nem zárja ki a víz jelzését sem.

Sajátságos, az eddigiektől eltérő, szokatlan megoldás tűnik fel a székesfehérvári múzeumnak a Püspöktervből származó sírtábla-töredékén (43. sz. XXI. t. 3. kép). Az oromzatban balról elfekvő, ruhátlan, alsótestén köpenyvel borított nőalak balkezevel tartja a jobbról hanyattfekvő, dúsán redőzött ruhába öltözött férfi fejét. A háttérben középen férfialak szakállas, maszkszerű feje és föltartott, kifelé fordított tenyérrel ábrázolt jobbkeze merül fel. Kérdés, vajjon itt is *Venus* és *Adonis*-jelenetet kell-e látnunk, a háttérben valamilyen folyóistenség ábrázolásával? *Selene*-re is gondolhatnánk, de a nőalaknak nincs holdsarlója. Még talán itt lenne legelfogadhatóbb *Kybele*-re és *Attis*-ra vonatkoztatni az ábrázolást, a háttérben a Gallos-folyó perszonifikációjával.⁵⁰ A kérdés eldöntését attribútumok hiánya nehezíti meg. Az alakok nehézkes, szinte idomtalan kidolgozása és aránytalansága arra mutat, hogy a kőfaragó nem készen kapott minták, hanem inkább egyéni elgondolás alapján dolgozott. A meredek oromzat, a képmezőben ábrázolt nőalak Iulia Domnára emlékeztető frizurája a 3. század elejére utalják emlékünket.⁵¹

A tartomány keleti részén mindössze három olyan sírtáblánk van az idetartozó emléanyagból, amelyen a felirat is megmaradt. Az egyik *Titus Flavius Felicio, augustalis coloniae Aquinci*, töredékes sírtáblája (33. sz., Szentendre), képszalagján *Actaeon*-jelenettel. A másik emlék *Brigetio* körzetéből való, az oromzatban *Venus* és *Adonis*-jelenettel: ez *Valerius Saturninus, veteranus exduplicarius alae I. Ulpiae contariorum* és *Valerius Sabinus, miles legionis I. adiutricis* nagy emeletes sírtáblája a III. századból (29. sz., Tata, Park). A harmadik, Dunapentelén talált sírtáblát az Apameából, tehát Keletről származó *M. Antonius Censorinus*-nak állították (40. sz., Budapest, Nemzeti Múzeum).

A Dunakönyök vidékén a sírtáblákon csak szórványosan mutakozó mitológiai jelenetekkel szemben, mint már utaltunk rá, feltűnő nagy számban maradtak fenn mitológiai ábrázolások sírépületalkatrészek és ritkábban szarkofágokon. Ebben az időben a sírtáblákon bizonyos mértékig megmerevedett sémák alakulnak ki, mellképekkel és áldozati vagy vadászjelenetekkel. A mitológiai jelenetek szempontjából a hangsúly a sírépületekre tolódik át. Az itáliai műhelyek kezdetben főleg nyugaton és délen tapasztalható, szinte kizárólagos befolyása mellett egyre erősebben érvényesülnek, különösen mintakönyvek útján, a nyugati, galliai hatások is. Kétségtelenül számolni kell közvetlenül keletről, a Balkánon át érkező motívumokkal is. Közelebről szerepet játszanak a virunumi és sirmiumi műhelyek is; ezek exportra is dolgoznak Alsópannonia felé.⁵² Emlékanyagunkban vannak olyan motívumok, amelyekkel már nyugat- és délpannoniai sírtáblákon is találkozunk, s amelyek többé-kevésbé átfogalmazva és leegyszerűsítve a dunavidéki sírépületek mitológiai tárgyú ábrázolásai között is megjelennek.⁵³

Erdélyi Gizella

STÈLES ROMAINS PANNONIENS ORNÉS DE SCÈNES MYTHOLOGIQUES

(Résumé)

En Pannonie on rencontre des scènes mythologiques de caractère sépulcral à partir de la fin du Ier siècle de notre ère. Déjà Louis Nagy et Stienne Paulovics ont démontré que la plupart des motifs de ce genre proviennent de l'Italie du Nord; ils semblent avoir pénétré en Norique et en Pannonie par l'intermédiaire d'Aquilée. Les autels sépulcraux et les stèles de l'Italie du Nord présentent plus d'un motif qu'on retrouve en Pannonie et dans les provinces voisines; tels sont le rapt de Proser-

pine, Dionyse et Ariane, le loup et les jumeaux, des scènes avec Amour, etc. En Pannonie les suggestions venues de l'Italie du Nord tendent à se ramifier. Une de leur branche pénètre, parallèlement à la route de l'ambre jaune, vers le nord; dans ce cas les centres de gravité sont Poetovio et Savaria. Une autre branche de l'influence de l'Italie du Nord traverse la région située entre la Drave et la Save, ainsi que la Pannonie méridionale pour pénétrer ensuite en Mésie supérieure

⁴⁹ L. pl. *Hekler*, Bildniskunst, 267/a tábla.

⁵⁰ *Roscher*, I. 1., 716; v. ö. *Schober*, 215.

⁵¹ *Hekler*, 288/b tábla.

⁵² *Erdélyi*, Magyar Múzeum, 1947, június, 12–13.

⁵³ Ilyen pl.: *Orpheus az állatok közt*: a Prangeren Poetovioban (I. szám) és egy intercisai domborművön, Budapest, Nemzeti Múzeum: A. É. 1906, 244. lap, 13. kép. — *Herakles és Alkestis*: a kiskajdi sírtáblán, Szombathely, múzeum (9. sz.) és két intercisai domborművön, Budapest, Nemzeti Múzeum; az egyik töredékes emléken a korai, nyugat- és délpannoniai példákhoz hasonlóan epikus felfogásban: Oroszlán, A. É. 1918/19, 37 skk., 1. kép. — a másik táblán ezektől eltérő, kétalakosra csökkentett, szembenező, reprezentatív fogalmazásban: Nemzeti Múzeumi Jelentés, 1912, 208 skk. 36. kép. — *Iphigenia menekülése*: a jáki töredéken, Szombathely, múzeum (10. sz.) és az óbudai szarkofágtöredéken, v. ö.: 27. jegyzet. — *Marsyas bűnhődése*: C. *Iulius Severinus* sírtábláján, Győr, múzeum (28. sz.) és a szekszárdi szarkofág egyik keskeny oldalán: Szent István Emlékkönyv, I., 48. lap, 15. kép. — *Amor és Psyche*: egy poetovioi sírtábla oromzatában, Ptuj, múzeum (4. sz.) és a szekszárdi szarkofág homlokoldalán: A. É. 1944–45, 72. t. 2. — *Fűzért tartó Amorok*: A poetovioi (7. sz.), vinicai (19–20. sz.), savariai (13. sz.), intercisai (40. sz.) sírtáblákon és többek között egy dunapentelei domborművön (Budapest, Nemzeti Múzeum, lt. sz. 22/1905, 21).

jusqu'à Viminacium. A l'encontre des régions occidentales et méridionales de la Pannonie, le territoire situé près du coude du Danube ne présente des stèles ornées de scènes mythologiques qu'à partir du milieu du IIe siècle; même à cette date ces scènes y jouent, la plupart du temps, un rôle secondaire.

Un des monuments les plus anciens est la pierre funéraire de C. Sempronius Marcellus, retrouvée à Szombathely; elle fut modelée aux alentours de l'an 100 de notre ère (n° 8). Dans la scène qui en occupe le champ principal, C. Robert croit reconnaître une scène de la légende de Créthée et Tyron; à l'avis de Paulovics, il s'agirait plutôt d'une représentation d'Hélène et les Dioscures. D'autre part, on peut se demander, si nous n'avons pas affaire à une variante sculpturale tardive du motif de Polynice et Eriphyle qui appartient à la légende troyenne. Au point de vue de l'époque, de l'exécution et de l'utilisation des motifs mythologiques ce stèle présente des affinités avec celui de M. Valerius Speratus qui fut découvert à Viminacium, en Mésie supérieure; dans le champ principal on y voit le rapt de Proserpine, tandis qu'au-dessous de l'inscription on a placé entre deux Dioscures Europe montée sur le taureau. Les deux monuments témoignent de l'influence de l'Italie du Nord; on en retrouve donc les traces simultanées sur deux points éloignés de la région danubienne. C'est également aux alentours de l'an 100 que semble remonter le stèle de C. Iulius Severinus (n° 28) qui provient de l'intérieur de la province. L'affinité qu'il y a entre ce monument et ceux de la région de Flavia-Solva rend très probable que nous avons affaire à l'effet du rayonnement de l'école de Norique; peut-être s'agit-il d'une pièce d'importation. En haut, dans le champ situé au-dessus de l'inscription on voit le châtiment de Marsyas et la figure d'Olympe qui s'adresse à Apollon pour sauver la vie de son maître.

Une pièce remarquable est le monument d'Orphée (autrement monument Pranger) qu'on a découvert à Ptoui (n° 1). Dans le champ principal nous y voyons Orphée entouré d'animaux; au-dessous de l'inscription il y a un tableau de la descente d'Orphée aux enfers. En haut on a sculpté Cybèle et Attis ou peut-être une scène qui semble se rapporter à l'amour de Vénus et Adonis. On retrouve un tableau de ce genre sur le fragment d'un stèle qui appartient au Musée de Szombathely (n° 9) où dans les cheveux d'une femme assise devant un homme allongé on reconnaît, à n'en point douter, la faucille de la lune; il s'agit donc d'une scène représentant Séléné et Endymion. Le champ principal du monument évoque Hercule ramenant Alceste chez son mari, Admète; on voit un tableau analogue sur un stèle de Smeredovo. Sur un autre fragment du Musée de Szombathely (n° 10) on reconnaît la figure d'Iphigénie qui s'enfuit de Tauride. Le motif de la fuite d'Iphigénie revient aussi à Biélovár, c'est-à-dire dans la région de la Drave et de la Save, mais le sculpteur de ce stèle dont on ne connaît qu'un seul fragment (n° 22), lui a attribué une autre signification: selon l'identification de Brunsmid, il s'agit probablement de la fuite de Médée et de Jason à l'aide des Argonautes.

C'est à Nezsider, dans le secteur nord de la Pannonie occidentale qu'on a retrouvé un stèle, déposé actuellement au Musée de Szombathely (n° 17). Il semble provenir d'un atelier différent de celui des monuments énumérés; au lieu de la Pannonie occidentale, nous proposerions plutôt la région danubienne. A l'avis de Schober, dans le champ principal on y voit Hercule qui, passant par le Cerbère, ramène Alceste des enfers.

Comme on voit, en Pannonie occidentale et méridionale on décorait de scènes mythologiques non seulement le champ principal des monuments, mais encore certains espaces secondaires: le champ situé au-dessous de l'inscription et le fronton. Les scènes mythologiques placées sur le fronton étaient particulièrement répandues à Poetovio et dans la région de cette ville: telles scènes sont Vénus et Adonis blessé (n° 3), Amour et Psyché (n° 4), le loup et les jumeaux (n° 5). Le dernier motif était fréquent même en Pannonie occidentale et méridionale; ses relations avec la Norique et l'Italie

sont faciles à démontrer (sur le fronton: nos 21, 27; au dessous de l'inscription: nos 11, 12, 6, 23, 24, 25). Un autre motif favori de la Pannonie occidentale et méridionale, dont on retrouve également les antécédents sur les autels funéraires d'Italie, est constitué par les Amours tenant une guirlande (nos 7, 19, 20, 13). Au point de vue du style et de l'utilisation des motifs décoratifs il existe des relations très complexes entre les monuments de ce genre, d'une part, et les correspondances de Norique, d'autre part. Reste à voir, où l'on devrait chercher l'atelier de ces monuments; naturellement, cette question ne pourrait être tranchée sans un examen approfondi de la matière de ces stèles. Pour expliquer les affinités des motifs et des styles il suffit de renvoyer, vu qu'il s'agit d'un territoire relativement restreint, à l'influence de certaines collections de modèles, ainsi qu'aux pérégrinations des maîtres et des ouvriers.

Outre ces motifs particulièrement fréquents on en trouve d'autres qui paraissent plus ou moins isolés. Tel est sur un stèle endommagé du Musée de Sopron (n° 15), le tableau placé sous l'inscription: selon l'identification de Schober, on y voit la figure de Médée méditant le meurtre du dragon qui garde la toison d'or. Sur le stèle de Tiberius Iulius Rufus (n° 16, Sopron) la frise placée sous le fronton représente des tritons, tandis que le stèle de C. Lucretius Suadullus (n° 18, Carnuntum) se distingue par la „scylla“ au corps de poisson qui est sculptée sur le fronton.

Quant à la question de savoir, de quelle classe sociale se recrutaient les clients qui s'étaient fait faire des monuments ornés de scènes mythologiques, nous n'y pouvons répondre que d'une manière assez incomplète. Comme il ressort de l'énumération des monuments de ce genre, les pièces les plus caractéristiques sont dépourvues de leur inscription ou l'ont gardée sous une forme fragmentaire. Parmi les clients il y a des bourgeois romains, des décurions, des *augustales*, des vétérans et des soldats, voire des indigènes.

Selon le témoignage des stèles retrouvés aux confins occidentaux et méridionaux de la Pannonie, les scènes mythologiques dues à l'influence de l'Italie remontent à une période relativement ancienne: tantôt elles occupent le champ principal, tantôt elles ne jouent qu'un rôle secondaire dans l'ornementation du monument. D'une manière générale, leur application dépasse à peine le milieu du IIe siècle; au delà de cette limite on n'en trouve que des spécimens sporadiques. Quant aux confins orientaux de la même province, on n'y rencontre que deux stèles ornées de scènes mythologiques placées dans le champ principal: toutes les deux scènes évoquent des réminiscences dionysiaques. Les autres scènes de ce genre occupent plutôt soit le fronton, soit le „deuxième champ“ des grands stèles à étages ou bien les frises. Les tableaux sont peu variés ce qui contraste singulièrement avec la variété coutumière des scènes mythologiques sépulcrales.

En ce qui concerne la région du coude du Danube, on peut y signaler deux monuments. Le premier, un stèle fort endommagé, se trouve au Musée d'Aquincum (n° 35), l'autre, découvert à Kajászószentpéter, est déposé au Musée National de Budapest (n° 38). Dans tous les deux cas on voit paraître Dionyse et Ariane qu'on identifiait avec les défunts. On rencontre des identifications dionysiaques de ce genre sur les autels funéraires et les urnes d'Italie. Un fragment de „thiasos“ s'est conservé sur un stèle du Musée d'Aquincum (n° 34) au-dessous de l'inscription, ainsi que sur un fragment, retrouvé à Dunabogdány, qui est au Musée National (n° 32; dans ce cas la scène sert à remplir le „deuxième champ“ réservé à une décoration sculptée).

Parmi les autres sculptures à sujet mythologique il convient de signaler la fuite d'Iphigénie sur un fragment de stèle au Musée de Székesfehérvár (n° 41, deuxième champ), ainsi que le châtiment d'Actéon sur le stèle de T. Flavius Felicio à Szentendre (n° 33), sur une frise mince au-dessus de l'inscription, en état fragmentaire. Sur le fronton d'un fragment ancien du Musée d'Esztergom (n° 31) on reconnaît la lutte d'Hercule et du cerf,

Egyik kutató⁶ hangsúlyozza, hogy a belső tér egészen felosztott ennél a lakóházféleségnél, hosszúkás alakja emlékeztet az egyutcás település keskeny homlokzatú házaira.

Más tartománybeli, *kelta eredetre* visszamenő római kori polgári településeknél megfigyelték,⁷ hogy az egyutcás magból és részből fejlődött ki az a község, ahol ilyen keskeny homlokzatú, hosszúkás formájú házak létesültek. *Aquincum*-ban is hasonló következtetésre vezethetnek a jövődő ásatások.

Egy másik hozzászólás⁸ e lakóházfajtával kapcsolatosan azt emeli ki, hogy keskenyebb oldaluk általában az utca felé esik. Hol sűrűn állnak egymás mellett, hol pedig köz választja el egymástól őket. Az ilyen házak urai nem lehetnek gazdálkodók, hanem inkább kereskedők, iparosok, fuvarosok vagy vendéglősök.

Az ókori római világbirodalom tartományai-ban általánosabban szokásos 1–2 helyiségsoros⁹ lakóház — típusnál *Aquincum* polgári városára jellemzőbbnek látszik (ásatásaink jelenlegi állása szerint) az egész épületen átmenő¹⁰ vagy azt szegélyező (olykor tágasabb, csarnokszerű) folyosó alkalmazása, amely az egyszerű lakóházaknak vagy a közepén (3, 5 és 6. kép) vagy szélén egyenes vonalban (4, 8. kép), illetőleg szél-

⁶ Oelmann, Bonner Jahrbücher 128, 1923, 84–86. old.

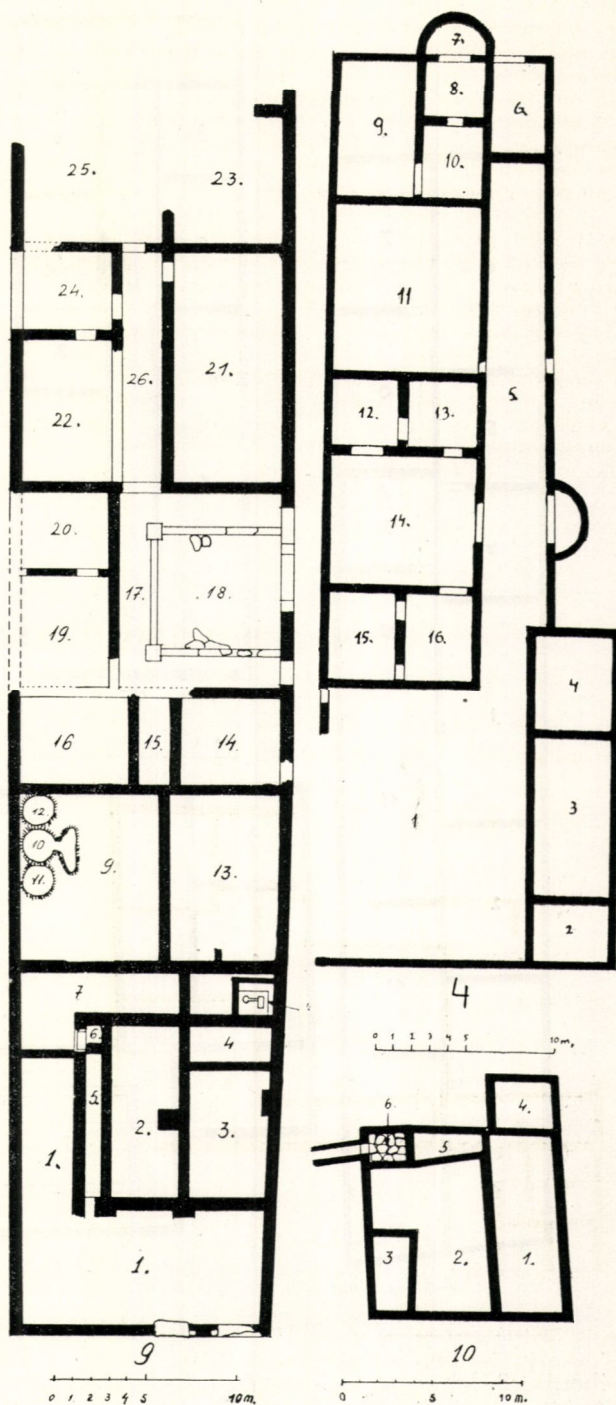
⁷ Előbb idézett mű, 91. old. *Venta Silurum*-nál (Caerwent) és *Calleva*-nál (Silchester). A „polgárváros” őskori, rómaiak előtti multjának, betelepültségének tanúságai kutatásaink kapcsán egyre szaporodnak. Bronzkori lakottságához: Bud. Rég. XIII. (1943), 445. old. (*Bar-kóczy*); Budapest története (1942), I/1. k., 55. old. (*Tompa*). Lelet a „harangalakú edények kultúrájából” és a „korai vaskorból”: *Tompa F.*, id. munka, 45. és 101. old. Eddig csak innen ismeretes (Budapesten) kelta jellegű szentély, kerek templom: *Kuzsinszky*, *Aquincum...* (Führer..., 1934), 16. old., 6. kép.

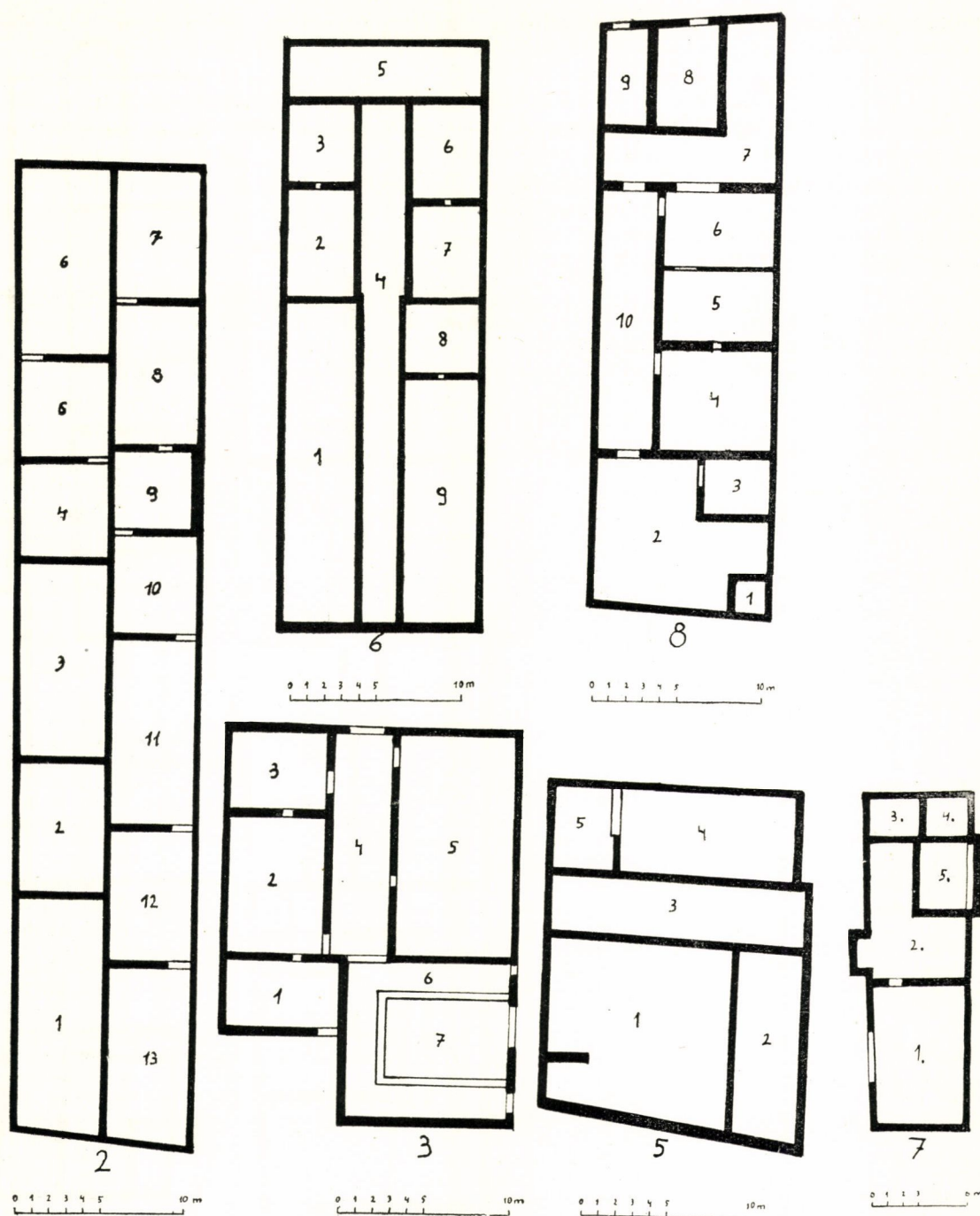
⁸ Drexel, *Germania Romana* II. (1924), 12–13. old.

⁹ A 2 helyiségsoros egyszerű lakóház alaprajzát megkaphatta az *aquincumi* pallér, ha mintakönyvek alapján dolgozott, úgy is, hogy egy előkelő, görög, peristylum-os ház tervrajzából (p. o.: *Daremberg* — *Saglio*..., „Domus” címszó, 344. old., 2499. kép) egyszerűsítéssel levágta a díszkertes 2/3-ad részt.

¹⁰ Két traktusos helyiségsort szélén folyosó kíséri: Ö. Jh. 29, 1925, 223 old., Fig. 70 (Mautern a. D.). A „Carnuntum” nevű római kori táborban (Pozsony és Bécs között) szintén napfényre kerültek olyan lakóházak (?) falnyomai, amelyeket szintén az épület hosszán és szélén (középen) átmenő osztó folyosó jellemez. Carnuntum-ban egyik ilyen folyosóban üst alatti tüzelőhely maradványai, de az oldalfalakban kőoltár és márványszobrok kerültek elő. Arch. Epigr. Mitt. 20, 1897, 225–227. old. és IV. tábla (*Tragau*). *Kubitschek*, *Bilder-Atlas d. Carn. Alterthümer* (1905), 105. képesoport: O–R; S–W. RLtÖ. 7, 1906, Fig. 1 és 51; 10, 1909, Fig. 23.

Példák más tartományokból a lakóházat középen, hosszában vagy keresztben osztó keskeny folyosóra: *Blümlein*, *Bilder aus d. röm.-germ. Kulturleben* (1926), 28. old. 78/b és c kép (Urville, a folyosó hossza kb. 25 m, szélessége 2 m-nek látszik és az *aquincumi* esetekhez hasonlóan mintegy $\frac{3}{4}$ részében tagolja az építményt). Egyik *aquincumi* eset: Bud. Rég. 13, 1943, 377. old., 20. kép („A” épület). Egy alsagei házat teljesen végig szeli a szintén kb. 2 m széles folyosó: *Forrer*, *L’Alsace Romaine* (1935), 127. old., 41. kép. Mykenae-i egyszerű lakóházat középfolysó tagol: *Lichtenberg*, *Haus Dorf Stadt*, 104. old., 108. kép (105–06. old.). Különb, ha az *aquincumi* építőmester is birodalmi mintakönyv alapján dolgozott, mint egyáltalán az ókori művészek, akkor az ilyen lakóházak alaprajzát leegyszerűsítéssel az előkelő lakóház-minták rajzából is nyerhette, úgy, hogy p. o. (*Daremberg*—*Saglio*, *Dictionnaire...*, „domus” címszó, 2515. kép) az atrium-os és peristylum-os szárnnyal elhagyta annak 2/3-ad részét. Azonban ötletszerű magyarázatunk helyett keressünk társadalmi háttérrel az ilyen lakóház típus elterjedéséhez.

tében¹¹ (8. kép) vagy a közepén L - a l a k b a n¹² (7, 9, 10. kép), esetleg T-formában (meghosszabbított L?) létesült és belőle nyílnak az egyes helyiségek. Esetleg ez a belső elosztó folyosó félkörben kerengett (1. kép) egy közép nagyszoba (atrium? udvar?) körül? Az építmény belsejében, ha az több sor helyiségből állott, mindenesetre kellett lennie fényközvetítő, egészen vagy részben fedetlen háztagnak.

A folyosó fedett volt. Építészeti szempontból könnyebb egy lakóház fedése, ha nem szakítja meg belsejét fedetlen¹³ térség. Azonban némely esetben (a feltárt lakóház-maradványok alaprajzaiban) ez az L-alakú, ill. T-formájú vagy egyenes vonalú térségrész (vagy a saját vagy az építmény nagyobb terjedelménél fogva) mégis inkább fedetlen udvarnak tűnik fel.

¹¹ Példák a lakóház szélén hosszában menő folyosóra: Bonn. Jb. 128, 1923, 85. old., 7/L kép (*canabae* in *Callaeva*); *Collingwood, The Archaeology of Roman Britain* (1930), 108. old. 27/e és f kép (Silchester); *Stähelin, Die Schweiz in röm. Zeit*, 369. old., 77. képen.

¹² Közép L-alakú folyosós lakóházak a régebben feltárt rommezőreszben: Budapest Régiségei I. k., 50. old., V. sz. ház = 147. old., 14. kép; Bud. Rég. III., 1891, 124. o., 7. képen a C/2 sz. helyiség (udvar?); VI. kötet, 1899, 22. old., 18–24. sz. lakóház (kettős L-alakú középfolyosóval).

¹³ Csányi Károly volt szíves beszélgetés közben erre rámutatni. *Oelmann* (Bonn. Jb. 133, 1928, 117) szerint a *villa rustica* nagy hosszúságú középtagja fedett csarnok; a fejlődés kezdetén magában állott ez a középterem, amely így az ősi középtáiali ház atrium-ához hasonlítható.

A jövődő kutatások feladata különválasztani a középtermes, középfolyosós egyszerű lakóházakat a középudvaros csoporttól.

Aquincum-ban mégis legkedveltebb elrendezésnek az L-alakú fedett folyosó (vagy nyitott udvar?) tűnik fel, amelynek az alkalmazása¹⁴ a legszélesebb hely- és időtávlatokra vezethető vissza. Így mindenekelőtt Pompeii-ben (még a Sulla-féle veterántelepülés katona-ház-típusai között) találunk hasonló eseteket¹⁵.

Azonban az antik világbirodalom más részeiből szintén említhetünk hasonló beosztású lakóházakat, sőt tábori építményeket is. A legtávolabb esnek az egyiptomi és a krími analógiák¹⁶. Az eredet kérdése szempontjából esetleg döntő fontosságú (az ókor tekintetében) a (svájci) windischi (*Vindonissa*) és *Novaesium*-i (Neuss, Rajnavidék) hasonló alaprajzú épületek¹⁷ figyelembevétele.

Ezek is *légio-táborhelyek*, mint *Aquincum*. A *Novaesium*-i gyalogsági laktanyaépületek elő részében, ahol a tiszthelyettesek szállásait gondoljuk, viszontlátjuk az aquincumi építőmesterek elgondolásait. A két helyiségsoros (folyosó és udvar nélküli) ház- és lakástípus elve mellett jelentkezik itt a helyiségeknek L-formájú udvar vagy folyosó körül való csoportosítása is.

Az aquincumi városrészekbe letelepedett, végleg szabadságolt katonák és katona-építőmesterek eszerint olyan beosztásban építették meg itt a magánházukat, családi otthonaikat, amelyet ismertek, megszoktak katonai szolgálatuk alatt laktanyai pavillonjuktan?

Mindenesetre a katonaság volt az a társadalmi réteg, amely magával hozhatta a szóbanforgó lakóházbeosztást a dunai határnak erre a gócpontjára is. Az aquincumi civilizáció katonai jellege egyébként is közzismert. Ha már most távolabbi, őseredetű forrást keresünk az aquincumi egyszerű lakóház típusokhoz, akkor alighanem a folyosós paraszti házakhoz kell visszamennünk, a (Swoboda-féle) porticus-os, oszlopcsarnokos villa ősfarmájához¹⁸ (hosszú ház, egyik oldalán korridorral), az ú. n. *villa rustica*, parasztház, uradalmi ház (Oelmann-féle) két vagy háromcsarnokos őshöz¹⁹, amelynél a három helyiség vagy egymás mögött sorakozott (egytraktusos ház!), vagy pedig csak két szoba épült

¹⁴ Az L-alakú és szélénben vagy középen menő, egyenes vonalban haladó folyosóknak a kombinációjára, egyazon házban való előfordulására is van példa: Bud. Rég. VI., 1899, 22. o., 22–35. sz. helyiségekből álló lakóház. — *Kuzsinszky*, A Balaton körny. arch., 60. old., 74. kép (Fenek, 7. sz. épület). — *Kubitschek*, Römerfunde v. Eisenstadt, 49. old., 32. kép. L-formájú folyosó és atrium együtt: Bud. Rég. I., 1889, 119. old., 22. kép, L és M. A „csúcs-hegyi villában“ is L-formájú udvar és szélén, hosszában folyosó megy végig: Budapest története I. 2. kötet, 589. old. (1942). Példa görög területéről (L-alakú udvar és teljes szélességben átmenő folyosó egyszerű lakóházban, i. e. V. szd.-ból): *Schuchardt*, Die Burg in Wandel d. Weltgesch., 111–2. old. és 96. kép.

¹⁵ Egyik egyszerű pompeii lakóházban a helyiségsort kettős L-alakú folyosó-udvar (?) (1,5–7 számokkal jelölt részek) kíséri a határoló főfal mellett. Ebben a folyosóban (avagy udvarban) találjuk a konyhai tűzhelyet és az esővíz-gyűjtőt is: *Mau—Overbeck*, Pompeji⁴ (1884), 270–271. old. és 147. kép. Más egyszerű pompeii lakóházakban az építmény közepén található az L-alakú folyosó (avagy udvar): előbb idézett mű, 272. old. és 149. kép; *Mau*, Pompeji (1900), 394. old., 233. kép. A Sulla-kori veterántelepítéshez és ahhoz, hogy Pompeji, mielőtt gazdag kereskedők és nagybirtokosok rezidenciájává alakult volna, korai atrium-os és kertes házaival jómódú parasztok városa volt: *Rostovtzeff*, Gesellschaft u. Wirtschaft... I. k., 13. és 29. old.

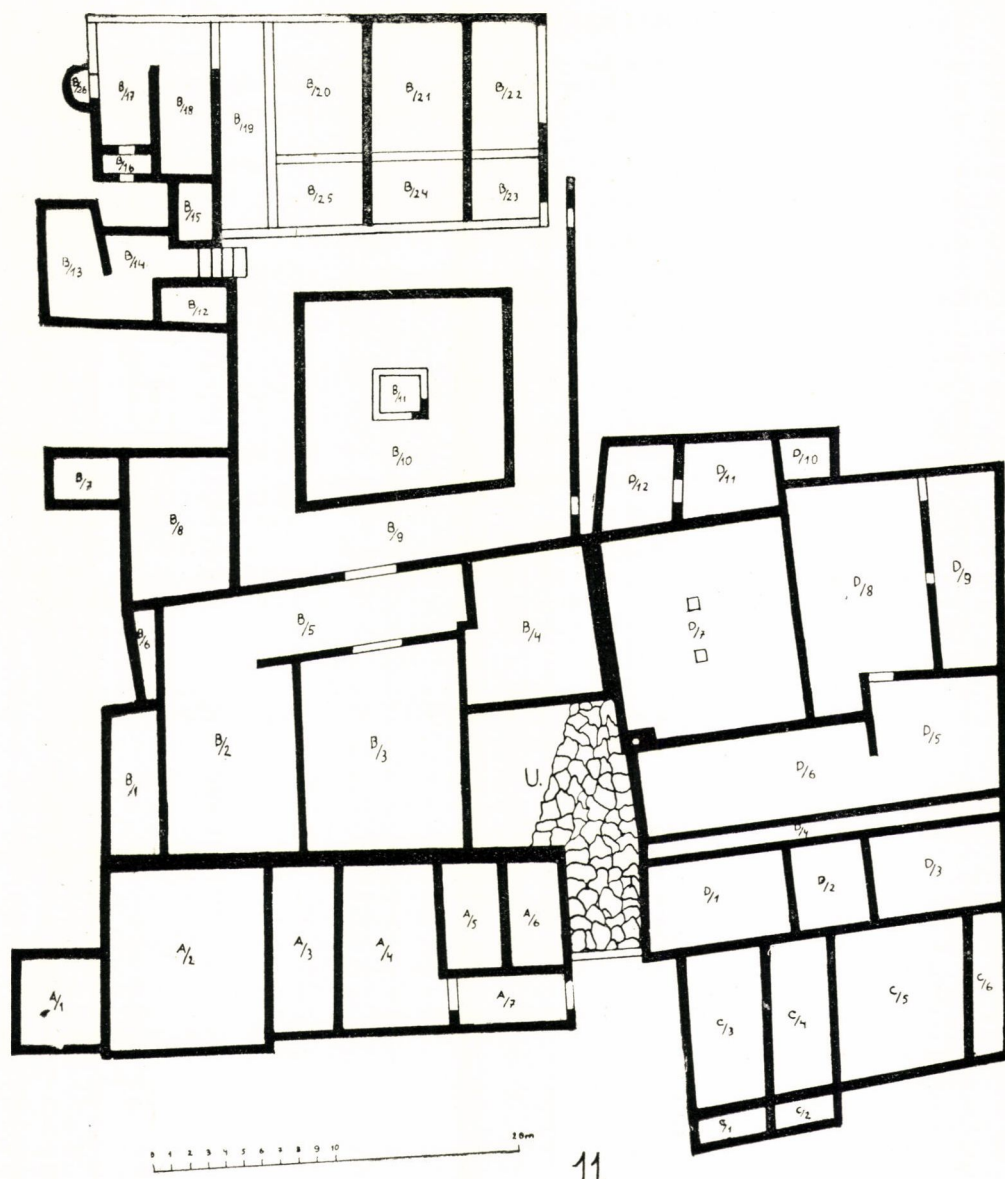
¹⁶ *Bjelov*, Xersones Tauriceszkij (1948), 87. old., 18. kép. A hellenisztikus Krim ezen lakóházában a másik udvar T-szerű. A középszíriai Mondjeleia-ban egy háznál L-alakú udvarok (*Kahrstedt*, Kulturgeschichte der röm. Kaiserzeit, 44–45. kép és 511. old.). Ez az eset mégsem tartozik problematikus lakóházcsoportunkhoz, amint más, a lakóépületen kívüli udvarok sem. L-alakú folyosó avagy udvar körül csoportosulnak egy egyiptomi (Kahun-ban; *Krahl*, Bilderatlas... I/6. kép) nagylakóház önállóbb részei és egy Naukratisi ház helyiségei (*Prinz*, Funde aus Naukratis, I. tábla, a város délkeleti sarkánál, i. e. VII–VI. szd.-ból?). Északafrikai példát *Timgad*-ból idézünk (ebben az esetben bizonyosan folyosó az L-formájú helyiség: *Cagnat—Chapot*, Manuel d'Arch. Romaine... I. k., 1916, 295. old., 155/b kép). *Alesia*-ban: 20. Bericht... (1930), 141. old., 31. kép. *Goessler*, Das röm. Rottweil, utolsó térkép. Jbuch f. Altert. 5, 1911, 236. old., Fig. 11 (Lajta-vidék); 7, 1913–1918, T. VI/VI; T. VIII/24, 71, 74–5; T. XIII/20 (*Emona*). A birodalom nyugati tartományaiából még néhány jellemzőbb analógia: Mitt. über röm. Funde in Hedderheim IV. (1907), XI. tábla (*Wolff* cikke); *Grenier*, Manuel d'Arch. Gallo-Romaine... II. rész, 209. old., 71. kép (Petit-Saint Bernard); Bonn. Jb. 128, 1923, 84. old., 5/b kép (*canabae* in *Brigantium*) és a 4. kép, 85. old., 6/b, c, f, h, i és a 7/k és az e képek (*Venta Silurum*, *Callaeva*, főleg a *canabae*-ből); *Collingwood*, id. munka, 108. old., 27/d és a 9. sz. képek (Caerwent és Silchester); *Stähelin*, Die Schweiz in röm. Zeit, 78. kép (Argau, Bözen, Zofingen) és a térképmellékleten (*Aug. Raurica*). Ezen lakóházbeosztás tovább élt a középkorban is: *Schuchardt*, Die Burg im Wandel der Weltgeschichte, 164–65 és 282. old., 159. és 287. képek. Már a *megaron*-ház típussal együtt fut: *Lichtenberg*, i. m. 49. old., 52. kép (*Tiryns*, szélső L-alakú folyosós lakóház).

Kettős (belső) L-alakú folyosó tagol egy Silchester-i házat (a szélén még egyenes vonalú folyosó): *Cagnat—Chapot*, id. munka, 296. old., 156. kép. A budafoki és egyéb példákhoz: *Antiquitas Hungarica* II. kötet, 96–97, 111–12. old. (*Nagy T.*) T-alakúvá módosul olykor ez a közlekedő folyosó, helyiség: *Lichtenberg*, i. m. 103. old., 107. kép (Palaikastro); *Ant. Hung.* 3, 1949, 135–6. (*Nagy T.*).

¹⁷ *Laur—Belart*, Vindonissa, Taf. 14/1 és 2; *Stähelin*, id. munka IV. térkép (az északi kapu közelében 4 építményben közép L-alakú folyosó). A svejci kutató a majorságok lakóházai közepén lévő udvari helyiség, ill. fedett csarnok változatos formáját hangsúlyozza (id. munka, 369–70. old.). *Bonner Jbücher* 111/2, 1904. A Vindonissa-i laktanyaépületek különleges esetek: fordított elhelyezésben épültek. Carnuntum-ban, Lauriacum-ban (Lorch, Ausztria) és Lambaesis-ben (Északafrika, RLIO IX., XV., 1925, T. I) a belső udvar (vagy folyosó) nélküli, sakk-táblára emlékeztető laktanyaház-alaprajz az uralkodó.

¹⁸ *Bonner Jbücher* 126, 1921, 42. o. (*Mylius*.)

¹⁹ *Germania*... V., 1921, 64–73. o. (*Oelmann*.)

egymás mögött, míg a harmadik helyiség folyosóként (hosszabb, nagyobb szobaként) hosszában kísérté a másik két helyiséget²⁰.

Azoknak a tanulságoknak alapján, amelyeket az utóbbi évek (aquincumi) ásatásai folyamán nyertünk, más-képpen kell megítélnünk az aquincumi „polgári városban” már régebben ismert úgynevezett „nagy lakóház”²¹ problémáját is.

Ezt az aquincumi viszonylatban feltűnően nagy magánházat mi, néhány kis helyiség hozzáadásával, egyelőre három-négy külön lakóházzá szétbontandó háztömbnek (*insula*) tekintjük, tehát kövezett, „második udvarát” (H, a 11. képen: U) egy *zsákvá* kapuval elkülönített végének minősítjük. A régebbi felfogás szerint az I-jelzésű helyiség (a 11. képen: D/7) elszigetelten kiugrott az alaprajzból, de ennek ellenére is atrium-nak kellett tekinteni, jelentős terjedelménél, festett falainál és a belsejében talált két oszloptalapat (b) folytán.

A „nagy lakóházat” mi erre a három kisebb házra, kis egységre tagoljuk: Az A–G (= A/1–A/7) betűkkel jelzett helyiségekből álló külön lakóház;²² a K–W és délen még fel nem tárt helyiségekből (a 11. képen: B/1–B/25) összetevődő nagyobb²³ (esetleg két kisebb lakóházzá szétkülönítendő) lakótelep, díszudvarral (O + S, a 11. képen: B/9–B/11) és esetleg atrium-mal (M); lakóház²⁴ atrium-mal (I), de esetleg középület-féle az eddig „atrium”-nak vélt díszteremmel (a 11. képen: D/1–D/12), hozzáértve kiegészítésül az „atrium” körül futó (talán később épített) helyiségek sorát a rommező szomszédságából.

²⁰ Szilágyi János György volt szíves közölni, Zaporozsjében L-alakú folyosó (végén a közös mellékhelyiségekkel) két oldalán létesültek lakások egyszerű orosz lakóházakban. Ez a megfigyelés időben és térben kiszélesíti az L-formájú középvárat vagy folyosó kérdését: az egyszerű lakóházak egyszerre több helyen, egymástól függetlenül is fellelhető beosztási módjának tekinthetjük a lakószobáknak L-alakú udvar-folyosó körül való csoportosítását. Kérjük néprajzkutatóink szíves hozzászólását. Ismételtelen fellépő, legpraktikusabb elrendezési elvek egyikéről van szó a lakóházak felépítésében.

²¹ Kuzsinszky, Die Ausgrabungen zu Aquincum (1892), 99. old., 32. kép = Bud. Rég. I., 1889, 119. old., 22. kép.

²² Ezen építmény hat helyisége az L-alakú középső terem vagy inkább udvar (?) két oldalán sorakozik, a „nagy lakóház” keleti szélén. Azonban az M, N és R (a 11. képen B/1–B/3) helyiségekbe, vagyis a „nagy lakóház”

A KÉPEK RÉSZLETEZÉSE:

1. kép. Előkelő nagylakóház (részben feltárva) beosztása (Aquincum „polgárvárosában“). Belső kerengő folyosó: 6 (?). Középterem (atriumszerűen mennyezetén fénybeeresztő-nyílással? udvar?): 7. Különálló lakásrész: 10–13.
2. kép. Két helyiségsoros, teljesen beépített (belső folyosó és udvar nélkül), az utcára keskeny homlokzattal nyíló egyszerű lakóház alaprajza (Aquincum, „polgári telep“).
3. kép. Középfolyosós és díszkertes családi lakóház beosztása (Aquincum, „polgári városrész“).
4. kép. Gazdag lakóház (Aquincum „polgári városrészében“) alaprajza: középhelyiség (az atrium szerepében: 14), fűtendő folyosó (5) és nagyterem (11), fürdőosztály (?) fűtendő helyiségei (7–10), vegyes rendeltetésű szobák (12, 13, 15, 16), udvar (1), a „személyzet“ szobái, illetőleg raktárhelyiségek (?) (2–4).
5. kép. Az épületen átmenő belső folyosóval tagolt egyszerű lakóház beosztása (Aquincum, „polgárváros“).
6. kép. Közép, hosszú folyosóval (4) tagolt lakóház beosztása (Aquincum „polgárvárosában“).
7. kép. Közép (L-alakú) folyosóval (vagy inkább udvarral?) tagolt családi lakóház beosztása Aquincumban. Munkahelyiség: 1, lakószobák: 3–5.
8. kép. Folyosókkal tagolt lakóház beosztása. Fedett folyosók (7, 10), udvar (2), különálló lakások: 3 és 1 szobások (4–6, ill. 3, 8 és 9?). Aquincum, „polgárváros“.
9. kép. Ipari vállalkozó és nagygazda lakó- és műhelyházának a beosztása (Aquincum, „polgárvárosrész“). Udvar(?): 1, 9, 17–18 (díszkertes!); fedett elosztó folyosók: 5, 7, 15, 26; a bor- és olajprés helyisége: 8; edényégető kemencék: 10–12; a gazda épületszárnya: 17–25, a munkás (rabszolga)-szárny: 1–16.
10. kép. Egyszerű lakóház beosztása (Aquincumból). L-alakú folyosóval (udvar?) belsejében.
11. kép. Az ú. n. „nagy lakóház“ szétkülönítése: I. polgári lakóház (B/1–25) több szobás fürdőosztállyal (B/15–18, B/26), díszkertes nagyudvarral (B/9–11), munka- (gazdasági? rabszolgaháló?) helyiségekkel (B/19–25), középterem (B/3) körül sorakozó lakószobákkal (B/1–2, B/4–6); II. lakóház (A/1–7) előfolyosóval (A/7); III. másik egyszerű lakóház (C/1–6) közép nagyszobával; IV. ház díszteremmel (D/7), az épületen végig menő keskeny folyosóval (D/4) és elosztó, belső (L-alakú) helyiséggel (D/8).

Szilágyi János

LES TYPES DE MAISON D'HABITATION D'AQUINCUM

(rèsumé)

Par les fouilles que la direction du musée d'Aquincum a fait exécuter ces dernières années, d'une part on a pu éclaircir la question des différents types de maison d'habitation simples se trouvant dans le champ de ruines autour du musée, d'autre part on a réussi à faire une section des restes de murs superposés appartenant à trois périodes de construction et séparés les uns des autres par des couches de terre provenant du remblai et du nivellement. Donc ce qui embrouille la carte de la ville civile d'Aquincum c'est qu'il y a trois sortes de ruines qui se confondent. Selon les petites trouvailles (médailles, fragments de terra sigillata, briques estampillées) la reconstruction, survenue après les deux premières destructions, a eu lieu vers la fin du IIe siècle ou au commencement du IIIe (ap. J. C.), voire même dans la IIe moitié du IIIe siècle lors de la nouvelle prospérité amenée par les empereurs d'origine pannonienne.

Dans la ville civile d'Aquincum, à part les maisons d'habitation à la grecque avec leurs pompeuses cours

intérieures et leurs atria à l'italique, on rencontre fréquemment des types de maison à une ou deux rangées de locaux de toutes sortes, bâtis d'une façon irrégulière sans laisser le moindre espace pour un corridor ou pour une cour, ce qui est d'ailleurs connu depuis longtemps dans la littérature archéologique. Mais dans l'état actuel de nos fouilles, les types de maison qui semblent les plus caractéristiques sont ceux qui sont pourvus d'un corridor soit intérieur soit extérieur. Ce corridor qui facilite la communication, ou bien traversait la maison d'habitation, ou bien il en bordait un côté, quelquefois même il en bordait deux en forme un simple ou un double L où d'une ligne droite.

Dans la distributions des maisons d'habitation, ce territoire en forme de „L“ ressemble parfois, à cause de ses dimensions, à une cour non couverte. Le but des recherches futures est de séparer les maisons d'habitation simples à corridor médian, de celles ayant une cour intérieure. Ce type de simple maison d'habitation était en vogue non seulement à Aquincum mais dans

felé, sehol sincs nyoma ajtónak és küszöbkőnek. Egyébként szerintünk nem jelent hozzáépítést vagy kibővítést: azzal egy korszakban a polgárváros III. építkezése, újjáépítése folyamán (?) létesült.

²³ A legalább 14 helyiségből, továbbá a körülfutó tornácos diszudvarból és a fürdőosztály szobáiból álló ház eddig a polgárváros legnagyobb lakóépítménye. A környező házegységekkel össze- és együttépült, tehát egy pénzügyileg jól megalapozott intézkedés létesíthette ezt az *insula*-t, háztömböt. Különben a H (a 11. képen U) betűvel jelölt házközből a K (a 11. képen: B/4) helyiségen és a „lambda“ ajtón át abba a sikátorba (Bud. Rég. I. k., 50. o.: II/1) jutottak, amely a „II. közfürdő“ keleti határfala mentén tette lehetővé a közlekedést a *mithraeum* melletti utcába. A K–R helyiségekből álló házrész különbejáratú lakás is lehetett (a 11. képen: B/1–B/5).

²⁴ A „II. közfürdőből“ (régőbbi magyarázat szerint: *Kuzsinszky*, Die Ausgrabungen zu Aquincum 1879–91, 79. old.) egy igen keskeny folyosón keresztül mentek volna át a külön, elszigetelten épített *laconicum*-ba, izzasztó légkamrába. Mi azonban a helyszínen úgy láttuk, hogy nincs nyoma sem ajtónak, sem küszöbkőnek, de még melegáteresztőnyílásnak sem szóbanforgó folyosó elején, a közfürdő határfalában. A „folyosó“ szintjei nem egyeznek meg a közfürdő alsó és küszöbnívóival. Ellenben a „folyosó“ falaiban szemben egymással, a közfürdő és a két pilléres „atrium“ (?) (I, a 11. képen: D/7) közti sikátor irányában, küszöbkövet látunk ma is, tehát átjárhattak a „folyosón“ a sikátorban járók, ha a „nagy lakóház“ *insula*, házecsoportha lakói engedték. Eszerint a sikátort elzárták egy keresztbeépített folyosóval, de az ú. n. *laconicum* (*Kuzsinszky*, id. m. Fig. 20, 18–20. sz. helyiségek) szerintem egy szomszédos lakóház fűtött szobái, amelyhez a „nagy lakóház“ atriuma, ill. díszterme is tartozik. Az idézett képen a „phi“-vel jelölt ajtóval szemben nincs jelezve ajtó, de ez kifejejtés, mert a valóságban az „a“ folyosó északi falában is látható küszöbkő. Másrészt az is igaz, hogy a 18. sz. (Fig. 20) és az I-jelű (Fig. 32) helyiségek közös falában ma sem észlelhetünk átjárónyomokat, de az I és K (Fig. 32) szobák között sem. A küszöbkő szintjében a falat alighanem kiszédeszték, hiszen itt a *mithraeum* domb szélénél vagyunk, ahol különböző szintmagasságokat kell elképzelnünk ugyanazon építési periódushoz. Egyébként *Schauschek János* gondolt először arra, hogy ez az „atrium“ (I, a 11. képen: D/7) a közönség számára összejöveteli, díszteremül szolgálhatott. Törlemékéből 16 db. ezüstérem került elő annak idején (Bud. Rég. I., 1889, 130. old., *Kuzsinszky*), amelyek tanúsítják, hogy ez a ház *Elagabalus*, id. *Valerianus* korában fennállott, tehát a körülfutó helyiségsor a III. (legkésőbbi) építkezési periódusban létesült, ha az későbbi hozzátoldás.

d'autres parties de l'empire romain, nous rencontrons aussi ce système de disposition à l'époque „préromaine“ et à l'époque „postromaine“. Même dans les maisons modernes simples nous retrouvons une solution semblable: les logements sont des deux cotés du corridor en forme d' „L“, qui passe au milieu de la maison (et les dépendances communes en sont au bout). Ce type de maison d'habitation, dans lequel les locaux se groupent autour d'un corridor en „L“ (cour?) présente un des principes de disposition les plus pratiques et les plus anciens et nous le rencontrons simultanément dans différents pays n'ayant aucun rapport entre eux.

En ce qui concerne l'époque romaine, nous pouvons considérer les différentes suppositions faites à propos de l'origine de ce type de maison d'habitation. Si les architectes de l'empire romain travaillaient à base de modèles, ils pouvaient très bien venir à l'idée du type maison à corridor intérieur par simplification, c'est-à-dire en abandonnant les 2/3 du plan d'une maison seigneuriale et particulièrement l'aile de l'atrium et du péristyle. Mais à la place d'explications de cette sorte il faut plutôt chercher une explication à fond social. Quant à la provenance du type des maisons d'habitation d'Aquincum, j'attache une importance spéciale à l'examen du plan des casernes d'infanterie de *Novaesium*, de *Vindonissa* et de *Lambaesis* où nous retrouvons dans les parties antérieures, là où, à notre avis, habitaient les sous-officiers, toutes les conceptions des contre-maîtres d'Aquincum concernant le plan des maisons d'habitation. A côté du type de maison à double rangée de locaux sans couloir et sans cour, on trouve surtout à *Novaesium* l'autre type dans lequel les locaux sont groupés autour d'un couloir ou d'une cour en „L“. Or, Aquincum avait aussi un camp de légionnaires dont la garnison, d'à peu près 10 000 hommes, jouait un rôle prépondérant, et quand les soldats et les architectes militaires retraits s'y établissaient, ils construisaient leurs maisons d'habitation privées à la manière qu'ils connaissaient et à laquelle ils s'étaient habitués pendant leur service militaire, dans les pavillons des casernes.

Donc, c'est par l'intermédiaire des militaires que les modes de construction des maisons simples en question sont arrivés à Aquincum.

Maintenant, si par rapport à l'antiquité, nous cherchons les origines de ces types de maisons simples, nous devons d'abord remonter aux maisons paysannes pourvues d'un corridor, puis à la forme ancienne de la *villa rustica* à colonnade, enfin à la maison de campagne à 2 ou 3 grandes salles qui peuvent être ou bien à la file, ou bien construites de telle façon que deux seulement sont l'une après l'autre tandis que la troisième, sous forme de corridor, longe les deux premières. Parmi tant de cas analogues (notes N° 10—17) il faut encore considérer, au point de vue de l'origine, plusieurs types des maisons des vétérans de Sylla à Pompei. Dans toutes ces maisons nous rencontrons le corridor en „L“ (cour?). Étant donné ce que nous avons appris des dernières fouilles faites à Aquincum à propos des différents types de maisons d'habitation, nous devons juger autrement la question de la „grande maison d'habitation“ connue depuis longtemps dans la „ville civile“. Ce bloc de maisons est à séparer, moyennant l'addition de quelques petits locaux, en 3 ou 4 maisons d'habitation. Au cours des excavations faites dans le terrain voisin on a vu que la soi-disant deuxième cour (pavée) est un bout d'impasse séparé par une grande porte. Selon l'ancienne opinion le soi-disant atrium (sur la figure 11: U) faisait entièrement saillie. Cet atrium, à cause de ses dimensions, de ses murs peints et des deux bases de colonnes qu'on y a trouvées, est, à mon avis, une partie séparée de la maison ou si vous voulez le hall central, la luxueuse salle de réception (sur la figure 11). Quant aux autres subdivisions de la grande maison d'habitation, voir le texte sous la figure 11.

On peut mettre en relief que l'épaisseur frappante de quelques murs intérieurs du plan de la grande maison peut indiquer qu'ils avaient été construits comme murs extérieurs de logement séparés ou de parties de maison.

Jean Szilágyi

ADALÉKOK A PÉCSI DOMBORMŰVEK IKONOGÁFIÁJÁHOZ

A pécsi székesegyház altéplombába vezető lejáratok oldalfalait díszítő XII. századi domborművek ikonográfiai szempontból súlyos kérdései a magyar kutatásnak. Az ikonográfiai program egészének részletes tárgyalását és az európai szellemi áramlatokba való beállítását e helyen mellőzve, csupán utalok Mezei László kitűnő tanulmányára (kéziratban) és csak az újszövetségi jelenetek egyik részletének szokatlan elrendezésével kívánok foglalkozni, aminek kielégítő magyarázatával mindeddig adós maradt a magyar szakirodalom.

A déli altéplombi lejárati északi, keleti és déli falán, a kérdéses Sámson-jelenetek fölött, Jézus életéből, mégpedig gyermekségéből vett domborműsorozat húzódott. „Angyali üdvözlés“, „Jézus születése“, az égi jelre figyelő pásztorok foglaltak helyet az északi falon. „Három király imádása“, „a három király Heródes előtt“ a keleti falon. „Három király álma“, „Betlehemi gyermekgyilkosság“ és „Menekülés Egyiptomba“ követi egymást a déli falon. Bár a jelenetek sorrendjét Koller leírása és Henszlmann¹ metszetei, valamint a restauráláskor készült fényképfelvételek alapján kétségtelenül meg tudjuk állapítani, feltűnő, hogy a domborműveken elbeszélte történet időrendjében s ennek megfelelően az ábrázolás sorrendjében lényegesen eltér a Bibliától.

A keleti, legrövidebb falon még az egyik csillagot néző pásztor kapott helyet, majd a Három király imádásának gyakran ábrázolt jelenete következik, mégpedig abban a különleges elrendezésben, hogy a három napkeleti király először mutatja be hódolatát és adja át ajándékait a kis Jézusnak, azután fordul Heródeshez, hogy a gyermek születési helye után tudakozódjék. (XXII. t. 1. kép.) A két jelenetet, bár két külön kőtáblára faragta ki mestere, kompozícióját úgy oldotta meg, hogy nagyobbik része egy lapra, Heródest és kíséretét ábrázoló, kisebb része pedig a másik lapra került. A jelenet balszélén szélesen kiképzett arkádós, románstílusú trónuson, díszes párnán, profilban ül Mária, ölében tartva gyermekét. Mindkettő feje letört. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy fejük felett keresztres nimbus diszlett. Mária ruházatát, bővíjú köntösét gyöngyös, drágaköves paszománt szegélyezi. Gazdag díszítése rendkívül jellemző arra a mesterre, akit Gerevich Tibor mint „Jézus gyermekége mestert“ francia tanultságának határozott meg.² Mária dícsényes fejétől jobbra, fent levő kisebb töredék alighanem a királyokat vezető csillag maradványa.

¹ Koller, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Tom. I., 127—128 ll.; *Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum*. Tab. III.; Henszlmann, *Pécsnek középkori régiségei*, II. rész. A pécsi székesegyháznak domborművei, 131. lap, 56. kép.

² Gerevich T., *Magyarország románkori emlékei*, 162, 173—76. l. — Gál, *L'architecture religieuse en Hongrie*, 58.

Nem sokkal épebb a hódoló három király alakja sem. (XXII. t. 2 kép) Éppen azért mozdulataikra csak következtethetünk, bár ezek a jelenetek ikonográfiája szempontjából jelentősek. Az első király térdet hajtva átadja ajándékait. Profilban ábrázolt mozdulata töredékes ballábából, jobbkezének irányából világosan rekonstruálható. A második király hasonlóan töredékes alakja a kép síkjába kifordulni látszik. Erre mutat vállának a dombormű síkjával egyező törésvonala, méginkább derekán ruhájának és övének modellálása. Jobbkezének iránya a csillag felé mutat, balját a mögötte álló király karja takarja el. Térdének alakításából enyhe meghajlásra lehet következtetni. Majdnem egyenesen emelkedik a harmadik király alakja, ismét profilban, jobbkarjával az előtte állót megérinteni látszik. A két első király a domborműveken szokásos rövid tunikát hordja és hegyes, gyöngyös cipőt visel. Feltűnő a harmadik ruházata: négy-leveles rozettákkal gazdagon díszített tunika, amelyre köpeny borul. A legfeltűnőbb, hogy a királyok válláról négy-szegletes, díszes tarisznya lóg le, amelyet különös gonddal faragott ki a mester. Az elsőnek a kezélt gyöngysor szegélyezi és gyöngyök borítják, a másodikon hatleveles rozettát is látni, a harmadikon pedig sűrűn elhelyezett gyöngyök között egy nagy négylevelű rozetta emelkedik.

Ugyanezen a kőlapon, szorosan a hódoló királyokhoz préselve, még egyszer látjuk őket, most már felegyenesedve jobbjukkal a betlehemi csillagra mutatnak, baljukkal övüket fogják. (XXIII. t. 1. kép) Heródesnél érdeklődnek a gyermek születési helye után. Heródes és kísérete azonban már a másik kőlapra került. (XXIII. t. 2. kép) Heródes Mária trónjához hasonló, de támlap és karfa nélküli cathedrán ül, ruhája kevésbé díszes, gyöngyszegélyes köpeny borul rövid tunikája fölé. Lábaik keresztbe rakja, ami a toulousei plasztika hatására terjedt el a román művészetben. Jobbjával ő is a csillagra mutat, baljában lilomos országalma. Mögötte poroszloi. Az első kezében hatalmas kardot tart, utána egymással beszélgető két alak következik. Ruházatuk egyszerű tunika, gyöngyös cipő.

Már e rövid leírásból is kitűnik, hogy a domborművek faragója felcserélte a bibliai sorrendet, hiszen a Biblia szerint a három király előbb Heródestől megtudja a zsidók királyának születési helyét, s csak azután megy hódolatát bemutatni a gyermek Jézusnak. Ikonografiailag szokatlan még a három király oldalát díszítő tarisznya, amelyre már fentebb felhívtuk a figyelmet.

Tovább vizsgálva a dombormű-sorozatot, a három király csodálatos álma következik. (XXIV. t. 1. kép) Díszes takaró alatt koronásan nyugszik a három király, míg a felettük megjelenő angyal más úton való visszatérésre, Heródes elkerülésére utasítja őket. A jelenet alsó része ép, felső része, ahol az angyal állott, letört, csak mondatszalgának része látszik. A három király álmának ez a bájosan naív ábrázolási módja, hogy egy takaró alá fektette mindhármát, a francia művészetben alakul ki (Autun, Mans), s onnan terjedt el Itáliába (Forlì) és kerül át hozzánk³ is.

A következő jelenet a betlehemi gyermekgyilkosság zsúfolt kompozíciója, amelyet éppen kompozíciós okokból másik szobrásznak, ill. a „Jézus gyermekéke mester” egyik tanítványának attribúált Gerevich Tibor.³ A trónoló Heródes és a másik szélen gyermekeit sirató anya előtt két katona gyalogol halomra a gyermekeket. Végül az utolsó jelenet a Szent Család Egyiptomba való menekülését meséli el. (XXIV. t. 2. kép) Nagyon töredékes állapotban maradt ránk. Az alakoknak éppen csak kontúrját tudjuk felismerni. Szent József vezeti a szamarat, amelyen Mária ül, ölében a kis Jézussal. Utóbbi jelenetet Gerevich Tibor „Sámson mesternek”, a másik Pécsen dolgozó, de olasz tanultságú szobrásznak tulajdonítja. Itt is fel kell azonban hívni a figyelmet, hogy a Biblia elbeszélése szerint e jelenetnek korábban, értelemszerűen a betlehemi gyermekgyilkosság előtt lenne a helye.

Kétségtelen tehát, hogy a domborművek mestere vagy még inkább az ikonográfiai program összeállítója nem tartotta magát szorosan a bibliai történet időrendjéhez, hanem előttünk még ismeretlen okból előbbre helyezte a királyok imádásának és a betlehemi gyermekgyilkosságnak a jeleneteit. Ez az eltérés a domborművek legtöbb ismertetőjének feltűnik, s különböző magyarázatokkal próbálták a problémát feloldani. Henszlmann szerint⁴ a domborműveket Bertalan püspök készítette, akiről maga a pápa állapította meg, hogy hiányos tanultságú. Ezzel magyarázza ő az eltéréseket, az ikonográfiai tévedéseket, sőt azt is, hogy a jelenetek a tipológiai rendbe sehogy sem illenek be. Eltekintve attól, hogy Bertalan püspök 1219–1252 között ült a pécsi püspöki székhelyen, tehát olyan időben, amikor a domborművek már közel egy százada készen voltak, tudatlansággal, tévedéssel érvelni a bibliai történet ábrázolásával kapcsolatban aligha szabad. Különösen nem ennyire ismert jelenetnél, mint a „három királyok” ábrázolása, amelynek evangéliumi szövegét minden vízkeresztkor olvasták, sőt amint látni fogjuk, liturgikus színjáték alakjában a templomban játszották is. Karácsonyi János szerint⁵ a jeleneteket később felforgatták, innen keletkezett a helytelen sorrend. A három király imádásának a jelenete azonban nagyrészt egy kőlapon van kifaragva, és a Heródes-jelenetet másképp nem is lehet elhelyezni, ill. a két domborművet csakis ebben a sorrendben állíthatták fel, ahogy a helyreállításakor is találták. Szőnyi Ottó⁶ sokkal pesszimistább. Szerinte a jelenetek sorrendjének „okát semmiféle kombinációval nem lehet felderíteni. Tudatlanság, tévedés, mind csak lehetőségek”. Nagyon közel járt az igazsághoz Kardos Tibor⁷, aki a jelenetek ikonográfiáját a vízkereszt „három király” játékkal magyarázza. Magunk is ezen az úton próbáljuk a kérdést megoldani.

A „három királyok” történetének ikonográfiai fejlődését Kehrer alapvető munkája⁸ óta jól ismerjük. Maga a jelenet már a III. századtól kezdve kedvelt a keresztény művészetben, de tartalmi felépítése és ikonográfiai elrendezése hosszú századok alatt alakult ki. Szereplői korábban nem királyok, hanem napkeleti bölcsek, mágusok, számuk sem állandó. A VI. századtól kezdve rögzítik hármas számukat, s tekinti őket a művészi fantázia előbb a három életkor, később a három világtáj képviselőjének. Csak ezer

³ Gerevich, Id. m., 176.

⁴ Henszlmann, Id. m., 133, 140.

⁵ Karácsonyi, Szent István király élete, 69–70.

⁶ Szőnyi, A pécsi püspöki múzeum kőtára, 140.

⁷ Kardos, Középkori kultúra, középkori költészet, 37–39.

⁸ Kehrer, Die heiligen drei Könige in Literatur und Kunst, 1908–9. A „Három király” ikonográfia fejlődését Kehrer és Male nyomán próbáltam meg felvázolni.

körül i. u. kezdték királyoknak ábrázolni, de a liturgikus színjátékokban, mint látjuk majd, sokáig még mint mágusok szerepelnek. Királyokat vezető csillag sem volt kezdetől fogva állandó szereplője a jelenetnek. Galliában a csillag feltűnését külön ünnepelték és itt, az V–VI. században kezdik ábrázolni e jeleneten is. Gyakori az is, hogy az irányt mutató csillagot angyal vezeti, vagy helyette angyalt ábrázoltak a képzőművészetben.

Ábrázolás szempontjából nagy általánosságban két alaptípust különböztethetünk meg. A hellenista keleti típuson amelyen Mária profilban ül a jelenet szélén vagy közepén, a „három király” egymás után járul eléje, átadják ajándékaikat, de nem borulnak térdre. A másik, a szíriai típushoz tartozó jeleneteken Mária mint *Theotokos* a középén, a nézővel szemben trónol, a királyokat csillag vezeti, s legalább egyikük, rendszerint a legelső, legidősebb térdre borul, vagy térdet hajt a gyermek előtt. Kehrer szerint a két alaptípus időben és térben a legkülönbözőbb módon keveredik. A román plasztikában a késő karoling időben kialakult ábrázolási mód, lényegében a hellenista típus a gyakori, amelyet 1160 körül a francia liturgikus színjátékok hatására újabb változat vált fel. A legelső király térdet hajt a Kisded előtt, a mögötte álló hátrafordulva a csillagra mutat, ill. a harmadik királlyal beszélget. A jelenet átalakulását, a királyok hódoló sorában keletkezett változást Kehrer a liturgikus színjátékok hatásával magyarázza, amelynek egyik főjelenete a betlehemi csillag megjelenése volt a játék színhelyén, rendszerint a templom hajójában. A királyok a csillagra figyelnek, egymásnak mutogatják, s a francia-román plasztikában így olvasztják egybe a hódolási jelenetet a csillag megjelenésének színpadi ábrázolásával. Kehrer megállapításait Mále⁹ tanítása után, aki elsőnek és nyomatékosan mutatott rá a liturgikus játékoknak a középkori művészetre gyakorolt hatására, kiinduló pontnak elfogadhatjuk, legfeljebb kormeghatározását kell az újabb szakirodalom¹⁰ értelmében módosítani. Az általa említett példák (Arles S. Trophime, S. Gilles) domborműveit nem a XII. század 60-as éveire, hanem a század első felére, sőt többen az első harmadába sorolják.

Ha a pécsi domborműveket ebből a szempontból vizsgáljuk, rongált állapotuk ellenére világosan kitűnik, hogy az előbb részletesen ismertetett típushoz tartoznak. Mária elhelyezése hellenista típusú, profilban ül a jelenet szélén. A királyok hódolatát azonban már a liturgikus játék alakítja. Nemcsak a töredékesen fennmaradt csillag miatt sorolnánk a pécsi domborműveket ebbe a csoportba, de a hódoló királyok kikövetkeztethető mozdulatai miatt is. Az első térdet hajt, de a második király már kiválik a hellenista típusú hódolók profilba állított sorából, amint a dombormű síkjában kifordulva, — ez tisztán megállapítható testtartásából, — vagy a csillagra mutat, vagy a mögötte állóval beszél, aki nyilván a csillagra hívta fel a figyelmét.

A pécsi jelenet tehát a „Három király” ábrázolásának abba az ikonografiai csoportjába tartozik, amelyet a liturgikus színjátékok hatása alakított ki. Ez a körülmény azonban még nem ad választ a bevezetőben felvetett ikonografiai problémák egyikére sem, legfeljebb még jobban alátámasztja Gerevich Tibor feltevését, hogy a jeleneteket francia iskolázottságú mester alkotta. Az ikonográfiai probléma megoldását mégis ezen az úton remélhetjük, ha pontosan összevetjük domborműveinket a hazai liturgikus színjátékok legutóbb felfedezett, legkorábbi darabjával, az ú. n. *Tractus Stellae*-vel.

A *Tractus Stellae* c. liturgikus színdarabra hazánkban Kniewald Károly hívta fel elsőnek a figyelmet, rámutatva, hogy az a zágrábi kódex, amely számunkra megőrizte, Magyarországon készült Hartvik győri püspök részére, mint püspöki szertartáskönyv; *Agenda pontificalis*¹¹. A szertartáskönyv benecés jellegű liturgiája Észak-Franciaország felé mutat, készülési helye azonban Magyarország, sőt a benne található lokalizálási adatok szerint kétségtelenül a győri püspökség számára készült. A zágrábi egyházmegye megalapításakor másik két kódexszel együtt, mint az új egyházmegye első liturgikus könyvei, kerültek Zágrádba, ami készülési idejét meghatározza a XI. század utolsó évtizedeire, mindenesetre 1095 előttre, amikor a zágrábi egyházmegyet megalapítják. Erre az időpontra más, tartalmi jelek is mutatnak. (A *Micrologus*t még nem ismeri, pedig a *Pray*-kódex szerint 1100 táján valamennyi magyar egyház számára elrendelték szabályainak követését.)

E XI. századi szerzőnyv 29. folióján foglal helyet a legrégebb magyar liturgikus dráma, a *Tractus Stellae*, ami a csillagról szóló tractus-t jelenti. A ritka és a XI. század magyar szellemi élet kapcsolataira kitérően rávilágító színjáték 28 ismert külföldi társával együtt Karsai Géza tanulmánya alapján tisztán áll előttünk.¹² A hozzákapcsolódó irodalmi problémák most kevésbé érdekelnek bennünket, mint inkább az, hogy feltételezhetünk-e kapcsolatot a Magyarországon is játszott és ismert vízkereszti játék és a pécsi domborművek között. A rövid játék átolvasása azonnal meggyőző feltevésünk helyességéről.

A csillagról szóló vízkereszti játékot, mint a rendezői utasítás elmondja, vízkereszt éjjelén játszották a győri székesegyházban. A három mágus különböző irányból jöve találkozik a székesegyház Mária-oltára előtt és átveszik a misztikus ajándékokat, aranyat, tömjént és mirhát. Majd követve a hajóban leeresztett csillagot a hajó közepén, az emelvényen elhelyezett Heródes-csoporthoz mennek, ahol érdeklődnek a zsidók királyának a születési helye iránt. Heródes az írástudókhöz fordul, akik a régi jóvendölés alapján Betlehembe irányítják a mágusokat. Heródestől távozva újra feltűnik a csillag, amelyet a mágusok megpillantanak és a rendezői utasítás szerint egymásnak mutatgatnak.

⁹ Mále, *L'art religieux du XIIe siècle en France*, 121–150.

¹⁰ Az Arles-i S. Trophime és S. Gilles domborműveinek kronológiája egyike a román szobrászat legtöbbet vitatott kérdésének. *Voge*, *Die Anfänge des monumentalen Stiles in Mittelalter* ... *Poter*, *Romanesque sculpture*. *Hamann*, *Deutsche und französische Kunst im Mittelalter*. A két „protorenészansz” alkotást a XII. sz. huszas, negyvenes éve közé teszik. A francia kutatás viszont kitarthat kései datálása (vagyis: S. Gilles 1160–70, Arles 1170–90) mellett. *Lasteyrie*, *Étude sur la sculpture française au moyen âge*, *Monuments Piot* 1902. *Aubert*, *Les dates de la façade de Saint Gilles*, *Bulletin Monumental*, 1936.

¹¹ *Kniewald*, *Hartwick győri püspök Agenda Pontificalisa*, *Magyar Könyvszemle*, 1941, 1–21.

¹² *Karsai*, *Középkori vízkereszti játékok*. A *Tractus Stellae* szövegéből vett idézeteknél, valamint a külföldi hasonló vízkereszti játékok rendezői utasításánál etc. *Karsai* szövegkiadására támaszkodtam.

Útjukat tovább folytatva, a hajóban felállított s Máriát a gyermek Jézussal ábrázoló képhez érnek, ahol átadják ajándékaikat és nyugodni térnek. Álmukban angyal figyelmezteti, hogy más úton térjenek vissza hazájukba, kerüljék el Heródest, aki e közben a külföldi játékokban elrendeli a kisgyermekek kiirtását.

A játék szövege erősen emlékeztet a pécsi domborművekre. Különösen a csillag-jelenet, és amikor üdvözlők a Gyermekeket és átnyújtják ajándékaikat¹³. A „három király álmát” a templomban bizonyára a legegyszerűbb eszközökkel jelképezték, s így ábrázolták a francia és magyar mesterek is.

A győri misztérium-játék ezen a ponton befejeződik, de mintaképei, a francia drámák a betlehemi gyermekgyilkosság jelenetével érnek véget. Heródes fegyverhordozójának tanácsára elrendeli a kisgyermekek legyilkolását. A fegyverhordozónak a francia drámákban különben is fontos szerep jut: ő a rossz tanácsadó. A pécsi domborművön is ott látjuk Heródes trónja mögött, hatalmas kardot tartva kezében. Ha szabad a pécsi domborművek és a vízkereszti játékok között kapcsolatot keresni, úgy feltételezhetjük, hogy a pécsi mester már a győrinél fejlettebb variánst látott, ahol Heródes környezetében a fegyverhordozó, a francia minták szerint fontos szerepet kapott, és a betlehemi gyermekgyilkossággal zárult a misztériumjáték.

A győri kódex tanúsága szerint a vízkereszti játék aligha lehetett elszigetelt jelenség hazánkban. Pécsen is ismerhették, különösen ha figyelembe vesszük, hogy első terjesztői a bencések (Pécsváradon és Somogyváron) ott voltak Pécs közelében, valamint azt a körülményt, hogy a zágrábi egyházmegye, ahova a győri Pontificale került, a pécsivel határos, részben abból hasították ki. Ismerve a liturgikus játékok nagy hatását a francia román plasztikára, ugyanazt feltehetjük Magyarországon is, és a pécsi domborművek ikonografiai magyarázatát ezen az alapon kísérelhetjük meg.

A pécsi dombormű nem illeszthető be a „Három királyok” imádásának koraközépkori típusába, s rongált állapota ellenére is kielemezhető rajta oly részletek, amelyeket a francia plasztikában is a vízkereszti játékok hatásával magyaráznak. Így a csillag megjelenése, a három király beállítása és mozgása. Méginkább a vízkereszti játék hatására utal a Heródes-jelenetnél a csillagra mutató mágusok jellegzetes kéztartása. Ha tehát a pécsi domborműsorozatot összevetjük a vízkereszti játékokkal, azt kell tapasztalni, hogy a játék legfontosabb jeleneteit ábrázolták Pécsen, mégpedig éppen a játék hatása alatt a Biblia időrendjétől eltérően, a liturgikus színjáték jelenetei szerint. A három király hódolata és álma után a legtöbb játékban a betlehemi gyermekgyilkosság jelenete következik. Alighanem így játszották ezt Pécsen, így ábrázolták a lejárati domborművein is, és ezért hagyták későbbre az egyiptomi menekülés jelenetét, amely nem szerepel egyetlen játékban sem. De sok szokatlan részletet is ezzel magyarázhatunk.

Már a pécsi domborművek egyik első ismertetőjének, Eitelbergnek feltűnt, hogy a csillagot néző pásztorok oldalukon különös formájú bőrtarisznyát viselnek. Eitelberger ezt helyi sajátosságnak s éppen ezért a domborművek mesterét magyarnak tartotta. Még feltűnőbb, hogy a hódolni jövő három király oldalán tarisznyát viseljen. Szőnyi Ottó nemcsak magyar, hanem speciális baranyai népszokásnak tartja a tarisznya-viseletet, mivel a baranyai ember mindig tarisznyát hord.¹⁴ A népművészetnek ilyenentén való beszűrődését a nagyművészetbe nehezen tudnánk elképzelni, annál kevésbbé, mert mint kitűnő néprajzosaink megállapították, a mai népművészeti anyagban ezt a tarisznyaformát nem ismerik. A tarisznya ábrázolása a három királyon egészen szokatlan és egyedülálló az európai képzőművészetben. Valószínű tehát, hogy ez is a vízkereszti játékok nyomán került a pécsi domborművekre. A játék mágusai a zarándokokra jellemző bőrtarisznyát hordhattak, és onnan vette át mesterünk. A pécsi domborműveknél alig félszázaddal fiatalabb Pray-kódexben, tehát a XII. század végén, már külön áldásformulát találunk a zarándokbot és táskák megáldására.

A zarándokok, búcsújárók, mielőtt elindultak volna, kérték az egyház áldását botjukra és táskájukra, ami már a keresztes hadjáratok előtt zarándoklásuk jelvénye volt. Arra is van adatunk, hogy a zarándokút befejezése után jelvényeiket a templomnak ajánlották fel. Pécsen is a messziről jövő, a gyermek Jézushoz zarándokló három király jelvényeként ábrázolták.¹⁵

A győri játék utasítása hallgat ugyan a mágusok ruhájáról, csak annyit említ, hogy „legyenek felöltözve” (*sint parati*), ami nyilván kialakult gyakorlatra utal, mégis a harmadik pécsi király ruhájában hajlandók lennének liturgikus ruha hatását vagy ábrázolását feltételezni. Négylevelű rozettás díszítése a finomabb, díszesebb liturgikus öltöny benyomását kelti, s nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a liturgikus játékok szereplői mindig egyházi vagy az egyházhoz tartozó személyek voltak. A limogesi, besançoni, freiburgi és roueni játékok utasításai egyházi öltönyöket írnak elő a mágusoknak. Könnyen meglehet, hogy Pécsen is liturgikus ruhákat használtak, és a harmadik király öltözetén ezt örökölte meg a szobrász.

A ruházat, jelvények alapján is szoros kapcsolatot kell tehát feltételeznünk a vízkereszti játékok és a pécsi domborművek között, mégpedig közvetlen kapcsolat formájában, vagyis, hogy a Pécsen is játszott liturgikus színjáték hatott alakítóan a domborműves-ábrázolásra.

Azonban miért cserélte fel szobrászunk a bibliai történet rendjét?

A játék során a három, különböző irányból érkező mágus a templom főoltára, a győri játék szerint Mária oltára előtt találkozik, s innen veszi át az aranyat, tömjént és mirhát, a három misztikus ajándékot,

¹³ „... clerici ... stantes iuxta imaginem sanctae Marie tenentis dominum parvulum in manibus”. Karsai, id. m., 211.

¹⁴ Szőnyi, id. m., 141.

¹⁵ Benedictio baculorum et perarum peregrinantium. Zalan M., A Pray-kódex benediktói. Magyar Könyvsemlé, 1927, 47–48.

¹⁶ Karsai, id. m., 110–111.

amelyet Jézusnak visz. Mária oltárától vonul Heródeshez, majd onnan a kis Jézus előtti hódolásra. Máriát és a gyermek Jézust valószínűleg egy kép vagy szobor jeleníti meg, amelyet két klerikus tart a templom hajójában. Leegyszerűsítve az útvonalat: Sz. Mária oltárától Heródeshez és onnan Máriát és a gyermek Jézust ábrázoló képhez, alighanem oltárképhez vonult tehát a három mágus. Talán nem merész a feltevés, hogy e hármastagolású út kiinduló és végpontját, amelynek mindegyikén Máriát és a gyermeket ábrázoló képet láthatott a művész, ezt vonta össze oly módon, hogy Mária képétől Heródeshez vezeti a mágusokat. Ezzel a dombormű leegyszerűsített előadásában mintegy kivonatát, lényegét nyújtja a vízkeresztí játék tartalmának. A középkori művészetnek még a késő rómaikorból őrzött hagyatéka a jelenetnek filmszerű egymásba építése, amit már a Traianus-oszlop domborművein látunk. Itt is annak vagyunk szemtanúi, amint a Jézusnak hódoló három király alakja egymástól el sem választva fordul Heródes felé. Ugyanennek a kontamináló, összevonó, csak a lényegét ábrázoló szellemnek hatását érezzük abban is, hogy a bibliai történet sorrendjét a vízkeresztí játék hatása alatt a pécsi domborművek mestere megváltoztatta, összevonta.

Fel kell hívnunk ugyan a figyelmet, hogy a ráánkmaradt 28 vízkeresztí játék-szöveg több vonatkozásban eltér a feltevésünk alapjául szolgáló győri Stellá-tól. Ezeknek az eltéréseknek azonban aligha van jelentősége. A leglényegesebb eltérés: csak a győri játék utasítása beszél arról, hogy a misztikus ajándékokat a főoltárról — Győrről meg is nevezve, a Mária-oltárról — veszik át a mágusok. Ennek ellenére ahol rendezői utasítás van, ott a játék kezdetén a főoltár vagy valamelyik oltár elé vonulnak mágusaink. Beszámítanak mindkét szöveg a Mária-oltárt említi, a roueni, montpellier-i szövegekben a főoltárról, a Nevers-i, Fleury-i játékokban pedig csak oltárról van szó. Többkéziratból azonban teljesen hiányzik a „rendezői utasítás“, így ebből a negatívumból nem szabad messzemenő következtetést levonni. Hasonlóképpen vagyunk a Hódolás, ill. a misztikus ajándékok átnyújtásának a jelenetével. A győri *Stella* világosan megmondja, hogy két klerikus tartotta kép vagy szobor (imago) elé vonulnak a mágusok. A kép Máriát ábrázolja, kezében a gyermek Jézust tartva. A freiburgi és lambachi játékokban a Trónoló Madonnához, a besançoni, roueni játékokban ismét a főoltárhoz vezetik a mágusokat. Leggyakoribb, hogy a főoltár mögött, később pedig a hajóban felállított jászolhoz vonulnak. Mindezen eltérés ellenére úgy vélem, hogy a győri Stellá-t a Magyarországon játszott vízkeresztí játékok szempontjából koronatanúnak fogadhatjuk el és valamelyik Pécsen is ismert és játszott változatának hatását a domborművek kialakításában nyugodtan feltételezhetjük.

A pécsi „három királyok“ imádását, Heródes előtti megjelenését, csodálatos álmukat és a betlehemi gyermekgyilkosságot ábrázoló domborműsorozat tehát a vízkeresztí játékok hatása alatt kelt életre, ez magyarázza a bibliai történettől eltérő időrendjüket, ez indokolja a szereplők ruhájának és felszerelésének a korabeli képzőművészetben megszokott ruháktól eltérő ábrázolását. A francia származású vízkeresztí játék a XI. század végén már ismert volt Magyarországon, nyilván Pécsen is, és az évről-évre megismétlődő játék élménye nagy mértékben alakította a pécsi domborművek mesterének művészi fantáziáját. A domborművek stílusa — mint azt Gerevich Tibor megállapította — az európai plasztika két nagy forrásából: Észak-Olaszországból és Dél-Franciaországból vezethető le, de a két szobrászművész stílusában helyi, egyéni jelek is jól kielemezhetők. A „Sámson mester“ olasz tanultságú, de semmiesetre sem olasz művész. Ugyanígy vagyunk a „Jézus születése mesterrel“, aki francia elemeket olvaszt össze stílusában. Mindkét szobrásznál jól kielemezhető a magyar művészet egyéniségére jellemző elemekre hívta fel Gerevich a figyelmet. Hasonló jelenség tanúi vagyunk a domborművek ikonografiai rendszerével is, amely Mezei László szerint a XII. századi európai szimbolizmus korszerű és mélyértelmű hatására mutat. Ezzel egyidejűleg megtaláljuk a helyi alakító erő: a vízkeresztí „három király“ játék magyar változatának hatását, ami befolyásolta a bibliai jelenetek alakjainak ruházatát, de a jelenetek sorrendjét is.

Dercsényi Dezső

CONTRIBUTIONS A L'ICONOGRAPHIE DES RELIEFS DE PÉCS

(résumé)

Les reliefs du XIIe siècle, qui ornent les murs latéraux des couloirs descendant dans la crypte de la Cathédrale de Pécs, constituent, du point de vue iconographique, un grave problème pour la recherche scientifique hongroise.

Sur les murs Nord, Est et Sud des couloirs descendant dans la crypte Sud, au-dessous des scènes du „Maître Sámson“, s'étend une série de reliefs, qui représente des scènes tirées de l'enfance de Jésus. Sur le mur Nord se trouvent l'Annonciation, la Nativité et les Bergers contemplant le signe céleste; sur le mur Est, l'Adoration des Mages et les Mages devant Herode, tandis que sur le mur méridional le Rêve des Rois Mages, la Massacre des Innocents et la Fuite en Egypte. Bien que d'après la description de Koller et les gravures de Henszlmann,¹ ainsi que d'après les photographies prises lors de la restauration, nous puissions nettement établir l'ordre de succession des scènes, il est surprenant que l'ordre chronologique des événements représentés sur les reliefs diffère essentiellement de celui de la Bible.

Sur le mur Est, le plus court des trois, se trouve le Berger contemplant l'Étoile, suivi de la scène, fréquemment représentée, de l'Adoration des Mages. La disposi-

tion en est fort particulière: notamment les Rois Mages expriment leur admiration et offrent leurs présents d'abord, à l'Enfant Jésus et c'est seulement après qu'ils s'adressent à Hérode pour se renseigner sur le lieu de naissance de l'Enfant. L'auteur des deux scènes, bien qu'elles soient sculptées sur deux tables de pierre séparées, en a résolu la composition de telle sorte que la plus grande partie est représentée sur une table, tandis qu'une partie plus petite, traitant de la scène avec Hérode et sa suite, se trouve sur l'autre (Pl. XXII. fig. 1). Sur le bord de gauche, assise sur un trône en style roman, à larges arcades, sur un coussin richement décoré, on voit la Vierge tenant l'Enfant sur ses genoux. La tête des deux personnages manque, mais nous pouvons établir qu'au-dessus de leur tête resplendissaient des auréoles portant une croix en leur centre. La robe à manches amples et le manteau de la Vierge sont bordés d'un galon brodé de perles et de pierreries. La riche décoration de la robe est un détail particulièrement caractéristique.

Les figures des Rois Mages ne sont non plus intactes (Pl. XXII. fig. 2). C'est justement pourquoi nous ne pouvons que deviner leurs gestes, bien que, du point de vue iconogra-

phique, ils nous soient fort importants. Le premier des Mages offre ses présents en fléchissant le genou. Son geste, représenté de profil, peut être clairement reconstitué d'après un fragment de sa jambe gauche, et la direction de sa main droite. La figure du second, également incomplète, semble être tournée vers le champ pictural. Ce fait est indiqué par la ligne de cassure conforme au plan du relief, mais plutôt encore par le modelé de ses vêtements et de la ceinture qui entoure sa taille. D'après la direction de sa main droite il semble montrer l'étoile; sa main gauche est cachée par le bras du Roi qui est derrière lui. Le modelé de son genou indique une légère inclination. La figure du troisième Roi est presque entièrement redressée et il semble toucher de son bras droit la robe de celui qui est devant lui. Les deux premiers Mages portent la tunique usitée dans les reliefs, et des souliers pointus, brodés de perles. C'est la robe du troisième Roi qui est la plus remarquable: c'est une tunique richement décorée de rosettes quadrifoliées, recouverte d'un manteau. Mais ce qui est encore plus surprenant, c'est que les Rois Mages portent en bandoulière des besaces carrées, richement décorées, qui sont sculptées avec un soin extraordinaire. Le rabat de la première est bordé d'un fil de perles et est couvert de perles; celui de la deuxième est orné d'une rosette à six feuilles, tandis que celui de la troisième est également orné d'une grande rosette quadrifoliée placée entre des perles.

Sur la même table de pierre on voit les Mages une fois de plus, presque collés aux Mages de la scène précédente, mais cette fois-ci redressés, montrant de leurs mains droites l'étoile de Bethléem, tandis que de leurs mains gauches ils retiennent leurs ceintures (Pl. XXIII, fig. 1.). Ils s'informent auprès d'Hérode du lieu de naissance de l'Enfant; il est encore à remarquer qu'Hérode et sa suite sont déjà sculptés sur l'autre table de pierre (Pl. XXIII, fig. 2.)

Comme il ressort de cette brève description le sculpteur des reliefs a interverti l'ordre de succession biblique, car selon la Bible les Rois Mages apprennent d'abord d'Hérode le lieu de naissance du Roi des Juifs, et c'est seulement après qu'ils vont exprimer leur admiration à l'Enfant.

En continuant l'examen des reliefs, c'est la scène du rêve miraculeux qui suit (Pl. XXIV, fig. 1.). La manière naïve et charnante de représenter le rêve, de sorte que les trois Rois soient couchés sous une couverture, s'est élaborée dans l'art français (Autun, Mans) et c'est de là qu'elle s'est répandue en Italie (Forlì) et qu'elle est arrivée en Hongrie.²

La scène suivante est la composition chargée du Massacre des Innocents, qui, justement pour des raisons de composition, fut attribué à un élève du maître de „L'Enfance de Jésus”.³ Il faut noter, cependant, que selon le récit de la Bible, cette scène devrait avoir lieu avant le Massacre des Innocents.

Il est donc évident que le rédacteur du projet iconographique ne s'est point tenu strictement à la chronologie des événements bibliques, mais qu'il a placé, pour des raisons qui nous échappent l'Adoration des Mages et le Massacre des Innocents de vant les scènes qu'elles auraient dû suivre. La plupart des experts furent frappés par cette divergence et ils essayèrent de résoudre le problème par diverses explications.⁴⁻⁷

A mon avis, la scène de Pécis appartient au groupe iconographique qui fut élaboré sous l'influence des drames liturgiques. En conséquence, nous espérons trouver la solution du problème iconographique en comparant nos reliefs au drame liturgique hongrois le plus ancien, le *Tractus Stellae*, qui a été récemment découvert.¹¹⁻¹²

Les problèmes littéraires qui se rattachent à cette étude ne nous intéressent que fort peu. Ce qui nous importe, c'est plutôt de pouvoir établir des relations entre le drame de l'Épiphanie, joué et connu aussi en Hongrie, et les reliefs de Pécis. La lecture de ce bref drame nous convainc aussitôt de la justesse de notre hypothèse.

Le jeu traitant de l'étoile, comme le prescrivent les instructions du régisseur, était joué la nuit de l'Épiphanie, après le 9e répons du matutinum (donc vers 5 h. du matin), dans la cathédrale de Győr. Les Rois

Mages qui font leur entrée en venant de trois directions différentes, se rencontrent devant l'autel de la Vierge, où ils prennent les offrandes mystiques, l'or, l'encens et la myrrhe. Puis, tout en suivant l'étoile descendue dans la nef, ils avancent jusqu'au groupe d'Hérode, placé sur une tribune au milieu de la nef, et ils se renseignent auprès de lui sur le lieu de naissance du Roi des Juifs. Hérode se tourne vers les Docteurs de la Loi, qui dirigent les Mages vers Bethléem, en vertu d'une ancienne prophétie. Après avoir quitté Hérode, les Mages aperçoivent l'étoile, qui apparaît de nouveau et selon les instructions du régisseur la montrent du doigt.

En continuant leur chemin, ils arrivent devant le tableau, dressé dans la nef, qui représente la Vierge avec l'Enfant; ils offrent leurs présents et se retirent pour dormir. Pendant leur rêve, l'ange les avertit de retourner dans leur patrie par un autre chemin et d'éviter Hérode, qui entre temps, dans les drames étrangers, donne l'ordre de massacrer les enfants.

Le texte du drame rappelle nettement les reliefs de Pécis, et tout particulièrement la scène de l'étoile, lorsque les Mages, en quittant Hérode, aperçoivent l'étoile et la montrent du doigt: Voici l'étoile!

Après avoir exprimé leur adoration et offert leurs présents, les Mages se retirent pour dormir et pendant leur rêve l'ange les avertit de retourner dans leur patrie par un autre chemin. A Pécis cette scène est représentée dans l'interprétation primitive et charmante, élaborée dans la plastique française: les trois Rois sont couchés sous une seule couverture. En dernier ressort, cependant, c'est du jeu scénique consacré à l'Épiphanie que vient probablement cette scène. Le rêve des Mages était évidemment symbolisé à l'église par les moyens les plus simples, et les maîtres français et hongrois l'ont représenté de la même manière.

Le mystère de Győr se termine à ce point, tandis que ses modèles, les drames français prennent fin par le Massacre des Innocents. S'il nous est permis de chercher une liaison entre les reliefs de Pécis et les drames de l'Épiphanie, nous pouvons supposer que le maître de Pécis a déjà connu une variante plus évoluée de celle de Győr, où le porteur d'armes a obtenu, d'après les modèles français, un rôle important et où le mystère se terminait sur le Massacre des Innocents.

Déjà Eitelberger, qui le premier a décrit les reliefs de Pécis, fut surpris des besaces de cuir, de forme curieuse, que les bergers portaient sur leurs flancs. Eitelberger considérait ce fait comme une particularité locale et c'est justement pourquoi il attribuait ces reliefs à un maître hongrois. Il est encore plus surprenant que les Mages, qui viennent rendre hommage au Nouveau-né, portent sur leurs flancs des besaces.¹⁴ La représentation des Rois portant la besace est absolument inhabituelle et unique dans les beaux-arts européens. Mais les Mages du drame ont dû porter le sac caractéristique des pèlerins et c'est bien ce motif qui fut adapté par l'artiste de Pécis.

Les instructions du drame de Győr sont muettes sur les robes des Rois Mages; elles mentionnent seulement qu'ils „soient vêtus” — *sint parati* — ce qui renvoie à une pratique déjà élaborée. Nous sommes toutefois enclins à supposer qu'un costume liturgique ou bien la représentation d'un tel costume ait agi sur la robe du troisième Mage de Pécis. Sa décoration à rosettes quadrifoliées donne l'impression d'un costume liturgique plus fin, plus somptueux et nous ne devons pas perdre de vue que les figurants des drames liturgiques étaient toujours des personnages ecclésiastiques ou appartenant à l'Eglise.

D'après les robes et les insignes, nous devons donc supposer une liaison étroite entre le drame de l'Épiphanie et les reliefs, et cela sous forme de relation directe, de sorte que c'était le drame liturgique joué à Pécis qui agit d'une manière décisive sur la représentation des reliefs. Nous n'avons cependant pas encore répondu à la question iconographique la plus grave: pourquoi le sculpteur a-t-il interverti l'ordre des événements bibliques, en menant les Mages d'abord devant Jésus et seulement après devant Hérode. Sur la base du drame liturgique nous tâcherons de répondre aussi à cette question.

Déjà au cours de l'analyse du drame, j'ai fait mention du fait que les trois Mages venus de trois directions diverses se rencontrent devant l'autel principal — selon le drame de Győr, devant l'autel de la Vierge — et c'est là qu'ils prennent les présents mystiques, l'or, l'encens et la myrrhe qu'ils offrent à l'Enfant. Ils se rendent de l'autel de la Vierge devant Hérode, puis de là devant Jésus pour l'admirer. Je viens de mentionner que, dans cette scène, c'est un tableau ou une statue, tenue dans la nef de l'église par deux clercs, qui personnifie la Vierge et l'Enfant. Pour réduire le trajet, les Mages défilèrent de l'autel de la Vierge à Hérode et de là au tableau (probablement le tableau d'autel représentant la Vierge et l'Enfant). Il n'est peut être pas trop hardi de supposer que l'artiste ait rassemblé les points de départ et d'arrivée du trajet, de sorte qu'il fit passer les Mages de l'image de la Vierge à Hérode. Par cela il donnait, dans une interprétation simplifiée et réduite, quasiment l'extrait, l'essentiel du contenu du drame de l'Épiphanie.

En un mot, la série de reliefs représentant l'Adoration des Mages, leur apparition devant Hérode, leur Rêve miraculeux et le Massacre des Innocents a pris naissance sous l'influence des drames liturgiques consacrés à l'Épiphanie. C'est bien par ce fait que se trouve expliquée la chronologie divergente de celle de l'histoire biblique, et c'est encore ce fait qui motive la représentation

des robes et de l'équipement, inhabituel dans l'art médiéval. A la fin du XIe siècle le drame d'origine française, de l'Épiphanie était déjà connu en Hongrie et évidemment aussi à Pécs; l'événement se répétant d'année en année, a dû agir d'une manière efficace l'imagination artistique de l'auteur des reliefs. Le style des reliefs — comme Tibor Gerevich l'a établi — peut être déduit des deux grandes sources de la plastique européenne, de l'Italie du Nord et de la France méridionale; dans le style des deux sculpteurs on peut toutefois trouver des éléments locaux et personnels. Le „maître Samson“ est formé à l'école italienne, mais il n'est en aucun cas un artiste italien. Il en est de même du „maître de l'enfance de Jésus“ qui dans son style réunit des éléments français. Tibor Gerevich a appelé l'attention sur les éléments caractéristiques de l'art hongrois qui peuvent être aisément décelés dans le style des deux sculpteurs. Quant à la conception iconographique des reliefs, nous sommes témoins d'un phénomène analogue. Cette conception révèle, selon Ladislav Mezei, l'influence vivante et profonde du symbolisme européen du XIIe siècle, nous y retrouvons en même temps la force créatrice locale: l'effet de la variante hongroise du drame des Rois Mages qui agissait non seulement sur les vêtements des personnages bibliques, mais aussi sur l'ordre de succession des scènes.

Dezso Dercsényi

A SOLYMÁRI VÁR HADTÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE, EGYES EMLÉKEI ÉS ÁBRÁZOLÁSAI

A solymári várra vonatkozó, ezidőszert ismeretes, legkorábbi adatot az az oklevél tartalmazza, amelyben Zsigmond király 1401. március 9-én Maróti János macsói bánnak adja azt a birtokrészt, melyet a hűtlenné lett István vajda erőszakosan Solymár várához (Castrum Salmaar) csatolt.¹

Az oklevél tanúsága szerint a vár ezidőben fennáll. Építése idejét azonban mindmáig homály fedi. Egyes írók, mint Hunfalvy is, Szent István korára teszi a vár, az első kőház, telep létesítését;² megállapításait azonban okiratszerű bizonyítékokkal nem támasztja alá.

A legutóbb végzett ásatások során előkerült leletek, mint a nyílcsúcsok, cseréptöredékek és falrészecskék azt bizonyítják, hogy a Várhegyen (XXVIII. t. 1. kép) a XIV. században is volt élet (XXVIII. t. 6—7. sz. kép). A castrum-ra vonatkozó korábbi okleveles adatok hiányzanak ugyan, településtörténeti szempontból azonban igen nagy a jelentősége azon okleveleknek, amelyek Solymár helységről már a XIII. század elején említést tesznek.

Így tudjuk azt, hogy II. Nána comes 1266. május 5-én kelt végrendeletében³ *Solomar* pusztát, amely már 1244-ben is birtokában volt, a margitszigeti apáca-kolostornak hagyományozza egy szolgával, egy ekényi földdel és szőlővel. Okleveleinkben az 1288. évben történik először említés a faluról (Saalmar), amelyet IV. László Czempsi Rudolf nevezetű vitéz és bátor harcosának ad.⁴ Az 1337. évben ismét a margitszigeti apácák birtokában találjuk, akik Drugeth Villermus nádornak átadják használat és benépesítés végett,⁵ évi hasznóbér fizetés mellett, mivel az néptelen (*deserta*) *possessio*. Közben újra gazdát cserél és az 1355. évben István bán fia birtokában találjuk.⁶

Feltevésünk szerint Solymár és környéke Drugeth nádor idejében népesült be. Vára is ebben az időben épülhetett. Ezt igazolják egyrészt a leletek, másrészt az, hogy maga a vár kis helyen épült fel, tornyai zömök négyszegletes tornyok, amelyek még jól ki tudták védeni a kezdetleges tűzfegyverek hatását (XXVIII. 2—4. sz. kép). Az épületek kis térségben voltak összeszorítva, magasra épültek, így a támadók kőhajításai csekély kárt tehettek azokban, a vár pedig kevesebb számú őrséggel volt megvédhető.

A továbbiakban egy 1363-ban kelt okirat arról emlékezik meg, hogy Solymár és Óbuda között telepések élnek⁷, akik szőlő-telepítéssel foglalkoznak. A XIV. század derekán Solymáron és környékén, a budai vártól nyugatra eső területeken, olyan elszórt lakótelepeket és lakott birtokrészeket találunk,

¹ *Bártfai Szabó*, Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig, 111. lap. Lásd még: Orsz. Lvtár Dipl. oszt. 8647.

² *Hunfalvy*, Budapest és környéke, 200.

³ *Karácsonyi*, A magyar nemzetiségek a XIV. sz. közepéig I., 145; *Bártfai*, id. m. 11; *Rupp*, Buda-Pest és környékének helyrajzi története, 65.

⁴ *Bártfai*, id. m. 23; a Vataj-család levéltára.

⁵ *Nagy*, Anjoukori okmánytár III. köt., 353.

⁶ *Nagy*, Anjoukori okmánytár VI. köt., 371.

⁷ *Bártfai*, id. m. 78.

amelyek egységes, szervezetszerű irányítására alkalmasnak bizonyult egy olyan erőd létesítése is, mint a solymári *castrum*. A vár központi fekvését, jó megközelíthetőségét az is bizonyítja, hogy egyes birtokpereknel a határjeleket a solymári vártól mérik, és a határjárók innét kiindulva helyezik el azokat.

Az 1409. évtől ismerjük a várnagyokat is. *Johannes dictus Martinga castellanus castrum de Salmar*⁸ tölt be jelentősebb funkciót. 1435-ben viharos napokat él át Solymárvár. Az olasz *Sano* fegyveresen tör be a várba és azt erőszakosan foglalja el.⁹ Borbála királyné férjét, Zsigmondot kéri, ítélkezzen mielőbb a bitorló olasz ügyében. Ugyancsak utasítást ad várnagyának, hogy embereikkel üzzék ki a betolakodó olaszt. 1455-ben Garai László nádor mint várbirtokos egyúttal a telki apátság patronatusi jogait is gyakorolja.¹⁰ 1490-ben az országnagyok végzése szerint a solymári vár Corvin János kezén marad.¹¹ Corvin később a várat és birtokrészeit átadta Ráskai Balázs főkamarmesternek, akitől 1496-ban II. Ulászló király szerzi meg,¹² cserébe adván Ráskainak Végles várát. 1511-ben a vár körül már jelentős falu fejlődött ki, amelyben Zempleki Tamásnak és feleségének nemesi kúriája is van.¹³ A birtok egyharmadát felosztás során solymári Bornemissza István Margit nevű leánya kapja meg. 1514-ben Podmaniczky János birtokolja.¹⁴ 1518. évi XIV. törvénycikk a budai királyi udvartartás szolgálatába állítja a várat.¹⁵ 1526-ban Thurzó Elek kincstartó a várbirtokos, majd II. Lajos Bakyth (Bakics) Pálnak és családjának adományozza.¹⁶ Bakyth jeles hadvezető, bátor katona, törökverő hős, a mohácsi csata után a vár megerősítésén fáradozik.

Az ellenkirályok viszálykodása idején Solymár várának hadtörténelmi jelentőségére mutat az is, hogy ebben a hadiállapotnak nevezhető időszakban János király, fontolóra véve a vár harcászati értékét, azt 1531. jan. 25 napján Buda városának adja.¹⁷

A birtokbavételre vonatkozó további adatok ezidőszertől még nem ismeretesek. Ugyancsak hiányzanak mindazon feljegyzések, amelyek a vár későbbi történetére vonatkoznak. Amilyen gyakori Solymárnak okiratszerű megemlézése a XIV–XV. században, sőt a XVI. század első felében is, oly hiányos adatokban annak második fele. Hogy a várnak jelentős szerepe volt Buda életében, azt közelségének, jó és központi fekvésének köszönheti, de korai pusztulását, a török hódoltság alatti helyzetét, a Buda-környék sorsközösségét sem kerülheti el.

Oklevelek hiányában későbbi történetét az ásatások során előkerült harcászati és egyéb emlékek (XXVIII. t. 8. sz. kép), valamint a lejjebb ismertető térképek adataiból kívánom levezetni. A közölt térképekből egyrészt a vár fontossága, hadi és hadtörténelmi jelentősége tükröződik vissza, másrészt fontos okirati bizonyítékok azok a vár fennállására és hadművelési szempontból való számbavételére.

A XXV. t. 1. sz. képen látható térképet Lázár deák szerkesztette.

Lazarus 1528-ban készítette el Magyarország első, nyomtatásban is megjelent térképét.¹⁸ Jó geográfus volt, de a térképrajzolásban nem volt szakember, s ezért a térképet Tannstetter György (Collimitius) bécsi matematikus kartográfiai szempontból átjavította és átdolgozta. A térképen több mint kilencszáz helységet tüntet fel Lázár diák, általános jelzésekkel vagy a várost, falut jelképező toronnyal, erődfalakkal s egyéb jellegzetességekkel. A mű, amely 1528-ban Apianus Péter ingolstadti nyomdájában készült, már 1529-ben Velencében újra kinyomtatásra kerül. Ismerjük az újabb velencei kiadását 1553-ból¹⁹ és a római 1559-ből.²⁰ Bennünket csak az első kiadás érdekel, mert ezen találjuk a Pilis megyét ábrázoló részen a Solymár várát jelképező tornyot, a térkép készítése idejéből, „Solmar” felirattal. A térkép adata tehát az említett okiratok szövegével egyértelműen bizonyítja a vár fennállását, sőt annak, mint erődnek jelentőségét.

A várig húzódtak a királyi vadaskertet övező falak is, amelyeknek a nyomai még ma is felismerhetők a várhoz vezető erdei úton.

Az erőd nem nagy terjedelmű, de ha e térképre nézünk, láthatjuk, hogy az központos fekvésénél fogva biztosító és jeladó szerepet töltött be Buda és a Pilis hegység közti területen, amely stratégiai szempontból egységes terület volt. A hegység túlsó oldalán feküdt Esztergom (Strigoniū, Gran), attól északkeletre Visegrád (Visegrad), míg a Duna-könyökben Szentendre (Andre) bástyákkal övezett városa. A térképész Pilisszántó (Zanto) erődtoronyát is feltüntette, azonban hibásan túlságosan délre rajzolta azt.

Solymár erődje Esztergom–Visegrád–Buda között töltött be még a XVI. század elején is olyan elővéd-szerepet, amely Óbuda részbeni biztosításában, továbbá híreknek, füstjelekkel való továbbításában az akkori időknek megfelelő hadászati tényezőt jelentett. A pilisi hegyláncolat és Buda között Solymár vára jelezte az útirányt, és sok esetben távolság-méréseket is eszközöltek a vártól. A solymári völgyön áthaladó országutakat, amelyen Buda és Bécs között bonyolódott le a kereskedelmi forgalom, a várórség állandóan szemmel tarthatta. A várból a pilisi medence, valamint a Pilis hegység távolabb fekvő települései igen jól áttekinthetőek.

A XXV. t. 2. sz. térképen²¹ (Wolfgang Lazius, 1556) Solymár vára Pilis-megyének északnyugati részén fekszik, abban a négyszögben, amelynek nyugati szélén Esztergom (Strigonium), déli

⁸ Bártfai, id. m. 125.

⁹ Bártfai, id. m. 168.

¹⁰ Bártfai, id. m. 208.

¹¹ Bártfai, id. m. 298. és 424.

¹² Bártfai, id. m. 309.

¹³ Bártfai, id. m. 329.

^{14–16} Ant. Hung. III., 1949; 141–143.

¹⁷ Bártfai, Pest megye tört. eml., 375; Nemzeti Múzeum: Fol. Lat. 1205/II.

¹⁸ Chorographia Hungariae, 1528 (Széchenyi-könyvtárban).

¹⁹ Nova Descriptio totius Hungariae. Impressum Venetiis per Joannem Valvasorum Cognomine Guadagninum 1553.

²⁰ Tramezini, Roma, 1559 (Oberhummer, Die Karten v. Lazius).

²¹ Oberhummer und Wieser, Wolfgang Lazius Karten des Österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn aus dem Jahren 1545–1563. Innsbruck 1906. 14 sect.

részén Pilis (Pelysia), ezzel vízszintes irányban Óbuda (Alt Offen), míg északi részén Visegrád (Vizzehrad) és Szentendre (Z. Endre) helységek vannak, a keleti részen pedig a Duna záróvonalát találjuk.

Látjuk az erős több emelet magas, lőrészekkel ellátott kaputornyot félköríves bejáratával, a sisak-tetővel, az ehhez csatlakozó külső bástyafalat, amelyhez szorosan simul egy nyeregvetős nagy épület, két, tető fölé emelkedő kéménnyel és lőrészekkel. Ez az épület nyilván a várbeliek lakásául szolgált. E nagy épület mellett egy kisebb épület ábrázolását találjuk (szorosan csatlakozóan), amely szintén kéménnyel van ellátva, a bástyafaltól kiugróan helyezkedik el (XXV. t. 2. sz. kép). A térkép abban az időben készült, amikor a török Budát már elfoglalta s hatalmát mindjobban terjesztette nyugat felé. A Habsburgház ismerni akarta mindazon erődöket, amelyek egy esetleges háborús viszály esetén a harc kimenetelének döntő tényezői lehetnek, s amelyeket a mindenkori hadvezetőnek számba kell vennie. Lázius tehát 1552-ben (Ferdinánd parancsára) még egy másik térképet is készített Hazánkról, amely első-sorban a nyugati hadszíntér stratégiai fontosságú várait és megerősített helységeit ábrázolta²² (XXVI. t. 1—2. sz. kép).

Tisztázni kell még azt a nyitott kérdést, mikor állt ki nagyobb ostromot a vár, vagy mikor pusztulhatott el?

Vitás nem lehet, hogy utóbbi időpontot Budának a török általi elfoglalása, tehát 1541 és azon időpont közé kell beszorítani, amikor a török adózási defterek a budai szandzsákhöz tartozó Solymárt elpusztult helynek tüntetik fel. Ez az időpont a defterekben az 1580-as évvel kezdődik²³. E két dátum közé ékelődik be Lázius térképe, amely, ha a térkép valóban 1556-ban készült, azt bizonyítja, hogy a vár ekkor még fennállt, vagy legalábbis nem pusztult el. 1580 után sem a helységnek, sem a várnak történelmi szerepe nincsen, lakatlan pusztá „raják nélkül”. A XVI. és a XVII. században nagyobb átütő erejű ágyugolyók, tűzfegyverek ellen a kis belterülettel rendelkező vár nem nyújt elegendő védelmet. Budának, mint megerősített helynek mindjobban kiépülő erőrendszere, nem teszi indokolttá a súlyosan megrongált vár újbóli megépítését.

Ezek után áttérek néhány harcászati emlék ismertetésére. Az 1930—32. években a solymári várban folytatott ásások során két szakállas puskacső is került elő a kaputorony feltárása alkalmával.

Az egyik cső teljes hossza 890, üregének átmérője 27, a cső hátsó részében a farúd bedugására képzett üreg átmérője 80, mélysége 150 mm. A cső falvastagsága a torkolatnál 17 mm. Súly 12 kg (XXVIII. t. 6. sz. kép).

A másik példány hossza 1020, üregének átmérője 30, falvastagsága 15 mm. A cső hátsó részében kiképzett üreg 135 mm. mély, átmérője pedig 65 mm, súlya 15 kg (XXVIII. t. 6. sz. kép).

Mindkét cső 8-szegletű és kovácsolás útján készült. Ez úgy történt, hogy a vasat két végén nyitott csővé kovácsolták, majd a kész cső hátsó végét ismét felhevítették, vasékkal fojtották el, amelyet a cső lehűlés után szorosan megfogott. Az ék mögötti szabad üregbe farudat dugtak, miáltal a célzáskor jobb fogást értek el, illetőleg ezzel végezték a puskacsőnek a bakról, a célzás irányába való mozgatását. Fegyvertörténeti szempontból itt említem meg, hogy az így használt farudakból fejlődött ki idővel a puská tusa.

Ásatásaink során nem kerültek elő olyan leletek, amelyek amellet szólnának, hogy a csöveket faágyazatba fektették volna, vagy pedig pántokkal vették körül; az azonban biztosra vehető, hogy szakálluk révén bakra támasztották, illetőleg lőrésbe fektették azokat. Sajnos, mindkét csőnél a szakáll letört, vagy levált, csupán a forrasztás helye, a csomók látszanak. Megemlítem azt is, hogy a cső torkolata alatti szakállt (általánosságban) a nagy visszaható erő felfogására a XV. század második felében alkalmazzák a fegyverkovácsok. Ez egy felforrasztott vasnyúlvány, amelyről nevüket is kapták a szakállas csövek.

A szakállas csövekből rendszerint ólom vagy vasgolyókat lőttek a katonák. A várban talált öntött vasgolyók súlya 16 dkg. Az ólomgolyók ezeknél is kisebb méretűek és súlyúak, amelyek ezideig felszínre kerültek. Más váraknál a szakállas puskákból 4—16 lat méretű golyókat lőttek ki.

Hogy az ilyen csövek meddig voltak használatban, arra vonatkozólag Miksa császár hadszertárainak képekkel illusztrált inventárjaiban azt találjuk, hogy efféle típusú szakállas csöveket még a XVI. század első felében is alkalmaztak.

A müncheni nemzeti múzeum gyűjteményében pontosan megtaláljuk az először leírt solymári szakállas csőnek méretben és kidolgozásban hasonló analógiáját.²⁴

Solymári csöveinket az ostromlók tehették használhatatlanná, mert a gyújtó-lyukba ólmot vertek, azt beszögeltek és úgy eldolgolták, hogy abból az ólmot ma már kiverni nem lehet.

Szakállas puskáinkat a lőrészeken át irányították az ellenség felé. Egy ilyen lőrés a kaputorony ásatása során a szakállasokkal egy rétegben feküdt a törmelékkel együtt.

A lőrés (XXVIII. t. 6. sz. kép) homokkőből készült. Hazai várainknál kevés helyen található. Magassága 119, szélessége 52, vastagsága 23 cm. A kör külső átmérője 34, belső 30 cm. A fűrészes szélessége 3,5 cm. Rés és körátmérő teljes hossza 66 cm. Gondosan kidolgozott, finom faragású, gótikus ízlésű alkotás ez, amely az egykori vár erődjellegét még inkább kidomborította. Valószínűleg a kaputoronyba építették be, mert az ismertetett ábrázolásokon (XXVI. t. 1. sz. kép) két lőrést találunk, s feltevésem szerint ezek egyike került elő.

Míg a védők a lőrészeken át kilőtt nyilakkal, golyókkal tartották távol az ellenfelet, addig a támadók a tetőket és falakat igyekeztek tönkre tenni különféle nagyságú kőgolyókkal. Az ostromlók által behajított kőgolyók átlagban 9—12, 5—9 cm átmérőjűek, amelyek a romok alól ezideig előkerültek. Ilyen kőgolyókat a XV. század elején nagyből mozsarak vetettek az ostromlott várakra²⁵.

Ugyancsak előkerültek a feltárás során különféle korú és típusú számszerjű—nyílhegyek. A XV. században kétféle nyílhegy-típus volt használatban: a tüskés és a köpüs; a különbséget a nyílvevőre való erősítés módja határozza meg. A solymári nyílcsúcsokat tömören rombusz keresztmetszetűekre

²² Lázius, Kriegsschauplatz in Ungarn 1556.

²³ Velics, Magyarországi török kincstári defterek II., 543.

²⁴ Essenwein, Quellen für Geschichte der Feuerwaffen. Herausgegeben vom Germanischen Museum, Leipzig, 1872.

²⁵ A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra (Könyöki J.—Nagy G.).

kovácsolták, amelyek közül egyeseknél a hátsó végből tüske volt kialakítva, és így a nyílvezetőbe fűrt nyílásba helyezték. A másik típus üreges. Az üregbe dugták a nyílvezető meghegyezett végét, amit köpünek is neveznek (XXVIII. t. 7. kép).

Mivel a kaputorony közelében a külső erődfal vonalában számos ilyen nyílhegy került elő, feltehető, hogy azok gyalogsági támadás emlékei. Nem valószínűtlen azonban az a megállapítás sem, hogy ezek a nyílhegyek a királyi vadászok számszerű-lövedékeinek a maradványai, amelyek a raktári készletből maradtak vissza.

A XVI. század elején a számszerű használata (katonai kézben) megszűnik, s csak mint vadászati eszköz marad meg, amely zajtalan használata folytán az erdei vadat nem riasztja el.

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy Solymár vára a XV. században korszerű védelmi eszközökkel felszerelt castrum. Ezek a harci eszközök és berendezések a technika fejlődése folytán a XVI. században már nem minden tekintetben voltak alkalmasak a védelemre. A hadviselő felek azonban még a század második felében is számoltak a vár harcászati értékével, foglalkoztak korszerűsítésével, megerősítésével. (XXVIII. t. 2-3-4-5. kép).

Vidéünk Buda felszabadulása után kezd lassanként újból benépesülni, főként a Habsburg-politika érdekében németajkú lakossággal. A várra vonatkozólag ez időből adataink nincsenek. Kétségtelen, hogy térképészeink (Müller J. C. követői, 1709) figyelik a vidéket s főként a község külterületén átmenő posta utat (Buda—Wien) rajzolják meg.

Mikoviny Sámuel²⁶ a korszak nagytudású magyar térképésze, aki 1700—1750 között élt és Bél Mátyás *Notitia Hungariae* című művéhez rajzol igen megbízható térképeket, a Duna—Tisza közét és a Jászkún területeket ábrázoló térképén örökíti meg „Solmár”-t. Pilis megyét ábrázoló térképén is megtaláljuk „Solmár”-t és a várat ábrázoló rajzot (XXVI. t. 4-5. és XXVII. t. kép).

Számunkra különösen az előbbi rajz értékes, mert hozzávetőleges képet kapunk a vár épületrendszeréről, amely az egyetlen ábrázolás, amely Lázius óta Solymár romjait feltünteti.

Ha összehasonlítást teszünk az említett Lázius-féle térkép ábrázolása és Mikoviny valóságot hűen visszaadó rajza között, azt látjuk, hogy várunkat bővítették, erődjellegűvé építették ki. Nincs kizárva, hogy a törökök használták a várat. Ezt abból következtetem, hogy Mikoviny ugyanolyan jelzéssel látta el Solymár vár torony-épületét, mint a zsámbéki várat Pilis-megyei térképén. Tudvalevő, hogy Zsámbék jelentékeny török katonai állomáshely volt, és a vidék felszabadítása után is maradtak még török lakók a községben. Solymár ezen a térképen emeletmagasságú romfallal, egy épülettagozattal és kereketejű toronnyal szerepel. A térkép 1736—37 között készülhetett (XXVI. t. 4-5. kép).

Mikoviny 1740-ben rajzolta 1 : 160 000 méretű Jászkún²⁷ térképét (XXVII. t.). Ezen a vár több romépületét tünteti fel, mint a Pilis-megyei térképén. Az öreg torony még emeletmagasságú, több lőrészrel ellátva. A kaputorony sisaktetővel készült, amelynek emeletsorait ablakok és lőrészekkel áttört falazás jellemzi. Az öregtorony peremével egy magasságban vaskos erős fal húzódik a hátsó magasabb épületkomplexus felé, amellyel sarokbástyát kívánt Mikoviny feltüntetni. A várkastély a dombtetőn, négyszög alakban helyezkedett el s a felvétel időpontjában két emelet magasságú, impozáns épületrom lehetett (XXVI. t. 3. kép). Érthető, hogy Bél Mátyás „*Notitia Hungariae*” című munkájában egész oldalt szentel a vár leírásának. Ha ezt a leírást az említett két térkép-ábrázolással összevetjük s a ma fennálló romokkal összehasonlítjuk, akkor értékelhetjük Solymár várának valóságos középkori képét.

Meg kell még jegyeznem, hogy Mikoviny korának egyik legképzettebb földmérője volt, aki tudományos műszerekkel dolgozva, igyekezett megállapításait lerögzíteni, és így tereptárgyai a valóságos helyzetnek megfelelően kerültek térképére. Solymár vára tehát még 1740-ben tekintélyes épülettömeg volt.²⁸

Valkó Arisztid

THE SIGNIFICANCE OF THE CASTLE SOLYMÁR FROM THE POINT OF VIEW OF MILITARY HISTORY

The earliest data in the records concerning the Castle of Solymár date from the year 1401, when King Sigismund bestowed the Castrum Salmaar upon John Maróti, Ban of Macsó.

During our excavations in the years 1930—1932, we laid open several finds, some of which were made in the fourteenth century. The Castle lay in the middle of a widespread forest and was very well adapted for being a place of rest for the court during hunts.

It lay along the military and commercial road leading from Buda towards (Észtergom)—Győr—Vienna and its strategic importance kept on growing. We have got some maps made by Lázius representing the Hungarian bases of operations in the year 1552 as well as a map showing the whole country in the year 1556.

Our Castle („Salmar”) has an important role on this map. The cartographer stressed its central position by marking it as the only fortress between Buda and the Pilis mountain range. (Pl. XXV. fig. 2.).

Lázius made use of an earlier map drawn by the clerk Lázár in the year 1528 (Chorographia Hungariae). On this map, we find „Solmar” marked with the symbol of a castle tower, as the fortress defending the Pilis passage (Pl. XXV. fig. 1.).

In the Turkish lists of taxes for the year 1580, neither the Castle nor the village figure, so we may presume that it was demolished between the years 1541 and 1580.

When excavating the ruins of the castle, we found near the foundation walls of the gate-tower two barrells of harquebuses, forged octagonally; one weighs 12 kilograms, the other 15. For shooting they used iron and lead bullets, some of which we discovered under the ruins.

Our castle was provided with loopholes and bastions which also prove that it was a fortress. Among the ruins of the entrance-tower, we laid open a Gothic loophole in the same layer with the harquebuses.

The military importance of the castle is indicated by the debris of weapons and by the stone walls of different sizes dating from an earlier attack, probably at the beginning of the fifteenth century. They were thrown by the enemy when the walls and the roof were smashed. The numerous arrow-heads found among the ruins also point to an earlier infantry attack. The most noteworthy are the socketed and barbed arrow-tips.

Arisztid Valkó

²⁶ Tárcazy Hornoch A., Mikoviny Sámuel, Térképészeti Közlöny IV., 1—2.

²⁷ Mappa Partis Regni Hungariae qua Jazyges, Cumanii maiores et minores continentur. Mikoviny. 1 : 160 000. 1735—42. B. IX. a. 624.

²⁸ A solymári vár teljes leletgyűjtése ismertetését várjuk a szerzőtől (szerk.).

AZ O. TERMÉSZETTUDOMÁNYI MÚZEUM ÉS A MÚZEUMOK ÉS MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS KÖZPONTJA FELÜGYELETE ALÁ TARTOZÓ JELENTŐSEBB VIDÉKI MÚZEUMOK TÖRTÉNETI EMBERTANI LELETANYAGA

Az etnogenetikai kutatás iránti érdeklődés mind nagyobb figyelemmel kíséri az egyes államokban lévő paleoantropológiai gyűjteményeket. Az etnogenetikai problémák csak akkor oldhatók meg, ha a régészet, a néprajztudomány és a történeti antropológia módszereiket egyeztetve, minél több adat alapján igyekeznek azokat megoldani. A történeti antropológiában ennek a feladatnak megoldásához elsőrendű követelmény, hogy minél több rendszeresen megmentett és hiteles anyaggal rendelkezzen. A történeti antropológiai anyag gyűjtése az elmúlt évtizedek folyamán Magyarországon már igen szép eredményeket ért el, s az utóbbi időben történt szervezeti változások azt teljesen intézményessé és tervszerűvé tették. A régészeti ásatásokon a történeti embertani anyagot ma már a modern antropológiai követelményeknek megfelelően megmentik s azokat az illetékes vidéki múzeumokba vagy a központba küldik be. A vidéki múzeumaink is ma már rendezett embertani gyűjteményekkel rendelkeznek, s azoknak gyarapodása, megőrzése, kezelése biztosított. Tekintettel arra, hogy a hazai más tudományágban dolgozó kutatóink, de méginkább a külföldi kutatók nem ismerik a magyar múzeumok embertani gyűjteményeit, vezetett arra a megfontolásra, hogy közreadjam az O. Természettudományi Múzeum és a jelentősebb vidéki múzeumok történeti antropológiai leletanyagának jegyzékét. A vidéki múzeumokban lévő embertani leletanyag számbavételét a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, ill. az azt megelőző Kögyűjtemények Országos Főfelügyelőségének jóváhagyásával, anyagi támogatásával végeztem és végzem.¹

Mielőtt a gyűjtemények leletanyagának ismertetésére áttérnék, röviden meg kell emlékezni a Természettudományi Múzeumon belül létesült Embertani Tár gyűjteményanyagának létrejöttéről és multjáról. Az Embertani gyűjtemény alapját Jankó János vetette meg, aki 1895 augusztus 7-én kelt jelentésében megemlékezik arról, hogy a Néprajzi Osztályt egy külön alosztállyal, „az embertani osztállyal gyarapította, s így az őskori sírleletek csontanyaga felállításának, ennek a hazai etnographiával való viszonyítása szempontjából rendkívül fontos feladatnak szintén útját törtük meg.” A budapesti egyetem Embertani Intézetében ugyanebben az időben Török Aurél nagy lendülettel indította meg és szervezte meg a paleoantropológiai leletanyag rendszeres gyűjtését. Jankó János halála után a Néprajzi Múzeumban a paleoantropológiai leletanyag gyűjtése megtorpant, és a rendszeres anyaggyűjtés csak Bartucz Lajos első háború utáni megbízatásával kapott újabb lendületet. Bartucz Lajos rendszeres gyűjtésének és a régészekkel történt együttműködése eredményeként a Néprajzi Múzeum embertani gyűjteménye világviszonylatban is igen gazdag paleoantropológiai anyagra tett szert. 1941-ben az embertani gyűjtemény az akkori O. Magyar Történeti Múzeum Régészeti Tárába került át. A gyűjtemény további gyarapítása ismét lendületet vett, miután a régészkatársakkal történt együttműködés még szorosabbá vált, és a vidéki feltárásokból is mind rendszeresebben küldték fel az embertani leletanyagot. A háborús cselekmények következtében az embertani gyűjtemény gyarapodása 1943–45 között ismét megtorpant és helyzetének rendezése, valamint a gyűjtemény újjászervezése 1945-ben történt meg. 1945-ben az embertani gyűjtemény az O. Természettudományi Múzeumba került át, ahol feladatának kibővülésével mint önálló osztály — Embertani Tár — került felállításra. Az újonnan szervezett Embertani Tár, a Régészeti Tárral, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központján keresztül, a vidéki múzeumokkal karöltve, a legszorosabb együttműködésben folytatja a paleoantropológiai leletanyag megmentését, gyűjtését, szakszerű rendezését és leletkataszterben történő nyilvántartását. Az említett feladatokat az Embertani Tár annál is inkább képes elvégezni, miután a korábbi szakemberhiánnyal szemben négy szakember áll az intézet szolgálatában. Végetekül itt kell megemlékezni még arról, hogy a Embertani Tár gyűjteményanyagában az elmúlt háborús cselekmények 15%-os veszteséget okoztak.

A következőkben régészeti koronként, a lelőhelyek megnevezésével és a zárójelben megadott darabszámok szerint ismertetem az O. Természettudományi Múzeum Embertani Tárának és a vidéki nagyobb múzeumok paleoantropológiai leletanyagát. (A lelőhelyek után zárójelben megadott első darabszám a koponyákra, a második megadott darabszám a csontvázakra vonatkozik.)

I. Budapest. Országos Természettudományi Múzeum Embertani Tár. 1950. május 1-én lezárt állagnak megfelelően.

Neolit: *Alsónémedi* (Pest m.) — badeni k. — (28, 24); *Balatonendréd* (Somogy m.) (1, —); *Büdöspeszt*² (Borsod m.) (1, 1); *Gyula* (Békés m.) (1, —); *Kökénydomb* (Csongrád m.) — tiszai k. — (4, —); *Liskovai barlang* (Csehszlovákia) (—, 10); *Lengyel*³ (Tolna m.) — lengyeli k. — (2, 2); *Megyaszó* (Zemplén m.) — bükki k. — (3, 2); *Nagyttény* (Fejér m.) — bükki-lengyeli k. — (1, 1); *Szárazd* (Tolna m.) (1, —); *Szob* (Nógrád m.) (1, 1); *Tiszapoltgár* (Szabolcs m.) (1, —). Összesen 44 koponya és 41 csontváz.

Rézkor: *Bodrogkeresztur* (Zemplén m.) — bodrogkereszturi k. — (22, 11); *Deszk A* (Csanád m.) (2, —); *Deszk B* (Csanád m.) (15, —); *Deszk F* (Csanád m.) (12, —); *Deszk* (Csanád m.) (1, —); *Gödöllő* (Pest m.) — bodrogkereszturi k. — (2, 2); *Jászládány* (Szolnok m.) — bodrogkereszturi k. — (39, 27); *Kiskőrös* (Bács m.) — bodrogkereszturi k. — (15, 15); *Kistóke* (Csongrád m.) — bodrogkereszturi k. — (12, 7); *Lebő* (Csanád m.) (5, —); *Mezőlak* (Veszprém m.) (1, —); *Pusztaitvánháza* — *Kunszentmárton* (Szolnok m.) — bodrog-

¹ Kötelességemnek tartom, hogy ezúttal is köszönetemet fejezzem ki azért a segítségért, amellyel az előbb említett intézmények lehetővé tették a történeti embertani leletanyag számbavételét és arról történő leletkataszter felállítását.

² Bartucz, Das in der Höhle Büdöspeszt gefundene neolithische Menschenskelett. Höhlenforschung. 1916.

³ Malán, Adatok a lengyeli őstelep neolithkori lakóinak anthropológiájához. 1929.

kereszturi k. — (15, 13); *Szakállhát* (Szolnok m.) (1, —); *Tiszadob* (Szaboles m.) — bodrogkereszturi k. — (1, —). Összesen 143 koponya és 75 csontváz. A Deszk, Lebő, Szakállhát lelőhelyekről származó leletanyag letétben a szegedi Tudományegyetem Embertani Intézetében.

Bronzkor: *Füzesabony* (Heves m.) (2, 2); *Golop* (Zemplén m.) (3, 3); *Gyón* (Pest m.) (1, 1); *Gyulavarsánd* (Békés m.) (6, —); *Hernád* (Zemplén m.) (1, —); *Kölesd* (Tolna m.) (1, —); *Meggyaszó* (Zemplén m.) (8, 3); *Ószentiván* (Csanád m.) (6, 2); *Pitvaros* (Csanád m.) (15, 2); *Röszke* (Csanád m.) (1, —); *Szentes* (Csongrád m.) (2, —); *Szőreg* (Csanád m.) (108, 54) (kettő *trepanált*); *Szob* (Nógrád m.) (1, —); *Tököl*³ (Pest m.) — részben harangedény k. — (10, 10); *Törökszentmiklós* (Szolnok m.) (1, 1); *Üllő* (Pest m.) (1, —). Összesen 167 koponya és 68 csontváz. A Pitvaros, Röszke, Szőreg lelőhelyekről származó leletek letétben a szegedi Tudományegyetem Embertani Intézetében.

Vaskor: *Aggtelek* (Borsod m.) (1, —); *Apáthipusztó* (Tolna m.) (3, —); *Csanytelek* (Csongrád m.) (10, 8); *Görbő* (Tolna m.) — kelta — (1, —); *Gyönk* (Tolna m.) (1, —); *Gyula* (Békés m.) (1, —); *Koppáncs* (Somogy m.) — La Tène — (1, —); *Koronc* (Győr m.) — kelta — (1, —); *Mátraszele*⁴ (Heves m.) — szkíta — (1, 1); *Nagyhorcsóg* (Tolna m.) (1, —); *Pilismarót* (Esztergom m.) — hallstatt — (1, 1); *Szőreg* (Csanád m.) — La Tène — (1, —); *Tápiószéle*⁵ (Pest m.) — szkíta — (47, 35); *Telekpart* (Csongrád m.) — kelta — (4, 4); *Vaszar* (Veszprém m.) (1, —). Összesen 75 koponya, 39 csontváz.

Rómaiakor: *Alberti* (Pest m.) — szarmata — (7, 7); *Alsónémedi* (Pest m.) — szarmata — (3, 2); *Alsódabas* (Pest m.) (1, —); *Bag* (Pest m.) — szarmata — (1, 1); *Budapest—Aquincum* (Pest m.) (1, 1); *Csongrád* (Csongrád m.) — szarmata — (3, 3); *Dunaharaszti* (Pest m.) — szarmata — (21, 21); *Dunapentele* (Fejér m.) (56, 14); *Győr* (Győr m.) (4, 3); *Keszthely—Fenekpuszta* (Zala m.) (7, —); *Kiskőrös* (Pest m.) — szarmata — (1, —); *Leányfalu* (Pest m.) (1, 1); *Pusztamérges* (Csanád m.) — szarmata — (5, —); *Ságvár* (Somogy m.) (14, 12); *Szőny* (Komárom m.) (13, 11). Összesen 138 koponya, 76 csontváz.

Népvándorláskor: *Abony* (Pest m.) — avar — (1, —); *Alattján—Tulát* (Szolnok m.) — avar — (258, 205); *Alsópáhok* (Zala m.) — avar-keszthely k. — (6, 4); *Bágyog* (Sopron m.) — avar — (1, —); *Bakonykoppány* (Veszprém m.) — avar — (9, 2); *Bereghát* (Csongrád m.) — avar? — (34, 18); *Bugyi* (Pest m.) — avar — (59, 45); *Cece* (Tolna m.) — avar — (12, 12); *Cikó* (Tolna m.) — avar — (5, —); *Csepel* (Pest m.) — avar — (1, 1); *Déaványa* (Szolnok m.) — avar — (21, 16); *Érsekvadkert* (Nógrád m.) — germán — (1, —); *Fűzfő* (Veszprém m.) — avar — (4, 3); *Galgahévíz* (Pest m.) — avar — (2, —); *Gerjen* (Tolna m.) — avar — (1, —); *Gyöngyösapáti*⁶ (Vas m.) — hun — (*torzított*) (1, 1); *Győr*⁷ (Győr m.) — avar — (8, —); *Gyula* (Békés m.) (6, —) (3 db. ebből *torzított*); *Halompusztó* (Pest m.) — avar — (99, 81); *Hernádpusztó* (Zemplén m.) — avar — (2, —); *Hódmezővásárhely* (Csanád m.) — gepida — (12, —); *Ipolytarnóc* (Nógrád m.) — avar — (6, 2); *Jaksópart* (Csongrád m.) — avar + korábbi? — (16, 11); *Jánoshida* (Szolnok m.) — avar — (38, 21); *Jánoshida—Tótkér* (Szolnok m.) — avar — (40, —); *Jászapáti* (Szolnok m.) — avar — (2, —); *Jászberény* (Szolnok m.) — germán — (3, 3); *Jutas*⁸ (Veszprém m.) — avar — (35, 9); *Kaján* (Szolnok m.) — avar — (71, 57); *Kajdacs* (Tolna m.) — avar — (2, 1); *Kapospula* (Somogy m.) — avar — (10, 9); *Kápolnásnyék* (Fejér m.) — germán — (1, 1); *Kecel* (Bács m.) — avar — (57, 11); *Keszthely* (Zala m.) — avar-keszthely k. — (18, 4); *Kiskőrös* (Bács m.) — avar — (162, 124); *Kiskundorozsma* (Csongrád m.) — avar — (4, —); *Kiszombor*⁹ (Csanád m.) — avar-gepida — (253, 1); *Klárafalva* (Csanád m.) — germán — (24, —); *Körösladány*¹⁰ (Békés m.) — avar — (4, 1); *Kunhegyes* (Szolnok m.) — avar — (1, —); *Kunszentmárton* (Szolnok m.) — avar — (3, 3); *Medgyesegyháza* (Csanád m.) — avar — (6, —); *Mezőnyék* (Borsod m.) — ? — (1, 1); *Mohács* (Baranya m.) — hunkori — (7, 7); *Mosonszentjános*¹¹ (Győr m.) — avar — (173, 156); *Mosonszentpéter*¹² (Győr m.) — avar — (57, 48); *Ócsöd* (Békés m.) — avar — (1, —); *Óskü*¹³ (Veszprém m.) — avar — (2, —); *Pápa* (Veszprém m.) — avar — (3, 2); *Pilismarót* (Esztergom m.) — avar — (8, 1); *Kiskőrös—Pohibui-mackó* (Pest m.) — avar — (16, 15); *Rákospalota* (Pest m.) — avar — (13, 5); *Simontornya* (Tolna m.) — avar — (1, —); *Szebény* (Baranya m.) — avar — (80, 64); *Szeged—Alsókőzpont* (Csanád m.) — avar — (12, —); *Szeged—Ballagi-tó* (Csanád m.) — avar — (7, —); *Szeged—Kundomb* (Csanád m.) — avar — (157, 33); *Szegvár* (Csongrád m.) — hunkori? — (4, —); *Szentes* (Csongrád m.) — ? — (2, —) (1 közüli *torzított*); *Szob* (Nógrád m.) — avar — (4, 1); *Szőreg* (Csanád m.) — avar — (31, —); *Tiszaderzs*¹⁴ (Szolnok m.) — avar — (34, 20); *Tiszaeszlár* (Szaboles m.) — gót-germán V–VI. szd. — (1, 1); *Törökszentmiklós* (Szolnok m.) — germán — (1, 1); *Újfehértó* (Csanád m.) — avar — (216, 67); *Újkécske* (Pest m.) — avar — (3, —); *Üllő*¹⁵ (Pest m.) — avar — (136, 94); *Várpalota* (Veszprém m.) — avar — (5, 4); *Visznek* (Heves m.) — avar — (11, 5); *Zagyvarékas* (Pest m.) — avar — (9, 7). Összesen 2294 koponya és 1178 csontváz. Hódmezővásárhely, Kiszombor, Klárafalva, Medgyesegyháza, Szeged—Alsókőzpont, Szeged—Ballagi tó, Szeged—Kundomb, Szőreg, Újfehértó leletei letétben a szegedi Tudományegyetem Embertani Intézetében.

Honfoglaláskor. IX–X. szd.: *Benepusztó*¹⁶ (Pest m.) (1, 1); *Bocsárlapujtő* (Sopron m.) (1, 1); *Cinkota* (Pest m.) (1, —); *Csongrád—Vendelhalom*¹⁷ (Csongrád m.) (1, 1); *Hencida*¹⁸ (Bihar m.) (8, 6); *Heves*¹⁹ (Heves m.) (1, —).

³ Bartucz, A tököl bronzkori sírmező embertani szempontból. *Anthropológiai Füzetek* III. évf., 1928.

⁴ Bottyán, Szkítakori temetők embertani vizsgálata. *Acta Scientiarum Math. et Naturalium*. 15. k., 1943.

⁵ U. a. U. o.

⁶ Nemeskéri, A gyöngyösapáti hunkori sír torzított koponyájának anthropológiai vizsgálata. A. É. 1945.

⁷ Nemeskéri, A győri avar temető koponyáinak anthropológiai vizsgálata. Győr története a népvándorláskorban. — *Fettich—Nemeskéri*, Győr város monográfiái III. k. 1943.

⁸ Bartucz, Die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Jutas und Óskü. *Seminarium Kondakovianum*. 1928.

⁹ Bartucz, A kiszombori temető gepida koponyái. *Dolgozatok ...*, 1936. évf. XII. f. Szeged.

¹⁰ Bartucz, Die Skelettreste von Körösladány. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*. V. 1930.

¹¹ Bartucz, Über die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános, Ungarn. *Fettich*, *Bronzeguss und Nomadenkunst. Seminarium Kondakovianum*. 1929.

¹² U. a. U. o.

¹³ U. a. Lásd: 8. jegyzet.

¹⁴ Lebzelter, Kézirat.

¹⁵ Bartucz, A magyarországi avarok ethnikai összetétele. *Néprajzi Értesítő*. 1936.

¹⁶ Fettich (Bartucz), A honfoglaló magyarság fémművessége. *Arch. Hungarica*. XXI. k., 1935. 70–71.

¹⁷ Nemeskéri, Honfoglaláskori magyarság — árpádkori magyarság. *Ant. Hung.* I., 1. sz. 1947.

¹⁸ Fettich, (Bartucz), Lásd: 16. jegyzet.

¹⁹ Bartucz, Hevesi honfoglaló avarok csontváz. *Folia Archaeologica*. I–II. k. 1939.

1); Jászdósa²⁰ (Szolnok m.) (1, 1); Karos²¹ (Zemplén m.) (16, 5); Kenézlő—Fazekaszug²² (Szaboles m.) (25, 17); Kunágota (Szolnok m.) (3, —); Kunszentmárton²³ (Szolnok m.) (1, 1); Mezőtúr (Szolnok m.) (2, —); Okécske²⁴ (Szolnok m.) (1, —); Perbete (Csehszlovákia) (1, 1); Pesterzsébet (Pest m.) (1, 1); Pestszent, lőrinc²⁵ (Pest m.) (2, 2); Pótharaszti²⁶ (Pest m.) (1, 1); Soltvadkert (Pest m.) (2, —); Soroksár (Pest m.) (1, 1) (trepanált); Székesfehérvár (Fejér m.) (10, —); Székesfehérvár—Rádiótelep²⁷ (Fejér m.) (59, 46); Szob—Kiserdő²⁸ (Nógrád m.) (9, 7); Tiszaeszlár (Szaboles m.) (2, 1); Üllő (Pest m.) (3, —); Üllő—Ilona-út²⁹ (Pest m.) (13, 12); Zemplén megye³⁰ (közelebbi lelőhely ismeretlen) (1, —). Összesen 167 koponya és 109 csontváz.

Árpádkor. XI—XIII. szd.: Áporka³¹ (Pest m.) (22, 18); Budapest, Károlyi-kert (Pest m.) (9, 5); Budapest, Margitsziget (Pest m.) (1, 1); Cegléd (Pest m.) (49, 34); Csepel—Királyerdő³² (Pest m.) (11, 2); Csetény (Veszprém m.) (6, 1); Csongrád—Vendelhalom (Csongrád m.) (5, 2); Dunaadony (Fejér m.) (4, 2); Harta—Miklapuszta (Pest m.) (46, 26); Hódmezővásárhely (Csanád m.) (9, 8); Jászdósa³³ (Szolnok m.) (31, 15); Karos (Zemplén m.) (8, 7); Kocs (Komárom m.) (14, 12); Kocsér (Veszprém m.) (1, 1); Mezőberény (Békés m.) (30, 38); Mosonmagyaróvár (Győr m.) (10, 8); Nagytőke (Csanád m.) (13, 11); Oroszvár (Csehszlovákia) (64, 60); Pápa, Urdomb (Veszprém m.) (7, 5); Penc (Nógrád m.) (11, 7); Piliny (Nógrád m.) (12, —); Pomáz (Pest m.) (2, 1); Pusztaszentlászló (Zala m.) (13, 6); Rád (Nógrád m.) (24, 19); Romkút (Veszprém m.) (2, —); Sopron—Bánfalva³⁴ (Sopron m.) (24, 22); Sorokpolány³⁵ (Vas m.) (120, 60); Szekszárd (Tolna m.) (41, —); Szentes (Csongrád m.) (2, 1); Szentlászló (Csongrád m.) (30, 26); Székesfehérvár—Sóstó (Fejér m.) (21, 10); Szob (Nógrád m.) (2, —); Üllő (Pest m.) (2, —); Vácbotyán (Nógrád m.) (5, —); Veszprém (Veszprém m.) (28, 1); Zsitvabesenyő (Csehszlovákia) (72, 50) (ez utóbbi anyag háborús cselekmények következtében teljesen elpusztult). Összesen 748 koponya és 464 csontváz.

XIV—XVII. szd.: Bócsa³⁶ (Szolnok m.) (31, 11); Budapest (Pest m.) (1, 1); Budapest—Belvárosi templom (Pest m.) (6, 5); Esztergom (Esztergom m.) (2, —); Győr (Győr m.) (4, —); Karcag—Ködszállás³⁷ (Szolnok m.) (29, 9); Nyársapát³⁸ (Pest m.) (26, —); Orgonda—Szentmiklós (Szolnok m.) (21, 8); Tószeg (Szolnok m.) (1, 1); Túrkeve (Szolnok m.) (1, —); Veszprém (Veszprém m.) (6, 3). Összesen 128 koponya és 38 csontváz.

Idegen anyag: Egyiptom (múmiák) (36, 24); Közép-Ob (Szibéria) (32, 2); Új-Guinea (Biró Lajos gyűjtése) (64, —). Összesen 132 koponya és 36 csontváz.

Az O. Természettudományi Múzeum Embertani Tárában a leltári bejegyzések szerint régészetileg hiteles leletek száma: 4036 koponya és 2124 csontváz. A felsoroltakon kívül a gyűjtemény tartalmaz még általános antropológiai vizsgálatra megfelelő, de történeti antropológiai szempontból jelentéktelen koponyát és csontvázyanyagot.

A következőkben a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja hatáskörébe tartozó vidéki múzeumok régészeti gyűjteményeivel kapcsolatos történeti embertani leletanyagot ismertetem a budapesti leletanyaghoz hasonlóan részletezve.

II. Debrecen. Déri Múzeum. Neolit: Berettyóújfalu (Bihar m.) — aeneolit — (1, —); Debrecen, Nyulas (Hajdú m.) — aeneolit — (3, —); Hortobágy—Halászláponya (Hajdú m.) — okkergreber — (1, —); Óhát (Hajdú m.) (1, —); Sárrétudvari—Balászláponya (Bihar m.) — okkergreber — (1, —); Zsáka—Vizesi tanya (Bihar m.) (—, 1). Összesen 7 koponya és 2 csontváz.

Rézkor: Hajdúszoboszló (Hajdú m.) — bodrogkeresztúri k. — (3, —); Konyár (Bihar m.) — bodrogkeresztúri k. — (2, 1). Összesen 5 koponya és 1 csontváz.

Bronzkor: Debrecen—Bellegelő (Hajdú m.) — IV. periodus — (1, —); Egyek (Hajdú m.) — IV. periodus — (5, —); Mátészalka (Szatmár m.) (1, —); Nagydobos (Szatmár m.) — II. periodus — (1, —); Törökszentmiklós—Kengyeltenyősziget (Szolnok m.) — II. periodus — (1, —). Összesen 10 koponya.

Rómaikor: Debrecen—mikepércsi-út (Hajdú m.) — szarmata — (2, —); Debrecen—Nyulasi gyakorlótér (Hajdú m.) — szarmata — (1, —); Debrecen—Varga-kert (Hajdú m.) (1, 1); Egyek—dorozsmai-út (Hajdú m.) (1, —); Felsőjózsa (Hajdú m.) (2, —); Hajdúdorog (Hajdú m.) (1, 1); Hortobágy—Poroshát (Hajdú m.) (6, —); Karcag—Téglagyár (Szolnok m.) (1, —). Összesen 15 koponya és 3 csontváz.

Népvándorlaskor: Debrecen—Haláp (Hajdú m.) (3, —); Debrecen—Lóversenyter (Hajdú m.) — avar — (1, —); Debrecen—Ondód (Hajdú m.) — avar — (5, —); Kaba (Hajdú m.) (1, —). Összesen 10 koponya.

²⁰ Bartucz, A jászdosai honfoglaláskori koponyákról. Néprajzi Értesítő. 14. k., 334–358. és 15. k. 167–176.

²¹ Bartucz, Adatok a honfoglaló magyarság anthropológiájához. A. É. XLV. évf. 1931.

²² Lásd a 21. jegyzetet.

²³ Nemeskéri, Újabb adatok a X. századi magyarság embertani ismeretéhez. A. É. Series III. Vol. VII–IX.

1948.

²⁴ Bartucz, 21. jegyzet.

²⁵ U. a. U. o.

²⁶ Nemeskéri, 23. jegyzet.

²⁷ Bartucz, Honfoglaláskori magyar koponyák. Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjtemény, 1926.

²⁸ Nemeskéri, 23. jegyzet.

²⁹ U. a. Kézirat.

³⁰ Bartucz, Magyar faj — magyar ember. Prinz—Cholnoky—Teleki—Bartucz, Magyar Föld — Magyar ember IV. k., 1939.

³¹ Nemeskéri, Újabb adatok a koraárpádkori magyarság embertani ismeretéhez. Ant. Hung. II., 1948.

³² Nemeskéri, Csepel község határában feltárt koraárpádkori leletek embertani vizsgálata, A. É. 76, 1949.

³³ Nemeskéri, Jászdosán feltárt későárpádkori koponyák és csontvázak embertani vizsgálatának előzetes eredményei. Jász-Múzeum Évkönyve. 1938–1943, II. k. 1943.

³⁴ Bottyán—Nemeskéri, Cimetière hongrois de l'époque arpadienne en Transdanubie. Revue d'Histoire Comparée, XXI année, 1943. Tome. I. No. 3–4.

³⁵ Nemeskéri, Árpádkori magyar néptörténeti ásatás Sorokpolányban, Dunántúli Szemle. 1943.

³⁶ Bartucz, Egy régi kútelep embertani feltárása. Anthropologiai Füzetek. I. évf. 1923.

³⁷ U. a. U. o.

³⁸ Bartucz, A nyársapát XV–XVII. századbeli koponyákról. Dolgozatok . . . , V. 1–2. Szeged, 1929.

- Honfoglaláskor.* IX–X. szd.: *Bakonszeg* (Bihar m.) (1, 1); *Hajdúdorog* (Hajdú m.) (1, 1); *Kaba* (Hajdú m.) (1, —).
Összesen 3 koponya és 2 csontváz.
- Árpádkor.* XI–XIII. szd.: *Hajdúdorog–Szállásföld* (Hajdú m.) (1, —); *Hortobágy–Görbehát* (Hajdú m.) (17, 6).
Összesen 18 koponya és 6 csontváz.
- XIV–XVII. szd.: *Debrecen–Alföldi Takarékpénztár* (Hajdú m.) (8, 10); *Hajdúböszörmény* (Hajdú m.) (1, 1); *Monostorpályi* (Bihar m.) (2, —). Összesen 11 koponya és 11 csontváz.
A debreceni Déri Múzeumban 79 régészeti hiteles koponya és 25 csontváz van.
- III. Győr. Városi Múzeum.** *Rómaikor:* *Győr–Széchenyi-tér* (Győr m.) — hunkori — (16, 9) (egy koponya torzított).
Összesen 16 koponya és 9 csontváz.
- XIV–XVIII. szd.: *Győr–Gabona-tér* (Győr m.) (97, 77). Összesen 97 koponya és 77 vizsgálatra alkalmas csontváz.
A győri Városi Múzeumban 113 régészeti hiteles koponya és 86 csontváz van.
- IV. Keszthely. Keszthelyi Balatoni Múzeum.** *Neolit:* *Tátika* (Veszprém m.) (1, —). Összesen 1 koponya.
- Vaskor:* *Csabrendek* (Zala m.) — kelta — (1, —); *Cserszeztomaj–Felsődobogó* (Zala m.) (5, —); *Somlóhegy* (Zala m.) — hallstatt — (2, —); *Sümeg* (Zala m.) — kelta — (3, —). Összesen 11 koponya.
- Rómaikor:* *Cserszeztomaj–Felsődobogó* (Zala m.) (4, —); *Keszthely* (Zala m.) (1, —); *Keszthely–Fenekpuszta* (Zala m.) (26, —); *Keszthely–Murvásgödör* (Zala m.) (3, —); *Lesenceistvánd* (Zala m.) — I–II. szd. — (1, —); *Pusztadörögdi tábor* (Zala m.) (1, —); *Szigliget* (Veszprém m.) (3, —); *Zalasántó* (Zala m.) (1, —). Összesen 40 koponya.
- Népvándorláskor:* *Balatonberény* (Somogy m.) (1, —); *Dombóvár–Téglagyár* (Somogy m.) (1, —); *Gyenesdiás* (Zala m.) (1, —); *Győr* (Győr m.) (1, —); *Keszthely* (Zala m.) (3, —); *Mindszentkál* (Zala m.) (2, —); *Válus* (Zala m.) (1, —); *Zalakoppány* (Zala m.) (1, —). Összesen 11 koponya.
- Árpádkor.* XI–XIII. szd.: *Balatonalmádi* (Veszprém m.) (1, —); *Nagyberzseny* (Zala m.) (1, —); *Pusztaszentlászló* (Zala m.) (1, —); *Zalasántó* (Zala m.) (1, —). Összesen 4 koponya.
- XIV–XVII. szd.: *Keszthely–Fenekpuszta* (Zala m.) (42, 30); *Tihany* (Veszprém m.) (1, —); *Zalasántó* (Zala m.) (1, —). Összesen 44 koponya, 30 csontváz.
A keszthelyi Balatoni Múzeumban 111 régészeti hiteles koponya és 30 csontváz van.
- V. Miskolc. Borsodmegyei Múzeum.** *Vaskor:* *Pelypuszta* (Borsod m.) — hallstatt — (2, 2). Összesen 2 koponya és 2 csontváz.
- Rómaikor:* *Szirmafáskert* (Borsod m.) — dák-szarmata — (4, 3). Összesen 4 koponya, 3 csontváz.
- Népvándorláskor:* *Mezőkövesd*³⁹ (Borsod m.) — germán — (1, —); *Mezőnyék* (Borsod m.) — avar — (3, —); *Pelypuszta* (Borsod m.) (2, —). Összesen 6 koponya.
- XI–XIII. szd.: *Ároktő–Dongóhalom* (Borsod m.) (10, 8); *Avastető* (Borsod m.) (10, 8). Összesen 20 koponya és 16 csontváz.
- XIV–XVII. szd.: *Ároktő–Nagypart* (Borsod m.) (1, —); *Muhi* (Borsod m.) (6, —); *Onód* (Borsod m.) (1, —). Összesen 8 koponya.
A miskolci Borsodmegyei Múzeumban 40 régészeti hiteles koponya és 21 csontváz van.
- VI. Nyiregyháza. Jósa Múzeum.** *Neolit:* *Ajak* (Szabolcs m.) (2, —). Összesen 2 koponya.
- Rézkor:* *Paszab* (Szabolcs m.) — aeneolit — (2, —); *Tiszadob* (Szabolcs m.) (2, —). Összesen 4 koponya.
- Bronzkor:* *Balsa* (Szabolcs m.) (1, —); *Gáva–Katóhalom* (Szabolcs m.) (1, 1). Összesen 2 koponya és 1 csontváz.
- Vaskor:* *Buj* (Szabolcs m.) (1, —). Összesen 1 koponya.
- Honfoglaláskor:* *Besztrec–Gyalap* (Szabolcs m.) (1, —); *Eperjeske* (Szabolcs m.) (1, —); *Hugyaj* (Szabolcs m.) (1, —); *Kenézlő–Fazekaszug* (Szabolcs m.) (3, —); *Nagyhalász–Kiszomborhegy* (Szabolcs m.) (8, —); *Rakamaz* (Szabolcs m.) (1, —); *Tiszaeszlár* (Szabolcs m.) (1, —); *Tuzsér* (Szabolcs m.) (1, —); *Ujfehértó–Mieskepuszta* (Szabolcs m.) (5, —). Összesen 22 koponya.
- Árpádkor:* *Császárszállás* (Szabolcs m.) (1, —); *Tiszaölök–Halmi major* (Szabolcs m.) (1, —); *Tiszaölök–Kaposhalom* (Szabolcs m.) (1, —); *Tiszaölök–Rakamazi-út* (Szabolcs m.) (2, —); *Tiszapolgár–Tikos* (Szabolcs m.) (1, —); *Zalkod* (Szabolcs m.) (6, —). Összesen 13 koponya.
- XIV–XVII. szd.: *Nyiregyháza* (Szabolcs m.) (5, —). Összesen 5 koponya.
A nyiregyházi Jósa Múzeumban 49 régészeti hiteles koponya és 1 csontváz van.
- VII. Pécs. Baranyamegyei Múzeum.** *Neolit:* *Pécsvárad–Aranyhegy* (Baranya m.) (4, 4); *Zengővárkony* (Baranya m.) (34, 29). Összesen 38 koponya és 33 csontváz.
- Rómaikor:* *Kő* (Baranya m.) (2, 2); *Vörösmart* (Baranya m.) (8, 12); *Zengővárkony* (Baranya m.) (5, —). Összesen 15 koponya és 14 csontváz.
- Népvándorláskor:* *Cselegörcsöny* (Baranya m.) (12, 22); *Ellend I.* (Baranya m.) (90, 70); *Ellend II.* (Baranya m.) (38, 36); *Gyód* (Baranya m.) (6, 7); *Kékesd* (Baranya m.) (33, 84); *Nagypall I.* (Baranya m.) (9, 9); *Nagypall II.* (Baranya m.) (9, 9); *Pécsvárad* (Baranya m.) (24, 25); *Szellő* (Baranya m.) (31, 27). Összesen 252 koponya és 289 csontváz.
- Árpádkor:* *Ellend* (Baranya m.) (21, 16); *Palotabozsok* (Baranya m.) (21, 21); *Somogy* (Baranya m.) (70, 64); *Vörösmart* (Baranya m.) (5, —). Összesen 117 koponya és 105 csontváz.
A pécsi Baranyamegyei Múzeumban 422 régészeti hiteles koponya és 441 csontváz van.
- Szeged. Tudományegyetem, Embertani Intézet.** *Neolith:* *Hódmezővásárhely (?)* (Csanád m.) (6, 3). Összesen 6 koponya és 3 csontváz.
- Rézkor:* *Püspöktele* (Csanád m.) (2, 2). Összesen 2 koponya és 2 csontváz.
- Bronzkor:* *Röske* (Csanád m.) (1, 1). Összesen 1 koponya és 1 csontváz.
- Székítakori:* *Szentes–Vekerzug* (Csongrád m.) (3, 3). Összesen 3 koponya és 3 csontváz.

³⁹ Nemeskéri, Mezőkövesden feltárt germán lelet embertani vizsgálata. Arch. Ért. Series. III. Vol. VII–IX. 1948.

Népvándorlaskor: *Deszák* (Szatmár m.) (91, 95); *Arad-környék* (Románia) (33, —); *Baktó* (Csanád m.) (19, 18); *Berek-hát* (Csanád m.) (20, 22); *Bökény* (Csanád m.) (2, —); *Csengele* (Csongrád m.) (1, 1); *Deszk* (különböző lelőhelyekről) (Csanád m.) (107, 94); *Fehértó* (Csanád m.) (2, —); *Hódmezővásárhely* (Csanád m.) (gepida) (1, —); *Hódmezővásárhely—Cinkus* (Csanád m.) (7, —); *Hódmezővásárhely—Kiserdő* (Csanád m.) (2, —); *Kiskundorozsma* (Csongrád m.) (3, —); *Kiszombor* (Csanád m.) (59, —); *Makó* (Csanád m.) (2, —); *Nagy-hegy* (Csanád m.) (gepida) (5, 7); *Nagykamarás* (Csanád m.) (8, —); *Nagymágocs* (Csongrád m.) (25, 17); *Szeged-környék* (Csanád m.) (20, 30); *Szeged—Kundomb* (Csanád m.) (8, 8); *Szeged—Makkoserdő* (Csanád m.) (155, 142); *Szegvár* (Csanád m.) (2, —); *Szőreg* (Csanád m.) (gepida) (14, 13); *Szőreg—Téglagyár* (Csanád m.) (64, 57); *Újszentiván* (Csanád m.) (2, 1); *Zombor-környék* (Jugoszlávia) (6, —). Összesen 673 koponya és 505 csontváz.

Árpádkor: (XI—XII. szd.): *Bánkút* (Csongrád m.) (X. szd. ?) (1, 1); *Békéscsaba* (Békés m.) (6, —); *Gáboros* (Békés m.) (X. szd. ?) (2, 2); *Hódmezővásárhely* (Csanád m.) (12, 10); *Kaszaper* (Csanád m.) (34, —); *Kiszombor* (Csanád m.) (1, —); *Kopáncs—Szenteföld* (Csanád m.) (részben X. szd.) (62, 77); *Ószentiván* (Csanád m.) (2, —); *Ósszeszék* (Csongrád m.) (1, 1); *Szőreg—Kátránygyár* (Csongrád m.) (3, —); *Zenta, Farkastanya* (Jugoszlávia) (18, 17); *Zenta—Paphalom* (Jugoszlávia) (132, 118). Összesen 275 koponya és 226 csontváz.

XIV—XVII. szd.: *Szeged—Szentgyörgy-tér* (Csanád m.) (19, —); *Zenta—Bátkai halom* (Jugoszlávia) (10, 10); *Zombor, Repülőtér* (Jugoszlávia) (179, 145). Összesen 208 koponya és 155 csontváz.

A szegedi Tudományegyetem Embertani Intézetében az Országos Természettudományi Múzeum letéti anyagán kívül 1168 koponya és 895 csontváz van. A történeti antropológiai leleteken kívül demonstrációs anyag is van.

VIII. Székesfehérvár. Fejérmegyei Múzeum. *Neolit*: *Bicske—Galagonyás* (Fejér m.) — vonaldiszes kerámia — (6, 3). Összesen 6 koponya és 3 csontváz.

Bronzkor: *Adony—Böndítő* (Fejér m.) (2, —); *Nagyhalompusztá* (Fejér m.) (2, 1); *Pákozd—Földvár* (Fejér m.) (1, —); *Székesfehérvári—Palotai-út* (Fejér m.) (1, —). Összesen 6 koponya és 1 csontváz.

Rómaiakor: *Csákvár* (Fejér m.) (15, 13); *Lovasberény* (Fejér m.) (3, 3); *Százhalombatta, Dunafüred* (Fejér m.) (4, 5); *Vereb* (Fejér m.) (1, 1). Összesen 23 koponya és 22 csontváz.

Népvándorlaskor: *Csákerény* (Fejér m.) — avar — (53, 54); *Kisvelence* (Fejér m.) (1, —). Összesen 54 koponya és 54 csontváz.

Honfoglalaskor: *Csákvár—Rókahegy* (Fejér m.) (1, —); *Igar—Sósdomb* (Fejér m.) (1, —); *Nagylók—Erdőmajor*⁴⁰ (Fejér m.) (*trepanált*) (1, 1); *Szabadbattyán—Külsapda* (Fejér m.) (2, —); *Székesfehérvár—Demkohegy*⁴¹ (Fejér m.) (2, 1); *Székesfehérvár—Nagykanizsai vasútvonal* (Fejér m.) (2, —); *Székesfehérvár—Sárkereszturi-út*⁴² (Fejér m.) (2, —); *Székesfehérvár—Táci-út* (Fejér m.) (3, —). Összesen 14 koponya és 2 csontváz.

Árpádkor: *Dunafüred* (Fejér m.) (15, 13); *Sárosp—Sertéslegelő* (Fejér m.) (10, 8); *Söréd* (Fejér m.) (1, —); *Százhalombatta—Pannónia-szőlő* (Fejér m.) (10, 8); *Székesfehérvár—Kisbékeméti disznólegelő* (Fejér m.) (2, 1); *Székesfehérvár—Maroshegy* (Fejér m.) (2, —); *Székesfehérvár—Móri-út* (Fejér m.) (14, —); *Székesfehérvár, Rádiótelep*⁴³ (Fejér m.) (1, —); *Székesfehérvár—Sóstó* (Fejér m.) (2, —); *Székesfehérvár—Százszázút* (Fejér m.) (42, 30). Összesen 105 koponya és 60 csontváz.

A székesfehérvári Fejérmegyei Múzeumban 208 régészeti hiteles koponya és 142 csontváz van.

IX. Szombathely. Vas megyei Múzeum. *Neolit*: *Bugyi—Pénzeshegy* (Vas m.) (1, —); *Sitke* (Vas m.) (1, —). Összesen 2 koponya.

Rómaiakor: *Acsád* (Vas m.) (2, —); *Gyöngyösszőlős* (Vas m.) (1, —); *Szombathely* (Vas m.) (25, —). Összesen 28 koponya.

Népvándorlaskor: *Hegyeshalom* (Győr m.) (1, —); *Ostffyasszonyfa* (Vas m.) (1, —). Összesen 2 koponya.

Árpádkor: *Fertő* (Sopron m.) (1, —). Összesen 1 koponya.

A szombathelyi Vas megyei Múzeumban 33 régészeti hiteles koponya van.

Az O. Természettudományi Múzeum Embertani Tárában és a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának hatáskörébe tartozó 8 nagyobb vidéki múzeumban 1950. májusi állagnak megfelelően 6259 koponya és 3765 csontváz van. A közelmúltban végzett és jelenleg is folyamatban lévő leletkataszteri munkálatok alapján az itt közölt paleoantropológiai leletanyag muzeológiai kezelten, tudományos feldolgozásra alkalmas s a felsorolt leleteknek régészeti vonatkozásai tisztázottak. A jövő feladata, hogy rendszeres adatközlésekben és monografikus feldolgozásokban közreadassanak a paleoantropológiai szempontból oly értékes leletek s hogy ezáltal hozzájáruljunk az etnogenetikai folyamatok dunavölgyi problémájának megoldásához. A leletkataszteri munkálat hivatása az, hogy az ország területén lévő kisebb múzeumokban és gyűjteményekben is számbavegye az embertani leleteket és azokat muzeológiai rendezze. Ez a munka jelenleg folyamatban van, s azok eredményeiről egy későbbi közleményünkben adunk beszámolót.

Nemeskéri János

ИСТОРИКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ОБЩЕГОСУДАРСТВЕННОГО ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНОГО МУЗЕЯ И ПРОВИНЦИАЛЬНЫХ ПУБЛИЧНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ

В статье публикуется подробный указатель антропологического материала венгерских музеев по отдельным археологическим эпохам. Опубликование материала, находящегося в Антропологической Коллекции, созданной знаменитым ученым, Янош Янко

в 1895 году, наряду с находками, хранящимися в музеях провинции, имеет целью ознакомить иностранных, но вместе с тем и отечественных исследователей с венгерским антропологическим материалом, необходимым для решения целого ряда этнических

⁴⁰ Bartucz, 30. jegyzet.

⁴¹ U. a. 27. jegyzet.

⁴² U. a. 21. jegyzet.

⁴³ U. a. 27. jegyzet. A teljes területi közlés után a szerzőtől várjuk a történeti embertani leletanyag korszerűt összefoglalását is. (Szerk.)

проблем. Коллекции названных музеев содержат скелетные останки, происходящие из неолита, медного, бронзового и железного веков, эпох римлян и переселения народов, времени завоевания страны, эпохи Арпадов и позднего средневековья. Особенно обилён материал эпохи переселения народов, собравшийся из археологически достоверных раскопок. Указатель содержит описание находок отдельных коллекций в группировке, соответствующей археологическим эпохам, перечисляя их по место-

нахождению с указанием найденных количеств. Первая цифра, фигурирующая в скобках за названием находки, относится к числу черепов, а вторая — к числу скелетов.

Открытые в венгерских стоянках и местонахождениях антропологические находки являются весьма важными для выяснения этногенеза придунайских народов. Данные, скрывающиеся в них, могут оказать ценные услуги для дальнейших исследований.

Янош Немешкери

EGY ŐSKORI AGANCS NYÍLHEGYTÍPUS

A régebbi irodalomból ismert az őskori agancs nyílhegyeknek egy típusa, mely azonban hosszú ideig mint dárdahégy, *szigony* volt közölve. Tószeg anyagából Pósta Béla közölte őket először,¹ azonban bizonytalan helyzetű rétegből — majd pedig Jelenik,² aki *szűrőfegyvereknek* írta le őket. Az ország több más lelőhelye közül Vattináról Milleker ismertetett egy példányt,³ megjegyezve, hogy „ezek mire szolgálhattak, nem lehet kivenni”.

A Tószegről előkerült darabok — mint a többi lelőhelyek példányai is — szarvasagancsból készültek. Kisebb méretűek készítésénél valószínűleg özagancsot használtak. Nagyságuk 4–7 cm, néhány esetben meghaladja a 11 cm-t is. Valamennyi darab szakával ellátva, amely az agancs természetes hajlását követi. — Tószeg anyagában két típusát találjuk ezeknek a hegyeknek: egy és két, keresztben átfúrt lyukkal (XXIX. t. 1–6. kép). A két, egymás melletti lyukkal ellátott darabokon, a két lyuk között, mindig csak az egyik oldalon, becsiszolódás látható, amelyet fonál okozott (XXIX. t. 4–6.). A hegy közepetáján történt átfúrás mindig a szakával ellenkező irányban halad. Maga a szaka rendszerint hegyesen végződik, az egyik példányon azonban fecskefark-alakúval is találkozunk (XXIX. t. 5.). A nyéllyuk mélysége 1–2 cm, átmérője 0.5 cm.

A nyélre való erősítést szolgáló, bereszelt barázdát a nyéllyuk felett mintegy fél cm-re találjuk (XXIX. t. 2–6.). Ez azonban néha el is marad. A bereszelés nem tévesztendő össze a ritkán előforduló díszítéssel, amely bekarcolva, spirálisan körülfutva halad a hegyen felfelé (XXIX. t. 6.).

Félig-kész állapotban maradt darabjainkról láthatjuk a hegyek elkészítésének a módját. Az agancsból a szükséges nagyságú darabot úgy fűrészelték le, hogy egyszerre annak szakáját is megkapják. Tehát először az egyik oldalról merőlegesen, fél cm mélyen fűrészelték be, majd pedig az ellenkező oldalon, 1–2 cm-rel lejjebb kezdve, ferde irányban felfelé fűrészelték. Így kapták meg a szakához szükséges kiálló részt (XXIX. t. 1.). A fűrészelés felületét lécsiszolták, majd a hegyet nyéllyukkal látták el. A felület csiszolásával a hegy alakját is idomították, — a felületen látható csiszolások azonban gyakran az állat saját maga végezte tavaszi agancssúrolást mutatják. — A keresztben átfúrandó lyuk helyét először kissé benyesegették, nemcsak a fúrás megrövidítése céljából, hanem azért is, hogy az agancs külső, kemény rétegét eltávolítsák, s a fúrás pontját biztossá tegyék. Használatuk rekonstrukcióját nehezítő körülmény, hogy a nyéllyuk csak a legritkább esetben nyúlik a keresztben átfúrtak alá.

Használatukra nézve először a *szigony* gondolata merülhet fel. A nyéllyuk csekély átmérője azonban kizárja, hogy így használhatták volna. Ceruzavékonyosságú nyéllal nem lehet dobni vagy szűrni. — Kizárólag mint nyílhegyet használhatták, amit az egészen kicsi példányok is bizonyítanak. Mégpedig feltevésünk szerint a nyílnek az a fajtája áll előttünk, amelyet vissza is tudtak húzni a kilövés után.

Az egy vagy gyakrabban két lyuk használatát ugyanis csak egyféle módon tudjuk magyarázni. Ha ezek a lyukak a nyél befúrt helyét keresztveznék, abban az esetben a nyílnek a vesszőre szegveccsel való erősítésére gondolhatnánk, mint azt Pósta B. is tette,⁴ véletlenül olyan példányt vizsgálva, amelyen a két furat keresztelte egymást. Ő azonban már az első látásra is nyílhegyeknek nevezte őket. — Ennek ellenére is gondolhatnánk, hogy talán fonállal átfűzve kötötték a nyílveszőre. Abban az esetben azonban, ha a fonalat a vessző felé húzzuk, a lyuk nyílásától lefelé kellene bereszelődésnek mutatkoznia, amit nem találunk; csupán mindig a kétlyukas példányokon, a két lyuk között, s csak az egyik oldalon. Mivel pedig a furat, mint láttuk, mindig a hegy szakájával szemben van, s a szaka ki is áll egy kissé, lehetetlen a hegyet a nyélre lekötözni, mivel így a szakát is lekötötték volna.⁵

Csak arra gondolhatunk, hogy egy lyuk esetében egyszerűen átfűzve egy fonalat, a rajzon látható módon megkötötték (XXIX. t. 7.); kettő esetén pedig az egyiket át, a másikon visszafűzve, érthetővé válik a csak egyoldali becsiszolódás (XXIX. t. 8.). A fonál okozta bereszelődés mélysége miatt feltételezhető, hogy a hegyek már így készültek, a mesterséges becsiszolással annak simaságát akarva megőrizni. A fonál pedig ezen a módon a *nyíl visszahúzására* szolgálhatott.

A ma élő természeti népeknél ez több helyen ismert fajtája a nyíllazásnak, s kizárólag csak halra vadásznak így.⁶

Nem is képzelhető el, hogy más állatra használhatók voltak ezek a kis hegyek. Emlősök bőrét nem üti át, azokat visszahúzni sem lehet. Madarakra szintén alkalmatlanok, ismervé az őskori madár-hegyek egészen más alakját.

Gravel, az őskori és primitív népek halászatának kitűnő ismerője, több példát említ a nyíllazó halászatra.⁷ De megtaláljuk nyomát a régi magyar halászatban is, amelynek „volt egy ősi módja, amely teljesen kiveszett; ez a halaknak a halastavaknak alkalmasint mesterséges szigeteiről, nyíllal való lövése.”⁸

¹ Pósta, Újabb leletek a Tószegi őstelepről, A. É. 1889, 145.

² Jelenik, Tószegi ásatások, A. É. 1876, 281.

³ Milleker, A vattinai őstelep, 24.

⁴ Pósta id. m. 145.

⁵ A nyéllyuk csekély mélysége miatt feltehető, hogy felerősítésére valami ragasztószert is használtak, különösen azoknál a példányoknál, amelyeknél nincs meg a körülfutó bereszelés a lekötés számára.

⁶ Gravel, La pêche dans la préhistoire, dans l'antiquité et chez les peuples primitifs, 84, 86, 89. — Többek közt a felső Amazonas-vidéki, továbbá guyanai, ausztráliai, polinéziai (ma élő természeti) népek köréből említ példákat.

⁷ Gravel, id. m., 90. A nyíllazás technikájára vonatkozólag többek közt ezt írja: „Cette pêche exige, que le pêcheur chasseur se trouve place au-dessus de la proie convoitée, c'est-à-dire à peu près perpendiculairement à la surface de l'eau, pour si peu que la flèche doive s'enfoncer dans cet élément liquide, sans quoi, comme on le sait, elle serait déviée et ne pénétrerait pas.” A halász rendszerint egy víz fölé nyúló faágon helyezkedik el, s mint azt Herman is említi, a víz felszínére bukó halra lő.

⁸ Herman, A magyar halászat könyve I. k., 138.

Hogy valószínű az őskorban is a hegyek ilyen módon való használata, mutatja az is, hogy a Tőszegen kívüli lelőhelyekről előkerült példányokat is mind víz mellett fekvő telepek adták.

Ugyanezek a típusok fordulnak elő Szihalmón (Borsod m.), az egyik legnagyobb agancsesont-leletben. Jelenik E. is felhívja figyelmünket Tőszeg ezen tárgyainak a szihalmira való hasonlóságára.⁹ Ugyancsak megtaláljuk nyílhegyeinket Szelevényen (Jász-Nagykun-Szolnok m.) és Tiszaugon is. Az irodalom több más helyről említ még ilyen vagy ezekhez hasonló tárgyakat. Ismerjük Keszthelyről,¹⁰ a Piliny-i lelőhelyről (Nógrád m.),¹¹ valamint nagyobb kivitelben Vattináról¹² és Kölesdről.¹³

Nyílhegyeink pontosabb időbeli elhelyezése nem áll módunkban; az első tőszegi daraboknál Pósta B. is tartózkodik kronológiát adni. Mint írja, alig tartozhat a többivel előkerült leletek közé.¹⁴ Ő egy távolabbi hasonlóságra utal, t. i. a népvándorláskori agancs nyílhegyekre. Mint említettük, a tőszegi réteg, ahol ezek előkerültek, zavart is. Tompa F. határozottan a Br. II. B.-re keltezi őket.¹⁵ Úgy látjuk azonban, hogy még ennyire pontosan sem határozhatjuk meg korukat. Kétségtelen, hogy nemcsak a bronzkor második periódusában, hanem annak egész tartama alatt használták ezt a szerszámot. A fent említett lelőhelyeken mindenütt bronzkori anyaggal együtt fordult elő. Ősét azonban a neolitikumban kereshetjük. A külföldi leletanyagban, a Federseemoor vidékén, a Dullenried-i telepen már a neolitikumban megtaláljuk.¹⁶ Ugyancsak ezen a vidéken, a Wasserburg Buchau-i telepen a késői bronzkorban találjuk meg őket.¹⁷ Nem meglepő, hogy ez a forma a neolitikumtól kezdve az idők folyamán semmit sem változik. Annnyira tökéletes eszköz, hogy a fejlettebb technikával rendelkező lakosság igényeit is kielégítette. A fent említett Wasserburg Buchau-i telepen az urnatemetkezések fokozatban találjuk, amely, Tompa abszolút kronológiájával összevetve, nálunk a bronzkor végének s a hallstatt-kor elejének felelne meg. Donja Dolinán keltakori anyaggal kerültek ugyanezek a típusok elő.¹⁸ Végül pedig Pósta B., mint láttuk, a népvándorlás korában találja meg hasonmásukat. A szükség termelte ki ezeket az eszközöket, s minthogy a célnak tökéletesen megfeleltek, a tovább élő régibb gazdálkodási módok közt, a halászatban, rendkívül hosszú ideig fennmaradtak.¹⁹

Gábori Miklós

KIEGÉSZÍTÉS AZ ŐSKORI CSONTNYÍLHEGYEKRŐL SZÓLÓ TANULMÁNYHOZ

A Magyar Tudományos Akadémia öt éves terve keretében, 1950. július 4—augusztus 19. közt, a Békési erdőben lévő Várdombon végzett telepásatás alkalmával is előkerült egy csontnyílhegy. Lényegileg nincs eltérés a fentebb bemutatott és leírt s azokon túlmenően is ismert, eddig publikálatlan darabok között. Az a körülmény azonban, hogy az eddig ismerteknél sokkal gondosabb kidolgozású, erősen kihegyezett vége van, mindennél jobban igazolja rendeltetését.

A bronzkor III. periódusában kezdődő erődített telepről előkerült és itt képen is bemutatott tökéletes példány (XXIX. t. 9. kép) magára vonta figyelmünket, s mivel az egyik átfúrásnak a nyílvevő megerősítéséhez szemlétomást semmi köze nem lehet, magunk is a visszahúzható, halászó nyílra gondoltunk, amit Gábori Miklós fenti cikke meggyőző bizonyítékokkal támogat.

A bemutatott példány csaknem tűhegyes kidolgozása, az eddigi tompább példányok mellett, döntő bizonyíték a — máig is sokszor — félreismert tárgy rendeltetése tekintetében, s így fontos adalék az őskori halászat szerszámjához is.

A hozzátartozó íj alakjáról és használatáról később kívánunk szólni.

Banner János

AGANCSESZKÖZ AQUINCUMBÓL

(Kiegészítés az őskori agancs nyílhegytípusról szóló cikkhez)

A szarvasagancsok különféle felhasználásához a rómaikorból is módunkban van adatokat szolgáltatni. Az aquincumi múzeum állandó kiállításán az antik zene egyik emléke gyanánt mutatjuk be a „csontfúvulát, csontsípót”¹ (XXIX. t. 10—11. kép). Osztrák² szaktársaink szerint az ilyen átfúrt oldalú agancs rendeltetése: „vadászsíp”. Ezért minősült fúvulának, sípnek múzeumunkban is a szóbanforgó csonttárgy. Csallány Dezső szóbelileg volt szíves felhívni a figyelmem már hónapokkal ezelőtt, hogy inkább íjászeszközzel van szó. Az íj felszerelésébe tartozott³ volna szerinte ez a „karvédő csont”, amelyet a lyukon áthúzott zsineggel erősítettek volna a karra.⁴

⁹ Jelenik, id. m. 282.

¹⁰ Sági, Óstelep a Balaton partján, A. É. 1909, 346.

¹¹ Nyári, A Piliny-Várhegyi őstelep, A. É. 1909, 426.

¹² Milleker, id. m. 23, 24, 55.

¹³ Wosinszky, A kölesdi őstelep, A. É. 1889, 39.

¹⁴ Pósta, id. m. 145.

¹⁵ 24/25. Bericht der RGK. 29. tábla 5—6.

¹⁶ Reinerth, Das Federseemoor als Siedlungsland des Vorzeitmenschen. 66—67. lap. 16/15. kép.

¹⁷ Reinerth, id. m. 141. lap és Taf. XXXI. 1.

¹⁸ Truhelka, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei D. Dolina 63. lap, továbbá XXXII. tábla 10 és XXXIII. tábla 18—18/a.

¹⁹ Mint B. Kutzian Ida szaktárs szíves közléséből értesültem, Csallány József, Török Gyula és Vajda László kartársakkal együtt idei ásátásuk kapcsán (Basatanya) egyik sírlelet alapján azonos eredményre jutottak. (Szerk.).

¹ Lelt. sz.: 51 127. Hossza 135 mm. Lelelőhelye (pontosabban) és a leletkörülmények ismeretlenek. Azonos csonttárgyak a dunai limes-vonal más pontjairól szintén ismeretesek. P. o. (RLiÖ. 11, 1910, Fig. 18/6) Stein a. d. Donau-ból, a Lauriacum-i táborból (RLiÖ. 13, 1919, Fig. 63/11; 14, 1924, Fig. 17/9). Ezekre a helyekre Schauschek János volt szíves figyelmeztetni.

² RLiÖ. id. kötetek. 43., illetőleg 229., ill. 35—36. hasábk (Groller).

³ Folia Arch. 1—2, 1939, 116. old. és I. t. 7. kép. A Szentes—Derékegyházi VI. szd.-i (i. u.) sírból. 9 mm-re befelé szűkülő lyukkal, amelybe oldalról is befűrtak. A szarv belső oldalát homorúra vagdalták.

⁴ Újhelyi Jenő sportíjász kérésére megvizsgálta az aquincumi furatos agancsot, de nem hiszi, hogy szerepet vihetett volna a lazán nyugvó húr kifeszítésénél.

Szerintem azonban valószínűbb, hogy Jacobi⁵ J. találta el az ilyen furatos agancsok rendeltetését a római korban. A saalburgi példányokkal kapcsolatban (mai néprajzi analógiák alapján) megállapította, hogy ezek „csúsztatató esonttűk”, „kerektűk”, amelyek vagy a kötélkészítésnél kerültek alkalmazásra,⁶ de még inkább a teherhordó állatok, öszvérek felmálházásánál a málha alatt *kötéltárbújtató* eszköznek használhatták ezeket a furatos csontszerzőket, amint p. o. Spanyolországban a mai öszvérhajcsárok is ugyancsak hasonló esontbújtatót hordanak „kész-ségükben”.

Eszerint a római birodalmi határerődláncolat helyőrségének a dunai határra ugyanúgy öszvérkaravánok is szállíthattak anyagutánpótlást, mint a germaniai frontszakaszokra. Ennek az utánpótlási módnak lehet nyoma az aquincumi öszvérmálházási kötélbújtató? (XXIX. t. 12.)

Szilágyi János

ПЕРВОБЫТНЫЙ ТИП НАКОНЕЧНИКА СТРЕЛЫ ИЗ РОГА ОЛЕНЯ

Описанный тип наконечников стрел уже был известен и до сих пор, но прежние исследователи считали их наконечниками копьев или гарпунов. Наконечники, найденные в Тосег, были изготовлены из рога оленя или же — экземпляры меньшего размера — из рога козули. Они имеют длину в 4—7 см, но иногда бывают экземпляры и свыше 11 см. Глубина вхождения стержней в черепную коробку 1—2 см, диаметром $\frac{1}{2}$ см. Среди находок имеются два типа: одни имеют одно, а другие два сквозных отверстия (табл. XXIX). На экземплярах с двумя отверстиями видны следы трения какой-то пряди (табл. 4—6). На некоторых экземплярах видны каналы, сделанные напильником для привязывания наконечника к стержню оружия (табл. XXIX, 3). Иногда встречаются и экземпляры, украшенные спиральной гравировкой. Что же касается назначения наконечников, пригодность их для гарпунов маловероятна, так как они были надеты на стержни слишком малого размера. По всей вероятности ими вооружались стрелы, которые были на привязи. Только этим и можно объяснить наличие трения между отверстиями. Через отверстия было

невозможно привязывать наконечник к стержню оружия, потому что привязь прошла бы через зубец, находящийся против отверстия. Кроме того, при привязывании к стержню следы трения появились бы на обеих сторонах. Оружие, оснащенное найденными наконечниками, было предназначено — судя по их размерам и слабой пробивной способности — для рыб. Прimitивные народы и теперь охотно занимаются рыболовством при помощи стрел. В старину оно было в моде и в Венгрии, о чем свидетельствуют многочисленные находки в различных местностях страны, в том числе наконечники стрел большого размера из сел Ваттина и Кёлешд. Стрелы, применяемые при рыболовстве были распространены особенно в эпоху бронзы. Некоторые экземпляры дошли до нас и из неолита из окрестностей Felderseemoor. Там же найдены экземпляры и конца бронзового века. Более поздние находки, датированные галльштатским материалом, известны еще и из Dolja Dolina. В свое время покойный проф. Б. Пошта указав на дальнейшие аналогичные находки эпохи переселения народов.

М. Габори

ПРИМЕЧАНИЯ

К СТАТЬЕ М. ГАБОРИ: „ПЕРВОБЫТНЫЙ ТИП НАКОНЕЧНИКА СТРЕЛЫ ИЗ РОГА ОЛЕНЯ“

Нижеподписавшийся летом начал раскопные работы на Вардомб в Бекеш-эрдо в рамках пятилетки АН Венгрии. Открытая там укрепленная стоянка была создана в III период бронзового века, которая была обитаема также и в начале железного века. В найденном материале был обнаружен между прочим и наконечник стрелы из рога оленя в тщательно заостренном и отшлифованном виде. Не подлежит сомнению, что он принадлежал луку с привязной стрелой. О луке я собираюсь дать отчет отдельно.

Янош Баннэр

На выставке музея в Аквинкуме среди экспонатов находится украшенный рог, одна сторона которого просверлена (табл. XXIX, 10). В свое время в области системы германских крепостей было найдено множество предметов, изготовленных из оленьих рогов в эпоху римлян. Подобные же предметы известны нам из древности и с территории Австрии.

По мнению австрийских исследователей просверленный рог представляет собой охотничий свисток. А исследователи культуры Saalburg установили, что этот предмет был применяем или в канатном производстве или же при фиксации ноши лошаков. В последнем случае канат, фиксирующий багаж, протягивался через него. Такой предмет из рога оленя употреблялся и теперь в Испании (табл. XXIX, 12).

Янош Силадьи

ISMERETLEN ADAT A „HARANGALAKÚ EDÉNYEK-KULTÚRÁJÁNAK“ MAGYARORSZÁGI ELTERJEDÉSÉHEZ

Alberto del Castillo, Cronologia de la cultura del vaso campaniforme en Europa c. tanulmányában¹ foglalkozik a bennünket is érdeklő „harangalakú edények-kultúrájának” európai elterjedésével. Munkájában — amely területünket illetően igen régi adatokra támaszkodik² s az újabb kutatásokat nem veszi figyelembe — külön magyarországi csoportról szól. Két közismert lelőhelyet említ csupán: Tökölt és a régen kétségbevonat Dömsödöt; az 1938-ban összefoglalóan felsorolt lelőhelyeket éppen úgy nem ismeri, mint a nagyon is hozzáférhető helyen megjelent Tompa-féle összefoglalást.

Annál meglepőbb, hogy harmadik lelőhelyként Szentest említi.³ Ezt a lelőhelyet viszont a mi kutatásunk nem ismeri.

⁵ Das Römerkastell Saalburg, Textfigur 71/18—19; 37. és 454. old. (Schaushek János szíves figyelmeztetése nyomán.) A germaniai *limes* mentén is gyakori leletként ismeretesek az ilyen agancseszközök.

⁶ Nevük a mai kötélverők kezében: Seilerhörnchen. Ld.: 5. j.

¹ Archivo Español de Arqueología 1944, No. 54., p. 1—67.

² Hampel, Antiquités préhistoriques de la Hongrie 1877; Catalogue de l'exposition préhistorique à Budapest 1876. — ZfE. 1913.

³ I. m. p. 41—42.

Igaz, hogy a szentesi múzeumnak — s általában Tisza-vidéki gyűjteményeinknek — sok olyan emléke van, amely a harangalakú edények kísérő kerámiájának a hatására alakult ki s amely ezen a vidéken — köztudomás szerint — a „nagyrévi-kultúrának“ emlékei közé tartozik. Ezekben túlmenően nincs a szentesi múzeumban olyan lelet, amely ennek a kultúrának nem hogy a Tiszától keletre, de még csak a Duna—Tisza közti elterjedését is igazolná. Ha volna, megdöntené azt a teóriát, amely szerint ennek a kultúrának hazánk területén a Duna jelöli ki a keleti határát.

A kérdés tehát éppen ezért érdekel bennünket. Nem eggyel több lelőhely felsorakoztatásáról van tehát itt szó, hanem egy egész kultúra terjeszkedésének határvonal-megállapításáról.

Nem lévén a szentesi múzeumban olyan anyag, amely a kultúrába tartozik, jogosan vetődik fel a kérdés, honnan vette Alberto del Castillo ezt a hamis adatot?

Aligha tévedünk, ha a forrást Bosch-Gimpera közleményében keressük, amely Magyarországnak külön fejezetet szentel és pontosan annyit ismer a vonatkozó irodalomból, mint del Castillo. Éppenúgy Szentkészt ír, mint ő, s így az adat eredete kétségtelenül megállapítható.⁴

Bosch-Gimpera az európai lelőhely-térképre is felvitt adatot Mahr Adolftól kapta, akinek a tévedését annyival kevésbé értjük, mert állandó összeköttetést tartott fenn a magyar kutatással. Bosch-Gimpera közleménye 1926-ban jelent meg, s így valóban nem ismerhette az újabb adatokat, amelyek csaknem egy évtizeddel később jelentek meg.

Ezek az adatok és részletesebb közlemények tisztázták ennek a kultúrának magyarországi elterjedését és a külföldhöz viszonyítottan mindmáig szegényesnek mondható tipológiáját.

Tompá Ferenc⁵ a tévesen Wilkenek tulajdonított — fennebb hivatkozott — közlemény két lelőhelyét (Dömsöd, Szentés), azok megnevezése nélkül, nem fogadja el. Egyedül Tököl marad hát meg a felsoroltak közül. Összesen nyolc lelőhelyet említ; valamennyit a Duna mellett, de hangsúlyozza, hogy valamennyi a Duna jobbpartján fekszik, és ebből úgy látja, hogy a kultúra terjedésének keleti határa a Duna volt.

Patay Pál a Duna mellett — Budapest távolabbi környékén — már tizenegy lelőhelyet ismer, de további hármat is kapcsolatba hozza a kultúrával, újabb négyet pedig a fertővidéki leletek közt említ.⁶

A budapestvidéki leleteket vizsgálva, tévesnek tartja azt a megállapítást, amely szerint a kultúra csak a Duna jobbpartján telepedett meg. A tököli és a szigetszentmiklósi lelőhely a Csepelszigeten fekszik, Pestszentlőrinc pedig a Duna balpartján.⁷

Az utóbbi különösen jelentős, mert ezzel a kultúra megtette az első lépést a Dunától keletre, sőt — mint látni fogjuk — nem is ez az egyetlen hely, ahol a kultúra emlékei előfordulnak.

A debreceni Déri-Múzeum ismeretlen lelőhelyről származó edénye magában még semmit sem mond, de a nyíregyházi múzeum Szabolcs megyéből származó, jellegzetes töre, ha lelőhelye valóban hiteles, több figyelmet érdemel.

Ma még nem lehet ezeknek a leleteknek a megjelenéséből messzemenő következtetéseket levonni, de számolnunk kell azzal, hogy ásatásaink során hiteles leletek formájában is elő fognak kerülni.

A keleti irányú terjeszkedésnek ugyanis van egy, régen meglévő, de eddig figyelmen kívül hagyott bizonyítéka. A szegedi múzeum őrzi Sövényházáról, a Kötörési magaslatról. Hogy a kultúrával foglalkozóknak eddig nem tűnt fel, az igen könnyen megérthető.

Amikor Reizner János a lelet leírását közölte, a sajátos alakú edény képét nem mutatta be⁸. A leírásban pedig olyan sórtótnak nézett edényről van szó, amely 2—3 századdal ezelőtt még használatban lehetett. Ettől a bevezetéstől eltekintve a leírás pontos. Eppenolyan pontos, mint a múzeumi leltár Reiznert jellemző pontos adatai.

Később Tömörkény István is közölt kötörési leleteket,⁹ s bár a szöveggel semmi összefüggése nem volt, itt közölte a Reizner által az előző évben leírt edényeket, azzal a megjegyzéssel, hogy az ábrák előbb nem voltak közölhetők.

Az edény igen jól felismerhető képe tehát itt bújta meg¹⁰ és így került el a kutatók figyelmét, annak ellenére, hogy a szegedi múzeumnak 1902 óta máig állandóan kiállított — de mindig rosszul értékelt — darabja volt. Csak az utolsó felállításkor került (helyesen) a rézkor emlékei közé.

A lelőhely hitelességéhez kétség nem fér, de a leletkörülményeket — sajnos — nem ismerjük. Ez nem is meglepő. Reizner jelentéséből világosan kitűnik, hogy nem ásatásról van szó, hanem földmunka közben előkerült leletanyagról. Az előkerült leleteket a halom tetején csomóba dobálták a munkások. Volt itt agancs, tört edény és ép edény vegyesen. Az egyik helyen feküdt a minket érdeklő edény, amelynek a „harangalakú edények-kultúrájába“ tartozásához éppenúgy nem fér kétség, mint lelőhelyének hitelességéhez.

Az edény sajátos alakja, szerkezete és díszítése kiválik a vele együtt közölt aeneolitikus, korabronzkori és avar kori emlékek közül. Valószínű, hogy ebbe a korba tartozó töredékek is voltak a csomókban, de ezt, az akkori szokásnak megfelelően, nem igen vették figyelembe, hiszen az ép darabok is csak válogatva kerültek a múzeumba.

Az edény alakja fordított csónakú, amelynek lefeléforduló csúsa helyén három szétálló láb van. A csónakú felfelé fordított alapja ellaposodik, de csak kis területen. Az ellaposodott részből rövid, behúzott nyak indul, amelyen kihajló, egyenes, aránylag széles perem foglal helyet. Az ellaposodott rész egyik helyén, megközelítően háromszögös formában, kiugrás van, csipkézett véggel és két — bizonyára a felakasztásra szolgáló — átfúrással. A lapos peremen, a kivágással csaknem szemközt, függőleges vonal van. Ennek közeléből indul az a zezzug vonal, amely az egész peremet körülfutja, s amelynek belső részéhez egy, a vonalakat követő pontsor csatlakozik. Az edény színe sárgásszürke. Magassága 7,5, szájniválásának belseje 5 cm. (1. kép)

Hogy az edény kétségtelenül a „harangalakú edények-kultúrájába“ tartozik, azt a nálunk legrégebben ismert tököli edények egyrésze is igazolja. Legyen elég itt az egyik négylábú edénykére és a közismert szegletestálpú tálra hivatkozni. Az előbbinek a lába, utóbbinak vonalakkal díszített, csaknem vízszintes pereme utal az edények rokonságára.¹¹

Lábás edényeket ismerünk a mi kultúránkkal szoros kapcsolatot tartó cseh- és morvaországi leletanyagból¹² is. Ezek 4—5-lábú edények, szemben a mi háromlábú darabunkkal, amelynek formája ezidőszert analógia nélkül áll.

⁴ Ebert, Reallexikon ... IV. 2. k., S. 356, §. 65.

⁵ Bericht ... R. G. K. 1934—35, S. 59.

⁶ Korai bronzkori kultúrák Magyarországon, Diss. Pann. II. 13., 19—20.

⁷ U. ott 20. lap.

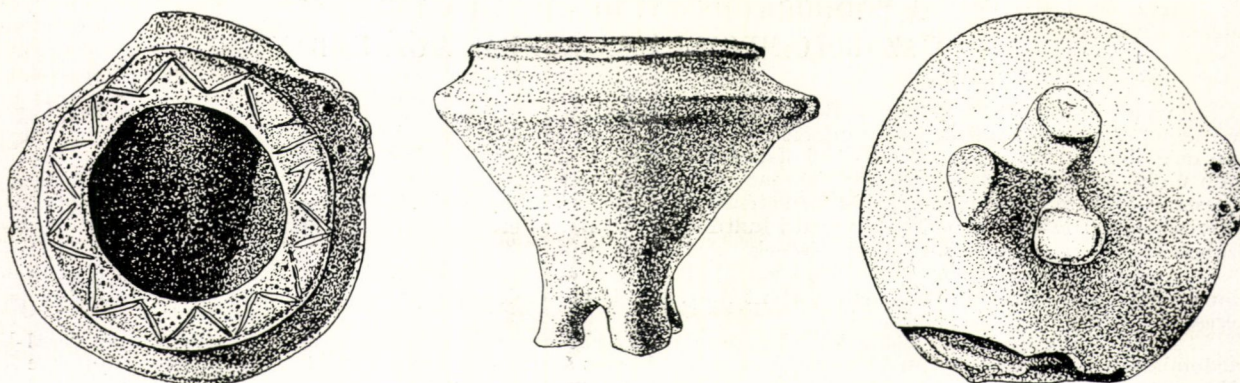
⁸ A. É. 1903, 385.

⁹ A. É. 1904, 414—417.

¹⁰ U. ott, 415. l. 2. kép.

¹¹ Tompa, Budapest az őskorban, VII. tábla, 15., ill. 16. kép. (Budapest története I/1).

¹² Schranil, Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Taf. XVI. 22., 29. — Stocky, La Bohême préhistorique, CVIII. 2., CXI. 14., 18., CXVI. 13., CXVIII. 2., CXX. 7., 9., 11., CXXII. 7.

1. kép.

A díszített peremű tálak is ismerősök ugyanerről a területről,¹³ sőt a kétszer átfúrt lapos fül, amely a mi edényünk kiugró részének felel meg, szintén nem ismeretlen.¹⁴

Az analógiákat valóban feleslegesen tovább szaporítani, bár könnyű volna az egész európai leletanyagból. Erre azonban, úgy véljük, nincs szükség, mert az elmondottakból világos, hogy valóban a harangalakú edényeknek egyik darabjával van dolgunk, amelynek érdekességet adhat az alakja, de jelentőségét lelőhelye adja meg.

Sövényháza (Kötörés) közel esik a Tiszához, s erősen valószínű, hogy a lelet nem egyedül volt. Itt most nem fontos, hogy sírmelléklettel vagy telepennyaggal van-e dolgunk, bár kétségtelenül érdekes volna tudni. Mind a két eset lehetséges. A fontos azonban az, hogy Pestszentlőrinc után van egy második lelőhelyünk is, amely bizonyítja, hogy a kultúra nemcsak átlépte a Duna vonalát, de egészen közel jutott a Tiszához.

Valóban nem volna meglepő, ha a tiszántúli területen is előkerülne és beigazolná a Szabolcs megyei leletnek a dunántúliakkal való szoros kapcsolatát.¹⁵

Banner János.

SOME UNKNOWN DATA CONCERNING THE SPREAD OF THE BELL-BEAKER CULTURE

In this study I want to point to an error of Alberto di Castillo¹ who mentions a find belonging to this period, found supposedly in the Great Hungarian Plain, in the territory beyond the Tisza. As the quoted references show, he used as his source a publication by Bosch-Gimpera². Tompa had already refuted this erroneous statement,³ neither did Patay take notice of it.⁴

In opposition to Tompa, who presumed that the culture of the bell-beakers did not spread beyond the Danube towards east, Patay found that some of the places of discovery lie on the Csepel-Island, i. e. not in the trans-Danubian district, while one place of discovery — Pestszentlőrinc — is on the left bank of the Danube. This fact contradicts Tompa's above quoted statement.

Now we discovered in the already published, but not sufficiently treated archaeological material another important find, which is even more significant than that of Pestszentlőrinc. The Museum of Szeged possesses a small vessel standing on three legs, which was not discovered during a regular excavation, but is notwithstanding authentic. On the wide brim, bent inwards, we see the unmistakable decoration of this culture (fig. 1.).

The vessel had been published by János Reizner⁵ without a picture. The latter was published a year later by István Tömörkényi,⁶ who, however, did not deal with this find.

Both publications as well as the records of the archaeological department of the Szeged Museum prove, that

our vessel was discovered on the hill called Kötörési-magaslat in Sövényháza, i. e. near the river Tisza and so this offers us a link concerning the eastern spread of this culture.

Recently we recognized on a photograph belonging to the Csongrád Museum a dish with similar decoration. As the place of discovery is not known and the dish itself got lost, this cannot be considered as an authentic proof. At present it is of the same value as the characteristic decorated vessel in the Debrecen Museum, the place of discovery of which is unknown, although the latter is supported by a typical copper dagger in the Nyiregyházi Museum, the place of discovery being County Szabolcs.

The last three finds cannot be considered as authentic as long as some more finds do not come to light, but the vessel of Sándorfalva-Kötörés, — shewn in fig. 1. extends the spread of the culture till the Tisza line towards east. This was only indicated till now by the Pestszentlőrinc find, found just east of the Danube.

J. Banner.

¹ Archivo Espanol de Arqueologia. 1944. No. 59. p. 41942.

² Ebert, Reallexikon. IV. 2. p. 256. §. 65.

³ Bericht R. G. K. 1934—35; p. 59.

⁴ Diss. Pann. II. 13. p. 19—20.

⁵ Arch. Ért. 1903. p. 385.

⁶ Arch. Ért. 1904. p. 414—417. With Plate.

¹³ Stocky, id. m. CXI. 8., 14., CXX. 7.; Schranil, id. m. XVI. 29.

¹⁴ Stocky, id. m. CXIII. 2.

¹⁵ Tompa Ferenc fényképgyűjteményében egy egyszerű csónakakúpalakú tál képét találtuk, amelynek a széle a jellegzetes motívumokkal díszített. Nem kétséges, hogy a „harangalakú edények kultúrájába” tartozik. A fénykép a csongrádi múzeumban készült, de a lelőhely nincs megnevezve. Az edény elveszett, s tekintettel arra, hogy a múzeum anyagát távol dolgozó kubikos munkások erősen gazdagították, lelőhelyét nem is lehet megállapítani.

A félreértésnek még egy adatával találkoztunk a korrekúra után. Friedrich Hautmann (Zwei Glockenlächer aus Nordwestpannonien. MAG. 1932, 369.), Gosch-Gimpera fenti közleményére is hivatkozva, a tököli, dömsödi, és szentesi leleteket említi, a székesfehérvári múzeumból. Hivatkozik a Múzeumi és Könyvtári Értesítőre (VI. k. 1912, 15.), ahol valóban két edény képe is közölve van. A szövegből azonban kitűnik, hogy a bemutatott darabokon kívül még két edény is van a múzeumban, de valamennyi a Csepelszigetről való. Az ajándékozó ráckevei. A szentesi lelet tehát sehol sincs.

A BODROGKERESZTÚRI KULTÚRA EMLÉKEI A SZABOLCSMEGYEI JÓSA ANDRÁS MÚZEUMBAN

Azon a térképen, amelyen a Bodrogkeresztúri kultúra elterjedését a „Korai bronzkori kultúrák Magyarországon” című munkámban vázoltam, Szabolcs megye területén is találunk lelőhelyeket bejegyezve. Számuk azonban még elmarad a Körös és Maros torkolatának környékén lévő lelőhelyekétől. E munkám megírása óta azonban több újabb lelet is napvilágot látott, így ma már Szabolcs megyét, különösen annak tiszamenti részeit a bodrogkeresztúri kultúra egyik fő elterjedési területének tekinthetjük. Mivel pedig újabban ugyancsak beigazolódott, hogy a rézsákányok szintén a bodrogkeresztúri kultúra tartozékai, e terület fontossága méginkább fokozódott, ugyanis Szabolcs megye a rézeszközök elterjedésének egyik gócpontja.

A szabolcsmegyei lelőhelyekről származó leletek zömét a Szabolcsmegyei Jósa András Múzeum őrzi. Rendszeres ismertetésük mindezekig nem történt meg, legfeljebb csak néhány tárgyra történt hivatkozás a bodrogkeresztúri kultúrával kapcsolatban.¹

E hiányokat igyekszem jelen cikkemben pótolni, amidőn közzéteszem azt a leletanyagot, amelyet még 1941-ben módomban volt feljegyezni.² Mivel az anyag nem rendszeres ásatásokból származik, így a lelőköörülményeket a legtöbb esetben csak igen hiányos adatok alapján ismertettem.

Ajak.

Rézfejsze,³ alakja csákányszerű — talán eredetileg ellentett élű csákány lehetett, majd miután eltörött, fejszének használták. H = 11 cm. Lelt. sz.: II. 14. (1. kép. 12.)

*Apagy-Nagysziget*⁴

1. *Rézfejsze*. H = 14 cm; S = 0,860 kg.

2. *Rézfejsze*. H = 16,5 cm; S = 1,460 kg.

Bácsaranyos (L. Révaranyos)

Berkesz-Csonkásdűlő.⁵

1903-ban egy bronzkorvégi urnatemető leleteivel együtt ajándékképpen néhány rézkori tárgy is került a múzeumba. Ezek lelőköörülményei teljesen ismeretlenek. Leírásukat részben Jósa András kiadatlan kéziratot tanulmánya, részben saját anyaggyűjtésem alapján közölhetem:

1. *Tejeskőcsög*. Aránylag hosszú, hengeres nyakkal. M = kb. 20 cm. (1. kép. 1.)

2. *Tejeskőcsög*. M = kb. 21 cm. (1. kép. 2.)

3. *Bögge*. Alakja emlékeztet a tejeskőcsögre, a peremén ugyancsak megvan a jellegzetes két fül. M = kb. 10 cm. (XXX. t. 1.)

4. *Cserépedény* (tál?) töredéke, a perem alatt átfúrt bütyökfüllel.

5. *Rézfejsze*. H = 11,2 cm; S = 0,180 kg. Lelt. sz.: II. 3. (XXX. t. 2.)

Demecser.⁶

Ellentett élű rézsákány töredéke. (1. kép. 13.)

Fényeslitke.

Az igen nagy jelentőségű temető leletanyagát, annak fontosságára való tekintettel, külön cikkben szándékozom ismertetni. A temető ásatása 1949 és 1950-ben történt. Előbb Korek József tárt fel 8 sírt, majd magam további 31-et.

Hajdúsámson.

Ellentett élű rézsákány. Alsó részén a nyéllyuk két oldalán 1—1 kerek benyomás, ú. n. mesterjegy (?) látható. H = 24,8 cm; S = 1,555 kg. Lelt. sz.: II. 4.

Kisvárdá.⁸

1. *Ellentett élű rézsákány*. H = 20,6 cm.

2. *Ellentett élű rézsákány*. Alsó részén a nyéllyuk két oldalán 3—3, ú. n. mesterjegy látható. H = 25,4 cm.

Kisvárdá—Daruszigetdűlő.⁹

1870-ben 12 zsugorított csontvázas sír anyaga jutott a múzeumba, amelyeket Rómer Flóris és Jósa András tárt fel a fenti lelőhelyen. Sajnos, magam a leleteket nem láttam, mivel azok hozzá nem férhető helyen voltak rakározva, leírás pedig nincs róluk. Mégis Rómer ásatási beszámolója s ugyanerről a lelőhelyről az Országos Magyar Történeti Múzeum Régészeti Tárában őrzött leletek alapján kétségtelen, hogy itt is a bodrogkeresztúri kultúra egyik lelőhelyével állunk szemben. (1. t. 4, 5.)

Kisvárdá környéke.¹⁰

1—2. *Ellentett élű rézsákány* töredéke (2 db.). (1. kép. 8-9.)

3. *Réz laposbalta* — szakálhátú típusú. H = 12,5 cm; Lelt. sz.: II. 1982. (1. kép. 5.)

¹ Így pl. Hillebrand hivatkozik a paszab-hordozódűlői sírok anyagára, Childe két tiszadobi edénytöredék ábráját közli stb.

² E cikkemben a teljesség kedvéért felsorolom azokat a leleteket is — főként rézeszközöket —, amelyekről irodalmi adatok alapján tudjuk, hogy a szabolcsmegyei Jósa Múzeumban voltak, még abban az esetben is, ha magamnak nem is volt módomban azokat tanulmányozni. Ugyancsak közlöm azokat a leleteket is, amelyeket ebben a gyűjteményben őriznek, de Szabolcs megyén kívüli területről származnak.

³ *Jósa*, Szabolcs vármegye őstörténete, Szabolcs vármegye monografiája, 373; *Roska*, Közlemények... 2, 1942, 25.

⁴ *Roska*, i. m. 26. lap, 26. kép.

⁵ *Patay*, Korai bronzkori kultúrák Magyarországon, Diss. Pann., II. 13. k., 6; *Roska* i. m. 29.

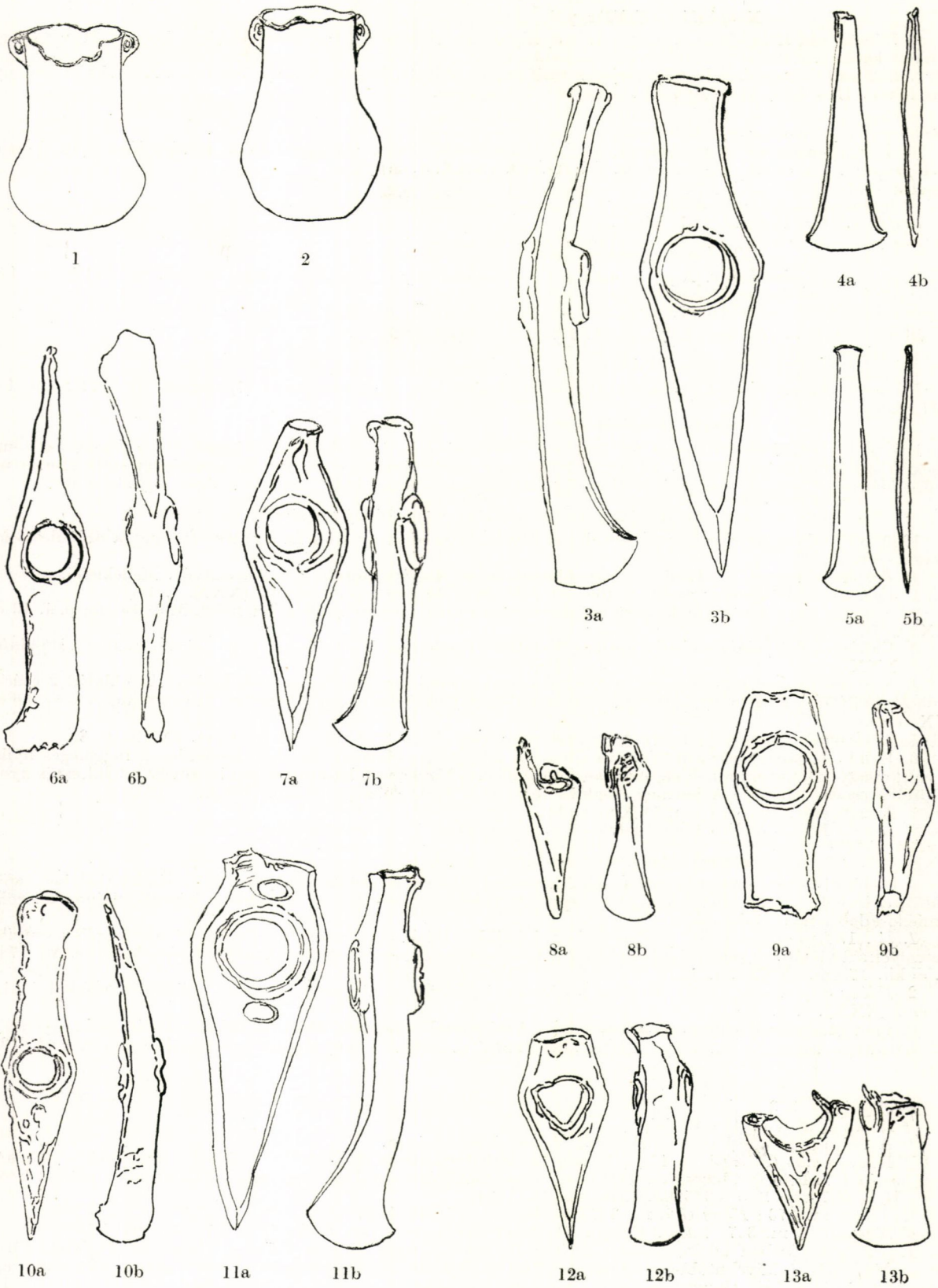
⁶ *Roska* i. m. 32.

⁷ *Hampel*, Antiquités préhistoriques, 1876; *Pulszky*, Magyarország archeológiája, 82; *Jósa* i. m. 373; *Nagy G.*, Arch. Ért. 38, 1913, 307. IV. t. 14.; *Roska* i. m. 37. old., 34. kép.

⁸ *Roska* i. m. 39., 37. kép.

⁹ (Czöbel), Arch. Ért. III., 1870, 21; *Rómer*, Arch. Ért. 1870, 221; *Banner*, Dolgozatok, Szeged, III., 1927, 1—58.; *Patay* i. m. 6.

¹⁰ *Roska* i. m. 39.

1. kép.

Nagyhalász.¹¹

Rézfejsze. Eredetileg ellentett élű rézsákány lehetett, a nyélre merőleges éle azonban letörött. Nyéllyuka mellett az alsó oldalán 1–1 ú. n. mesterjegggyel ellátva. H = 19,6 cm. Lelt. sz.: II. 9. (1. kép. 11.)

Nagyhalász–Szőlőhegy.¹²

1. Ellentett élű rézsákány. Alsó részén a nyéllyuk két oldalán 1–1, ú. n. mesterjegy beütve. H = 24,8 cm; S = 1,100 kg.

2. Rézhuzal töredékei. A huzal téglalap átmetszetű és sodrott. Három darabja ismeretes. Az előbbi csákánnyal együtt lelték. H = 42 + 28 + 13,6 cm; Átm. = 0,3 × 0,5 cm.

Nyírbakta.

Rézár.¹³ Átmetszete négyszögletes. Jól látható rajta, hogy megmunkálása kovácsolás útján készült. H = 17,9 cm; Átm. = 0,9 × 1 cm. Lelt. sz.: II. 13. (XXX. t. 3.)

Nyírgelse.

Rézfejsze. H = 18,9 cm.¹⁴ (1. kép. 7.)

Nyírlugos–Szennyepusztá.

Ellentett¹⁵ élű rézsákány. Alján a nyéllyuk két oldalán 1–1, ú. n. mesterjegy beütve. H = 21,9 cm. Lelt. sz.: II. 7.

Nyírtura.

Rézfokos.¹⁶ H = 16,5 cm. Lelt. sz. II. 11.

Nyírtura–Várhegy.

Ellentett¹⁷ élű rézsákány. Alján a nyéllyuk két oldalán 1–1, ú. n. mesterjegy (?) látható. H = 21,2 cm. Lelt. sz.: II. 8.

Paszab–Hordozódűlő.¹⁸

Kiss Lajos 1925-ben 4 sírt tárt fel. Mindazt, amit a sírokról tudunk, Banner ismertette a zsugorított temetkezésekről szóló tanulmányában. A leletekről Hillebrand közölt fényképeket. Sajnos, a leleteket sírok szerint nem tudjuk különválasztani. A fentiek következtében az anyaggal közelebbről nem szükséges foglalkoznunk.

Paszab–Hordozódűlő (B lelőhely, Nagy József tanyája).¹⁹

1939 áprilisában 2 rézkori sír került elő, amelyeknek az anyagát Kiss Lajos mentette meg a Szabolcs megyei Múzeum számára.

1. sír. Mé = 80 cm. – Férfi – Jobboldalon fekvő, K–Ny irányba tájolt csontváz. Mellékletei:

1. Igen alacsony köcsög; mindkét füle letörött. M = 10 cm; p. á. = 8 cm. (XXX. t. 10.)

2. A felkar előtt durva kidolgozású csonkakúp alakú edény, a perem alatt két fülel. M = 10 cm; p. á. 13 cm. (XXX. t. 7.)

3. Előbbi mellett virágcserepalakú edény töredéke. Eredetileg 4 bütyke volt. M = 8 cm; p. á. = valószínűleg 11 cm. (XXX. t. 6.)

4. Körtealakú csövestalpas korsó. A hengeres nyak meredeken emelkedik ki a hasból. Az oldalán 2 csúcsos, függőleges nyílású és 2 kettősen csúcsos vízszintes nyílású (állatfejet utánozó?) füle van. M = 28 cm; p. á. = 8,6 cm. (XXX. t. 9.)

5. A csontváz koponyája felett 20 cm-rel tejesköcsög. M = 22,5 cm; p. á. = 9 cm. (XXX. t. 8.)

6. Előbbi szájában talpas poháralakú edény. A felső rész oldalának az alján eredetileg 2 függőleges nyílású füle volt, amelyek letörtek, a helyük azonban jól észlelhető. Ugyancsak letörött a talp is, amely a felillesztés nyoma után ítélve csöves lehetett. A jelenleg meglévő rész: M = 8 cm; p. á. = 10 cm. (XXX. t. 12.)

7. Kovatöredék. H = 3,4 cm. (XXX. t. 11.)

2. sír. – Férfi – Jobboldalon fekvő, K–Ny-i tájolású csontváz, mellékletek nélkül.

Paszab–Zádó.

A jelenkori temető területén sírásás alkalmával kerültek elő a leletek, amelyeket Turi Sándor (helybeli tanító) juttatott a Szabolcs megyei Múzeumba. Megállapítható volt, hogy ezek két sír mellékletét képezik. Sajnos, a sírokról semmiféle adatot nem ismerünk.

1. sír. 1. Laposfenekű tál, peremre erősen kihajlik. Oldalán egymással átellenben 1–1 függőleges nyílású fül, amelyek azt a látszatot keltik, mintha rá lennének ragasztva az edény felületére. A tál egyik része hiányos. M = 7 cm; p. á. = kb. 17 cm. (XXXI. t. 1.)

2. Edény (tejesköcsög?) alja. Oldalán eredetileg 4 plasztikus, függőleges lécc volt, ujjbenyomásokkal. F. á. = 9 cm. (XXXI. t. 2.)

3. Igen gazdagon díszített edény 3 töredéke. A mintázatban benyomott körök, bekarcolt spirálisok, egyenes vonalak, a bodrogkeresztúri kultúrára jellegzetes „hálóminta” és szabadon hagyott felületek váltakoznak. (XXXI. t. 3–5.)

¹¹ Jóna i. m. 373.

¹² Roska i. m. 45., 42–43. kép.

¹³ A helység jelenlegi neve: Baktalórántháza. Jóna ... i. m.

¹⁴ Roska említ (Roska i. m. 47.) e község határából származó ellentett élű csákányt, amelynek a „kapaéle” erősen használt. Lehetséges, hogy ez a fenti fejsze akar lenni, lehet azonban, hogy más példányról van itt szó. Utóbbi adatai: H = 16,7 cm; S = 0,955 kg. Lelt. sz.: II. 1994.

¹⁵ Jóna i. m. 373.; Nagy G. i. m. 307.; Roska i. m. 47.; 47. kép.

¹⁶ Nagy G. i. m. 307.; Vulpe, Ephemeris Dacoromana, IV., 191; Roska i. m. 47. old., 48. kép.

¹⁷ E község határában talált „tejesköcsögöt” őriz az Országos Magyar Történeti Múzeum Régészeti Tára is (Lelt. sz. 294/1871-I.). Mivel utóbbi gyűjtemény leltári naplójában a lelőhely csak „Tura” néven van említve, a „Korai bronzkori kultúrák Magyarországon” című dolgozatomban tévedésből „Nyírtura (Szabolcs m.)” helyett „Tura (Pest m.)” lelőhelyet vettem fel.

¹⁸ Hampel i. m.; Pulszky i. m. 82.; Jóna i. m. 373.; Nagy G. i. m. 307.; Roska i. m. 47., 48. kép.

Nagy G. lelőhelyként „Nyírtura–Lengyelhegy”-et említ.

¹⁹ Banner i. m.; Hillebrand, A pusztai várnázi korarézkori temető, Arch. Hung. IV. 1929, 14. kép.; Aberg, Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie, IV.; Tompa, 24/25. BRCK. 1934/35.; Patay i. m. 6.

¹⁹ Hogy ez a lelőhely azonos-e az 1925-ben felfedezettel, vagy két külön temetőről van szó, nem tudjuk.

2. *sír*. 1. *Kétfülű bögre*, ú. n. „jordansmühli” típus. Mindkét füle letörött, amennyire azonban megállapítható, nem nagyon emelkedtek e perem fölé. Az edényen semmiféle díszítés nincs. Igen jól, vöröses színűre kiégetve. $M = 8,2$ cm; p. á. = 6,5 cm. (XXXI. t. 6.)

2. Félgömbalakú *csésze*. $M = 7,5$ cm; p. á. = 14,5 cm. (XXXI. t. 7.)

3–4. *Két különböző edény töredéke*. Mindkettőn benyomott pontdíszítés látható. (XXXI. t. 8.)

5. *Obszidiánrög*.

6–8. 3 db. *tűzkötőtöredék*.

Révaranyos.

Ellentett²⁰ élő rézcsákány töredéke.

Sárospatak.

Ellentett²¹ élő rézcsákány. $H = 26,6$ cm. (1. kép. 6.)

Sényő.

Ellentett élő rézcsákány. A nyélre keresztben álló éle letörött. $H = 26,5$ cm. Lelt. sz.: II. 5. (1. kép. 3.)

Szabolcs.²²

1. *Réz laposbalta*. Szakálhátú típusú. $H = 12,6$ cm. Lelt. sz.: II. 10. (1. kép. 4.)

2. *Tejesköcsög*. Érdekes a fülek kiképzése, amennyiben azok alul nem olvadnak bele az edény testébe, hanem nyúlványt alkotnak, mintha csak rá lennének ragasztva az edény felületére. (V. ö. Paszab–Zádó, 1. *sír* 1. edényével.) (XXXII. t. 2.)

Szabolcs–Fecskéspart.

A Tisza szakadékos partjából 1937-ben Turi Sándor paszabi tanító ásott ki és vitt be a múzeumba egy *tejesköcsögöt*. ($M = 23$ cm; p. á. = 12,5 cm.) (XXXII. t. 3.) Ennek az alapján Kiss Lajos végzett a helyszínen próbaásatást, amelynek során 3 *sírt* tárt fel. Utóbbiak leírását a következőkben sikerült rekonstruálni:

1. *sír*. Mé = 50 cm. — A csontváz annyira tönkrement, hogy részeit meg lehetett ugyan találni, de a helyzetét nem lehetett megállapítani. Mellékletek:

1. *Tejesköcsög*. Zömök alakú. Hasán egymással átellenben 2 *bütyök*. $M = 18$ cm; p. á. = 10,5 cm. (XXXII. t. 7.)

2. Mellette félgömbalakú *kis csésze*, oldalán 4 *bütyökkel*. $M = kb. 6$ cm; p. á. = 9 cm. (XXXII. t. 4.)

3. A csontváz részei mellett *kovapenge*. Vége vakarószerű. $H = 9$ cm. (XXXII. t. 6.)

2. *sír*. Mé = 40 cm. — Tájolása K–Ny. — A *sír* egyéb részletei ismeretlenek. Mellékletek:

2 nagy *edény* 2 *töredéke*, ill. *füle*.

3. *sír*. A csontvázból csak a koponya került elő (bolygatás?). Mellékletei:

2 nagy *edény* darabjai.

Az 1. *sírtól* nem nagy távolságra még két kisebb *edényt* találtak, mégpedig:

1. Gömbszelvényalakú *csésze*; pereme alatt, egymással átellenben, 2 *bütyökkel*. $M = 5$ cm; p. á. = 13 cm. (XXXII. t. 5.)

2. *Lapos tál* *töredékei*.

Nem hagyhatom figyelmen kívül azt, hogy már 1924-ben a Fecskésparttól rézeszköz is került elő. Az eszköz eredetileg *ellentett élő csákány* volt, azonban a nyélre merőleges éle letörött, s azontúl fejszének használták. $H = 18,2$ cm. Lelt. sz.: 45–1924. Az 1937. évi leletek után ítéve a temető egyik megbontott *sírból* származhatik. (XXXII. t. 1.)

Tiszadada.²³

Valószínűleg *sírból* származó leletek. Lelő körülményeik ismeretlenek.

1. *Tejesköcsög*. Fülei aránylag igen magasán elhelyezve, alakja nyúlánk. $M = 25$ cm; p. á. = 11 cm. (XXXII. t. 8.)

2. Gömbölyű *csésze*. Oldala a felső részén befelé hajlik. (XXXII. t. 10.)

3. *Kettősnylású kis edény*. Teljesen szokatlan alak s önmagában nem is lenne tipológiailag a bodrogkeresztúri kultúra emlékei közé sorolandó. Mivel azonban a Jósa Múzeumba a két előbbi jellegzetesen rézkori edénnyel együtt került és a bodrogkeresztúri kultúra hajlamos volt unikumok alkotására, ezt az edényt nem hagyhatjuk figyelmen kívül. (XXXII. t. 9.)

Tiszadob–Borzikanya.²⁴

1938 júniusában a fenti lelőhelyről több rézkori lelet jutott a Szabolcsmegyei Múzeumba. A beszolgáltató Erdős Mihály elbeszélése szerint azok sírokból származnak. Szerinte több mint 50 *sír* pusztult el. Két *sír* leírása megvan a múzeumban. Ezek:

a) *sír*. Mé = 60 cm. — Baloldalán fekvő, zsugorított csontváz, Ny–K tájolásban (arc É-nak). Mellékletei:

1. A homlokánál „*gömbhasú edény*”.

2. A váll mellett, a koponya mögött 39 cm magas *csővestalpas tál* csőtalpa.

b) *sír*. Mé = 28 cm. — Helyzete mint előbbié. Mellékletei:

1. A homlok előtt *csővestalpas edény* alsó része.

2. *Kőbalta*.

Mivel a sírmellékletekről részletesebb leírás nincs, így azonosításuk csak valószínűsítéssel lehetséges.

A múzeumba jutott leletekről bővebb leírást közöl az 1938. évi alispáni jelentés (93. o.): „Az eddig megtisztított darabokból sikerült összeállítani három *csészét*, egy *kőbuzogányt*; van közte *kőbalta foka*, *kis csupor*, *félcupor*, *fedőréssz rókafejjel*, *orsókarika*, *edény talpa*, *díszített kis füles tálrész*, *belül díszített kis csésze*, *edény széle füllel*, *meanderszalag-díszítéses cserepek*, *vaddisznó-agyar*, *kvarcszilánk*, *kis fehér kavics*, *csiszolókavics* és sok más *edénydarab*.”

A múzeumban őrzött leletekből 1941-ben az alábbiakat jegyeztem fel:

1. Nagy *csővestalpas tál* csőves talpa. Három vízszintes síkban négy-négy lyukkal. $M = 39$ cm; f. á. = 22 cm. Talán a fent ismertetett a) *sír* 1. melléklete. (XXXIII. t. 1.)

²⁰ Jósa i. m. 373.; Roska i. m. 28.

A lelőhely az irodalomban a helység régi nevén „Bácsaranyos-nak” is szerepel.

²¹ Roska i. m. 50.

²² a) Hampel i. m.; Pulszky i. m. 82.; Jósa i. m. 373.; Roska i. m. 50.

²³ Jósa i. m. 373.

²⁴ Patay i. m. 7.

²⁵ Petróczy, Folia Arch. 5, 1945, 35–42.

2. *Csővestalpas* tál töredéke. Talpa nincs átlukasztva, ellenben benyomott köralakú ékítmények díszítik. M = kb. 23,5 cm. (XXXIII. t. 3.)
3. *Csővestalpas* tál töredéke. A tálrész aránylag meredek oldalú. Ennek oldalán eredetileg négy bütyök volt elhelyezve. A talpa nincs sem átlukasztva, sem díszítve. M = 15,5 cm; p. á. = 16 cm. (XXXIII. t. 2.)
4. Kisebb méretű *csővestalpas* tál talpának a töredéke. Rajta két síkban négy-négy lyuk van. F. á. = 11 cm. Lehet, hogy a b) sír 1. melléklete. (XXXIII. t. 4.)
5. Nagyméretű *korsó* (nyaki része letörött). Két egymással átellenben lévő füle valamivel a has legszélesebb része alatt ül. Ezekre merőlegesen a hason két bütyök van. M = kb. 30 cm; f. á. = 12,5 cm. Lehetséges, hogy az a) sír 2. melléklete. (XXXIII. t. 5.)
6. *Csővestalpas korsó*. Teste öblös, szűkebb nyaka hengeres. Pereménél 4 vízszintes nyílású kis fül foglal helyet. Hasán 4 bütyök van. Oldalát benyomott körökből alkotott minták díszítik. Csöves talpa áttört volt. Mivel alsó része hiányzik, így a talp alakját nem ismerjük. M = kb. 18 cm; p. á. = 8,2 cm. (XXXIII. t. 6.)
7. *Tejesköcsög*. M = 21,6 cm; p. á. = 10,5 cm. (XXXIII. t. 8.)
8. *Köcsög*, két vízszintes nyílású fülel a vállon. Nyaka aránylag hosszabb az általánosnál. Hasán a fülekre merőlegesen 2 bütyök van. M = 21,2 cm; p. á. = 10,5 cm. (XXXIII. t. 9.)
9. Félgömbalakú *csészeszerű tál*. Oldalán négy lapos bütyök. M = 6,5 cm; p. á. = 12,5 cm. (XXXIII. t. 11.)
10. Hengeres alakú *pohár*. Pereme alatt két vízszintes nyílású fülel. M = 9 cm; p. á. = 9 cm. (XXXIII. t. 7.)
11. Meghatározhatatlan alakú *edény* alja. (XXXIII. t. 10.)
12. *Virágcserepalakú edény*. Durva kidolgozású. Pereme alatt két vízszintes nyílású fül. M = 8,4 cm; p. á. = 9,2 cm. (XXXIII. t. 12.)

13. Kétfüülű *mély tál*. Oldala a „bodrogkeresztúri kultúra” jellegzetes díszítésével díszített. A hálómintát megszakító meanderek harmasával elhelyezve. A tál oldalának alján a fülekre merőlegesen 2 bütyök. E bütykök egyáltalán nem illeszkednek bele a háló-textilminta rendszerébe. A díszítés igen gondosan kidolgozott. Az edény a „bodrogkeresztúri kultúra” egyik remekének tekinthető. M = 10 cm; p. á. = 13,5 cm. (XXXIV. t. 1.)

Minden valószínűség szerint a fenti lelőhely megegyezik azzal, amelyről Petrőczy József 2 bolygatatlan, 1 bolygatott, valamint több feldúlt sír anyagát juttatta az Országos Magyar Történeli Múzeum Régészeti Tárába.²⁵ Ha a két különböző gyűjteménybe jutott leletanyagot és a róluk közölt — bár hiányos — leírásokat összevetjük, megállapíthatjuk, hogy itt a „bodrogkeresztúri kultúra” egy nagy kiterjedésű temetője pusztult el. Pedig a temető gazdagsága, a díszített edények gyakori előfordulása, sőt a Petrőczy-féle anyagban az arany megjelenése indokolta tette volna, mind a Szabolcs megyei Múzeum, mind a magángyűjtők részéről, hogy a szakkörök figyelmét idejében felhívják a leletekre.

A borziktanyai leletanyag egyébként igen nagy hasonlóságot tüntet fel az ugyancsak tiszadobi határban régebben lelt urkomdülői temető anyagával.

*Tiszadob — Urkomdülő.*²⁶

A leleteket Torday József juttatta a múzeumba 1906. március 29-én. Jósa András egykorú feljegyzéseiben a lelőköri körülményekre vonatkozóan a következők olvashatók:²⁷ „Andrássy Gyula birtokán. Régi 75 hold szőlőterületnek forgatása alkalmával semmit sem találtak. Most 50 holdat rigolíroztak, amely területnek délnyugati részén, széléhez közel, régente vízjárta, most kaszáló mellett 20–30 □ sötét folt sírokat árul el. Csontvázat állítólag nem találtak, de több állati csontot szedtem fel. Valószínű, hogy a halottakat elégették. A munkások rombolásától kevés tárgy menekült meg. A tolnamegyei *lengyeliekhez* hasonló talpcsöves edénydarabok kőkorszakra vallanak ... 1906. Mart. 29. „Leletköri körülményekről mit sem lehetett tudni.” „Szőlőtálat rigolírozásakor a sárga homokban hosszú, négyszögű, fekete foltok sírokat jeleztek. Ezekből hányták ki a munkások a múzeumba jutott tárgyakat. A szőlőtelepítés megtörténvén, tovább kutatni nem lehetett.” „Mintegy kétvékás területen 20–30 négyszögű sötét folt sírokat árult el.” „A tárgyak 75 ctm találtakatott.” „Állatesontokat találtam, de embercsontokat nem. Ebből azt lehet következtetni, hogy a hullákat elégették, bár a sárga homokat látható, sírnak megfelelő négyszögű fekete foltok ezen feltevés ellen szól.” „Soros temető.”

A Jósa Múzeumba került tárgyaknak sírok szerinti összetartozását megállapítani nem lehetett, éppen ezért csak a felsorolásukat adom.

1. Díszített *tejesköcsög* nyaki része. A fülek alatt függőleges sávokban, amelyek egyébként a nyak felületét két félre tagolják, hálómintás, szögben futó szalagok láthatók. A nyak többi részét sűrű vízszintes vonalozás díszíti. P. á. = 8 cm. (XXXIV. t. 2.)

2. Díszített *tejesköcsög* hasi részeinek töredéke. A felületet egy függőleges vonalozású sáv két félre bontja. A két fél díszítése részletekben ugyan különböző, lényegében azonban hálómintával borított, amelyben kihagyásos meandrikus szalagok láthatók. A has alján 4 kis bütyök, amelyek azonban a talajt nem érintik. (XXXIV. t. 3.)

Az előbbi két töredéket eddig egy és ugyanazon edény két darabjának²⁸ tekintették. Előtte nyilvánvaló, hogy ez két különböző edény része. Elsősorban is az első darabon az átmenet a nyak és a has között éles törést képez, míg a másodikon alig észrevehető az átmenet. A két töredék anyaga sem egyforma; az első egy árnyalattal vastagabb és sötétebb. Végül a hálómintájukon a vonalak sűrűsége sem azonos.

3. *Tejesköcsög*. Hasa törés nélkül megy át a nyakba. Fülei jóval a perem alatt (mindkettő letörött). M = 21,2 cm; p. á. = 8,5 cm.

4. Zömök *tejesköcsög*. Hasa igen öblös. Fülei ugyancsak a perem alatt (mindkettő letörött). M = 16,5 cm; p. á. = 9 cm.

5. *Tejesköcsög* hasának alsó töredékes része. F. á. = 6 cm.

6. Zömök *tejesköcsög*. A fülek valamivel a perem alatt (egyik letörött). M = 19,5 cm; p. á. = 10,5 cm. (XXXV. t. 1.)

7. *Tejesköcsög*. Hasa törés nélkül megy át a nyakba. Aránylag nagy fülei kissé a perem alatt elhelyezve (egyik letörött). M = 24 cm; p. á. = 11,2 cm.

8. *Tejesköcsög*. Hasa mélyen ül és öblös, nyaka hosszú és fölfelé kissé szélesedik. Színe az általánostól eltérően fekete. M = 16,3 cm; p. á. = 9,5 cm. (XXXV. t. 2.)

9. *Tejesköcsög*. Hasa magasan ül, nyaka aránylag rövid és hengeres. Fülei jóval a perem alatt (egyik letörött). M = 24,5 cm; p. á. = 10,8 cm. (XXXV. t. 3.)

10. *Tejesköcsög*. Hasa öblös. Fülek a perem alatt (egyik letörött). M = 18 cm; p. á. = 10,4 cm.

²⁵ Petrőczy i. m.

²⁶ Childe, The Danube in prehistory.; Aberg i. m.; Patay i. m. 7.

²⁷ A Jósa-féle cédulakatalógus eredeti céduláira feljegyezve.

²⁸ Childe i. m. 55. kép.

11. Nagyméretű *korsó*. Hasának legszélesebb részén egymással szemben 1–1 vízszintes nyílású fül. Fölöttük, a nyak legkeskenyebb részén 1–1 erős bütyök, amely mintegy fogantyúul szolgál. M = 38 cm; p. á. = 13 cm. (XXXV. t. 5.)
12. *Köcsög*. A vállon egymással szemben 1–1 vízszintes nyílású fül. M = 27 cm; p. á. = 15,4 cm. (XXXV. t. 4.)
13. *Csészeszerű tál*. Feneke lapos. Az edény 4 kis bütyöklábon áll. M = 9 cm; p. á. = 16 cm. (XXXV. t. 6.)
14. *Csésze*. Pereme befelé hajlik. Oldalán szimmetrikus elrendezésben 4 bütyök. M = 8,5 cm; p. á. = 12 cm. (XXXV. t. 9.)
15. Gömbszelvényalakú *csésze*. M = 5,1 cm; p. á. = 18,6 cm. (XXXV. t. 7.)
16. Félgömbalakú *csésze*. M = 5 cm; p. á. = 9,6 cm. (XXXV. t. 8.)
17. Félgömbalakú *csésze*. Oldalán két bütyök, egymásra 90° alatt állnak (eredetileg talán 4 volt). M = 6 cm; p. á. = 10 cm. (XXXV. t. 10.)
18. *Csésze*. Hasának közepén egymással átellenben 1–1 bütyök; ezekre derékszögben a perem szélén 1–1 kis, kettős bütyök foglal helyet. M = 5 cm; p. á. = 6 cm. (XXXV. t. 11.)
19. Nagy *csövestalpas tál* tálí része. Oldalának alsó részén 4 bütyök szimmetrikus elrendezésben. P. á. = 27,8 cm. (XXXV. t. 12.)
20. Ugyanaz, 4 szimmetrikusan elhelyezett bütyökkel. Pereme befelé hajlik. P. á. = 27 cm.
21. *Csövestalpas tál*. A talp alja hiányzik. Pereme alatt 4 bütyök szimmetrikus elrendezésben. P. á. = 24 cm. (XXXV. t. 13.)
22. *Csövestalpas tál* talpa. Három vízszintes síkban négy-négy lyukkal. M = 26 cm; f. á. = 16 cm. (XXXV. t. 15.)
23. *Csövestalpas tál* alsó részének a töredéke. Két vízszintes síkban négy-négy lyuk, amelyek azonban nem esnek egymás fölé. F. á. = 20 cm.
24. *Csövestalpas* töredéke.
25. *Csövestalpas tál* alsó részének a töredéke. A lyukak három síkban. F. á. = 16 cm. (XXXV. t. 19.)
26. Igen nagy *csövestalpas tál* csőtalpa. Négy síkban négy-négy lyukkal. M = 40 cm; f. á. = 23 cm. (XXXV. t. 14.)
27. *Virágserépalakú edény*. Oldalán négy bütyök szimmetrikus elrendezésben. Ezek felett a peremen is négy apró bütyök. Durván kidolgozott. M = 12 cm; p. á. = 12,8 cm. (XXXV. t. 18.)
28. Ugyanaz. Oldalán 4 bütyök szimmetrikus elrendezésben, de két síkban elhelyezve. Durván kidolgozott. M = 13 cm; p. á. = 14,5 cm. (XXXV. t. 17.)
29. Nagyméretű, öblös, *virágserépalakú edény*. Gallérszerű pereme enyhén kihajlik. Hasának legszélesebb részén 4 bütyök szimmetrikusan elhelyezve. Durván kidolgozott. M = 17,4 cm; p. á. = 23 cm. (XXXV. t. 16.)
30. *Rézfokos*. Foka a használatból kiperemesedett. H = 13,5 cm. (XXXV. t. 16.)
- A begyűjtött leletanyagban feltűnik a csövestalpas tálok gyakorisága, valamint ezek méreteinek nagysága. A temető igen gazdag lehetett, hogy 20–30 sírból is ilyen sok darab volt megmenthető, noha a szőlőtelepítő munkások a legtöbb edényt összetörték.

Tiszamogyorós

*Ellentett*²⁹ *élű rézcsákány*. Alján a nyéllyuk két oldalán 1–1 kerek, mesterjegynek nevezett benyomás látható. H = 18,4 cm. Lelt. sz.: II. 2.

*

Amint tehát látható, az itt ismertetett leletek egyike sem származik rendszeres kutatásból. Némely esetben történt ugyan helyszíni kiszállás, de ez is csak próbaátadás keretében mozgott. Igen nagy kár, hogy ennek következtében e vidékről nem rendelkezünk nagyobb hiteles leletegyüttessel, ugyanis a leletek sűrű előfordulásából arra következtethetünk, hogy Szabolcs megye területe a „bodrogkeresztúri kultúra” egyik gócpontját alkotta. (Maga a névadó lelőhely is a megye tözsomszédságában van.) Fokozott mértékben hiányolhatjuk a hiteles feltárásokat, mivel kitűnt, hogy több lelőhelyről kerámiai leleteken kívül rézeszközök is származnak (Berkész–Csonkásdűlő, Tiszadob–Úrkörműlő, Szabolcs–Fecskéspart). Ennek a körülménynek az ismerete nagymértékben megkönnyítette volna a nyéllyukas rézeszközök kulturális hovatartozásának elbírálását, amit enélkül csak a jászladányi temető feltárása után volt lehetséges megejtetni.

Figyelemreméltó az is, hogy Szabolcs megye területéről aránylag igen nagyszámban ismerünk rézeszközöket.³⁰ A Királyhágón inneni területeken Bihar és Szabolcs ezeknek a gócpontja.³¹ Éppen ezért is igen jelentős lenne, ha a Szabolcsmegyei Múzeum területéről minél több hiteles adat állana rendelkezésünkre a nyéllyukas rézeszközök lelőkörményeire vonatkozóan. Nem lehetetlen ugyanis, hogy a rézeszközök zöme nem szórványos leletekből, hanem sírokból származik. Ezt egyébként a fénysítkéi temető tapasztalatai — ahonnan már eddig is nyolc rézeszközt ismerünk — még valószínűbbé teszik.

A leletek területi előfordulását vizsgálva, feltűnik az, hogy a kerámiai leletek vagy a tiszamenti vagy a Rétköz szélén fekvő községek határából származnak, tehát olyan területről, amely vízben gazdag volt.³² A rézeszközök azonban nem ritkák a Nyírség tájegységének a belsejéből sem.³³ E kérdés magyarázatának a tisztázása a jövő kutatás feladata.

A kerámiai leletanyagot vizsgálva megfigyelhetjük, hogy a tiszadobi lelőhelyek anyagában a hatalmas méretű csövestalpas tálok gyakoriak. Mivel ez a jelenség tapasztalható e környék tiszajobbparti vidékének a leleteiben is (Tiszakeszi), és mivel e környéken a leletanyagban az aeneolithikus kerámia elemei is előfordulnak (Tiszakeszi, Tiszadob–Petróczy-féle anyag), nem lehetetlen,³⁴ hogy e jelenségben az aeneolithikum Polgár-i csoportjának a hatását figyelhetjük meg. A paszabi (Hordozódűlő B és Zádó) leletanyagban pedig unikumok alkotására való hajlam észlelhető.

Patay Pál

²⁹ Nagy G. i. m. 307.; Roska i. m. 54. l.

³⁰ A megye területéről származó rézeszközöket idegen gyűjteményekben is találunk. Ezek: Ajakról, ellentett élű csákány, Orsz. M. Tört. M.; Balkány–Abapuszta, ellentett élű csákány, Pulszky i. m. 82.; Polgár–Szentmargittapuszta, ellentett élű csákány, Kund gyűjt.; Polgár–Szentmargittapuszta, ellentett élű csákány, debreceni egyetem.

³¹ Roska i. m.

³² Patay i. m.

³³ A fent ismertetett rézeszközökön kívül a nyírségi homokvidéknek Hajdú megye területére eső leleteit a debreceni Déri Múzeum őrzi (Hajdúhadház; Debrecen, Miklós-utca; Vámospércs; Monostorpályi).

³⁴ Az Alföld ú. n. aeneolithikumának a hatása a „bodrogkeresztúri műveltség” fejlődésére jóval többértű, nemcsak erre az egy elemre korlátozódik.

SOME FINDS BELONGING TO THE BODROGKERESZTÜR-CULTURE
IN THE JÓZSA ANDRÁS MUSEUM IN COUNTY SZABOLCS (NYIREGYHÁZA)

(Extract)

In my work entitled "The Early Bronze Age Cultures in Hungary" (Korai bronzkori kultúrák Magyarországon) I drew a map representing the spread of the Bodrogkeresztur Culture, where I marked the places of discovery in County Szabolcs. But there are still more places of discovery around the mouths of the rivers Körös and Maros. Since I have finished my work, several new finds came to light, so that County Szabolcs and especially the territory along the river Tisza must be considered as one of the chief terrains of the Bodrogkeresztur Culture. Recently it has been proved, that the copper hatchets also belonged to the Bodrogkeresztur Culture. This only increases the importance of this territory, as County Szabolcs is a centre of the spread of copper implements.

In this article I am going to describe those finds of the Bodrogkeresztur Culture which were discovered in County Szabolcs and which are at present in the Józsa András Museum. The material was not discovered during systematical excavations, so that the circumstances of discovery are in most cases unknown.

Ajak. Copper adze (Fig. 1., 12).

Apagy-Nagysziget. 2 copper adzes (See Roska, 1942, fig. 26).

Bácsaranyos. See Révaranyos.

Berkesz—Csonkás-windrow. Pottery and 1 copper adze. (Pl. XXX. 1., 1–2. Fig. 1., 1–2.)

Demecser. Copper axe-adze (Fig. 1. 13)

Fényeslitke. The find material of this cemetery will be described in a separate article.

Hajdusámson. Copper axe-adze (See Roska, 1942, fig. 34).

Kisvárd. 2 copper axe-adzes (See Roska, 1942, Fig. 37).

Kisvárd—Darusziget windrow. In the year 1840, the material of 12 graves (contracted burials) got into the museum. Further material is to be found in the Archaeological Department of the Historical Museum (Orsz. Tört. Múzeum Régészeti Tára). (Pl. XXX. 4–5.)

Kisvárd, the surroundings. 1 flat copper celt and 2 axe-adzes (Fig. 1, 8–9).

Nagyhalász. Copper adze (Fig. Fig. 1., 11).

Nagyhalász—Szöllőhegy. Copper axe-adze and fragments of a copper wire (See Roska, 1942, fig. 42–43).

Nyírbakta. Copper awl (Pl. XXX. 3).

Nyírgelse. Copper adze (Fig. 1, 7).

Nyírlugos. Szennyepuszt. Copper axe-adze. (See Roska 1942, fig. 47.)

Nyirtura. Copper axe-adze. (See Roska, 1942, fig. 48.)

Nyirtura—Várhegy. Copper axe-adze (See Roska 1942, fig. 48).

Paszab—Hordozó-windrow. In the year 1925, 4 graves with contracted burial were excavated.

Paszab—Hordozó-windrow. The farm of Nagy József. In the year 1939, material belonging to two copper-age graves got into the Museum (Pl. XXX. 6–12).

Paszab—Zádó. The pottery and stone material in the Museum were found in two graves (Pl. XXXI. 1–8).

Révaranyos. Copper axe-adze.

Sárospaták. Copper axe-adze (Fig. 1, 6).

Sényő. Copper axe-adze (Fig. 1, 3).

Szabolcs. Flat copper celt. (Fig. 1, 4, milk-jug shaped vessel, Pl. XXXII. 2).

Szabolcs—Fecskéspart. The find material belongs to three graves (Pl. XXXII. 4–7), some of them are stray finds. Among the latter, there is a copper axe-adze (Pl. XXXII. 1, 3).

Tiszadada. Pottery, probably belonging to a grave (Pl. XXXII. 8–10).

Tiszadob—Borzik farm. In the year 1938, the pottery got to the Museum of the County Szabolcs. It belongs to a ravaged cemetery, which is supposed to have contained more than 50 graves. (Pl. XXXIII. 1–12, Pl. XXXIV. 1.)

Tiszadob—Urkom-windrow. In the year 1906, during the earthworks, a large cemetery was ruined. A few finds—vessels and a copper axe-adze—got into the Museum of County Szabolcs. (Pl. XXXIV. 2–3, Pl. XXXV. 1–20.)

Tiszaogyorós. Copper axe-adze (Fig. 1. 10).

It is remarkable, that a relatively great number of stone implements is known from the territory of County Szabolcs (in several places of discovery they were found together with the pottery). At the hither side of the Királyhágó, the Counties Bihar and Szabolcs are the centres. It would be very important to possess more authentic data concerning the copper implements with shaft-holes. It is not impossible that a great part of them, considered now as stray finds, belonged to graves. After our experiences with the Fényeslitke cemetery, this is even more probable.

When considering the territory, we find that the pottery appeared in those districts, which are rich in water, while copper implements occurred often in the centre of the Nyírség too. This problem still lacks a solution.

As regards the pottery, the Tiszadob places of discovery yielded big pedestalled bowls. We find the same on the left side of the river Tisza and as the elements of the aeneolithic pottery also appear in this district, it is not impossible that here we can notice the influence of the Polgár group of the Aeneolithic Age.

In the Paszab find material we can notice a trend towards creating unique pieces.

Pál Patay

CSÖRGŐ EDÉNYKE DUNAPENTELÉRŐL

Dunapentelén 1949 nyarán az öreghegyi római tábor ásatásakor, a rómaikorban megbolygatott rétegben, egyéb bronzkori edénytöredékekkel együtt kis füles bögre került felszínre. A leletek eredetileg sírokhoz tartozhattak, bizonyára urnasírokhoz, hisz nagyobb töredékek is voltak a közelben, amelyek urnák töredékeinek minősíthetők.¹

Az edénykét külön akarjuk méltatni, mert egyelőre analógia nélkül áll. Nyaka felfelé kissé összeszűkül. Szabálytalan pereme csaknem vízszintesen kihajlik. Felmagasodó szalagfüle a peremből indul ki és a vállra támaszkodik. Hasa nyomott. Nyakán három körbenfutó vonal van, amelyek fölött és alatt váltakozó pontsorok vannak. Hasán három, vízszintesen rovátkolt függőleges borda között három körülárkolt és pontokkal körülvett kisebb dudor ugrik ki. A bordák mellett jobbról és balról négy, egy helyen pedig három függőleges vonal látható. Az edénykének érdekessége a viszonylag alacsony talpa, amelyben a csörgő van elhelyezve. Hogy a csörgőben kavics vagy égetett agyag-golyók vannak-e elhelyezve, nem tudjuk. Magassága: 8,7, peremátmérő: 7,6, talpátmérő: 3,2 és a talp magassága: 1,2 cm. (XXXVI. t. 1–2. kép.)

¹ Barkóczy László ásatása.

Az edényke alakjának több analógiáját ismerjük. Így pl. az iváncsai urnatemető déli részéből; de az edények talpa belül homorú. Több ilyen darab származik Pilinből. A leletek összefüggéséről nincsen adatunk. Az edény mint típus közismert, főlegesen itt az analógiák végnélküli felsorolása. A bronzkor harmadik periódusába keltezhetjük a darabot az iváncsai anyag alapján, nagyjából Füzesabony idejébe. Ezt a keltezést alátámasztják az iváncsai temető déli részében talált bronzleletek is.

Az edényke két szempontból tarthat érdeklődésre számot: mint az őskori fazekasságnak egyik különlegessége és mint új típus a nagyon sokfajta bronzkori csörgő között.

A mai népi cserépedények között is szép számmal ismerünk csörgő edényeket. Ezek közt, az egészen szűk száruknál (mint pl. a bugyigakorsók, amelyek szinte országsszerte használatosak), bár a nagyobb kavicsok nem igen eshetnének ki, néha nem az edény belsejében, azaz öblös hasában vannak a kavicsok elhelyezve, hanem az edény, e célra üresen hagyott fülében vagy az edény falában lévő üregben. A kis dunapentelei bögrénél is ugyanez az elgondolás érvényesült, amennyiben a talpát belül üregesen képezték ki és ide rejtették a csörgő kavicsokat vagy égetett agyagolyókat.

A magyarországi bronzkori anyagban sok csörgő van. Alakjuk rendkívül változatos, kezdve a miniatűr edényalakúaktól a gyöngyformájúakig és a madáralakú csörgőig. Szép számmal és a legváltozatosabb formában a veszprémi kerámiával együtt lépnek fel. Kis edényalakút ismerünk Ságvárról.² Ennél a darabnál azonban nem az edény egy részében helyezték el a csörgőt, hanem az egész edényformáját. Még egy kis edényalakú csörgőt tartunk számon a Sághegyről, ez azonban már hallstattkori.

Eddig csupán ezt az egy ilyenfajta edénykét ismerem a bronzkorból.³ Mai népi fazekasságunk formakészletében változatos formákban fellelhető.

Mozsolics Amália

EIN HENKELKRÜGLEIN MIT RASSEL VON DUNAPENTELE

Bei den Ausgrabungen des römischen Lagers von Intercisa (Dunapentele – Öreghegy) kam im Jahre 1949 in Schichten, die durch die römische Siedlung eine Störung erlitten, ein Henkelkrüglein zum Vorschein, dessen Fuss als Rassel ausgebildet ist. In der Nähe kamen auch andere grössere Bruchstücke zum Vorschein, die sicherlich Urnen waren. Das kleine Gefäss mag somit die Beigabe eines Urnengrabes darstellen (Höhe: 8,7, Randedurchmesser: 7,6, Durchmesser des Bodens: 3,2, Höhe des Fusses, der die kleinen Steinchen enthält: 1,2 cm). (Taf. XXXVI. Abb. 1–2.)

Ähnliche Gefässe sind uns vielfach bekannt, so z. B. aus dem südlichen Teil des Urnenfriedhofes von Iváncsa. Eine Datierung in die Periode III der ungarischen Bronzezeit, in die Periode von Füzesabony, kann als gesichert gelten.

Aus der Bronzezeit sind uns aus Ungarn sehr viele Rasseln bekannt, dieses Exemplar steht aber, was die Form anbelangt, vereinzelt da.

A. Mozsolics

ÚJABB FELIRATOS ADAT A CANABAE-K BELSŐ SZERVEZETÉHEZ AQUINCUM-BAN

Az Aquincumi Múzeum őriz egy aquincumi, de pontosabban nem ismert lelőhelyű sírtáblát. Kuzsinszky már ír róla 1934-ben megjelent vezetéjében (Aquincum, Ausgrabungen u. Funde ... 186. old., 499. sz.), azonban csak az első sorban szereplő nevet és a *decurio canabiarum* tisztséget említi.

A töredékes feliratos (XXXVII. t. 1. kép) tábla jelenlegi nagysága: hossza 18 cm, magassága 74, vastagsága 25. A feliratos részt kettős keret foglalja körül, baloldalon egyszerű volutás dísz maradt meg. A táblarész jelenlegi méretei: magasság 48, hosszúság fent 83, lent 86 cm. Jobboldalán négy-öt betűnyi rész törött le. Ugyancsak töredékes a kö felső pereme, valamint a sorok kezdetei is. A betűk feltűnően gondos vésésűek, arányosak. Betűmagasságok: első sor: 8,4, második: 6,7, harmadik: 6,1, negyedik és ötödik 5,6 cm. A tábla anyaga fehér mészkő.

Az első 2 betűjét Kuzsinszky Flavius-ra oldotta fel, de a további sorokban kétszer előforduló *Ael(ius)* nomen itt is ezt a kiegészítést teszi valószínűbbé. Ez esetben az elhunyt praenomenét nem teheték ki, ami azonban nem ritka, különösen az i. u. II. szd. végétől kezdve. Csak Aquincumban meghaladja a negyvenet a praenomen nélküli nevek száma. *Licinius* mind nomen háromszor fordul elő Aquincumban: CIL III 14 349⁶ (M. Licinius Ianuarius); 14 352 (Licinius Similis, I. szd.); Bp. Rég. XII, 83, 13. sz. (Licinius Gaudentius). Cognomenként, mint feliratunkban is, csak egyszer: CIL III 3510 (M. Aur. Licinius, 229-ből). A második *cognomen* (supernomen) töredékes: *IU...*, ennek a kiegészítését a sok változat miatt (mint: Jucundus, Justinus, Justus, Juvenalis, Julianus, Junior stb.) meg sem kíséreljük. A *supernomen* a III. szd.-ban gyakoribb. A második sorban az első két kivehető betű: ... *NG*. Gondolhatunk itt egy hosszabb *supernomen* utolsó két betűjére, de sokkal valószínűbb, hogy eredetmegjelöléssel van dolgunk, pl.: [*Si*]ng[*iduno*]. Lehet eset azonkívül [*equus si*]ng[*ularis*]-ról is, de erre a kiegészítésre itt nincs elég hely. A *dec(urio) canab(arum)* – esetleg *canab(ensium)* – után a sort *vixit*-re egészíthetjük ki, kapcsolódva a harmadik sor *annis*-ához. Az életkoradat és a *sibi et A...* betűk után a törésnél még fentmaradt kis vésés nyoma, amely csak egy E betű vízszintes felső szárának a meghosszabbítása lehet, tehát: A[*eliae*]. Negyedik sor: *Juliae filiae et Aelio...* Ennek a kiegészítésekor az ötödik sorból a „lio”-szóvéget kell tekintetbe venni. Az *Aelius* „nomen” és *Lupus* „cognomen” között ugyanis ez csak filio lehet, mégpedig vagy [M(*arci*)] vagy [Ti(*beri*)] filio. *Aelius Lupus* nem lehetett *Aelius Licinius* fia, ezért volt szükség a filiació kitételére. A felirat szövege eszerint (kiegészítve):

[A]el(io) Licinio Iu... [Si]ng[*iduno*?] dec(urion) canab(arum) [vixit] [a]nnis LXX sibi et A[*eliae*] Iuliae filiae et Aelio [M(*arci*?) filio] Lupo qui vixit annis...

„*Aelius Licinius* Ju...-nak, a *canabae* decurio-jának, élt hetven évet, magának és *Aelia Julia* lányának és *Aelius Lupus*-nak, Marcus fiának, aki élt... évet.”

Feltűnő, hogy *Aelia Julia* életkorát nem írták ki. *Aelius Licinius* még életében állította magának (sibi) és lányának a követ, ezért az *annis* szó után nagyobb helyet hagytak az életkoradat számára; innen van az aránytalan hézag az *annis* és a LXX szavak között.

² Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 24./25. Bericht d. RGK. 25. t. 5.

³ A bronzkori csörgőkről és hangszerekről ld. Banner János összefoglaló cikkét: Óskori hangszerek a Kárpát-medencében, Magyar Múzeum. 1947, 1–7.

Pontosabb korhatározást nem adhatunk. Az *Aelius* gentilicium *Hadrianus* utáni időre mutat, tehát *Aelius Licinius* legkorábban 140 körül halhatott meg. Ennél azonban jóval későbbi lehet feliratunk; v. ö. a *praenomen* hiányát és a *supermomen*-t. Az *Aelius* név nem szükségképpen hadrianuskori, hiszen a III. szd.-ból is bőven találunk *Aelius*-t. (Pl.: Arch. Ért. 1929, 49; Laur. Aqu. II, 134).

Vizsgáljuk meg közelebről a *decurio canabiarum* kifejezés jelentőségét. Koracsászárkori időkből több értesülésünk van a legiókat követő markotányos, kereskedő — katonához tartozó uszályról.¹ A legió huzamosabb, egy helyen való táborozásakor ez az uszály is letelepedett, a tábor közvetlen közelében, de előbb csak barakkokban, bódékban („canabae”) ütöttek tanyát.²

A legióstábor körül letelepedett, barakkokban lakó uszály volt a későbbi „katonaváros” (*canabae*) kialakulásában az alap. Azonos, ill. hasonló csoportosulás, település a szintén kereskedőkből álló *conventus civium Romanorum*³ vagy *cives Romani consistentes*. . . .⁴ Ez a név öröklődik át sok helyen a katonai *canabae*-ra is. Szervezetük igen változatosak, kezdve az egyszerűbb *curator*-os, *actor*-os esetektől az *ordo*-val is rendelkező *conventus*-okig. Tehát ezzel alapján városi település-nyújtotta előnyöket biztosítottak a római polgár számára a még nem urbanizált részekben.⁵ Ilyen kereskedő — iparos telepek — csoportok létrejötté és fejlődése annál inkább is kézenfekvő a táborok körül, mivel a legiók a fontosabb kereskedelmi pontokat biztosították. Schulten szerint az első szd.-ban nem voltak még jelentősek a tábor körüli telepek,⁶ és azzal magyarázta ezt, hogy városi rangot ekkor még nem kaptak. Bohn úgy tudja,⁷ hogy a *canabae*-k később sem kaptak *municipium*- vagy *colonia*-rangot, a polgárvárosok mindig néhány kilométerrel távolabb épültek a tábortól.

A kereskedők, iparosok által⁸ kialakított telepek lakosságában aztán egyre nagyobb szerepet játszottak veteránok is, annál inkább, mivel a Severusokig érvényes házassági tilalom miatt a katonafeleségek a *canabae*-ban laktak, tehát a *honesta missio* után férjeik is ide telepedtek le.

Az ilyen letelepült és kiépült *canabae*-ról már nehezen képzelhető, hogy helyét a legióval együtt változtatta.⁹ Mommsen szerint ellenben a *canabae* jogilag a legióhoz van kötve,¹⁰ tehát elvben mindig mozgónak fogták fel, mint magát a legiót. Ez azonban semmit sem változtat a dolgon, hiszen éppen a *canabae*-k szempontjából szöbakerülő időben, tehát az első szd. végétől, a táborok állandóak, ha szükség esetén (átmenetileg) a legiót, vagy inkább ennek egy-egy vexillatio-ját rövid időre hadba is indították, elhelyezték. Különösen nyugaton nagyobb csapatáthelyezések nem voltak.

A *canabae* hivatalai, testületei a polgárvárost utánozzák;¹¹ átveszi a quattuorviri-rendszert, két *magister*-rel, egy *aedilis*-sel és egy *quaestor*-ral. *Apulum*-ban már *Antoninus Pius* idejére félmunicipális berendezkedést¹² találunk, egy esetben pedig az *apulum* *canabae* *decurio*-ja egyben *decurio*-ja volt *Napoca*-nak és *Sarmizegethusa*-nak is.¹³ Dunavidéki *canabae*-kból a következő magisztrátusokat ismerjük: *Apulum*: *decurio*, *aedis custos*, *magister*. *Troesmis*: *magister*, *aedilis*, *decurio* (*ordo*).¹⁴ *Brigetio*: *decurio*, *magister*.¹⁵ Végül *Aquincum*-ból: *magister*, *ordo*.¹⁶

A most vázolt városiasodás a dunai limes-en sokkal előrehaladottabb, mint a Rajnánál. Mainzban csak a harmadik szd.-ban i. u. jelenik meg a *decurionatus*,¹⁷ annál több olyan tisztséget ismerünk viszont innen, amelyek még *conventus*-okra mutatnak: *curator*, *quaestor civium Romanorum*, *actor*.¹⁸ *Argentoratum* csak vicus-ként¹⁹ szerepel, lakói: *vicani canabenses*.

Igaz viszont, hogy *Aquincum* és *Brigetio* *canabae*-ja is éppen a Severus-dinasztia alatt épült komoly méretekben.²⁰ Ezt az magyarázza, hogy *Septimius Severus* alatt vált lehetővé a katonaházasságok elismerésével a katonák kiköltözése a *canabae*-kba. Ettől az időtől kezdve már szószerint beszélhetünk katonavárosról.

Mócsy András

NEW DATA ON AN INSCRIPTION CONCERNING THE ORGANIZATION OF THE AQUINCUM MILITARY TOWN

The fragmentary Roman tombstone we are going to describe got to the Aquincum Museum from Aquincum or its surroundings; it had been mentioned by Bálint Kuzsinszky in his Guide (Aquincum, Ausgrabungen und Funde, 1934. 186, No. 499. Arch. Ért. 1940. 229, No. 10). The present size: length 118 cm, height 74 cm width 25 cm. The upper edge and the beginning of the written lines are fragmentary and, on the right, the last

four or five letters of the inscription are also missing. The letters are carefully, symmetrically carved. The height of the letters in the first line: 8.4 cm, in the second: 6.7 cm, in the third: 6.1 cm, in the fourth-fifth: 5.6 cm. The material is white limestone (Pl. XXXVII. fig 1.)

Kuzsinszky only restores the name in the first line, which is according to him Fl(avio) Licinio. But in the next lines, the name Aelius occurs twice so that [A]el(io)

¹ Bohn (Germania X., 1926, 32) Dio Cassius és Velleius Paterculus egy-egy helyét veti össze: Varus seregét is nagy csapat követi.

² Domaszewski, Abh. z. röm. Rel. 134.

³ Pannóniában: Vell. Pat. II. 110. Kornemann, De civibus Romanis in provinciis imperii consistentibus 83, 7.

⁴ pl. CIL III 3505, 6166.

⁵ Paulovics, A kisigmándi temető római kövei, klny., Pannónia . . . 7. old.

⁶ PW—RE „canabae”, 1455.

⁷ Rheinische Lagerstädte, Germania, i. h.

⁸ Kereskedők, iparosok a *canabae*-kban: Mommsen, Westd. Korr.—Blatt III., 1884, 31, manticularii. Nagy Lajos szerint a kölni polgárok is *canabae*-ban laktak; Germania XV., 1931, 261 sk. Iparosok: Bp. Tört. I, 365. — Dörzs-táblélyeg Bonnból, ILS 9450: Atticus fecit kanabis Bon.

⁹ Schulten, PW—RE „canabae”, 1453.

¹⁰ Ges. Schr. VI., 188.

¹¹ Mommsen, i. h. 198.

¹² CIL III 1008, 1093, 1100, 1158, 1214.

¹³ CIL III 1100.

¹⁴ CIL III 6162, 6166—7, 6182.

¹⁵ CIL III 4298, 4355. Az egyik kisigmándi feliraton szereplő *decurio*-t és *curator civium Romanorum*-ot is úgy magyaráznánk, hogy az elhunyt először viselte a *canabae* *curator*-i tisztségét, majd a *municipium* *ordo*-jába került bele. Elképzelhető, hogy egyidőben lett volna *decurio municipii* és *curator a canabae*-ban?

¹⁶ CIL III 3505. Bp. Rég. XII., 1937, 135; Wiener Studien, 1936, 183; Arch. Ért. 1940, 207 skk.

¹⁷ CIL XIII 6733, 6769.

¹⁸ CIL V 5747, XIII 6676, 6730, 7222.

¹⁹ CIL XIII 5967; v. ö. a lamberaesi és a verecundai *canabae* vicus-aival; Domaszewski, Abh. z. röm. Rel. 134; Schulten, PW—RE „canabae”, 1454.

²⁰ Nagy Lajos, Bp. Tört. I., 363 sk. Barkóczi L., Brigetio, s. a. v. ö. CIL III 14509 (Viminacium) . . .

is more probable. The praenomen is missing, a fact not unusual from the end on the second century on. Licinius as cognomen occurs once in Aquincum, on an inscription dating from the year 229 (CIL III 3510). The restoration of the second cognomen Ju... at the end of the line is uncertain. The first two letters of the second line, NG, may denote the origin, e. g. [Si]ng(iduno), [Ti]ng(i). After the dec(urioni) canab(arum) we complete the line with vixit. At the end of the third line, at the broken edge of the stone we can see a small stroke, probably the upper part of the letter E: A[eliae], joining the Iuliae in the fourth line. The end of this line we restore — on the grounds of the beginning of the last line as — M(arci) or Ti(beri) fi/lio. The text of the inscription reads as follows:

[A]el(io) Licinio Ju...[Si]ng(iduno?) dec(urioni) canab(arum) [vixit] [a]nnis LXX, sibi et A[eliae] Iuliae filiae et Aelio [M? fi]lio Lupo qui vixit an[nis]...]

The age of Aelia Julia is not mentioned. The affiliation of Aelius Lupus was probably necessary because he was not the son of Ael. Licinius. The terminus post quem of our inscription is the reign of Hadrian, but

the omission of the praenomen and the supernomen point rather to the beginning of the third century. The name Aelius occurs quite often in Pannonia during the third century, see e. g. Arch. Ért. 1929, 49 and Laureae Aquincenses, II, 134.

This inscription furnishes us with new data concerning the municipal organization of the Aquincum canabae. In the later period of the development the canabae got a townish character and they had officials and a council — ordo — similar to those of the towns.

In our opinion, the canabae built on the territorium legionis never became a municipium or colonia, which is proved not only by its being topographically well separated, but also by the inscriptions. Aquincum became a municipium during the reign of Hadrian, and the above described inscription also proves the existence of the canabae in a later period. We know another inscription referring perhaps to the decurio — corporation of the canabae. (Budapest Régiségei, XII, 1937, 135; Wiener Studien 1936, 138 and Arch. Ért. 1940, 227 ff.)

András Mócsy.

ADATOK AZ IPARI TECHNIKÁHOZ AQUINCUMBAN. II.

Az 1949-es év leltározási munkálatai során előkerült több oly fém és más anyagú tárgy, amelyek már régen a Múzeum tulajdonában voltak, de szerkezeti szerepük és rendeltetésük annak idején tévesen volt megállapítva, vagy pedig egyáltalában nem. A Múzeum újabb kutatásai során nagyobb súlyt helyez a mindennapi élet emlékeire.

Az emlékek közül eddig meglehetősen elhanyagolták az iparok eszközeit és az egyszerű gépek és szerkezetek fennmaradt alkatrészeit. Jelen cikkünkben az egyszerű ipari technika néhány tárgyát, eszközét ismertetjük és egy-két szerszám szerepének új megvilágítását adjuk.

I. A római kori malom alkatrésze

Az aquincumi polgárváros közellátásában kétségtelenül nagy szerepe volt a pékeknek és molnároknak. A katonaváros lakóival együtt hozzávetőlegesen 50 000 emberre becsült lélekszáma néhány nagyobb malom és gyárszerű sütőüzem lehetőségét feltételezi.

Annál érdekesebb, hogy mindeddig a polgárváros kutatásai során nem akadtak pékműhelyre vagy nagyobb malomüzemre. Illetőleg, ha előkerült is ilyen műhely, nem ismerték fel rendeltetését. Hogy ilyen üzemeknek is létezni kellett, bizonyítja a Múzeum tulajdonában levő, nagyszámú malomkő. Sajnos, nagyrészüket szétszórta vagy másodlagos felhasználásból került a Múzeumba, és így lelőhelye alapján nem lehet következtetni ipartelepek hollétére.

Másrészt tekintetbe kell vennünk, hogy (a gazdasági élet decentralizációja folytán) egyes nagyobb létszámú családok, nem is említve a házi cselédségül szolgáló rabszolgákat, rá voltak utalva az önellátásra és a saját berendezésekre az őrlések terén.¹

Olyan tünet ez, amelyet még a XIX. század első felében a rendi Magyarország vidéki tanyáin, kis uradalmiban és majorságaiban is megfigyelhettünk.

Az idei tél folyamán a romok közül (a Szentendrei országút melletti párhuzamos római főút és az arra merőleges római mellékutca által bezárt derékszögben levő romcsoporthoz), félig a földbe süllyedve, egy érdekes kő került elő. Ez az épületrész a két világháború közötti ásatások alkalmával került feltárára. Egy hárompilléres, keletnyugati irányú terem mögötti kis helyiség adja pontosan a kő lelőhelyét.²

A talált kő egy malom alkatrésze (XXXVI. t. 3. kép). Sajnos, kőünk csak töredék. Méreteit tekintve a nagyobb berendezések közé tartozhatott. Nagyjából egy tölcserhez hasonlít, szélesebbik nyílásával párhuzamos sikkal metszve. Ez a darab így magában csónakakúphoz hasonló, azonban függőleges irányban is eltörve és csupán a felénél valamivel több maradt meg belőle.

Felső, külső átmérője 60 cm, a belső tölcserész átmérője 44 cm. Alsó legkeskenyebb részén 40 cm a külső átmérő. 11 cm a belső, torkolati nyílásnál az átmérő. Felül a tölcserész kezdetén a perem szélessége 8—8. 5—9 cm vastag. Nem egyenletes a kidolgozás. Magassága 34 cm. Anyaga pedig szemeses, durva mészkő.

Hogy malomkőünk szerkezeti szerepét megvilágíthassuk, néhány szóban ismertetnünk kell az egyszerű őrlési eljárásokat. Nem térek itt ki a nagyobb mechanikai energiát és gépszerkezetet igénylő vízimalmok ismertetésére.

Az egyszerű kézimalom, amelyet a legősibb időktől kezdve az ókor minden népe — lényegében — azonos formában használt, igen egyszerű szerkezet. Két durvább vagy finomabban megmunkált, keményebb kőből áll, amelyek közül az alsó rögzített, míg a felső kő rajta forgatható. A felső kő oldalában egy egyszerű nyílás, amelybe egy farudacsát dugnak és ennek segítségével mozgatják körben a felső követ.³ Természetesen az őrlés igen nehézkes, mert csak kisebb mennyiségű magvat lehet a kövek közé szórni és minden egyes csomó összevágása után a felső követ le kell emelni. Fejlettebb formája az előbb leírt szerkezetnek, amikor az alsó kő kivájt közepébe egy tengelyt illesztnek, amelybe a felső kő nyílása beleillik, és a forgás e körül a tengely körül történik.⁴

További fejlődési fokozat, amikor a felső malomkövet homorúra készítik, közepén egy nyílással, amelyen át a gabonaszemek lehullhatnak a két kő közötti őrlőfelületre. Ez esetben a tengelyt egy kettős ékalakú forgatóvassal

¹ Blümner: Die römischen Privataltertümer, 533 sk. old.

² Nagy Lajos szerint ez a hárompilléres helyiség edénykereskedő raktára volt, mert szemtanúk szerint az ásatások nagy mennyiségű, különböző fajta edénytöredék került itt elő!

³ Neuburger: Die Technik des Altermals, 94. old.

⁴ Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern, 23. old. Ilyen malmokat a Keleten ma is használnak. 23. l.

kell rögzíteni a felső malomköhöz.⁵ Az egyre fokozódó szükséglet, a kíváncsi, hogy az őrlés menetét meggyorsítsák, odavezetett, hogy további újításokat alkalmaztak.⁶ Eddig egy személy mozgathatta a malmot, most már aztán két fogantyút alkalmaznak. Így egyszerre két ember forgathatja a malomkővet, egymással ellentétes irányban haladva. A test egész erejét azonban csak még nagyobb malomnál fejthették ki. A nagyobb malomszerkezetnek két főtípusa volt.

Külseje mindkettőnek azonos. Képzeljük el egy (a geometriából ismert) forgási paraboloidot vagy egyszerűbben egy homokóra formáját. Ez a test végig át van fúrva, úgyhogy belseje üres (1. kép. b. keresztmetszet). Ez a külső nagyobbik malomkő, egykori nevén: *catillus*.⁷ A belső kő, amelyet *meta*-nak neveznek, egy változó keresztmetszetű test.⁸ Alsó része egyszerű hengerfelület. Ehhez a hengerfelülethez csatlakozik a felső rész, amely legszélesebb helyén vízszintes síkkal félbevágott tojásához hasonlít. Ez a belső kő alsó hengeres részével be van építve vagy szüllyesztve egy körkeresztmetszetű alépítménybe. Az alépítmény lehet kőből vagy téglából falazva és azt a célt szolgálja, hogy a metát és az egész súlyos szerkezetet rögzítve tartsa. Az alsó mozdulatlanul álló kővön, a metán forgott a felső homokórához hasonló mozgó kő. A kőnek a legkeskenyebb részén, az átmérőn két egymással szemben levő ponton két kifaragott kiálló füle volt, amelybe négyzetlábú nyílás volt befaragva. A két ellentétes oldalon levő nyílás arra szolgált, hogy hajtó rudakat dugjanak bele, amelyek segítségével a felső követ forgatták. Hogy a rúd ki ne essék a csaplyukakból, a rúdra merőleges kis nyílást fúrtak oldalt a kőbe. Ezen átdugott vascapszreg rögzítette a bedugott rudakat, hogy mozdulatlanul álljanak (1. kép. a. rajz).

A két súlyos és durván megdolgozott kő között, ha a felső teljes súlyával ránehezedett az alsóra, a súrlódás oly nagy volt, hogy emberi, de talán állati erővel is lehetetlen volt megmozgatni.⁹ Ezen úgy segítettek, ötletes módon, hogy a súrlódást egyes pontokra csökkentették, amelyeknek összesége egy vízszintes síkban levő érintkezési kört ad a két malomkő belső felülete között. Ezen a körön történt a magvak tulajdonképpeni őrlése. Ezt az egy vonalra sűrített súrlódást úgy érték el, hogy a felső malomkővet felfüggesztették, úgyhogy nem teljes súlyával nehezedett az alsó kőre, hanem mintegy egyensúlyi helyzetben függött.

Ezt a következőképpen érték el. Az alsó rögzített kő tetejébe beleerősítettek egy hengeres, vasból készült csapot. Ez a csap beleillett egy egyszerű kerek vaslapba, amely a felső mozgó kő legszűkebb helyén volt elhelyezve és rögzítve.¹⁰ (1. kép. c. rajz.) Az őrlés úgy történt, hogy a felső tölcéses nyíláson át beöntötték a gabonát, amely áthullva a vízszintes vaslap kis nyílásain, (1. kép. g. rajz.) az őrlőfelületen szétmorzsolódott és alul mint liszt a malomkövek közül kihullott egy körgyűrű alakú alapfelületre, a malom alépítményére. Ez a felület többnyire bádoggal volt borítva és peremmel ellátva, hogy a felgyűlt liszt le ne hulljon.¹¹ A felgyűlt lisztet vagy vödörrel mődték le, vagy megszakitások lehettek a peremen, hogy a liszt lefolyhassék az odakészített nyitott zsákokba. Ezeket a malmokat emberi erővel hajtották.

A másik típusa ennek a malomformának nagyobb volt. Szerkezete is jóval összetettebb. Külső formája azonos az előbb leírttal, tehát homokóra alakú. Szintén két kőből áll, amelyeknek az alakja azonos az előbbi formával. Azonban a külső kő felfüggesztését egy kis csapszeggel itt már nem lehetett megoldani. Az alsó álló kőbe bevették egy nagyobb nyílást¹² (1. kép. b.).

A négyzetlábú keresztmetszetű nyílásba egy erős, függőleges fatengelyt állítottak, amely már keskenyebb gerendának számított. A gerenda a mozgó kő felső széléig ért, vége vasalva és vasból készült hengeres vasszeg ráerősítve. A vasszegre (mint csapra) csaplyukkal ellátott, vízszintesen fekvő gerenda volt ráerősítve. Hogy ez a gerenda szilárdan álljon, a mozgó kő felső peremébe két kis rovátkát véstek.

Oldalt a mozgó kő legkeskenyebb helyén szintén két csaplyuk volt befaragva, amelyekbe a már ismertetett módon a két megerősített forgatórudat dugták. A forgató rudakat és a vízszintesen a malom tetején álló gerendát össze kellett kötni. (1. kép. e. rajz.) Ez az összekötés több módon képzelhető el. Egy (a Vatikáni Múzeumban fennmaradt) dombormű malomtípusunkat úgy ábrázolja, hogy farudakkal van megoldva az összeköttetés.¹³ Azonban elképzelhető az összeköttetés vasrudak segítségével megoldva. A szerkezet lényege tehát az, hogy az alsó, nyugvó kőből kiálló hatalmas tengelygerendára van az egész felső szerkezet ráfüggesztve. Maga a vízszintes, csapon forgó felső gerenda, ez a gerenda pedig az oldalt összekötött, két ferde vagy közel függőleges, bármely anyagból készült összekötő rúd segítségével emeli a vízszintes forgató rudakat és vele együtt a hozzá rögzített malomkővet.¹⁴ Az őrlés tehát ismét csak egy vonalon történik, mert a vasszeg nem engedi a felső követ teljes súlyával lesüllyedni, hanem úgyszólván lebegve tartja, egyensúlyi helyzetben a tengely által emelve.

Igen egyszerűen megoldható az őrlés különböző finomsága. Ha ugyanis az erős tengelyt, illetőleg a vascapszreget magasabbra vették, ami valószínűleg egyszerű vas alátétkarika segítségével történt, a két kő közötti érintke-

⁵ Ilyen malomkő-rekonstrukciót mutat Jacobi (Das Römerkastell Saalburg című munkája), II., XXVII. tábla. 4. rajz. v. ö. Arch. Ért., 1950. 1–2. szám, 59.

⁶ ipari és kereskedelmi ismeretek. A malom ipar. 7–8. old. További újítás, hogy a malomkőbe sugaras vagy íves barázdákat véstek, az ú. n. „rémeseket”, amelyeknek az a célja, hogy a centrifugális erő által a széle felé lökött magvakat visszatérítsék az őrlőfelületre és hosszabb ideig tegyék ki a morzsolásnak, továbbá, hogy finc malmorlást biztosítsanak. Mai napig is használatosak malomköveinkben ezek a barázdák. Lásd még: Blümner, i. m. 7. ábra Saalburgi leletek.

⁷ *Cagnat*: Lexiques des antiquités romaines; *Rich*: Ill. Wörterbuch der röm. Altertümer, *Catillus* c.

⁸ *Cagnat*: Lexique ...; *Rich*, i. m., *Meta* c. Továbbá *Mola* és *Mola asinaria* címszó alatt.

⁹ *Blümner*, i. m. 29. old. A malomköveket Itáliában lávakőből gyártották. Ez a durva, érdes kőzet nagyon megfelelt az őrlési céloknak. A mi malomkövünk anyaga szemcsés, durva, összementálódott mészkő konglomerátum. Az Aquincummal szomszédos Nagy-Kévély-hegy anyaga is hasonló kőzet. Közelfekvő a feltevés, hogy kövünket a Nagy-Kévély oldalán levő bányából termelhették ki. Természetesen, amíg a hegyen ókori bánya nem ismeretes, feltevésünket nem tudjuk bizonyítani.

¹⁰ A felső kőbe kis peremet faragtak belül a legszűkebb helyen, ide helyezték el a kerek vaslapot. Ezt a lapot a kő teljes súlyával nyomta lefelé, és így az érintkezés le volt csökkentve, a vaslap és csap közötti súrlódásra. A kis vízszintesen fekvő vaslapon, amely a forgó követ teljesen elzárja a legszűkebb helyen, több nyílás van. Egy nagyobb nyílás a közepén, amelyen a tengelyül szolgáló csap áthalad, és oldalt kisebbek, tetszésszerűen számban, amelyeken a gabonaszemek áthullanak és a két kő közzé, az őrlőfelületbe esnek, ahol aztán szétzúzódnak.

¹¹ *Mau*, Pompei, 222. ábra.

¹² A malomtípus leírása: *Mau*: Pompei, 382. old. Lásd még: *Der röm. Limes in Öst.* VIII., 89–90. oldal. Példája malmunk Itálián kívüli előfordulásának. A rajnai provinciákban, a leletek tanúsága szerint, az egyszerűbb típusú kézimalmokat, ill. azok tökéletesített gépi formáját használták. *Blümlein*: Bilder aus dem römisch-germ. Kulturleben, 233. ábra. Saalburgi malomrekonstrukció.

¹³ *Mau*, Pompei, 224. ábra.

¹⁴ Lásd még: *Blümner*, i. m. felsorolt reliefs: 27. s. köv. 1. Eurysaces pékmester emléke Rómában. Dombormű a Villa Medici-ben levő sarkophagról. Róma. Museo Chiaramontiban levő reliefs. Villa Sassi-ban levő dombormű. Mindezek az ábrázolások legfőképpen a részletekben térnek el.

zés is változott. Tehát a csap különböző magasságával érték el az erősebb vagy gyengébb őrlést, illetőleg különféle liszt-finomságot.

A másik (előbb tárgyalt) típusnál ugyanaz volt az elv, csak ott a metába erősített és tengelyül szolgáló vas-csap változtatott magasságával (esetleg cseréjével) szabályozták az őrlés finomságát. Az előbb említett és gerenda-szerkezetű nagyobb malmot a forgató rudakhoz erősített jármok segítségével állatok (elsősorban öszvérek) hajtották.¹⁵

Természetesen a malom alépítménye körül is ki kellett kövezni a talajt, hogy az állatok patái vagy az emberek lábai be ne süppedjenek a folytonos körbenjárás által fellazított földbe.

Malomkö-darabunk, bár nagysága nem indokolja, a második (utóbb leírt) csoportba kellett hogy tartozzék, mert legkeskenyebb helyén semmiféle vas- vagy rozsdanyomot sem sikerült felfedezni. Hiányzik a vízszintes vas-lapocska tartására szolgáló perem is, tehát a gerendaszerkezet segítségével mozgatott második csoportba tartozott.

Viszont malomkövünknek jelentős különbsége hogy legkeskenyebb részén befaragva nem két, hanem négy csaplyukat látunk. Méretei: mélység 10 cm, magasság 7,2 cm, szélesség 5,3 cm, le van törve. Ezek sincsenek pontosan elhelyezve a körkerület két egymásra merőleges átmérőjének a végpontjain, hanem néhány centiméterrel eltoltak. Tehát ezt a malmot feltétlenül négy hajtórúddal mozgatták. Ebben az esetben elgondolható, hogy négy vagy nyolc ember adta a szükséges hajtóerőt.

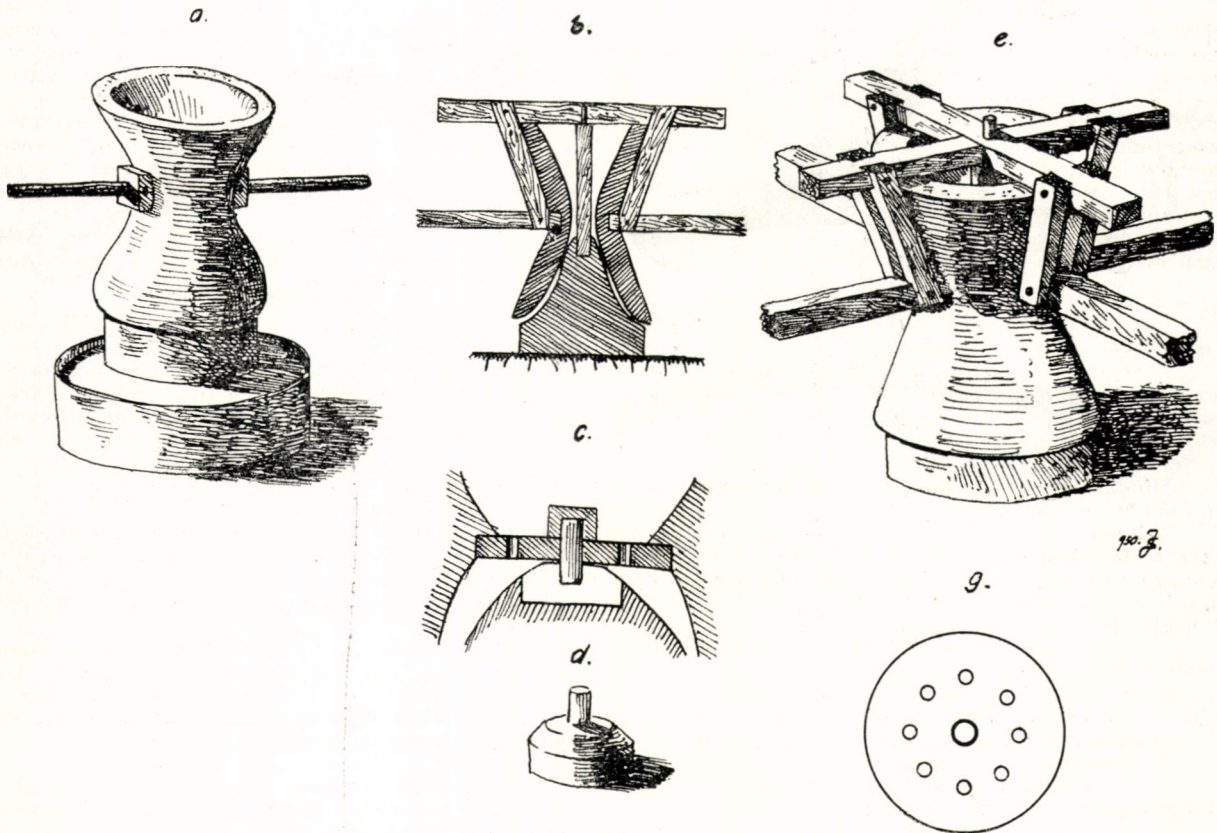
Mindenesetre szerkezete is más volt bizonyos mértékig, mint az előbb leírtaké. Felül a felnyúló gerenda-tengely végén a csapszágon nem egy vízszintes gerenda volt, hanem két egymásra derékszögben álló, rovással összeillesztett kereszt alkotta a felső szerkezetet. Ennek a keresztnek innd a négy ágát dupla kötő gerendák erősíthették a négy forgató rúddhoz.¹⁶ A forgató rudakat a kőbe csappal kellett beerősíteni. Sajnos, ennek nyoma itt nem látszik, mert a kő a befaragott nyílásoknál erősen töredezett. A forgató rúdba jobbról és balról egyszerűen berótták a kis összekötő rudakat, egy közös erős vasszeggel átútve. Ugyanígyen lehetett a megerősítés a felső, vízszintes gerenda kiálló végein is.

Szerkezetünk előnye a kétoldali keretszerkezet fölött, hogy szimmetrikusan négy helyen emeli és függeszti föl a *catillust* és nem engedi meg azt a bizonyos mértékű labilitást, ami a két ponton való felfüggesztésnél fennállott. A kő felső peremén nem volt befaragott rovátká, ami a vízszintes gerenda rögzítését szolgálta, de a négy forgató nyílásban elhelyezett rúd elég erőt szolgáltatott a mozgásra.

Még szerkezetünk valószínű nagyságáról kell néhány szót mondanunk. Egy pozitív adatunk van, a meglevő kő magassága. A törés majdnem pontosan a legkeskenyebb helyen történt, azért a *catillus* magasságát 2×34 , azaz 68 centiméterre vehetjük, ha a *meta* hengeres részét pompeii analógiák alapján 20 cm-re becsüljük, a hengeres alépítményt 50–60 cm-re. Az egész szerkezet 138–148 cm magas. A hajtórúd az általunk felvett adatok alapján $50 + 20 + 34$ (60 + 20 + 34), tehát 114, ill. 124 cm magasságban lehetett. Egy átlagos ember magassága 165 cm. A közölt méret megfelel egy átlagos embernél a test kétharmad magasságának. Ilyen magasságban levő rudat, megfelelően neki-feküdve, a test teljes erejének kihasználásával lehet mozgatni. Az aránylag kis méreteket tekintve, valószínűnek tartjuk, hogy szerkezetünket emberi erővel mozgatták.

Mindenesetre rendkívül egyhangú, lélekölő és nehéz robotmunka lehetett. A hajtás embertelen munkájára jobb esetben gonosztevőket, de legvalószínűbben rabszolgákat alkalmaztak.¹⁷

Leletünk egymagában nem ad lehetőséget teljes bizonyosságú, csak nagyon valószínű rekonstrukcióra. Egy esetleges ipartelep vagy nagyobb pékműhely létezését csak a lelőhely környezetében végzett nagyobb ásatás derítheti ki.

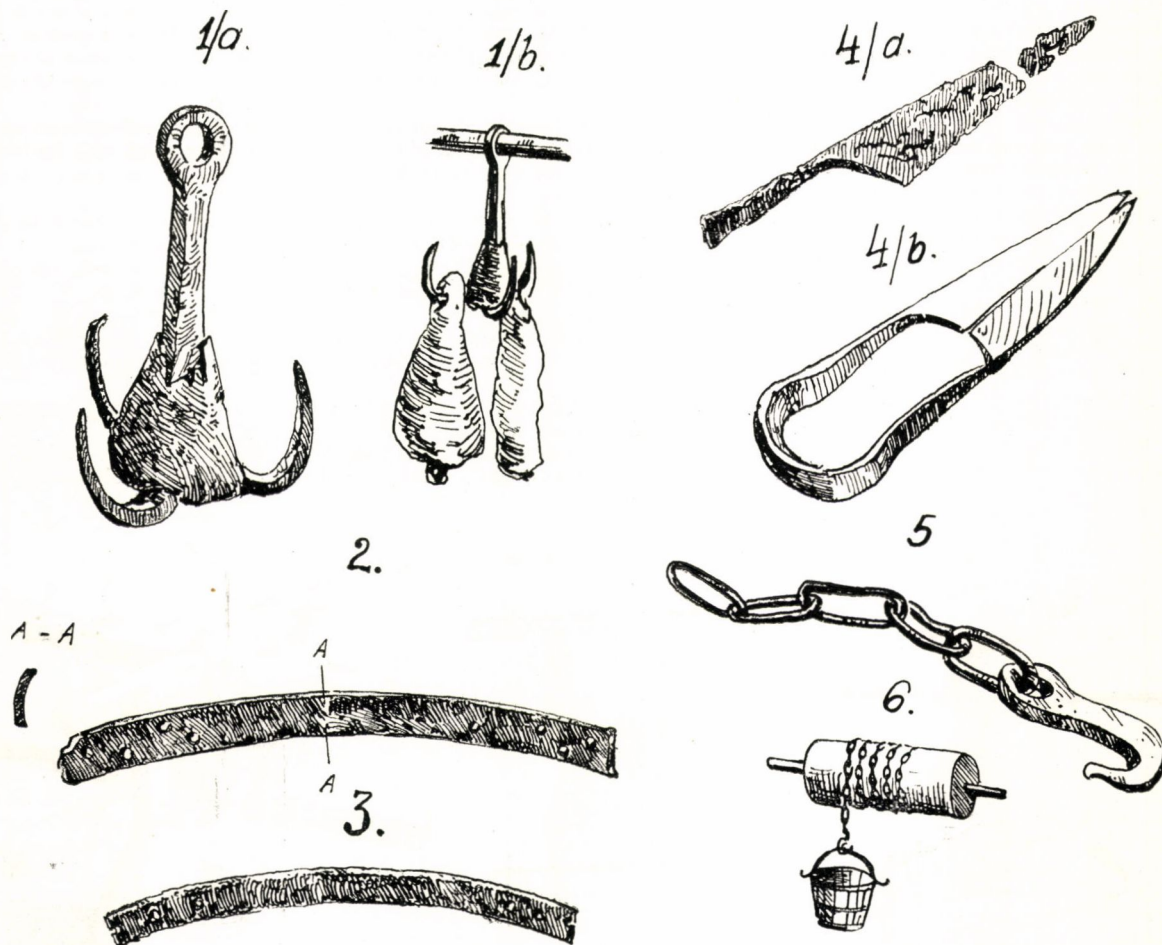
¹⁵ Lásd a 8. és 14. j.

¹⁶ Jelen rekonstrukciónkon fagerendás megoldást képzelek, mert ennek a lehetőségét erősíti a malomkö oldalán látható ferde lefaragás, ami a kőhöz simuló, fából készült szerkezetet tételez föl.

¹⁷ Blümner, i. m. 331. Nem szabadok, elítéltek, rabszolgák és elfogott, elítélt betörők, később keresztények voltak malomhajtásra kényszerítve.

Római kori kocsi kerék

A római kori kocsiszerkezetekről meglehetősen keveset tudunk. Nehány lelet és sírkövek domborművű faragásai adnak felvilágosítást a kocsi külalakjáról.¹⁸ Az aquincumi polgárváros úgynevezett II. számú kövezett útján, amely a Frindt-féle vendéglő felé vezet (a kelet-nyugati irányú főútból kiindulva), fennmaradt a kövezetbe bevésséve néhány kocsi nyom.¹⁹ Ezeknek a párhuzamos kocsi nyomoknak az egymástól való távolsága megadja (hőzzávetőlegesen) a kerek egymástól való távolságát, ill. a tengelyhosszt. Ez a távolság 80 cm. A múzeum birtokában van két (a polgárváros területén előkerült) kerékvasalás darabja.²⁰ A nagyobbik hajlított vasdarab ívhossza (síkba kiterítve) 76,2 cm, a kisebbé 55 cm. A két szélesség 5,5, ill. 4,3 cm (átlagban). Mindkét vasdarab erősen rozsdásodott. Vastagságuk a nagyobbban 8–9 mm, a kisebb darabban 7–8 mm között változik. Az abroncsdarab, nagyjából szabályos csoportokban helyezett, kerek nyílásokkal van átfúrva. Egy-egy nyílás átmérője 14–16 mm. Az első csoportban, balról kezdve a számítás, 4 nyílás van, a másodikban ismét négy, kétsorosan elhelyezve, úgyhogy a felső sor az alsó fölött ferdén jobbra tolódott el (2. kép., 2., 3.). Az abroncs egyik vége megvastagított, tehát eredetileg is vasalás-vég lehetett. A vékonyabb abroncsnál a szabálytalan nyílások egy sorban vannak elhelyezve, mégpedig, balról számítva, az első sorban három darab. Az első mindjárt a törési felületnél. A második csoportban szintén három nyílás van, a harmadiknál megszakad az abroncs. Mindkét végén törés nyomai.

Mindkét vasdarab keresztmetszete domború, a mai vasalástól eltérően. Kérdés, milyen lehetett a kerek átmérője?

Tekintve a vasalások jelentékeny vastagságát, bátran feltételezhetjük, hogy nem deformálódtak a földben és megtartották közel szabályos ívalakjukat. Ezt a feltevést az ellenőrző szerkesztés igazolja is. Ha feltételezzük, hogy az abroncsok mindegyike szabályos vagy közel szabályos körív, egyszerű geometriai szerkesztéssel megkaphatjuk a kör sugarát, ill. az átmérőt is.²¹ A szerkesztést elvégezve a nagyobb vasdarab kiegészített körének a radiusza 67, a kisebb vasdarabnak pedig 60 cm. Ezek kétszeresét véve megkapjuk a két kerék²² átmérőjét: 134 és 120 cm.

¹⁸ Arch. Ért. 1890. Gaul cikke. Budapest Régiségei, IV. k. (1892). 54–64 old. Ábrák.

¹⁹ Kuzsinszky Bálint, Aquincum, 1943. 30–31. old. Szilágyi, Aquincum, 26. ábra.

²⁰ Leltári számuk: 32424 és 32425.

²¹ A szerkesztés visszavezethető arra a feladatra, hogyan lehet egy adott körívet kiegészíteni, ill. egy kör elvesztett középpontját újra megtalálni?

²² Az Arch. Ért. „1” jegyzet alatt közölt kocsi kerekének az átmérője 100, ill. 97 cm, tehát jelentékenyen kisebb, mint a Múzeum birtokában levő vasalásokhoz tartozó kerek. Kiszámíthatjuk a két kerületet, 4,21 és 3,77 m-t kapunk eredményül. Tehát a nagyobbik meglevő darab a kerületnek, az abroncsnak kb. 1/5 részét teszi. A kerület hosszúsága mutatja, hogy az akkori kovácslás-technika mellett nem állíthatták egy darabból elő, hanem több, talán négy rész alkotta az egész abroncsot. Kocsi kerék-leletet vasalással együtt közlő Blümlein: Bilder aus dem Römisch-Germ. Kulturleben című munkájában, 245. ábra. A zugmanteli ásatásokból.

Vashorog

Az óbudai gázgyár területén került elő 3 db. háromágú, felül karikával ellátott vashorog.²³ A három vastárgy alakban és formában jóformán teljesen azonos. Magasság 15,5 cm. A horgok széleinek egymástól való legnagyobb távolsága 12 cm. A horog szára négyszögletes, 1,1 cm széles. Felül a laposra kovácsolt karika átmérője 3,2 cm. A horgok átmérője 0,6–0,7 cm. Természetesen a végük felé hegyesednek és a vastag rozsdaréteg miatt is csak átlag mérhető rajtuk. Felülről nézve eredetileg — amint az egyik tárgyon ez ma is jól látszik — 120–120 foknyira vannak az egyes ágak. Az alsó egy-, ill. kétharmadában erősen oxidálódott ólomtömb veszi körül a tárgyakat. (Talán az elágazásnál erősen meggyöngyülő keresztmetszetet akarták erősíteni vele?)

Eredetileg vashorgonynak, ill. vasmacsának voltak meghatározva. Azonban ha megtekintjük a vastárgyakat, feltétlenül tagadnunk kell az előbbi feltételezést. A tárgyak még csónakhorgonynak sem felelnek meg kicsinyiségük és könnyű súlyuk miatt. Csak feltevésekre vagyunk utalva szerepüket illetően (2. kép. 1a-b.). A leletek rendelkezése szerintünk: tárgyak felfüggesztésére szolgáltak. Közelfekvő a feltevés, hogy mészáros üzletében lehettek felhasználva. Ma is egészen hasonló acélhorgokat használnak a húsok felfüggesztésére.²⁴

Római kori vasolló

Az Aquincumi Múzeum tulajdonában egyetlen — valószínűleg sebési célokra szolgáló — ép kis bronzolló volt. Ez háborús cselekményeknek esett áldozatul. Most egy közhasználati célokra szolgáló ollót sikerült összetenni két féldarabból.²⁵ Az eddig késpengének minősített egyik félolló, vastárgy, hossza 14 cm, letört vége 7,5 cm, tehát eredetileg 21,5 cm volt hosszúsága. A metsző felület szélessége 3,3 cm. Ha megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy a nyél a vágólapra merőleges síkban van kikovácsolva, ellentétben a késekkel, ahol a nyél mindig egy síkban van a pengével (2. kép. 4a-b.). Az ipari szerszámformák szívós továbbélését bizonyítja, hogy kertészeti célokra és birkanyírásra még mindig használnak hasonló ollót. A vékony ívesen hajlított összekötő rész segítségével ruganyosan mozgott.²⁶ Mindenesetre különös, hogy leletünk egyedülálló a múzeum vastárgyai között.²⁷

Római kori kútlánc horoggal

A múzeum gyűjteményében levő láncok közül az egyiknek a végén erős vashorog van.²⁸ A lánc teljes hossza 70,7 cm, maga a horog a lánc végén 11,3 cm hosszú (2. kép. 5. szám). A képen nincs a lánc teljes hossza feltüntetve. A horgon kívül 8 láncszemből áll. Az egyes szemek egyenlőtlen hosszúságúak és végükön az érintkezési felületen erősen elkopnak. Feltevésünk szerint kútlánc lehetett és kerek kút szerkezetéhez tartozott.²⁹ A kerek kút formája és szerkezete teljesen egyezik a ma használt kutakéval. Egy vastag fahengerre csavarodik fel a lánc, a lánc végén horog, erre a vödör fogantyúja ráerősítve (2. kép. 6. sz.).

Természetesen a hengeresen kívül olyan megoldás is elképzelhető, ahol a lánc egy fából készült vaskeretben forgó csigán van átvetve. Azonban bármilyen a szerkezet, a lánc a végén, a horoggal, csak az említett célt szolgálhatta.³⁰

Schauschek János.

ДАННЫЕ К РЕМЕСЛЕННОЙ ТЕХНИКЕ В АКВИНКУМЕ II.

На территории т. н. гражданского квартала была найдена часть жернова (табл. XXXVI, 3) из твердого известняка. В оригинальном состоянии жернов имел форму солнечных часов. Наружный диаметр его составлял 60 см., а толщина — 34 см. Среди мельниц эпохи римлян с более развитой конструкцией можно различать два типа. К первому принадлежали конструкции, один из жерновов которых имел вышеназванную форму солнечных часов. Этот жернов, просверленный насквозь, был наружным и его отверстие пустовало (рис. 1, в). Внутренний жернов имел нижнюю часть цилиндрической формы, над которой лежала верхняя часть жернова, похожая на горизонтально срезанное яйцо. Это называлось мета. Она была укреплена и над ней вращался наружный жернов, у которого имелись два ушка для продевания вращающегося рычага (рис. 1, а). Во избежание слишком усиленного трения при размоле через середину мета была продета железная ось, гнездящаяся в железной пластинке, закрепленной внутри наружного жернова (рис. 1, с). В пластинке были отверстия для прохода зерна.

Помол производился следующим образом. Зерно насыпалось в воронкообразное отверстие и, проходя через отверстие пластинки, размельчалось между жерновом. Мука, высыпаясь из жерновов, собиралась на кольцеобразной поверхности, принадлежащей к фундаменту мельницы.

Другой тип мельницы был больших размеров. В качестве оси здесь было применено бревно, конец которого был обжат железом. К концу оси было прикреплено горизонтальное бревно, имеющее сквозное отверстие. В боках вращающегося камня были пробиты отверстия для рычагов. Эти рычаги соединялись с берном-осью. Сущность конструкции заключалась в том, что все сооружение было подвешено на вертикальной оси. С изменением положения оси происходило регулирование тонкости размола.

Найденный в Аквинкуме жернов принадлежит ко второму типу мельниц, так как в нем отсутствует выемка для вкладки железной пластинки. В боках его сделаны 4 отверстия, из чего следует, что верхняя часть конструкции представляла собой 2 скрещенных

²³ Leltári számuk: 32422, 32421 és 50121.

²⁴ Der römische Limes... IX. k. 69. old., 28. ábra-csoport, 8. számú tárgy. Teljesen hasonló függesztő horog.

²⁵ Leltári szám: F. 16.

²⁶ A mai ollók nagyrésze más mechanikai elv alapján működik, nem a ruganyosság segítségével.

²⁷ Ollóleletekre vonatkozólag lásd: Jacobi; D. Römerstadt Saalburg, XXXV. 12, 13, 14 alszám.

²⁸ Blümlein, Bilder... 96. old. 299. ábra. RLÖ. IX., 35. l., U II. ábra. X. 74. l., 26. ábra. XIII., 258. l., 95. ábra.

Sammlung Niessen, Cöln. II. CXXII. tábla. 3965. szám. Saalburg Jahrbuch. VII., 1930, XXIX. t., 11. szám.

²⁹ Leltári száma: 41558.

³⁰ Jacobi, Das Römerkastell Saalburg, 170. old.

³¹ Hasonló kútláncokat közölnek: Saalburg Jahrbuch V., 1913., II. 72. old. 19. ábra; Saalburg Jahrbuch 1910., VII. tábla, 14. rajz.

бревна Мельница имела в общем виде примерно 138—148 см. высоты.

На площади газозавода в Обуде были найдены 3 железных крючка 15 см. длины и 12 см. толщины каждый (рис.). Крючки имеют по 3 ответвления. Нижние части их были облиты свинцом. Первоначально предполагалось, что крючки служили якорями, но судя по их малым размерам и весу, они не были пригодны для этой цели. По мнению автора крючки служили для подвешивания мясных туш.

В музее имеются 2 согнутые железные предмета, бывшие частями колесных ободьев. Длина их

76 и 55 см., ширина 5,5 и 4,3 см., толщина 0,8 и 0,9 см. Они пробиты по длине симметрично расположенными отверстиями. Ободья в поперечном разрезе имеют — в отличие от современных — дугообразную форму. Диаметры колес равнялись примерно 134 и 120 (см. рис. 2, 2—3).

В музее находится и часть железной цепи, состоящая из 8 звеньев, которая служила для подема воды из колодца с вращающимся колесом (рис. 2, 6). Конструкция этого типа колодцев была та же самая, как и существующая ныне.

Янош Шаушек

A SOMOGYVÁRI Ű. N. SZENT ISTVÁN-DOMBORMŰ JELENETÉRŐL

Pannónia antik hagyományainak a magyar művészetben való újraéledésével foglalkozva figyelmem felkeltette — egyebek között — egy somogyvári dombormű is (XXXVII. t. 2. kép). A fehér márványból faragott, mindössze 70 cm magas dombormű jelenleg Somogyvárott, a volt Széchenyi-kastély előcsarnokában van magasan befalazva. Minden valószínűség szerint a mai község közelében emelkedő, fekvésével, árkaival és impozáns sáncaival ma is lenyűgöző őskori vár,¹ a tulajdonképpeni Somogyvár vagy Kupavár platóján állott, 1091—95 között épült, franciájellegű kolostorból, ill. apátsági templomból való.²

A dombormű legnagyobb töredékével (jobb felével) mint „szt. István protomartyr megköveztetését”-nek a jelenetével az irodalomban — tudomásom szerint — először Lipp Vilmos foglalkozott,³ aki azt 1885-ben már mai helyén befalazva látta. A „megkövezés”-magyarázatot Lipp dobta be az irodalomba, s ezt az értelmezést azután az emlék minden ismertetője magáévá tette. A Lipp által teljesen félreértett ruházat, az Árpád-kori magyar viselet igen becses maradványa pedig mindmáig nem részesült kellő értékelésben.

Gerecze Péter, aki a monostor és templom területén rendszeres ásatásokat végzett s azok eredményeit a köemlékekkel együtt részletesen publikálta is,⁴ érzi a ruházat nagy jelentőségét, de a domborműben szintén „István megkövezését” látván (bár Lippre nem utal), csak annyit enged meg, hogy „a kőfaragó sajátkorabeli parasztviseletet akar feltüntetni, mintegy ezáltal is barbároknak tüntetve fel a kövezőket”.⁵

A többi köemlékkel együtt gondos tanulmányt szentel emlékünknak ifj. Dercsényi Dezső,⁶ aki a hely és emlékei irodalmát is részletesen felsorolja. Szintén bibliai jelenetet lát a domborművön s hogy az István protomartyr-értelmezést ezzel is valószínűbbé tegye, úgy véli, hogy a felső sarokban levő cherub „a kereten átnyúlva, a vértanúság koronáját nyújtja”. A valóságban az történik, hogy mindkét szárnyas égi lény (aureolájuk van) csenevész karcskájával az ívkeretre támaszkodik. Dercsényi azonban, érezvén a „megkövezés”-értelmezés nehézségeit, már az újszövetségi protomartyr és a magyar István király alakjainak az összekeverését látja a jelenetben: „a magyar kőfaragó nem volt tisztában István protomartyr legendájával és az 1088-ban kanonizált István magyar király alakjával kissé összetévesztette. Így magyarázható volna a kezében tartott országalma, ami már akkor a hatalom jelvénye, valamint a trónus is, amelyen megkövezett alak ül. Magyarázná továbbá a szokatlan szakállas ábrázolását.”⁷ Dercsényi emellett utal az István elleni orgyilkos merénylet mondájára is, hogy elfogadható magyarázatot találjon a különös jelenet megfejtésére.⁸

A két szent István-jelenet összekeverésének Dercsényi-féle magyarázataát fogadja el Gerevich Tibor is román-kori emlékeinket tárgyaló kitűnő munkájában,⁹ egyben emlékünket a franciás modor javára könyveli el.

Kádár Zoltán, aki szintén elfogadja a két szent kapcsolatát és nem tartja lehetetlennek az ősi pogány hagyományra, a merényletre való utalást sem, már határozottan trónon ülőnek ismeri el a főalakot. A művet magyar kőfaragó alkotásának tartja. Külön megállapítása Kádárnak az, hogy Istvántól jobbra „tunikába öltözött glóriás alak (talán angyal?) áll”.¹⁰

A köemlék korát illetően Dercsényi a domborművet stílusbeli egybevetések alapján a somogyvári emlékek első csoportja keletkezésének az idejére, 1095 előttre teszi.¹¹ Az egykori somogyvári bencés apátság feletti érdekes domborműve tehát legkorábbi román emlékeinkhez tartozik s az a XI. század vége felé készülhetett.

¹ Romer, Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques. — Compte-Rendu II, 1. 1878, 85 sk. Járdányi P. I. fejtegetéseivel nem mindenben értünk egyet, de a probléma továbbvitele végett közzétetését szükségesnek tartjuk (szerk.).

² Gerecze P., A. É. 1895, 366 sk. és A somogyvári szent Egyed (Aegidius)-monostor-templom maradványai. A. Közl. XX, 1897, 131 kk. — Ifj. Dercsényi D., A somogyvári Szent Egyed-apátság maradványai, 17 szerint egy 1855. évi ásatás eredményeként került több jelentős Árpád-kori köemlékkel együtt a Széchenyi-kastélyba.

³ Szerinte: „A tábla kivitele a XII. század (?) elejére vall. A vértanú, papi ruhába öltözve, karosszékekben ül és ölben nyitott könyvet tart, mellette balról két zömökalkakú zsidó áll, kurta, de a selyemhímzésű egyházi ruhát utánzó kabátban, a közvetlenül mellette álló jókora kővel halántékon üti, az emellett levő jobbában szintén követ tart magasra, a háttérben a tömeget egymás fölött álló fejek jelezik. Durva, de nagyon erőteljes plastika nyilatkozik e műben, mely minden esetre hazánk e nembeli legrégibb szobrászati emlékeihez tartozik.” Arch. Ért. 1886, 43.

⁴ Arch. Közl. XX, 1897, 131 kk.

⁵ U. o. 151.

⁶ Id. m. 28 kk, 6. kép.

⁷ Id. m. 30.

⁸ Id. m. 31.

⁹ Magyarország románkori emlékei. 170, CLXXXIII. t. (legjobb kép az emlékről, különösen kosztümtanulmányi célra).

¹⁰ Kádár, Árpád-kori szobrászatunk remekei a dunántúli falvak templomaiban. Népünk I, 1944, május 4. szám, 10.

¹¹ Id. m. 32.

A dombormű jelenetének eddigi értelmezése azonban nem megnyugtató. A töredékek összeillesztése sem helyes. Az kétségtelen, hogy a jelenet keretelése kiáltóan antikizáló. De honnan vette kőfaragónk a kompozíció mintáját, honnan a tömeg ilyen, egymásra rakott fejekkel való ábrázolását? Már az emlék képtáráni vizsgálatánál is felmerülnek új momentumok. Sehogy sem illik a trónuson ülő alak méltóságát, nyugodt viselkedése egy üldözött, megvetett, megkövezésre kárhoztatott mártír alakjához. Ha már bibliai tárgyat keresnénk, akkor inkább a hegyi beszéd jelenetére gondolhatnánk s a kezekben tartott kerek tárgyakban inkább kenyérkét látnánk. A jelenet mintáját pedig inkább a trónuson ülő Krisztus Imperator ikonjával¹² lemnénk hajlandók kapcsolatba hozni, amelynek esetleges pannóniai öskeresztény ábrázolásait ismerhette kőfaragónk. Hogy ilyenek vagy hasonlóak lehettek, arra (csak kikapva) a kispasztika területéről idézzük a császári (Komárom m.) *scrinium* egyik bronzveretét¹³ és a pölöskei (Sopron m.) bronz-törhüvely medaillonos díszítését,¹⁴ amelyeken a tömeg ábrázolása szintén egymásra rakott fejekkel történik.

Antik formába helyezett magyartárgyú jelenettel állhatunk szemben, amely kérdésnél nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy az ülő alak trónusa mellett egy másik trónus vagy karosszék lába is látható! A jelenetben tehát két főalak szerepelt. Már ezért is el kell vetnünk a Szt. István-protomartyr-magyarázatot. Másik megfigyelendő jelenség az, hogy a később megkerült és helytelenül odaillesztett kisebb töredék két alakjának fejét aureola díszíti. Ha mérésekkel próbáljuk a hiányzó középrészt kiegészíteni, kitűnik, hogy mindenképpen csak egy alak hiányzik az eredeti kompozícióból. E hiányzó alak feje is megvan azonban részben a bal töredéken, mégpedig mind az ülő alaknak, mind az első sorban álló alakoknak fejénél magasabban. Feltehető tehát, hogy ez, a dicsfénnel övezett — szintén kiemelt — alak a maga trónusa előtt állott. Ezért van a feje magasabban. E XI. századi kompozícióban a két, trónussal kapcsolatos személység egymáshoz való viszonyát úgy tudom csak elképzelni, mint ülő fejedelmi apát és fiát. Erre a gondolatra éppen ókori minták: a császár, *Augustus* és fia, a *Caesar* analógiái vezetnek. Éremképeken, de egy pannóniai, aquincumi lepenymintán is pl. a széken ülő császár, *M. Aurelius* a mellette álló fia, *Commodus* jelenlétében fogadja a legyőzött barbárok hódolatát.¹⁵

Somogyvári köemlékünkön a bal töredék szélén álló aureolás alak karesú, fiatal egyénnek látszik. Ruhája is más, mint a többiek: derekán övvel átkötött, amelynek szalagjai elől leógnak. Nagyon valószínű tehát, hogy a dombormű az Árpád-házi dinasztíának a keresztény világszemlélet szempontjából úttörő három tagját ábrázolja: az, ülő, szakállas, öreg Geizát, az 1083-ban már a szentek sorába emelkedett Istvánt s az ugyanakkor kanonizált ifjú Imrét. Miként képünkön jobban látható, Geiza előkelőségét — aureola hiányában — díszes mintázatú főveggel igyekezett a kőfaragó kihangsúlyozni. A kanonizáció évszáma eszerint emlékünk keletkezésének idejére nézve *terminus post quem*-datálásul is szolgál.

A dombormű alakjainak fenti kiegészítését és a jelenet új értelmezését igen megerősíti a helyszínen végzett vizsgálat. 1948. szept. 15-én alaposan megvizsgáltam a köemléket is.

Mindenek előtt feltűnt, hogy a baloldali rész helytelen beillesztése mellett annak egyes részeit habarccsal elfödtek, sőt Imre fejét annak idején habarccsal ki is egészítették. Ezután igyekeztem az összeillesztések helyén a töredékek széleit — a habarcs eltávolításával — pontosan megállapítani. Habarccsal kitöltött rés választja el egymástól a tábla két darabját. Kitént azonban az is, hogy a baloldali rész két, egymáshoz nem illeszthető töredékből áll, s ezek egymásközi jelenlegi helyzete sem megfelelő. Az emlékek tehát három, egymással egy ponton sem illeszkedő darabja került nem egy időben a kastélyba. A szélső alak (Imre) habarccsal megmintázott arca alól eltűnt annak mellrész a balvállal együtt; töredékesen előkerült balkarja is, s ezzel megállapítható volt, hogy karjai behajlítva a mellén egymáshoz voltak kulcsolva: a kézfej a második trónus karfáján (mert ez is kivágott) tehát nem ehhez az alakhoz, hanem a közbülsőhöz tartozott. Lábfejeinek helyzete szerint ő is a közép felé tart, képsíkba kifordult fejjel. E szélső alak fejéből (amelyet a mai helyzetnél lényegesen magasabban kell elképzelnünk) csak rovátkolt hajzata az aureola ívével, igen keskeny homloka és szemei vannak meg.

A baloldali felső kisebb töredéken, az előbbinél, a gyermeknél, fiánál magasabban egy ugyancsak dicsfénnel keretelt fejnek jobbfelét látjuk. Hajzata elűt a többiétől: megtisztítás után a körvonal mentén végig, rovátkoltan fonatok tűntek elő. Ez a díszesebb hajviseletű fej a trónus előtt állott István királyé volt. (A hely Kupavár, azaz: Koppányvár; Koppány legyőzője István király.) Az oldalt is hajkoszorúval övezettfejú alak balkezének feje a jobb oldali nagy töredéken, a második trónus karfáján jól látható. E letört kézfejen kivehető még a ruha, 3–4 rovátkával díszített, karbantúja is, magasabban (!), mint az ülő alak ruhaujj-szegélye. A harmadik bizonyíték István álló helyzetére a második trónus melletti törési felületen ruházata szoknyaszerű maradványának magasabbra húzódása. Megfigyelhető a bal felső töredéken még a szárnyas cherubnak a jobboldalától elűtő elhelyezése: ez fejével is az ívre támaszkodik.

A trónuson ülő alak (Geiza) baljában négyszögű párnaszerűséget (nem orszálgalmát) tart. Mind a három trónusláb vertikálisan hornyolt, azonfelül fenn, lenn és középen dudoros díszű. A dudorok közepén szeg beillesztésére szolgáló egy-egy lyuk van, a középső láb középső lyukában még ölmet találtam. Az erősen kihangsúlyozott, díszített trónusokat tehát még aranylamellákkal, rozettákkal is ékítették. Ilyen trónusokra nem martirokat, hanem hódolatára méltó, sőt diadalmas egyéneket szoktak ültetni!

A helyi vizsgálat tehát csak megerősítette az értelmi magyarázatot: magyartárgyú szimbólikus jelenettel van dolgunk. A kerek, gömbszerű tárgyat vivő alakok hódolnak, adóznak, ajándékot visznek a három generációval képviselt uralkodó családnak. Az impulzust minden valószínűség szerint a közelmúltban történt kanonizáció nagy ténye, ünnepesei kelthették. A kép aszimmetrikus. Baloldala levegősebb, kevesebb az alak, ill. a fej rajta, a glóriolás fejek és az ívelés között üres tér van, míg a jobboldalon a fejek érintkeznek az ívvel. A pécsi székes-egyházi kőtár, ugyancsak XI. századi, pillérfejezetén felemelt kezében ugyanígy tartja az almát Ádám is (Gerevich, Mo. Románkori Eml. 140, CXVI. 1. t.).

A kompozíció kivételét tekintve, az alakoknak, különösen a fejeknek (haj, fülek) — s ez áll az ív fölötti közöket kitöltő szárnyas cherubokra is — megfaragása minden tekintetben primitív. Az egyes testrészek, különösen a fejek, a karok aránytalanok. Ennek a primitívségnek tulajdonítható az ülő és „kövező” két alak méltán gyanúteltő, furesa egymáshoz állítottasága is. Ehhez képest az architektónikus és indás keret kidolgozása, az oszlop a fejezettel, a szinte áttört művi indaszalagok rajza a csipegető madáralakokkal jól megformáltak. A keretdísz kvalitása fel-

¹² V. ö. Kádár, Gerevich- emlékköny, 1. kk.

¹³ Irodalmát és képét közli Nagy L., Szt. István- emlékkönyv, Pannonia Sacra, 89.

¹⁴ Bella, A. É. 1890, 362. kk. — Nagy L., Id. h. 140 k. (csak két kis alakot említ).

¹⁵ Kuzsinszky, Bp. Rég. XI, 1932, 232. kk. — Laureae Aquincenses I (Diss. Pann., Ser. 2, No. 10.), 328, T. XLVIII. — Járdányi-Paulovics I., Bp. Rég. XIV, 1945, 236. k.

tűnik Romer Flórisnak, az emlék iránti első érdeklődőnek is, amikor kézíratos jegyzeteiben azt mondja: „A baloldali fennmaradt széles keret ellen semmi kifogásunk nem lehet”.¹⁶ A dombormű ezen „kifogástalan” részei kétségtelenül még az antik pannóniai formakincs kelléktárából valók. A kőfaragó onnan vette, helyi pannóniai emlékekről ezen formákat, motívumokat, amelyeket ott talált, amelyek ott heverhettek, s egyszerűen lemásolta azokat. Impulzust a jelenet felépítéséhez is onnan kapott, de itt már (nem antik tárgyról lévén szó) az alakok megformálásánál csak a maga erejére támaszkodhatott. E tekintetben erősen érezhető a magyarság ősi művészségének az ize. Ha képünket nézve a keretdíszeket letakarjuk, az ív alatti képen honfoglaláskori lemezeink trébelt technikájára ismerünk: a fejekhez és ruhás alakokhoz mintha csak egyszerűen egymás mellé vagy fölé kellett volna ütnie az ötvösnek a megfelelő verőtoveket. Az alakok lágyabb domborúsága kimondottan fémtechnikára vall.¹⁷ Éppen a mondottak miatt is, minden kiviteli gyarlóság dacára is, alakjaink jellegzetesek és kifejezőek. Nehézség, súlyos, harcban-munkában elnehezült magyarokkal van dolgunk. A maga módján, a maga területén ötvösből lett faragónk (?) tudott változatos is lenni: a négy ruhás alak öltözetének formája, szabása és díszítése más és más.

Már ezen momentumok miatt sem lehetett a tábla készítője idegen, francia. A domborművet minden ízében a helyi, pannóniai klasszikum és a lokális etnikum levegője hatja át. Kádár Zoltán, a többi somogyvári köemlékre is vonatkoztatva, kiemeli, hogy „a fennmaradt szobrászati emlékek úgyszólván semmi kapcsolatot sem mutatnak a középkor ú. n. francia román stílusával, ellenben annál több helyi vonást árulnak el...”.¹⁸ Magyar kőfaragónk művéhez mintát tehát minden tekintetben itt látott, Pannóniában talált még magyartárgyú képéhez is. Igen lényeges Romer megfigyelése, aki még befalazása előtt láthatta a négy töredéket: „a hátlapján is faragványos volt, balra tekintő csavaros farkú, ülő vadat (oroszlánt?) ábrázolt”.¹⁹ Utóbbi ábrázolás Dercsényi szerint talán az ismert somogyvári „griffnek lehetett a párja”.²⁰ Korai román emlékekről van szó, nem valószínű, hogy ilyfajta emléket, ill. annak anyagát (ez esetben a mi korábbi domborművünket) rövid időközön belül tönkretették, újból felhasználták volna. A meglevő griffalak különben is magas-dombormű. Amennyiben ilyen ábrázolás lett volna rajta, a Széchenyi-család aligha falaztatta volna be. Romer feljegyzéséből minden esetre kitűnik, hogy valami van a hátán. Az emlék elhelyezése pedig különben is rossz (magasan van és rossz a megvilágítása) és hibás, tehát azt mindenképpen ki kell venni és megvizsgálni. Majd eldől, vajjon nem római oroszlános sírkő vagy más rendeltetésű római kori emlék anyagát használták-e fel az Árpád-korban emlékünkhöz? Tapasztalat és statisztika emellett szól. Ez a momentum a klaszszikus helyi hagyomány szempontjából igen fontos!

A pompás fekvésű és egyszerű művű őskori vár, a Kupavár, a középkori apátság helye, az egykori megyeszékhely a környék legkiemelkedőbb pontja, ahonnan a Balatonig, sőt Badacsonyig el lehet látni, a római korban is fontos hely lehetett. Rendszeres kutatás nélkül is sok római emléket ismernek e területéről és környékéről, római érmet „hihetetlen mennyiségben” *Vespasianus*-tól *Valentinianus*-ig.²¹ Lipp²² az ú. n. pénz (I) táblán 1885. nov. 23-án egy IV. századi római sirt ásott ki, „faszelencében” 52 darab *I. Constantinus*-bronzpénzzel. A Széchenyi-kastély udvarán a *C. Papir(ius)*-féle már régebben ismert felirattöredéken²³ kívül még egy feliratos oltárkövet hámoztam ki és fényképeztem az oda összehordott kőfaragványokból. Mind a *Papirius*-követ, mind egy sírfeliratot²⁴ a *Corpus I. L.* szerint éppen „in rudibus antiquissimae abbatiae S. Aegidii de Simego Benedictorum” találták.

Járdányi-Paulovics István

MEGJEGYZÉSEK JÁRDÁNYI-PAULOVICS ISTVÁN CIKKÉHEZ

A somogyvári dombormű problémája Járdányi-Paulovics István megfigyelésével s feltáró munkája nyomán sokat fejlődött a megoldás felé. Nem tudok egyetérteni azonban valamennyi következtetéssel, amelyet a jeles szerző megfigyeléséhez fűz. Szerinte a dombormű a pannóniai antik emlékek hatására keletkezett és magyartárgyú szimbolikus jelenetet ábrázol: „kerek gömbszerű tárgyakat vívó alakok hódolnak, adóznak, ajándékot visznek a három generációval képviselt uralkodó családnak”, t. i. Gézának, Istvánnak és Imrének.

Ami a jelenet kompozícióját illeti, egyáltalában nem szükséges antik előképekig visszamenni. Csavart oszlopokra támaszkodó, félköríves keret a hazai („Krisztus és Tamás”, Kalocsáról a Szépművészeti Múzeumban) és külföldi román emlékanagyanban (Pavia, Verona) gyakori. Ha ez végső fokon antik mintára is menne vissza, közvetlen átvételre nem kell gondolnunk. Az a körülmény, hogy a jelenet középpontjában legalább két trónoló alak van, szintem nem okvetlenül idézi hódolásokat ábrázoló antik művek emlékét. Hasonlóképpen nem antik eredetű a széleken húzódó indás, madaras dísz; a XI. sz.-i magyar és külföldi emlékanagyanban rendkívül gyakori.

Ami a dombormű stílusát illeti, minden primitívsége ellenére jól beilleszthető a XI. századi emlékek sorába – datálását Járdányi Paulovics István sem vonja kétségbe – s nem a provinciális római, hanem a felsőolvas emlékekkel rokon (Verona, S. Zeno, I. Licinio, Lipicinio és Cresenzio szarkofágja). A tömzsi, nagyfejű alakokra nézve a szarkofág vadászjelenetes rövid oldala, a csavart, oszlopos félköríves keretekre pedig az evangelisták jelenete. Erre az analógiára már korábban is rámutattam. (Dercsényi: *Contributi allo studio dei rapporti fra la plastica Ungherese nell'età romanica e quella dell'Italia settentrionale. Studi e documenti Italo-Ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma. Annuario 1940–41.*)

A jelenet magyarázatához előbb hozzátételek rekonstrukciója, ill. a rosszul elhelyezett darabok új elhelyezése szükséges. E munkának a jelenet legépebb darabjának íves kereteléséből kell kiindulnia. Ezzel, sajnos, csak fénykép után próbálkozhattam, ami kétségtelenül hiba forrása, de úgy vélem, hogy az ív középpontja a második trón lábánál van. Rekonstruálva az ívet, nagyjából szimmetrikus kompozíciót kapunk, középen két trónt jelképező karfát, balról és jobbra két-két alakot. Ha e kompozícióba a ma fent befalazott kis töredéket az ív alapján el akarjuk helyezni, úgy nehezen képzelhető, hogy a glóriás fej a ma alája falazott balszélső alakhoz tartozhatott volna, inkább fölötte helyezkedett el. Hasonló a helyzet ugyanezen a töredéken feljebb lévő, szintén glóriás fejjel, amely magasabban áll, hogy a trónus karfájához tartozó balkéz tulajdonosa lehessen.

A nagy töredék alakjaiban nehezen tudnék hódolókat látni, a trónus mellett álló alak mozdulata határozottan ellenséges, s a kőfaragó primitív módon igyekezett is ezt kifejezésre juttatni: az alak kezében levő kerek tárgyat (kő?) összekapcsolva az ülő férfi fejével.

¹⁶ *Rómer-hagyaték* a Műemlékek Orsz. Bizottságánál, LXVI. sz. csomó. *Dercsényi*, id. m. 29 után idézem.

¹⁷ Igen találoán jegyzi meg *Dercsényi* (id. m. 29.), hogy a faragvány „stílusán inkább a honfoglaláskori iparművészeti emlékek dekoratív irányát érezní”.

¹⁸ *Népünk* I., 1944, május 4. sz., 10.

¹⁹ Id. hagyaték LXVI. sz. csomó. *Dercsényi*, id. m. 28 után idézem.

²⁰ *Dercsényi*, id. m. 28. — A griff u. o. 8. képen.

²¹ *Széchenyi*, A somogyvári Kupavár, illetőleg Szt.-Egyed apátság történetének vázlata, 3 k.

²² *Arch. Ért.* 1886, 42.

²³ *CIL III 4123.*

²⁴ *CIL III 4122.*

A kompozíció és a töredékek vizsgálata tehát ellentmondani látszik Járdányi—Paulovics István szellemes feltevésének. Arra most nem akarok részletesen kitérni, lehetséges-e ennyire világi jellegű, történeti ábrázolás a XI. sz. végén, mégha a szereplők közül ketten kanonizáltak is. Csupán arra szeretnék rámutatni, hogy a „Nagyobb legenda”, amely a kanonizálás táján készült, s így nagyjából a relief készülési idejének álláspontját tükrözi, mennyire ellenkezően állítja be Gézát. Még az általa megkezdett térítést sem fejezheti be, mert mint a látomása alkalmával hallja: „Non tibi concessum est, quod meditaris, quia manus pollutas humano sanguine gestas” (SSRH. II 379 p.). Nehezen képzelhető tehát, hogy szakrális ábrázolás központjába kerüljön. A jelenet magyarázatát változatlanul a bibliai történet keretében keresném, különösen erre mutat a két cherub, valamint az a tény, hogy a jelenet bal oldalán — a trónustól jobbra állók — két alaknak is aureolája van.

A kérdés végleges megoldását a dombormű kiszabadítása után lehet várni, amikor a kompozíció is jobban ellenőrizhető. Reméljük, erre is hamarosan sor kerül, és a pécsi, vértesszentkereszti faragványok után a somogyváriak is méltó muzeális környezetbe kerülnek.

Dercsényi Dezső

THE SO-CALLED SAINT STEPHEN RELIEF OF SOMOGYVÁR

On a relief found among the ruins of the medieval abbey, that had been built on the plateau of a prehistoric earthwork (see note 1) a scene representing “the killing of the protomartyr Saint Stephen with stones” had been recognized (notes 2–11). But recently Dercsényi has been of the opinion (2, 7, 8) that the stonecutter included in the scene, which represented the protomartyr, the figure of Saint Stephen, king of Hungary, who was canonized at the time, when the relief came into being.

The fragments of the relief in Somogyvár XXXVII. fig. 2. are not fitted well together and the explanation of the scene is inadequate. When somebody is stoned, he is not set on a throne, the less on a throne where I could detect a decoration of nails with golden heads, of lamellae. If we are looking for a local model belonging to Antiquity, we rather think of the icon of Christ Imperator. As regards the heads and the crowd, we refer e. g. to those scenes of Pannonian art (notes 13–14). There is a strong revival of the antique Pannonian traditions in the Hungarian art during the reign of the House of Árpád.

Here we find a distinctly Hungarian scene set in an antique form. Above all we must reject the explanation that the scene would represent the protomartyr, as we see not one, but two thrones. Besides, on the smaller fragment (which was badly fitted to the other) two heads are surrounded with an aureola. The figure to whom the head which is placed higher belonged, probably stood in front of the other throne. In connection with two thrones we may think of a royal father and son, the same as on the classical models e. g. in the case of Aurelius-Commodus.

In Somogyvár, we find three members of the Árpád house who had, from the point of view of the Christian

view of life, a revolutionary role: the sitting, bearded, old Geiza, then Saint Stephen, canonized in the year 1083 and the grandson, the young Saint Emerich (standing on the left). The two latter are represented with the aureola.

This new explanation had been made easier by the thorough cleaning which took place on Sept. 15. 1948, when the mortar and the inadequate restoration had been removed.

It is the more appropriate to find an explanation in the circle of the Dynasty of Saint Stephen, as the Hungarian name of the place (prehistoric earthwork) had been Kupavár, Koppányvár, and the pagan leader Koppány had been defeated by Saint Stephen. The figures carrying the round objects do not throw stones, they are doing homage, carrying presents. The reason of the misinterpretation was the primitive elaboration of the relief.

The composition, the frame with columns and arches, the bordering tendril belong to the old Pannonian artistic traditions. The clumsy figures showing Hungarians, heavy with work and fighting, are, in spite of the primitive elaboration, very remarkable. They all have different decorations on their attire and are rather important for the history of Hungarian costumes.

Romer, who saw the stone before it was walled in, noted that the other side represented a „sitting wild beast (lion?)” (note 19) with twisted tail, looking to the left. The stonecutter probably made use of a local Roman monument lying about, perhaps a tombstone with a lion. It is very desirable to take out the stone from its present inadequate setting and fit the fragments together again, in which case our last problem will also be solved.

István Járdányi-Paulovics

A SOMOGYVÁRI Ű. N. SÁMSON-DOMBORMŰ KÉPTÍPUSÁRÓL

A magyar románkori szobrászat stílusának e-edete s ikonográfiai problémái csak úgy oldhatók meg, ha ezeket az egyetemes európai stílusfejlődés szempontjából vizsgáljuk, különös tekintettel a klasszikus és a népvándorláskori előzményekre. Egy pillanatig sem feledkezhetünk meg nemcsak Nyugat-, de Kelet-Európa művészi fejlődésének eredményeiről sem — tekintve a középkori Magyarország gazdaság- és kultúrföldrajzi határhelyzetét Európa ellentétes tájai között. Egyszersmind azonban döntő súlyt jelenthet az egyes képtípusok formai eredetének eldöntésénél az a tény is, hogy Európa — a keresztesháborúk idején jelentős különbségek ellenére is — hatalmas gazdasági és kulturális egységet jelent.

Másrészt pedig az egyes képtípusok jelentésbeli magyarázatánál a formális összehasonlítások elégtelenek. Az ikonográfiai értelmezéseknél a korabeli élet, világkép egészét kell vizsgálnunk. (Ezért a szimbólikus jelentések esetében figyelmet kell szentelnünk a korabeli irodalomnak.)¹

Mindezen szempontok figyelembevételével szeretnék ezúttal egy sokatvitatott magyar románkori relief stílus-eredetét megvilágítani, jelképes értelmét megmagyarázni.

Egy somogyvári (Dunántúl, Somogy m.) románkori domborműről lesz szó, amelyet legalaposabb vizsgálója, Dercsényi Dezső, az összes előző kutatások figyelembevételével, a következőképp ír le: „A fejét hátrafordító, fogait viasorgató griff vagy oroszlan első lábainak saskörmeivel egy (az oldala előtt) térdeplő alak jobblábát ragadja meg. A chlamys-t viselő, jobblábára térdeplő alak ballábából, amelyet maga elé húz, jobbkezelével tövist vesz ki. Jobb lábfeje, de különösen talpa, megnyujtott, balkezének egyik ujjá mintha átnyulna a talpon.” „Lehetséges — írja Dercsényi —, hogy a jelenet Sámson és az oroszlan küzdelmét ábrázolja.” A kompozíció felépítéséről beszélve pedig azt hang-

¹ V. ö. Mezey L. tanulmányát (még kéziratban), a pécsi attemplom domborműveinek a magyarázatával kapcsolatosan.

súlyozza, hogy: „A két figura elég jól van egybeszerkesztve. Feltűnő a férfialak ballábának esetlen, organikusan lehetetlen behajlása.” (XXXVIII. t. 4. kép.)²

A leírások³ alig fordítanak figyelmet a jelenet állatalakjára: p. o. nem említik az „oroszlán” orrán lévő szarvszerű (részben letört) képződményt, csomós farkát stb.

Mielőtt a szóbanforgó jelenet értelmét megmagyaráznánk, néhány stiláris megjegyzést kell tennünk a kompozíció egészével kapcsolatban. Szembetűnő a kompozíció zárt formája, lapos, dekoratív felfogása, általában véve nem kőszertű jellege. Különösen az „oroszlán” stílusán, elsősorban pedig fején, továbbá sörényének megfaragásában, volutaszerű végződéseiben érezhetünk oly megoldást, amely inkább az iparművészet, textil- vagy ötvösművészet, esetleg elefántesontfaragás technikájából adódó stiláris felfogást árul el, annak ellenére, hogy többé-kevésbé hasonlót a magyarországi románkori kőplasztikában másutt is fellelhetünk,⁴ nem beszélve számos külföldi példáról. Mindazonáltal a magyar emléanyagban hasonló stilizálású oroszlánsörény mégis leginkább az esztergomi királyi kápolna címerkorongjain látható, amely viszont — mint erre Gerevich Tibor is rámutatott — bizánci textiliák hatását tükrözi.⁵ Tudvalevőleg pedig ezek a bizánci szövetek határozottan arab-perzsa hatásra mutatnak.⁶ Arról a tényről sem szabad megfeledkeznünk, hogy az ú. n. Sámson megragadó „oroszlán”, amely különös átmenetet képez a griff és az oroszlán között, típusbelileg szintén Irán felé mutat, amint erre már Horváth Henrik is utalt.⁷ Sőt, az sem lehet véletlen, hogy ennek a somogyvári oroszlángriffnek legközelebbi analógiáját, bizonyos vonatkozásokban (a stilizált ragadozóállat: kutyafejű griff) nem a Nyugat, hanem Kelet-Európa koraközépkori művészetében találhatjuk meg, és pedig a kievi Sv. Sophia katedrális egyik XI–XII. századi tondo-alakú freskóján (XXXVIII t. 2. kép). Ugyanott egy visszafelé forduló griff is szerepel (XXXVIII. t. 1. kép).⁸

Ebben a „keleti” vonatkozásban kézenfekvő, ha arra gondolunk, hogy Kiev felől az orosz áruknak jelentős hányada haladt át Magyarországon nyugati irányba, azt bizonyítja olyan tények mellett, hogy Kiev egyik kapuját a XII. században „Magyar Kapu”-nak nevezték, különösen az izmaelita-volgai bolgár, kazár, arab kereskedők beáramlása Magyarországra.⁹

A probléma részleges kifejtésére nincs helyünk, csak a teljesség kedvéért fel kell vetnünk még a másik megoldás lehetőségét is, t. i. nem közvetlenül, keleti kereskedelemmel kapcsolatos művészi hatásként került bele ez a képtípus a magyar művészet formakincsébe, hanem nyugati, francia közvetítéssel (?). Hiszen tudvalevőleg a XII. században a somogyvári volt az egyetlen magyar kolostor, amelyik közvetlen kapcsolatot tartott fenn a francia anyakolostorral, St. Gilles-sel, olyannyira, hogy „130 év alatt valóságos délfraancia gyarmat volt ez a kolostor”.¹⁰ Azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy a XII–XIII. századokban Franciaország, különösen Dél-Franciaország, kereskedelmi kapcsolatok tart fenn Bizánccal, a mohamedán Kelettel, s ennek a művészet stílusára is jelentős hatással kellett lennie.¹¹ Ezekből a vázlatos fejtegetésekből is kiviláglik, hogy a somogyvári ú. n. Sámson ábrázolás stílusa (s részben típusa is) keleti hatásokra utal.

Ha pedig a másik problémánkra, az ábrázolás ikonográfiai értelmezésére akarunk feleletet adni, akkor elsősorban a többi ismert magyarországi Sámson-ábrázolással kell összehasonlítani a szóbanforgó képtípust. Az Árpád-kori magyar plasztikában három ábrázolást ismerünk, amelyeken Sámson az oroszlánnal küzd: Esztergom, kir. kápolna; Pécs, székesegyházi kőtár (mindkettő a XII. századból), továbbá Ják csatlakozik harmadikul ehhez a csoporthoz, az apátsági templom homlokzatán látható egyik domborművel, amely már a XIII. században készült.¹²

Mindhárom kompozíció, hasonlóan egy magyar emléanyagban szereplő, limogesi eredetű zománcatláchoz,¹³ az oroszlán hátára ugró Sámson képtípusát őrízte meg számunkra. Tehát Sámson mind a négy esetben *aktív* szereplő győztes hős.¹⁴ Sőt még a somogyváriéhoz leginkább hasonló típust ábrázoló, ismeretlen magyarországi lelőhelyű

² Dercsényi, A somogyvári Szent Egyed-apátság maradványai, 33; Ókor a középkor művészetében, 65. l. 15. kép.

³ Rómer hagyaték, LXVII. cs. („Szent Jeromos az oroszlánnal”); A somogyvári Szent Egyed (Aegidius) monostor-templom maradványai. Arch. Közl. XX., 152 („Dániel”); *Somogyi*, A somogyvári ősi bencés apátsági templom fennmaradt domborművei, Győri Szemle, 5, 1934, 158 („diadalmas Krisztus”). Mindhárom feltevés éppúgy téves, amint látni fogjuk, mint a „Sámson” magyarázat! V. ö. Horváth H., Zum Weiterleben der pannon. Antike in der spätroman. Baulplastik Ungarns; Ung. Jahrb. XVI. 29. sk. l.

⁴ Dercsényi szerint p. o. a pécsi románkori emléanyagban. Az analógiák azonban nem egészen ugyanazt a stílust árulják el, v. ö. Gerevich T., Magyarország románkori emlékei, 164. és 189. lap, CLII. tábla.

⁵ Gerevich T., id. m. 220. sk.

⁶ Erre a kérdésre összefoglalólag l. p. o. Zolozieckzy és Metz fejtegetéseit: Bossert, Geschichte des Kunstgewerbes c. műben (előbbiét 180. skk., utóbbiét: 249. skk.).

⁷ Horváth H., A magyar szobrászat kezdetei 13., 18–19. lap; Ung. Jahrb. XVI., 1936, 32 („hier allerdings noch die Formen des aus Völkerwanderungskunst durch Byzanz übernommnen Löwengreifen zeigt”). — A griff típusát a népvándorláskori és a bizánci művészet emlékeit összekapcsoló, közvetítő szerepű perzsa művészet emlékei közül leginkább két szasszanida ezüsttálon szereplő ú. n. oroszlángriffel lehetne összehasonlítani: v. ö. Sarre, Die Kunst des alten Persiens, 116–117. táblák. — A griffről az antik művészetben általában: Furtwängler, Gryps in Roscher, Myth. Lex. I., 2. 1742. skk. hasábok. A közelkeleti típusú, kecskeszarvas oroszlángriffről: u. o. „Löwengreif” alcímmel, 1775. skk. hasábok. A magyar emlékeken a szarvak hiányoznak, amint általában a kereszténykori hasonló ábrázolásokon (l. alább, kivétel egy bizánci mozaik II. Theodosius palotájából).

⁸ Grekov, The culture of Kiev rus. 45. és 63. lapon ábrázolt griffeket XI–XII. századnak véli. Az ott szereplő „kutyafejű” griff legközelebbi analógiáját a szeldzsukok idejéből való koniai relief mutatja, l. Glück, Die „beiden sassanidischen” Drachenreliefs, (Grundlagen zur seldschukischen Skulptur), III. tábl., 1. ábra (kapcsolatok a textil- és fémművészettel: u. o. 35. skk., a török steppénepekkel: 39. skk.).

⁹ Molnár E., A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig, 191., 296. — V. ö. még Jerney, A magyar honi izmaelitákról, mint a volgai bolgár és magyarnyelvű népelekezetéről. Tud. Tár. 15. 1844, 105. sk. — Karácsonyi, Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a bősörmények vagy izmaeliták? Kossányi, A XI–XIII. századi izmaelita és „szaracénus” elnevezésekről. Károlyi Árpád Emlékkönyv, 308. skk.

¹⁰ Dercsényi, id. m. 12. Kétségtelen a „tövisű” alakjának klasszikus jellege, ami vagy helyi (v. ö. Horváth H., Zum Weiterleben d. pannon. Antike i. d. spätroman. Baulplastik Ungarns, Ung. Jahrb. XVI., 1936, 30. skk.) vagy pedig a franciaországi római provinciális művészet örökségeként származott át a későrománkorba. Ruhájának díszítése, amint arra Gerevich T. is utalt (id. m. 164., 177.), a pécsi műhellyel, Pécs pedig Toulouse-val rokon vonásokat árul el. U. a. id. m. 174. p. o. CLXXIV. tábla.

¹¹ Cfr. p. o. Pirenne—Cohen—Focillon, Histoire de Moyen Âge, VIII. La Civilisation au Moyen Âge du XI. au milieu du XVème siècle, Paris, 1933, passim, főként 7. ssk. (Pirenne), 480. skk. (Focillon).

¹² Magyarországi románkori Sámson-ábrázolások: Esztergom (Gerevich T., id. m., CIX. tábla 2, XII. század); Pécs (U. o. CLXX. tábl. 2, 1140–1150 közt); Ják (U. o. CXXII. tábl. 1, XIII. szd.).

¹³ Zománcatlá: Gerevich T., id. m. CCLIX. t. (XIII. század).

¹⁴ V. ö. Künstle, Ikonographie der christlichen Kunst, I., 128., 293. sk. (az oroszlánnal küzdő Sámson ikonográfiája, annak jelentése, a korábbi szakirodalom felsorolása).

kóralakú, áttört bronzkorongon is,¹⁵ ahol a sárkányszerűvé vált oroszlán egyenrangú félként szerepel a bibliai hőssel. Sámson itt a vadállattal ellenkező irányba lép, de az antitetikus kompozíció-egységet azzal biztosítja, hogy visszafelé fordulva, szétfeszíti a „sárkány-oroszlán” száját.

Mindezekkel szemben azonban a somogyvári dombormű férfialakja *teljesen passzív*, hisz nem is védekezhet a jobblábába kapó, saskörmű „oroszlán” ellen, hisz kezével a ballábába szúródott tüskével bíbelődik. Nemcsak a Sámson-ábrázolásoktól idegen motívum a tövishúzó alakja, de általában az egész románkori művészetben meglehetősen ritkán jelentkezik ez a klasszikus eredetű képtípus. Néhány látszólagos analógiáját ismerjük ugyan a Magyarországon kívüli románkori művészetből: p. o. Modenából, Traniból, Schönggrabenből, Wienből,¹⁶ azonban csak a lábtartás hasonló a felsorolt példákban s a leglényegesebb: a tövis, ill. a tövishúzás mozzanata nem mutatható oly határozottan egyik említett ábrázolásban sem, mint a somogyvárinál. Különben se felejtjük el: a test alá húzott egyik láb (mint p. o. a modenai dóm említett oszlopfőjén) nem a tövishúzó képtípusával függ össze kizárólagosan, hanem a keleti ú. n. törökülés motívumának többé-kevésbé félreértett vagy átértett változata; erre a motívumra v. ö. p. o. a firenzei, Museo Nazionale fatimida-elefántesontdomborművének egyik alakját vagy egy palermói freskót.¹⁷

A somogyvári domborművön, az összes Sámson-ábrázolásokkal szemben, sőt homlokegyenest ellenkezőleg: az oroszlángriff a győztes a tövisbeztette emberrel szemben!

A szóbanforgó kompozíció megértéséhez röviden foglalkoznunk kell tehát az *embertípró oroszlán* képtípusával is. Ez a kompozíció szintén Elő-Ázsiában született meg, legjelentősebb emléke ennek az ókorban a babyloni vár dolerit oroszlánja, amely legyőzött emberalak felett áll.¹⁸

Sőt az emberölő griff alakja sem ismeretlen az ókori művészetben. A számos példa közül elegendő legyen ezúttal a perugiai egyik etruszk sírláda ábrázolására hivatkozni (XXXVIII. t. 3. kép.) vagy az amazonokra rontó és az arimasposzokat megtámadó griffekre, amelyek főként a Campana-reliefekről vagy a déloroszországi greco-szkíta művészetből ismeretesek.¹⁹

A románkori művészet szintén ismeri mindkét rokonértelmű képtípust. Az emberölő oroszlán a románkori szobrászatban is igen gyakori, a magyar emlékanyagból is ismeretes a XII. századból, p. o. a dömösi pillérfőn látható.²⁰ Az emberölő griffre csak Magyarországon kívüli példát idézhetünk: Hammersleben, Stiftskirche.²¹ Az emberfaló griff és az embervő oroszlán pedig egymás mellett is szerepelnek a torcelloi dómnak az „utolsó ítélet” ábrázoló XII. századi mozaikján.²²

A somogyvári jelenethez közelebbi analógiákat szolgáltat két XII. századi oszlop, ill. pillérdíszítő dombormű. Az egyik, a modenai (XXXIX. t. 1. kép.) a somogyvárihoz hasonló fejű, sárkányszerű lényvel ül egy meztelen férfi, lángoló hajjal, ördögfejjel, a másikon, a souillacin egy (a miénkhez hasonló) griffszerű állat harap bele egy rajtaülő félmeztelen alak testébe (XXXV. t. 5. kép.)

Mindkét ábrázolást, sőt általában az emberfaló vadállat kompozícióját, azonban csak akkor értjük meg valóban, ha a XII. századi szimbolikus ábrázolásokra vonatkozó korabeli írásos magyarázatokat is figyelembe vesszük, sőt csak ezek alapján dönthetjük el véglegesen a tövishúzóval kombinált oroszlángriff ábrázolásának igazi jelentését is.

Természetesen elsősorban az emberölő vadállat-ábrázolásokon levő feliratok bírnak döntő fontossággal a szóbanforgó képtípus jelentésének meghatározására.²³

Az oroszlán szimbolikus értelmét minden szempontból legrészletesebben a XII. század írói magyarázzák meg.²⁴

Mindezek alapján úgy látszik, mintha a somogyvári dombormű támadójellegű, oroszlánszerű ragadozója a keresztény szimbolikában valamiféle büntető-pusztító hatalom jelképe lenne. Ha ez valóban így is van, akkor a talpába szúródott tövissel²⁵ bíbelődő ember a bűnöst jelképezi.

Kádár Zoltán

¹⁵ Gerevich T., Id. m. CCXXIX. táb. 2. kép (korong, a XIII. századból).

¹⁶ Tövishúzó-szerű alakok: Modena (*Toesca*, Storia dell'arte italiana I. II Medioevo, II. 773. lap, 497. ábra); Trani (u. o., 836. lap, 562. ábra, balterdére térdelő alak); Schönggrab (Novotny, Romanische Bauplastik in Österreich, 15. kép, test alá húzott láb, térdelő férfire rámaszó állat); Wien, Stephansdom (Österreichische Kunsttopographie, XXIII. 76. kép., 123. lap; Tietze, Geschichte und Beschreibung von St. Stephan in Wien, 121, 76. kép). V. ö. Horváth H., Ung. Jahrb. XVI., 1936, 32; Aubert, Der Dornauszieher auf dem Kapitol und die Kunstarchäologie, Zeitschr. f. bild. Kunst, N. F. 12, 1900, 40.

¹⁷ Fatimida elefántesont (Firenze, Mus. Naz.): Bossert, id. m. IV. 379. lap, 2. kép (u. o. az oroszlánvadászat ábrázolása is látható); Palermo (Capella Palatina; Toesca, id. m. 939. lap, 634. ábra).

¹⁸ Schaffer—Andrae, Die Kunst des alten Orients, Propyl. Kunstgesch., 491. táb.

¹⁹ Campana-reliefek: amazona támadó griff (*Reinach*, Répertoire des reliefs Grecs et Romains. II, 247. ábra); arimaspos és griff küzdelme (u. o. 298. t., 3. ábra). — Déloroszországi ábrázolás (p. o. Taman, Krim: Ducati, L'arte classica, 549. ábra).

²⁰ Dömösi pillérfő (XII. század: Gerevich T., id. m. CXXVI. táb., 2. kép).

²¹ Hammersleben, Stiftskirche (Blankenburg, Heilige und dämonische Tiere, 85. kép).

²² A torcelloi (XII. századi) mozaikra vonatkozólag: Paeseler, Die römische Weltgerichtstafel in Vatican, Kunstgesch. Jahrb., Bibl. Herziana, II., 1938; Kádár, Agnus Dei vagy Leo Diaboli? Ant. Hung. II., 1948, 187; — Horváth H., id. m. 32: ... der Greif ikonographisch als Sinnbild der das böse Prinzip unterwerfenden Macht Christi dem abendländischen Mittelalter geläufig war ... (hivatkozik Tietzere: id. m. 121—1). Ennek a gondolatnak legpregnansabb kifejezője egy középkori (XII. századi) orosz relief Bogoljubovo-ban, a Pokrov na Nerlj templomban: sárkányölő griff a bejárat felett! (Nemitz, Die Kunst Russlands, 2. tábla). Azonban a somogyvári jelenet esetében a jelkép értelmét a tövishúzó alak jelentése dönti el (lásd alább).

²³ A jacai katedrális (Hispania) felirata az embertípró oroszlán fölött: „Parcere sternerenti leo scit Christusque petenti-Imperium mortis conculcans e leo fortis” (Weisbach, Religiöse Reform und mittelalterliche Kunst, 17. és 124. kép). — A pisai dóm hasonlótárgyú emlékének felirata: „de ore leonis libera me” (u. o. 217. lap, 295. jz.). V. ö. Bernheimer, Romanische Tierplastik, 118; Goldschmidt, Der Albani Psalter, 65. — Jellegzetes példa egy volterrai relief: két oroszlán széttep egy meztelen embert (u. o. 184. lap és 45. kép). — Antik előzményekre: Rodenwaldt, Jahrb. d. deutsch. arch. Inst. 1936, 99. skk. (az oroszlán „halálos” jelentése a szarkofágzimbolikában).

²⁴ L. p. o. Hugo de S. Victore, Sermo LIV., MPL. CLXXVII. col. 1057. — U. ö. az „emberrabló griffről”: De bestiis. III. c. IV. MPL. CLXXVII. p. 84. c. — Clairvauxi Bernátnál az ördög: leo rugiens (I. Petr. 5, 8), vele szemben Krisztus Juda oroszlánja (v. ö. Weissbach, id. m. 212. lap, 213. jz.; Mäle, L'art religieux du XII. siècle en France, 2 éd. Paris, 1924. II. 43; Honorius Augustodunensis-re hivatkozik; l. még Weissbach, id. m. 213. lap, 214. jz.; u. o. 213. lap, 214. jz.: Dávid—Krisztus harca az oroszlánal, mint a Sámson-harc párhuzama, 114., 118. skk., 184. sk.; Kádár Z., id. m. 188.

²⁵ A „spina”-jelentéséről a kereszténység előtt: Horatius, Ep. 2, 21 (Borzák I. figyelmeztetése); evangéliumokban: Mt., 13, 22; Mc, 4, 19; Lc 8, 14. — Töviskoronázás: Mt 21, 29; Mc 15, 17; J 19, 2; XII. századi írók: Hugo: De spinea corona, MPL CLXXVII, 892; Ruppert apát, De divinis officiis, MPL. CLXX, 72, col. 160.

БАРЕЛЬЕФ В ШОМОДЬВАР, ПРЕДПОЛОЖИТЕЛЬНО ИЗОБРАЖАЮЩИЙ САМСОНА

Барельеф изображает с повернутой головой грифа или льва, скалящего зубы и охватывающего своими орлиными когтями правую ногу мужчины, стоящего возле него на коленях. Мужчина, облеченный в хламиду, вытаскивает колючку из левой ноги (табл. XXXVIII, 4).

Обобщает на себя внимание замкнутость композиции, плоское декоративное выполнение ее и общий некаменный вид изображения. Особенно в изображении льва, в частности в скульптуре его головы и гривы (см. волнистые завитки последней) чувствуются черты, напоминающие приемы прикладного искусства (текстильного или ювелирного или же резьбы по слоновой кости). Подобные черты встречаются в материале венгерских памятников романской эпохи только на львином гербе королевской часовни в г. Эстергом, отражающем влияние узоров византийских тканей. Известно, что эти ткани, будучи предметами ближневосточной торговли, носили на себе отпечаток арабо-персидского искусства. „Лев“ на барельефе в Шомодьвар имеет ярко выраженный иранский характер. Не говоря о том, что прототип льва, наступившего ногами на человека, был создан в Малой Азии (см. льва на вавилонском дворце), изображение подобного грифа берет свое начало на востоке, в средней части Евразии. В этом отношении характерными являются грифы, нападающие на амазонок или борющиеся с аримаспами, изображенные не только на кампанских барельефах, но и на памятниках греко-скифского искусства. Фигура барельефа в Шомодьвар, напоминающая отчасти грифа, отчасти же льва, является потомком подобных изображений греко-скифского искусства или лучше сказать сасанидо-персидского ответвления его. При определении происхождения надо иметь в виду, что самая близкая аналогия нашего барельефа встречается в русском искусстве раннего средневековья, а именно на круглой фреске киевского Софийского Собора из XI—XII века (XXXVIII, 2). Там же изображен и гриф в подобной же композиции, тоже с повернутой головой (табл. XXXVIII, 1).

Для подкрепления вероятности названного влияния надо учитывать торговые сношения Венгрии с Россией в эту эпоху. „Значительная часть русских товаров — пишет Э. Мольнар —, предназначенных для Запада, отправлялась через Венгрию. Это подтверждается не только фактом, что один из вездов в Киев в XII веке назывался Венгерскими Воротами, но и тем, что в это время множество измаилитянских, болгарских (поволжских), хозарских и арабских торговцев просачивалось из России в Венгрию“. Возможно, что этот тип изображения дошел до нас не непосредственно, а через французское посредничество, что подтверждается и тогдашними связями монахов монастыря в Шомодьвар с французами. В этом отношении можно указать на барельеф на колонне из *Souillac*, где фигура, подобная грифу, кусает полуголого человека (табл. XXXVIII, 5). Подобное изображение видно и на одной капители из Модены (табл. XXXIX, 1). При допущении возможности французского посредничества нельзя забывать о том, что в ранний период средневековья Франция, в частности южная часть ее, имела оживленные торговые, да притом и культурные сношения с Византией, равно как и с могометанским Востоком.

Что же касается иконографии изображения, обычное объяснение, будто барельеф изображает бой Самсона со львом, необосновано. Судя по памятникам средневековой литературы (главным образом по проповедям) и надписям, фигурирующим над подобными изображениями, можно установить, что смысл, выраженный сценой на барельефе, противоположен известной сцене с Самсоном. На основании формальных элементов можно доказать, что тут лев или гриф убивает человека. Учитывая и данные литературных источников, можно предполагать, что в символике данной эпохи лев является воплощением „сатанинского“ принципа, уничтожающего человека, неспособного избавиться от своих грехов (колючка!).

Золтан Кадар

EGY ROMÁNKORI KAPUZAT MARADVÁNYAI

Nagyváradtól (Oradea Mare) néhány km-re fekvő Váradles egykori templomának kapuzatmaradványait a nagyváradi múzeum őrzi. Töredékei a kapubéllet keresztmetszeti tagolásának, a kapubéllet lábzetének és fejezet-sorának formáit őrzik meg az utókor számára, s így segítségükkel a kapuzat egykori alakja közelítő pontossággal rajzban vissza is szerkeszthető (1. kép). A mellékelt visszaszerkesztési rajz természetesen teljes megbízhatóságra igényt nem tarthat, mert a kapunyílás szélességi és magassági méreteinek megállapításához adat nem állt rendelkezésre,¹ és biztos adatok híján megoldatlan rajta bélétagozatainak a templom külső falsíkjaéhoz való csatlakozása is.²

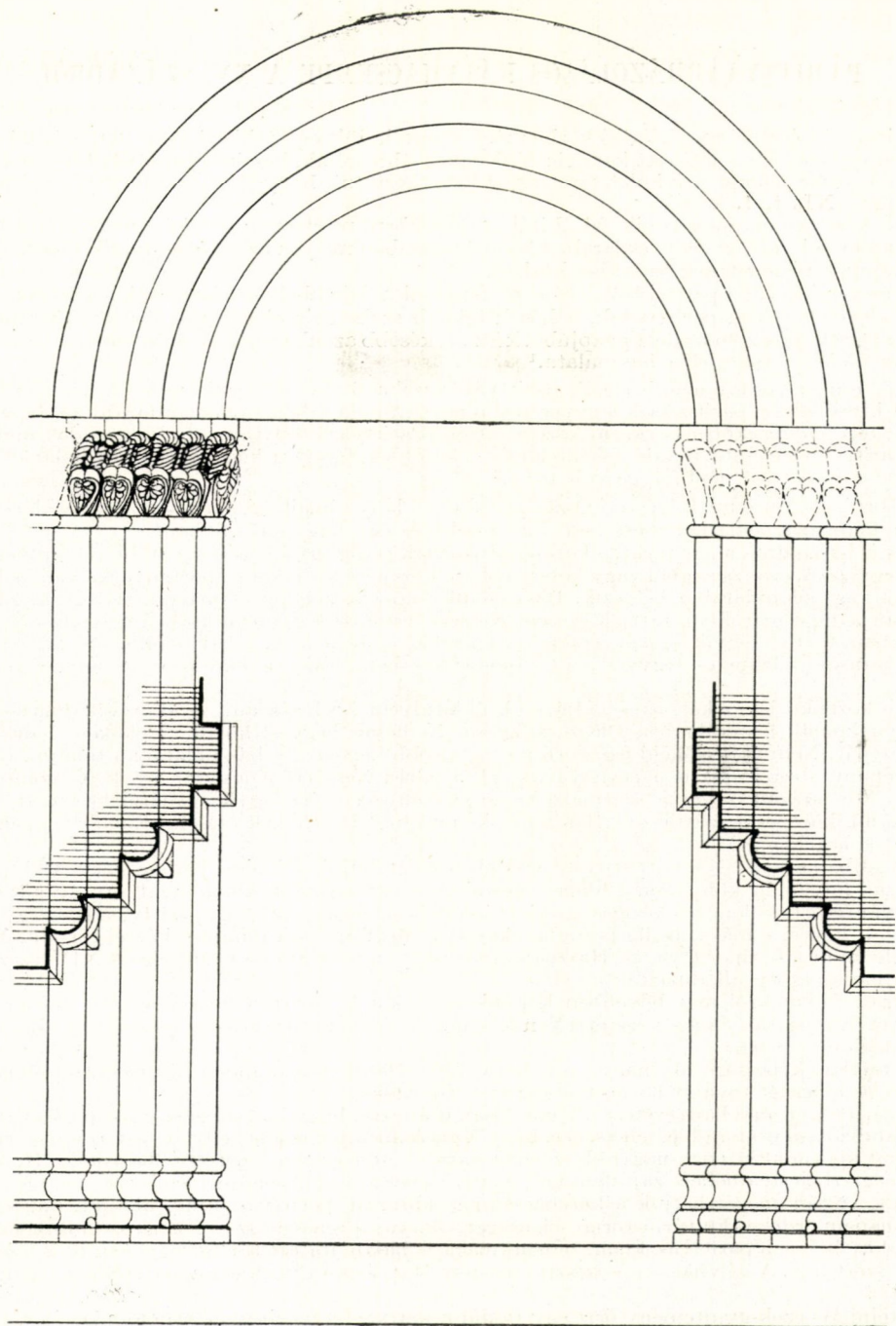
A fennmaradt faragványok (XXXIX. t. 2—3. kép.) Nagyvárad környékének helyi jellegű kőfaragóművészetére vetnek világot. A rajtuk alkalmazott részletformák sommásan faragottak és kidolgozásuk pontatlan: a felmérési adatok tanúsága szerint cm-es elfaragások fordulnak elő rajtuk. A kifelé táguló kapubéllet (a kapukávától számítva) háromlépcsős volt, a sarkokban két-két negyedkör-alaprajzú oszloppal. A bélétagozatokat alul végigfutó lábzet, felül pedig összefüggő fejezetsor szegte be. A meredek vonalvezetésű háromgyűrűs bélétlábzet a bélétagozatvonalát híven követi, legalsó gyűrűjét az oszlopok alatt apró, bütökszerű saroklevél támasztja. A fejezeteket félkör-keresztmetszetű nyaktag fűzi egybe, amely a fejezetsorral és a tagolatlan fejlemezrel együtt egy köből van kifaragva. A fejezeteket két sorban elhelyezett növényi dísz borítja: az alsó sor visszahajló s párosával lefelé csüngő palmettagyegzőben végződő levélszárból áll, s különös jellegzetessége az, hogy faragója erősen alulnézetre szerkesztette meg; a felső sort pedig az alsótól független elrendezésben, kanalas visszahajló, párhuzamos rovátkákkal bordásan érezett levelek alkotják.

A váradlesi templom építéséről semmiféle történeti adat nem emlékezik meg,³ így csak a fennmaradt töredékek stíluskritikai vizsgálata deríthet fényt arra, hogy ez a minden bizonnyal jobbágytelepülés mikor építette fel templomát.

¹ Ezeknek közelítő meghatározására csupán a faragványok méretéhez való arányosítás és árpádkori kapuzatainak szokványos nyílásnagysága szolgáltatott támpontot. A kapunyílás méreteinek ilyen módon való közelítő pontosságát, de minden esetben önkényes felvétele a visszaszerkesztési rajz műtörténeti szempontból való használhatóságát nem érinti, mert csupán a bélétagozat magasságára és a bélétagozat sugarára vonatkozóan tartalmaz két önkényesen felvett méretet, ez azonban a kapuzatarchitektúra jellegét lényegében nem változtatja meg.

² A külső falsíkhöz való bélétagozat csatlakozás rajzi érzékeltetésétől a többféle kiegészítési változat lehetőségére való tekintettel eltekintettünk.

³ Bunyitay szerint (A várad püspökség története III. Nagyvárad, 1889. 372. l.) lelkészéről csak a XIII. században történik először említés.

1. kép.

A kormeghatározó formák tanúsága szerint ez az időszak a XII. század első harmadára tehető. Bár a bélletfejezetek felső levélsora a levelek jellegzetesen élesmetszésű bordázásával aránylag korábbi datálást is megengedne, azonban az alsó levélsornak palmettadísz és legfőképpen a lábazati saroklevelek alkalmazásának ténye a XII. század formajellegére utal. Kapuzatunk valószínűen a Szent László által 1083–95 között alapított váradi prépostság monostor-templomának, Szent László nagykirály székesegyházának építésére alakult kőfaragóműhely művészeti kisugárzásaként született meg, s így az elpusztult váradi székesegyház stílusjellegére halvány utalással szolgálhat az építészettörténeti kutatás számára.

Csemegi József

A GATE FROM VÁRADLES

(Extract)

The remains of a gate belonging formerly to the Váradles-church Pl. XXXIX. fig. 2–3. (in a few kilometre's distance from Nagyvárad [Oradea-Mare]) enable us to reconstruct (fig. 1.) with a certain exactitude the gate of the

Church itself. The architectural and plastic construction points to the first three decades of the twelfth century. It was probably influenced by the Várad Cathedral, founded at the end of the eleventh century.

József Csemegi

PARITTYAÁBRÁZOLÁSOS KÁLYHACSEMPE A XV. SZÁZADBÓL

A budai várpalota ásatási munkálatai közben napvilágra került egy többszínű, mázas, figurális kályhacsempe töredéke, amelyen egy előkelően öltözött koronás férfialakot ábrázoltak, kezében parittyát tart. A portrészzerű koronásfő, a ruházat, a dúsan leomló hajviselet arra enged következtetni, hogy a mintázott férfi alakja Mátyás király személyét ábrázolja. (XL. t. 1. kép)

A parittyá kissé különösnek tűnik fel „királyi” kezekben, mert ez a primitív, alacsonyrendű, népi, távolra ható fegyver sohasem volt lovagi fegyverdaráb, története azonban mélyen az ókorba nyúlik vissza, és nem egy érdekes adatra bukkanunk történetének kutatása közben.

Homeros is megemlékezik a parittyáról, Trója ostrománál a lokrisbeliek használták leginkább. Később csak a szolgák, a „meztelenek” voltak parittyások, a hősök inkább szabadkézzel nagy tuskókat hajítottak az ellenségre. Homeros szerint a parittyá összesodródott gyapjúból készült, később azonban bőrből állították elő. Nagyobb mértékben a perzsa háborúk idején terjedt el a használata.¹

A római legió rendszeresítve nem használt parittyát, ezzel a fegyverrel csak egy centuria, az „accensi velati” voltak ellátva. A híres baleári parittyások fegyverének a neve „funda” (hosszúkas bőrdaráb). A hozzávaló lövedékeket a bal karra vetett *sagum* (köpeny) ráncai között vitték. Parittyás csapatok voltak a zsoldos numidiaiak, mörök és krétaiak. A parittyából eleinte mindenféle kódarábot, későbbben faragott kódarábot és kalapált ólomdarabokat hajítottak, amikre a csapattest névbélyege volt ütve.²

A Magyar Történeti Múzeum Régészeti Osztálya több példány római kori parittyá-ólmólövedéket őriz gyűjteményében (XL. t. 2. kép), mégpedig két méretben. Egy kisebb és egy nagyobb súlyban.

Az ósarábok is használták a parittyát, a kora-középkornak pedig egyik legelterjedtebb távolraható fegyvere volt.

A parittyá egyszerű, erős zsinegből vagy bőrszíjból áll, középre kis homorú bőrtányérka van beiktatva, amelybe a lövedéket, a kő- vagy ólomdarabot helyezik. Használata a következőképpen történik: az egyik szarát a csuklóhoz erősítik, a másikat pedig a marokban tartják erősen. Kétszer-háromszor gyorsan körbeforgatják, majd az adott pillanatban a marokban tartott egyik szarát szabadon engedik, mire a kő a centrifugális erő következtében kiröppül. A parittyá igen hatásos, félelmetes fegyver volt viselője kezében. Nagy gyakorlatot és ügyességet kívánt meg a használata.

A parittyá a középkorban a keresztes hadjáratoktól kezdve a XVI. századig gyakori alkalmazású fegyver, különösen Svájc hegyilakóinál, nemkülönben Olaszországban. Nemcsak hegyes, köves vidékeken, hanem síkságokon is használták a parittyát. Nem volt előkelő fegyverfajta, az alsóbb néposztály használatában találjuk meg.

Ismerjük néhány ábrázolását is a parittyának, pl. a párisi Nemzeti Könyvtár egyik X. századi bibliájának a a miniatűrjén, a XI. század végéről származó bayeuxi szőnyegen (az egyik vadászjelenetnél) (XL. t. 3. kép), majd a XIV. század közepéről származó „Balduini” kódexben VII. Henrik császár római útjának ábrázolásánál, a kíséretében levők kezében.

A XIII. században a kézi- és a botparittyát szétlétben megtaláljuk a francia hadseregben. A botparittyá úgy látszik, a XIII. század folyamán különösen a tengeri csaták és a várostromok alkalmával jött gyakoribb használatba.

A botparittyát (gíbet) különösen kézigránát kivetésénél használták. Az egyik parittyaszár az egy méteres hosszúságú bot végére volt kötve, a másik pedig horogba akasztva. Megforgatása mindkét kézzel történt. Még fokozottabb hatást érték el vele, mint a kéziparittyával. Használatához nagy ügyességre volt szükség. A XIV. században a parittyákat minden hadseregben alkalmazták.

A XV. század folyamáról már bővebben kapunk adatokat a parittyá használatáról. Abban az összeszedett csapatban, amelyet Kapisztrán János vezetett Nándorfehérvár ellen, parittyások is résztvettek, akikről feljegyezték, hogy igen jó szolgálatot tettek.

A parittyá találati képessége oly nagy volt, hogy 120–160 lépésre minden bizonyossággal eltalált egy embert. Demmin szerint 500 lépésnél tovább hordott a parittyá lövedéke.

Mátyás király a régi római hadvezetést oly gondosan utánozta, hogy hadseregében parittyásokat is alkalmazott. A kályhacsempe ábrázolása után ítélve, lehetséges, hogy Mátyás király maga is kedvelte ezt az egyszerű fegyvert, mint vadász eszközt, amit kis vadakra vagy nagyobb szárnyasokra eredményesen lehetett felhasználni. Hordása nem jelentett viselőjének megterhelést, amellet zajtalanlansága miatt, mivel az erdő csendjét nem verte fel, igen előnyösen lehetett használni. Így azután megérthetjük a kályhacsempén ábrázolt parittyás király alakját, amiben azonban nem gúnyt találunk, hanem érdekes kultúrhistoriai jelenséget. Mátyás a reneszánsz-kor lángeszű uralkodója, nem csupán a hadseregében adott helyet a parittyásoknak, hanem maga is használta ezt a népi fegyvert. Kezelésében feltehetően elég ügyességre is szert tett. A kályhacsempe készítő mestere Mátyás királynak ezt a kedvtelését rögzítette számunkra művében.

A kreuzensteini Wilczek-gyűjtemény őriz egy (mind a két végén meghegyezett) ólomdarabot, amelybe egy ma már megállapíthatatlan címerkép mellett a *Mathias*-szó van beütve. Nyilvánvaló, hogy ez a parittyáólmó Mátyás király parittyáinak felszereléséből származik.

A középkori parittyáólmó ugyanúgy, mint az ókori példányok, datolyaszemhez hasonló nagyságú, ólomból kalapált és nem öntött, kétesúcsú, hengeres darabok voltak. Különböző szavakat ütöttek bele, amelyek vagy az ellenségnek szóltak, gúnyosan, vagy (legtöbbször) személyi vagy városnevek voltak.

A bécsi Hadszertár 1519. évi inventárjában találunk 32 darab parittyáólmot bevezetve. A kéziparittyának utolsó hadi alkalmazására 1572-ben Saucère ostrománál találunk adatokat. Az utolsó francia főnemesi felkelést az udvar hívei az utcagyerekek parittyájáról, a fronde-ról nevezték el.³

Kalmár János

¹ Irodalom (az egész közléshez): *Boheim*, Handbuch der Waffenkunde, 385–88. lap; *Demmin*, Die Kriegswaffen, 875–77. lap; *Bárczay*, A hadügy fejlődésének története, 596. lap.

² Azonban ezeket a „lövedékeket” éppen úgy a gépi szerkezetekből is kivethették (*ballista*), nemcsak a parittyából, sőt a nagyobb darabokat csak a hajítógépekből (Szerk.). Részletesebben (auctorhelyekkel és ábrázolással): *Rich*, Ill. Wörterbuch. ., *ballista*, *funda*, *funditores* c.

³ A parittyá neve franciául: fronde, ó-franciául: fonde, angolul: slinger, olaszul: fromba, spanyolul: honda.

OFENKACHEL MIT SCHLEUDER — DARSTELLUNG AUS D. XV. JHT.

Anlässlich der Ausgrabungen in der Ofener Burg, kam das Bruchstück einer Ofenkachel zu Tage (T. XL. 1.), auf welcher wahrscheinlich König Matthias Corvinus mit Krone dargestellt ist. In der Hand hält er eine Schleuder.

Die Schleuder ist eine primitive, uralte Waffe, mit welcher anfänglich Steine, später zweispitzig zugehämmerte Bleistücke geworfen wurden. Die Altertümsabteilung des Ungarischen Historischen Museums ist im Besitze von mehreren römischen Schleuderbleigeschossen. (T. XL. 2.)

Im XIV. Jahrhundert wurde die Schleuder als Waffe bei allen Heeren angewendet, in der Schweiz und in Italien sogar bis zum XVI. Jahrhundert. (T. XL. 3.)

König Matthias Corvinus wendete die Schleuder wahrscheinlich bei der Jagd auf grösseres Federwild an.

Die Schwingkraft der Schleuder ist so gross, dass sie auf Entfernung von 120—160 Schritt eine menschliche Gestalt zu treffen vermag.

Die Wilczek-Sammlung auf Burg Kreuzenstein ist im Besitze eines Schleudergeschosses mit dem geprägten Namenszuge „Mathias“.

Die Inventaraufnahme des Zeughauses zu Wien erwähnt noch im Jahre 1519 den Bestand von 32 Stück Schleuderblei.

Die letzte Anwendung des Schleuderbleies zu Kriegszwecken geschah 1572, bei der Belagerung von Saucère.

János Kalmár

ÁSATÁS ALPÁRON

A Közgyűjtemények Orsz. Főfelügyelősége megbízásából a kiskunfélegyházi múzeum részére 1949. december 27–30. közötti időben ásatást folytattam Alpáron. Az ásatás célja az volt, hogy a község belterületén található őskori lelőhely — amelyről már évtizedek óta gyűjtöttek be leleteket — keletkezési idejét és a település viszonyait felderítsem.

A községnek a Tisza ártere felé eső szélén egy, több hold kiterjedésű beépítetlen magaslat van. Ennek egész területén őskori településből származó kultúrréteg észlelhető. A magaslat keleti része egy mély út által elkülönül, amelyen egy hajdani földvár sánca emelkedik. (A mély út valószínűleg a sánc árkából képződött.) Utóbbi részt „Nagyvár”-nak nevezik. A földvár eredeti területének jelenleg a fele sincs meg, ugyanis akárcsak a tőszegi Lapos-halmot, ezt is a Tisza áradásai állandóan mossák, aminek következtében már csak a nyugati és déli része van meg. Eredetileg tojásdadalakú volt; átmérőinek hossza 100, ill. 80 m lehetett. A sánc jelenleg a földvár belsejének szintje fölé 2,5–3,5 m-rel emelkedik.

A település viszonyainak kikutatása végett a vár belsejében 5 × 5 m-es felületet tártam fel. Itt a következő rétegsort találtam:

1. 0 cm-től kb. 80–100 cm-ig barna humuszréteg, benne bronzkorvégi cseréptöredékek — jellemzőek az egy-fülű kis bögrék, „ansa lunata” fülek, „turbán tekeres”-szerű kiképzés az edény hasán.

2. 80–100 cm-től 170 cm-ig kultúrréteg, amelyben bronzkori házalap többszöri lesározással való megújítása volt megfigyelhető. A leletek megegyeztek a felette lévő rétegével, a kerámiában kihajló peremű ú. n. „svéd sisak-alakú” tálak is gyakoriak.

3. 170 cm-től 220 cm-ig steril barna réteg.

4. 220 cm alatt lösz altalaj.

Az 5 × 5 m-es felülettel egy lakóház belsejét tártuk fel. A ház alakját, nagyságát nem sikerült megállapítani, mivel a széle minden irányban kívül esett a feltárás területén. Cölöplyukakat is csak a 6. ásónyomban (mélysége kb. 150 cm) lehetett észlelni — minden rendszer nélkül. A feltárt felület északkeleti fala mellett egy kb. 330 cm mély és fent 270, lent 140 cm átmérőjű hulladékgödör volt, amelyből edénytöredékek és konyhahulladék került elő nagy számban. Ez feltűnően sok halesontot és pikkelyt tartalmazott, ami a Tisza közelsége miatt érthető.

A leletek alapján a település a bronzkor második feléből való; Tompa kronológiája szerint: bronzkor III–IV. (A III. periódusra utalnak az ansa lunata, a IV.-re a turbán tekeresszerű edénykiképzés.) A telep lakottsága nem tarthatott hosszú ideig, ezt bizonyítja egyrészt az, hogy a kultúrréteg aránylag nem vastag, másrészt, hogy a leletanyag teljesen homogén, tipológiai stratigrafia nem figyelhető meg. A leletanyag a vatyai kultúrával hozható kapcsolatba.

Abból a néhány adatból, amelyből a településen és leleteken keresztül a lakosságra lehet következtetni, megállapíthatjuk, hogy az egyhelyben lakó volt. Foglalkozásai között az állattenyésztés és a földművelés is szerepelt (utóbbiról a telepről begyűjtött gabonamagvak tanúskodnak). Emellett azonban vadászat és különösen a halászat jelentős szerepet játszott a táplálékszerzés terén.

Annak a kikutatására, hogy a sáncot milyen korban építették, egy 2 m széles árokkal átvágtam azt. Sajnos, itt az ásatási költség korlátozottsága miatt a lösz altalajt nem értem el. Mégis az alábbi megfigyeléseket tehettem:

1. A sánc töltélföldjéből leletek csak igen elvétve kerültek elő — ezek is mind bronzkori edénytöredékek voltak; más korra utaló leletek itt teljesen hiányoztak.

2. A sánc alatt is megvolt a kultúrréteg, amelyből bronzkori leletanyag került elő.

3. A kultúrréteg és a sánc töltélföldje között elválasztó réteget — a kultúrréteg fölé települt humuszt — nem tudtam megfigyelni.

Mivel a földváron kívül ugyanaz a kultúrréteg volt megfigyelhető, mint azon belül, így feltehető, hogy a bronzkor második felében a lelőhelyen egy nagyterjedésű lakótelep volt. Az eddigi eredmények alapján valószínű az is, hogy a település idejének végén, tehát a bronzkor végén készült a földvár.

Földváraink keletkezésének idejét általában a korai vaskorra tették. Az Alpáron tapasztaltak kapcsán azonban fel kell hívnom a figyelmet arra a jelenségre, hogy a vatyai kultúra területén nem egy hasonló esetet ismerünk (pl. Pákozdvár, Solymár), ahol a földvárból előkerült leletanyag nem korai vaskori, hanem bronzkor végi. Vagyis úgy látszik, hogy a vatyai kultúra népe településeit — vagy azok egy részét már földsáncokkal védte.

A földvár belsejében az 5 × 5 m-es felületen a bronzkori leletek mellett egy avar kori bolygatlan sírt is találtam (1. sír). Mélysége 200 cm, hossza 160, szélessége 80 cm. Tájolása Ny–K. Hanyattfekvő nyújtott csontváz. Nő. A csontváz fölött elkorhadtt famaradványok (deszka) voltak megfigyelhetők. A sír beásásával a bronzkori kultúrréteget átvágták. A sír alakja téglalapalakú, csak a déli sarkán volt egy gömbölyded, 80–100 cm átmérőjű kihasadása. Mellékletek:

1. A medence közepén vascsat.

2–3. Mindkét alkaron a csuklónál nyitottvégű vas karperec.

4. Jobb csukló belső oldalán cserépdarabból készített orsógomb.

5. Bal alkar belső oldalán vaskés.

6–7. Mindkét fültájón ezüst fülbevaló. A fülbevaló nyitott, óvális karikájához alul háromdudoros tag közbeiktatásával nagyméretű gömb csatlakozik. Utóbbi igen vékony lemezből készült; az egyik példány gömbje össze is törött.

8. A fej baloldalán kisméretű durva agyagedény.

9. Medence alatt vaskarika.

10. Felső lábszársontok között állati csontok (1 lapocka, 2 borda és 2 gerinccsigolya — talán juhcsontok).

A leleteket a kiskunfélegyházi Városi Múzeumba szállítottuk be.

Patay Pál

РАСКОПКИ В С. АЛЬПАР

На окраине с. Альпар, лежащего в направлении низменности, затопляемой р. Тиссой, находится довольно большая пустынная возвышенность, где наблюдаются признаки древнего поселения. На восточной стороне возвышенности видны остатки бывшей земляной крепости. Больше чем половина крепости уже снесена наводнениями названной реки. Величина диаметров крепости в оригинальном состоянии составляла примерно 100 и 80 м. Земляные валы и теперь превышают внутренний уровень крепости на 2,5—3,5 м. С 27 до 30 декабря 1949 г. были произведены пробные раскопки во внутренней части крепости. Были открыты следующие пласты:

1. от 0 см. до 80—100 см.: бурый гумус с остатками посуды эпохи бронзы;
2. от 80—100 см. до 170 см.: культурный слой с остатками пола жилдома; находки сходны с таковыми верхнего горизонта;
3. от 170 см. до 220 см.: бурый стерильный слой;
4. от 220 см. ниже: желтая лесная подпочва.

Судя по находкам, поселение было создано во второй половине бронзового века (по хронологии покойного профессора Томпа: в III—IV периоде его). В виду того, что культурный слой весьма тонкий и находки носят довольно однородный характер, место было обитаемо, повидимому, недолго. Находки показывают сходство с культурой стоянки Ватья. Население

места, будучи оседлым, занималось животноводством и разведением растений, но кроме того рыболовство и охоты также практиковались в целях приобретения пищи.

При прорезе насыпи земляной крепости мы не добрались до подпочвы, но все-таки могли наблюдать, что

1. скудные находки в насыпи показывают черты, характерные для конца бронзового века;
2. культурный слой стоянки продолжается и под валами крепости;
3. он не отмежеван от земли валов.

Так как культурный слой распространяется и на окружающие места, лежащие вне пределов земляной крепости, то можно предполагать, что создание валов состоялось лишь в последнее время поселения, значит, около конца бронзового века. Это служит доказательством того, что народ культуры Ватья путем создания земляных крепостей стремился защищать свои поселения.

Внутри земляной крепости была обнаружена женская могила эпохи аварцев. Найденный материал: железная застежка, 2 железных браслета, пряслице из обожженной глины, железный нож, 2 серебряные серьги, глиняная посуда грубой выработки, железное кольцо и кости животных.

Пал Патаи

BADACSONY—KÖBÖLKÚTHEGY BRONZKINCSENEK LELETKÖRÜLMÉNYEI

A címben megnevezett halstatti-kori bronzkincs raktárlelet,¹ amelyet *köbölkúthegyinek* vagy *korkoványi bronzkincseknek* is nevezhetnénk, mert a balatonparti szőlőhegy, a Badacsony északi, ú. n. *köbölkúthegyi* vagy *korkoványi* részén került elő, másfél évtizeddel ezelőtt. Ezt, az egy híján száz darabból álló bronzkincset (úgy látszik, számbelileg kissé leolvadva) 1943. III. 19-én szereztem meg a keszthelyi Balatoni Múzeum számára. Leletkörülményeit utánjárás-sal és évekig tartó kutatással sikerült csak felderítenem. Érdemesnek találom ezeket itt röviden leírni.

Bronzkincsünkkel összehasonlítható raktárleletek a szomszédságból: *Szigligetről*,² *Kisapátiból*,³ az *Uzsavölgyéből*,⁴ a *lengyeltóti* régebbi⁵ és újabb⁶, a *fonyódi*⁷, a *büdöskúti*⁸ és a veszprémmegyei *kiliti*⁹ stb. bronzleletek.

A *Badacsony-hegy* (1. kép) régészeti leletekben eddig is elég gazdag volt. Óskori leletek, bronztárgyak stb. elég gyakran kerültek itt a felszínre, a római időkből pedig még több lelettel bírunk. Így legutóbb 1948 februárjában feltártam itt egy lapos bazaltkövekből összeállított *római sirt*, amelyben fiatal leány csontváza feküdt, egy cserépedényke, üveggyöngyök s karperec kíséretében. 1935-ben pedig a Badacsonynak északi bazalt peremén emelkedő *Kőkapu* vagy másként *Vaskapu* déli lábainál elterülő *Korkovány* (másként *köbölkúti szőlőhegy*) területén halstatti-kori raktárleletre bukkant *Németh Sándor*, itteni bányamunkás. Szőlőeskéje (azelőtt *Lutár-féle szőlő*) ott terül el Nemesördemic és Nemesgulács között. É—D-nek húzódó országút mellett, a török időkig fennálló *Köbölkút* falu helyétől (egykori kútja „*Köbölkút*” néven ma is megvan egy nyárfaligetben), a Badacsony keleti szélé felől lehúzódnak és a Nemesördemic felé eső *Kotyori-árok* majdnem párhuzamos, szélei között. Szőlő alá forgatott *Németh Sándor*, amikor kb. 50 cm mélységben egy nagyobb (kb. 8 literes), szürkés-feketés cserépedényben (urnában) számos bronztárgyat talált, amelyek — *Németh Sándor* bemondása szerint — a 8 kg súlyt is elérték. *Németh Sándor* az összetörött, figyelemre nem méltott és így a helyszínen hagyott cserépdarabok kivételével, az egész bronzleletet a *köbölkúthegyi iskolában* tanító *Müller Károlynak* átadta, azzal a megbízással, hogy tegyen vele a legjobb belátása szerint. Egy szentgyörgyhegyi gyűjtőutamon ismerkedtem meg a Nemesgulácsra lakó *Müller Károly* tanítóval. Kérésemre *Müller Károly* tanító rövidesen odaadta nekem, mint *Németh Sándor* ajándékát, az időközben (1935—1943-ig) számbelileg és értékileg is megcsappant bronzkincset, a keszthelyi múzeum számára. Legértékesebb darabja egy hatalmas tekereses fibula, amelyből állítólag 4—5 darab is volt.

Darnay (Dornay) Béla

¹ Ld.: *Mozsolics*, Arch. Ért. 76, 1949, 26—28. old. és XXII—XXVI. t. (szerk.).

² *Darnay*, Sümeg és vid. őskora, Arch. Közlem. 22, 1899, 16—19.

³ *Darnay*, A. É. 1897, 116—127 és előbb id. m. 9—16, négy táblával.

⁴ *Darnay*, A. É. 1910, 426—428.

⁵ *Kuzsinszky*, A Balaton körny. arch. 24—26.

⁶ *Török*, A. Lengyeltótiában előkerült bronzlelet. Dolgozatok ... Szeged, 1940, 57—64.

⁷ *Darnay*, A. É. 1905, 160—161; *Kuzsinszky*, id. m. 29.

⁸ *Kuzsinszky*, id. m. 109—110; *Lipp*, Keszthelyi sírmezők, 3.

⁹ *Kuzsinszky*, id. m. 4—8.

HONFOGLALÁSKORI RÉGÉSZETÜNK ÉS A MAGYAR NAGYCSALÁD

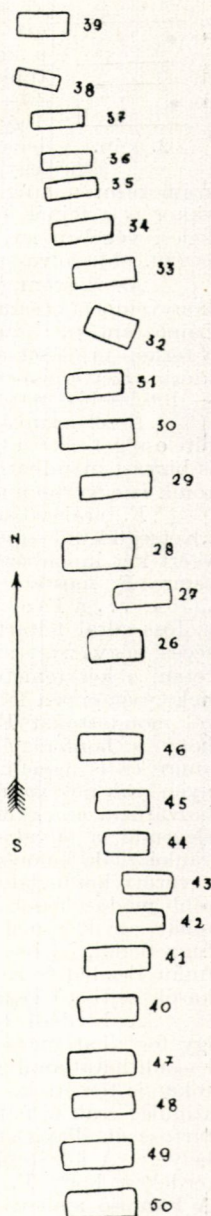
Egyik bírálónak adott válaszzommal kapcsolatban az alábbiakban megkezdem régészeti életünkben egyre késlekedő önbírálat alkalmazását is. Jelentős fejlődést várhatunk attól, hogy saját magunk előző módszerét és eredményeit a történeti materializmus módszereivel és eredményeivel mérve figyeljük és értékeljük. Természetesen fejlettségünk messze áll még attól, hogy ez a vizsgálat teljes értékű legyen, ám elkezdése — éppen a szovjet régészet összefoglaló és részletmunkái ismeretében — ennek ellenére is szükségesnek, termékenynek, tehát időszerűnek látszik.

Dolgozatom két részre tagozódik, az elsőben megvizsgálom egyik könyvemért, látószólag megsemmisítő bírálatot, a második részben magam igyekszem bíráló tekintettel felmérni könyvem egyik fejezetének eredményeit. Teljességre itt nem törekedhetem, hiszen a több mint 500 lapos könyv adatrengetege és sok részlet- s összefoglaló eredményének tüzetes vizsgálata egy új kiadás feladata. Lássuk tehát előbb a bírálathoz fűzött megjegyzéseimet.

„A honfoglaló magyar nép élete“ (Bp. 1944, a továbbiakban: HMN) c. könyvemben X. századi temetőink elemzése során rábukkantam arra a tényre, hogy bennük a honfoglalás-kori magyar nagycsalád tükröképét örököltük. E tény nyomát követve, akkori műveltségünk társadalmi alapjainak az eddigi sejtésünktől eltérő (bár az eddigi időtálló eredményeket magábanfoglaló) szerkezetét fedhettem fel. Fettich Nándor, könyvem bírálatában (Századok 81, 281–87) sorra véve néhány fontos (szerinte: összes: régészeti megfigyelésemet, arra a meggyőződésre jutott, „hogy ezek között egyetlenegy sincs, amelyre építeni lehetne“ (283. l.) és így „elméletem bukását“ jelenti be (285. l.). Érvei leltári pontosságúaknak és szakemberre s nem szakemberre egyaránt meggyőzőnek hatnak, ám tüzetesebb vizsgálatuk kideríti, hogy részben helytelenek, részben helyesek, de nem lényegbevágók. Helytálló megfigyelései pedig vagy még erősítik a temetők vallomását a nagycsaládról, vagy pedig újabb kérdést vetnek fel vele kapcsolatban.

Munkám módszerére és szerkezetére tett bevezető megjegyzéseire később keríték sort, előbb temető-elemzéseimet cáfoló megjegyzéseit vizsgálom. Közülük is elsőként a kenézlii II. ásatásra vonatkozó súlyos bírálatával foglalkozom. A temetőt F. maga ásta ki s így hozzászólása itt a legnyomósabb. A temetőről röviden a következőket írom: Középen gazdag-, tarsolylemez s írt találunk, jobboldalától számított többi sírjában szegényesebb tetemek feküdtek, a baloldaltól számított sírok jóval gazdagabbak. A házastársak egymás mellé kerültek, a gyermekek pedig a középtájt vannak (részletesen v. ö.: HMN, 146–148). Megállapítottam, hogy F. dolgozatába hiba csúszott, amennyiben a temető térképébe az ég tájakat tévesen rajzolták be, megcserélvén az Észak és Dél jelölését (A. É. 1931, 49. kép, v. ö. itt a 1. képet). Ez a megállapítás azért jelentős, mert a többi temetők térképei azt mutatták, hogy honfoglalóink a másvilágot e világi létük fordítottjaként képelték el, s így a földi élet előkelőséget jelentő jobboldalt a temetőkben következetesen a balszárny képviseli, tehát ez is fordított. Az égtájak véletlen elcserélését F. fényképeinek és a temető térrajzának egybevetéséből állapítottam meg. F. élesen elítéli eljárásomat, mert úgy véli, hogy egy fordítva másolt fénykép alapján erőltetem a dolgot, hogy az „elméletemhez“ nem illő temetőt is be tudjam sorolni a többi bizonyítékok mellé. Mivel a kenézlii II. ásatás egyike mintaszerűen kiásott kevés honfoglalás-kori temetőknek, továbbá mert a tájolás kérdése igazán jelentős ténye akkori temetkezéseinknek, szükségesnek tartom eljárásom helyességének részletes indokolását. Előbb azonban idézzük F. ellenvetéseit: „Ezt (t. i. a tájolás megcserélését) a nála közölt fényképeken lévő árnyékvetésből (!) állapítja meg. A kép valóban gyanakodóvá tehet bennünket... Nagy meglepetéssel tapasztaltam, hogy a L.-nál közölt egyik kép, mégpedig az árnyékvetés szempontjából a döntő (VII. t. 1) tükröképe az eredeti képek... ez a hiba döntően befolyásolja az elmélet sorsát. Az is kétségtelen, hogy az elmélet szerinti „jobb“ és „bal“ csak úgy jöhetett ki, ha a tájolást megváltoztatjuk, illetőleg, ha a csontvázakat fordítva rajzoljuk bele a sírokat jelző téglalapba. Ezt az erőszakolt megváltoztatást L. a II. képen az összes síroknál végrehajtotta. Nem lehet megérteni, hogy egyetlen ilyen tükröképben közölt kép elegendő ahhoz, hogy egy kifogástalan ásatás hitelességét kétségbevonja (amely ásatást két szakember végez együttesen), a nélkül, hogy ezt a képet összehasonlította volna az eredeti publikáció azonos képével“ (285. l.). Súlyos megállapítását ezzel a mondattal zárja: „Ezzel tovább foglalkoznunk felesleges“. Ha mindez így volna, olyan nagyfokú tudományos lelkiismeretlenséget árulna el rólam, hogy tényleg felesleges lenne a kérdéssel tovább foglalkozni, s a nagycsalád felismerése is jórészt valószínű helyett csak csalóka, sőt csalafinta játékká változnék. Ezek után vizsgáljuk meg a kérdést a szóbanforgó képek közlésével (XLI. t. 1–2.)

Való igaz — engem lepett meg a legjobban —, hogy könyvem VII. tábláján F. dolgozatának 68. képét fordítva közöltem. Ezt magam is csak akkor vettem észre, amikor F. bírálatát olvastam. Kéziratom már nyomdában volt, amikor a Nemzeti Múzeumtól kapott képeket táblává rendeztem, s feltétlenül hibás nyomdában, hogy a fényképeket nem vettem össze az eredeti közleménnyel. Ám a temető elemzésekor nem ezt a fényképet használtam, hanem azt, amelyet F. közöl dolgozatában. Eleve

1. kép.

el kell tehát utasítanom a bírálónak azt a sejtését, sőt kijelentését, hogy egy fordítva másolt képen alapul a nagycsalád felismerése, s hogy egy fényképészeti tévedés alapján vonom kétségbe két kitűnő kutatónk ásatásának hitelességét (utóbbit egyébiránt sem teszem, csupán a térkép két fontos betűjének megcserélésére korlátozom a bírálatot). Hogy ez mennyire így van, azt a továbbiakban pontosan kimutatom, előrebocsátva már most is azt, hogy a nálam fordítva megjelent fénykép éppen felismerésem ellen bizonyítana és F. térképbejegyzésének helyességét igazolná. Elemezzük tehát F. eredeti közleményének fényképeit és térképét.

Induljunk ki F. temetőleírásából (id. m., 79–80): „A sírok fekvése Ny–K; a fej a sírnak nyugati, láb a keleti végében”. Itt is úgy temették tehát honfoglalóinkat, mint a többi temetőkben. Mármost, ha a csontváz Ny–K tengelyben fekszik, akkor az árnyék természetes módon csak baloldalára vetülhet, mert a nap nem süthet Észak felől. Tegyük tehát képzeletben mind a fényképen közölt 35., mind pedig a 36. sír lábához egy K (= Kelet) betűt, fejéhez pedig Ny (= Nyugat) jelzést, az árnyék a váz baloldalán van, ide tehát Észak jelzése kerül, a váz jobboldala pedig Délre fekszik. Most vessük egybe ezt az egyszerű és félre nem magyarázható eredményt a térképpel. Eredményként azt kapjuk (v. ö. a térképet), hogy a 36. sír Délre, a 35. Északra fekszik, és a sort folytatva a 36. sír irányában a 37–39. sír Délre, a 35. sírtól balra eső többi sír (tehát: 34–26., 46–40., 47–50) pedig Északra fekszik. Mindez könnyen ellenőrizhető a térképen. Ám F. jelölése szerint a temetőben éppen fordítva a 35–36. sírtól jobbra lévőkhöz Északra, a baloldaliak pedig Délre. Nyilvánvaló, hogy a térképbe az égtájak vonalát helyesen rajzolták ugyan be, csak éppen a N(ord) helyett írt S(üd)-öt a rajzoló s fordítva az S helyett N-et!

Am nemcsak a árnyékvetítés erősíti meg bennünket a térkép téves tájolásáról. Tekintsük meg a 44–45. sírről készült fényképet (XLI. t. I. kép, nálam: VI. tábla I, az eredeti közleményben: A. É. 1931, 92). A képen a 44. sír biztosan felismerhető (bár F. közleményében kisebb kép jelent meg, s így azon nem látható), mert egyetlen volt a temető sírjai közül, amelyben a csontváz lábai keresztben állottak. A két sírt a fényképről lerajzolva a következő képet kapjuk (2. kép). A képen a sírgödörkbe beírt fekete pont a koponya helyét jelzi. Ha ezt a két sírt ebben a sorrendben megkíséréljük beilleszteni F. temető-térképébe, arra figyelve, hogy a koponyák az általa Nyugatnak jelzett irányba fekdjenek, kitűnik, hogy lehetetlenre vállalkoztunk, mert akkor ott a sírok nem 44–45. sorrendben következzenek, mint a fényképen, hanem 45–44-re kellene átcserelnünk, viszont az én térképembe természetes sorrendjükben találunk. Ugyanezt az ellenőrző próbát természetesen a 35–36. sír fényképével is megtehetjük, ezeket sem lehet beiktatni koponyával Ny-ra a térképbe, csak ha sírszámok sorrendjét felcseréljük. Végül még egy megjegyzés. Éppen F. vezetett be engem az ásatástechnikába, s tőle tanultam, hogy a sírok számozását mindig a fejhez kell írni. Vessünk egy pillantást az általa közölt térképre, s rögtön kitűnik, hogyha ekkor is a fejnél jelölte a sírszámot, valamennyi sírban arccal Nyugatra kellene fekdjenek a vázak, fejük a sír keleti végében lett volna, éppen ellenkezőleg tehát, amint ez törvénytelen lenne, s amint azt a közleményben is (80. old.) olvassuk; honfoglalóink halottaikat arccal mindig Kelet felé fektették a sírba.

Azt hiszem, ezek után felesleges ismételnem, hogy F. tájolása helytelen s ennek megállapítását nem a könyvben bosszantó módon fordítva megjelent fényképre alapoztam, hanem az eredeti közlemény fényképeiből hámoztam ki. Gondolom, a fentiekkel olvasva a bíráló F. is meggyőződhet arról, hogy nem hamisítottam, hanem a térkép tájolását a valóságnak megfelelően helyreigazítottam, s a szakirodalomban a továbbiakban e szerint kell idézni. Két érdemes kutatónk munkáját nemhogy lebecsültem volna, hanem — egy rajzoló hiba kiküszöbölésével — hitelesebb tettem.

Ezzel azonban együtt a honfoglaláskori magyar nagycsalád egyik legfontosabb régészeti bizonyítékának hitelességét sikerült szilárdra tennünk. Ha ez a temető csak egymagában mutatná ezt a törvénytelenítést, akkor is bizvást mondhatnók, hogy honfoglalóink ebbe temetkezéskor népe az apai nagycsalád rendjében élt. Ám többi temetőink is egyértelműen az apai s mellette az anyai nagycsalád mellett vallanak. Nézzük először a kenézli I. ásatást.

F. bírálatában azt írja, hogy a kenézli I. és II. ásatás egyazon temető folyamatos feltárását eredményezte: „Kétségtelenül egy temetőről van szó” — mondja — „L. mégis — mint csakhamar kiderül, az elmélet kedvéért két különböző temetőt tételez fel”. Amikor könyvemet írtam, természetesen nem állhattam meg rendelkezésemre F. mostani bírálata, s így csak eredeti közleményét használhattam. Ebben a következők olvashattam: „(Jósa) ... a Fazekas-zugnak illető pontját nem jelöli meg, s így csak feltevés, hogy az alábbi 25. sír (26–50. sz.) a Jósa által feltárt temető rész folytatása”. Magam is így írok erről, éppen F. szövegére támaszkodva: „Lehetőség, hogy ez a temető nem más mint a Jósa által feltárt temető legelső sora” (HMN: 143); később (147. l.) is egyeztetem a két temetőt. Szó sincsen tehát arról, hogy e két temető együvé tartozása ártalmára lenne „elméletemnek”, sőt éppen felhasználom a két ásatás tapasztalatainak egybehangzóságát (147. l.). A Jósától feltárt temetőről mondottakat F. főként a bezdédi temetővel való egybevetéskor érinti, abban a lappangó meggyőződésben, hogy a honfoglalók mindig és mindenütt egyforma rendszerben kellett volna temetkezzenek, s rámutat arra, amire én is figyelmeztetem az olvasókat, hogy lám itt nincsen meg az a bezdédi rendszer, hogy az egyik szárnyon csak nők vannak. A két kenézli temető egyik izgalmas kérdésére alább kitérek még, itt csak annyit szeretnék hozzáfűzni az egyöntetű temetkezési szokások feltételezéséhez (bár ezt F. nyíltan nem fogalmazza meg), hogy elegendő, a falvakat járva, a mai temetkezési szokások gyűjtése ahhoz, hogy bárki meggyőződhesse, hogy falvanként, de különösen néprajzi szigetenként mennyire más és más szokás járja. Elképzeltetlenség, hogy törzsekből ötvözött honfoglaló népünk temetkezése szokásárnyalataiban egységes volt. A mögötte rejlő világkép több-kevesebb módosulással meg van ugyan mindegyikben, de hány és hányféle változatban ölthetett testet. Módszeri hiba tehát egyik temetőben azt keresni, ami a másikban van, hanem minden temetőt vizsgáljunk meg egymástól függetlenül, ha hasonlóság van benne, állapítsuk meg, ha eltérés van, vegyük tudomásul, ha alapvetően egyeznek (mint Bezdédi és Kenézli s valamennyi többi, pl. a bal- és a jobbszárny megfordításában), jegyezzük fel, de a szokások sejtésétől gazdagságát érezve, ne keressük egyik sajátosságait 100%-ig a másikban.

A bezdédi temetkezés ugyanis tényleg más szokást tár szemünk elé. A temetőtérkép elemzését röviden így foglalhatom össze (részletesen v. ö.: HMN, 131–134). A középső, tarsolylemez sirtól balra eső sírok összehasonlíthatatlanul gazdagabbak, mint a jobbraesők. A baloldalon a K (10) sírt kivéve valamennyi sírba lócsontokat is temettek, a jobboldalon ezzel szemben csak egyben (e, 15) találunk lovastemetkezést. A baloldali valószínűleg csak férfiakat temettek, a jobboldalra pedig nőket, a leletek egyezéséből a jobb- és baloldali sírok egybe tartozását állapíthattam meg, s feltételeztem, hogy férj és feleség került a középtől jobbra s balra, ki-ki a maga helyére. A középtől a két szárny felé tartva, a nyílcsúcsok egyre fogyó számából rangsort is állapíthattam meg (érdekes, hogy F. sem itt, sem másutt egyáltalán nem tér ki a nyílcsúcsok számára, pedig ez igen lényeges). A középső melletti 4 sírban serdülő gyermekek sírját sejtettem.

F. mindenneelőtt a temető tájolására tesz megjegyzést, ez nem érinti az általam mondottakat, hiszen Jósa világosan megmondja, hogy a sírok É–D-i sorban, K–Ny-i irányításban fekszenek. Ez pedig a felvetett kérdés vizsgálatához tökéletesen elegendő. F. nem látja bizonyítva, hogy a jobboldalon csupa női sír volt. Jósa írása ellenére — „(a XVI. sír) ... alighanem nőé volt” — azt állítja, hogy ez férfisír, mert tarsolyfüggesztő veret és üvegfejes ezüstgyűrű volt benne. Nem értem, hogy éppen F., aki sok honfoglaláskori női sírt ástott ki, miként eshet ilyen tévedésbe. Először is a sír leletei (csüngős nyakék, saruveretek) a magyar női sírok mellékleteiből ismerősek,

magam is pompás példáját ástam ki, éppen F.-el együtt Bodrogszerdahelyen, de se szeri, se száma a hasonló női síroknak. Másodjára: F. nem vonja kétségbe a bezdédi 12. sír női voltát, amelyben gyöngyos és fülbevalók kerültek elő és a 16. sír ezüstgyűrűjének mása. Miért jellemző ugyanaz a gyűrű az egyik sírban asszonyra, a másikban férfira? Harmadjára: hivatkozik F. a tarsolyfüggesztőre. Nagyon érdekes adat lenne, ha F. középténné e darab rendeltetésének meghatározását, mert eddig senki sem tudta, hogy tarsolyfüggesztő lenne. Ám ha annak is bizonyulna, másfajta tarsolyhoz szolgált volna, mint férfisíriaink tarsolyai. Semmi okunk tehát (még F. G sírról való sejtését figyelve sem), hogy megváltoztassuk eredeti megállapításunkat: Bezdeden a tarsolylemezes, középső sírtól balra gazdagabb férfisírok feküdtek, jobbszárnyán pedig csupa nő sírját ásták ki. Viszont úgy látom, nagyon helyénvaló F. aggodalma a középső sírtól balra csoportosuló négy, szegényebb sírral kapcsolatban. Én ezeket — amelyeknek nincsen meg női tükröképük a másik oldalon — fiúk sírjának vettem. F. figyelmeztet arra, hogy legfennebb a C. sír lehetett gyermeké. Úgy vélem — a nagycsalád ismeretében — kézenfekvő lenne az a magyarázat, hogy ezek talán a nagycsalád fejének közvetlenül alárendelt nőtlen fiúk, esetleg szegényebb rokonok vagy szolgák lehettek. F. észrevétele tehát e pontban termékeny s a nélkül, hogy ő észrevenné, új kérdést vet fel. De téved abban, mintha megfigyelései azt igazolnák, hogy Bezdeden nem volt meg a női és férfi szárny elkülönülése, adatai egyáltalán nem ingatták meg a könyvemben közölteteket.

Csallány Gábor gádorosi térképén a sírleírásnak megfelelően változtattam meg a tájolást. Ismét utánanézzve a dolognak, úgy látom, F. kifogása nem helytálló. A sírleírásban ugyanis a négy sír közül háromnak adja meg tájolását Csallány (v. ö. Fethich, Arch. Hung. XXI, 102–103), mégpedig: a „2. sír lábbal kissé ÉK”-nek, a 3. „lábbal K felé”, a 4. „lábbal ÉK felé”. Ha ezeket az adatokat összevetjük térképével, azt találjuk, hogy a 4. sír, amelynek leginkább el kellene térnie a K–Ny-i iránytól, éppen a legközelebb áll ahhoz. Ha azonban túlzott aggodalmaskodással a 4. sírnak a K-i iránytól való eltérését — amely szemmel szinte észre sem vehető — ÉK-nek vennénk, akkor a 3. sír hogyan térhetne el még jobban, hiszen a leírás szerint lábbal K-nek fekszik. A sír-leírás és a térkép közti ellentét nyilvánvaló. Tekintettel arra, hogy a térképek átrajzolása — ha ugyan nem bejegyzése is! — rendszerint nem a helyszínen, hanem a múzeumban történt, a sírleírást vettem alapul. Ám a tájolás ilyen kis ingadozása egyébként sem érinti a nagycsaládra vonható tanulságokat, és sem itt, sem a szeged-bojárhalmi temetőnél nem talál F. kivetni valót következtetéseimben. A keceli temetőnél adott tájolás helyreigazítását, úgy látszik, maga is elfogadja (286. l.).

A hencidai temető tájolásának megváltoztatásakor valóban tévedtem, de téved F. is, amikor helyreigazít. A nála közölt két térképet (LXXXIX. tábla 4 és XC. tábla 3) újabban egybevetve, arra az eredményre jutottam ugyanis, hogy a hencidai magyar sírok nem térnek el a többi magyar temető sírjaitól, hanem éppen Ny–K-i irányban fekszenek. Mivel ez a kérdés is egy fontos temetőnk tájolásának kiigazítását hozza, szükségesnek tartom ismertetni. F. tájolása (LXXXIX. tábla 3) és bírálata szerint a Konyár felé vezető megyei út pontosan É-ra vezet. Ám a XC. táblán közli Hencida É-i határának kataszteri térképét is, amely szintén tájolva van, e szerint a konyári út É–Ny-i irányban húzódik. Két térképe közti tájolási különbség tehát kétségtelen. Ha a 75 000-es térképen ellenőrizzük az utat, látható, hogy a faluból való kiindulástól kezdve az É-i iránytól kissé eltér Ny felé, sőt van egy kis szakasza, ahol még jobban Ny felé törik meg. Éppen erre a kis szakaszra esik a lelőhely, ami onnan állapítható meg, hogy F. közli, hogy a lelőhely a falu szélétől 1374,5 méterre fekszik (a XC. t. 3 térképén a konyári út mellé jegyezve). Ha ezt a távolságot átszámítva a 75 000-es térképre vetítjük, az a még erősebben Ny-ra hajló útszakaszra esik. Kétségtelen tehát, hogy a temető helyén az út nem É-nak vezetett, amint F. írja, hanem É–Ny felé. Ha ezt az új irányt rajzoljuk a mind F.-től, mint pedig magamtól helytelenül tájolt térképbe, arra az eredményre jutunk, hogy a temető magyar sírjai pontosan K–Ny-i tájolásúak, a többiek irányja pedig É–D. Ezzel a hencidai temető is megkapja pontos irányulását. F. térképében nemcsak a tájolás volt helytelen, hanem a sírok üres négyszögeinek méretei sem feleltek meg a sírok hosszúsági méreteinek. Úgy látom, hogy e javításaimat elfogadja a bíráló, mert megjegyzés nélkül hagyja.

Ám F. továbbiakat kifogásol hencidai temető-magyarázatomban. Így ír: „A hencidai temető ismét cáfolata a „nagycsalád” elméletnek. Itt ugyanis összevissza vannak férfi és női sírok minden rendszer nélkül . . . a leggazdagabb sír a temető széle felé feküdt. Már az is felborítja az elméletet, hogy Hencidán gazdag férfisír nem volt, hanem csak két gazdag női sír (1. és 5.). Szárnyakról pedig még beszélni sem lehet”. Állapítsuk meg mindjárt az elején, hogy a látszólagos összevisszaságban igenis van rendszer: azok a sírok, amelyek K–Ny-i tájolásúak, egy csoportban fekszenek s kétségtelenül magyarok (mellékleteik alapján), a többiek erre a sírcsoportra keresztben, tehát É–D-i irányban fekszenek s igen szegényes mellékletűek. Nem akarom ismételni, amit a temetőről elmondottam a HMN 158. sk. lapján, mert ott eleve megfelelttem F. ellenvetéseire, csupán azt hozom fel, hogy a hencidai, a szeged-bojárhalmi és a keceli temetőkben nem lehet hiányolni, hogy nincsenek gazdag férfisírok (a szárnyak igenis megvannak), hiszen ebben éppen annak bizonyítékát látom, hogy a honfoglalók bizonyos törzseinél vagy családjaiknál megvolt még az anyajogú rendszer, mint ahogy népünknel mai napig is megvannak nyomai. Már ez utóbbi is sejteti, hogy a honfoglalás korában még elevenen kellett néhány törödéjükben élnie a matriarchátusnak.

Úgy gondolom, hogy a fentiek eléggé meggyőző módon bizonyítják, hogy F. téved akkor, amikor azt írja (286): „A temetők értelmezésénél . . . L. az eredeti felvételezések adatainak megváltoztatásától sem riad vissza, ha elmélete megkívánta azt”. Nem az elméletet kívánta meg, hogy általam is becsült kutatók pontatlan temető-térképeit ellenőrizzem, hanem a valóság kutatása s az a tapasztalat, amit gyakornok koromban tettem, amikor észleltem, hogy az égtájakat gyakorta csak a nap kelte szerint jegyezték be a térképbe, iránytű nélkül!

F. bírálata nyomán alig került új elem a vizsgálati anyagba. Bírálata nemhogy megbuktatná ténymegállapításaimat, hanem még meg sem ingatja honfoglaláskori temetőinket elemző munkámat. A magyar nagycsaládról tett megfigyelések sora szilárd s továbbra is alapja marad e korról való tudásunknak.

Ahhoz, hogy honfoglalóinkról való tudásunkban olyan mélyreható változást hozó felismeréseket ellenőrizzük, F. módszere eleve hézagos és így helytelen. Ő csupán a felvetett kérdések egy-egy tényezőjét vizsgálta egy-két temetőnél, s ha az — szerinte — nincsen ott meg, általánosságban kimondja, hogy ez meg ez a tétel helytelen. Holott a módszeres eljárás az lett volna, hogy valamennyi temetőnél valamennyi tényezőt vizsgálat alá veszi. Így pl. a bezdédi temetőnél — még ha mindaz helyt állana is, amit mond — nem veszi észre, hogy a középtől jobbra és balra lévő két szárny szegénysége és gazdagsága pontosan úgy van, amiként leolvastam, márpedig az egymagában is a nagycsalád-rend egyik komoly bizonyítéka (ő csak a férfi-, nő- és gyermeksírok kérdésével foglalkozik). A hencidai temetőnél sem tér ki arra, hogy a két szárny hajszálya úgy viselkedik, amiként felfjegyeztem, itt csak saját helytelen tájolásának védelméért fejt ki. A gádorosi, a szeged-bojárhalmi és a keceli temetők nagycsalád-értelmezéséről egy szót sem ír, a hencidai temetőben nem veszi észre, hogy a sírok derékszögben elhajló tájolása eleve két részre osztja a temetőt. Egyik temetőben sem figyel a középtől kifelé tartó s általában fokozatos elszegényedésre stb. Nem figyel a nyílcsúcsok fogyó számára. Pedig egy honfoglaláskori tegezen az ásatásainkon felvett pontos méretek, az avar és kun párhuzamok alapján nem nyolc vagy kevesebb, hanem 20–25 nyíl fért el. Oka volt annak, hogy a leggazdagabb sírba (a nagycsalád fejének sírjába) csak nyolcat tettek a többibe még kevesebbet, ezt meg is írtam. Ám folytathatnám tovább mindazokat a dolgokat, amelyekről „összes” régészeti dokumentumaimat bíráló F. megfélemlített, de akkor könyvem második fejezetének jórészt újra közölnöm kellene.

Több helyen azt állítja F., hogy könyvemben a régészeti adatokat eleve feltételezett rendszerbe erőltetem, s ahol ez nem menne, önkényesen megváltoztatom. Ezt a tételt több-kevesebb személyi élel fogalmazza újra és újra. Honnan veszi ezt? Az igazság ezzel szemben az, hogy már régebben sejtettem, hogy a temetőkben valami rendszer kell legyen, s éppen F. emlékeztetik legjobban, hogy e rendszer felkutatását a csontvázlapok módszerével igyekeztem megkönnyíteni. Ebben az időben még jóformán azt sem tudtam, mi a nagycsalád. A megszólaltatott temetőterképeket éppen javaslatomra valósították meg többen közleményeikben, köztük is elsőnek Széll Márta (Folia. III—IV.). A Foliában (III—IV. 265 sk) „A népvándorláskori temetők térképezéséről” írott dolgozatomban évekkal könyvem megírása előtt így írtam: „a családi temetkezés... szociális helyzet stb. megállapítása a néptörténelem alapvető kérdéseire adhat feleletet”. S ezt a munkát meg is kezdtem. Honfoglaláskori temetőink rendszerét már nagy vonalakban ismertem akkor, amikor elkezdtem a hasonló rendű élő társadalmi formák után kutatni. Ismertem a megfordítás törvényét is, az egyes sírokra (v. ö.: Arch. Hung. XXVII). Természetes, hogy a népi nagycsalád szerkezetének megismerése sokban gazdagította figyelmemet, és a temetőket újra és újra átvizsgáltam s további értékes tényekre bukkantam. Ez — azt hiszem — minden tudományos munka természete. E tények bemutatása felment az alól, hogy minősítsem F. bírálati magatartását. Ellentétben F.-el, nekem nem célom a tudományunkra terméketlen személyi vitatkozás. Helyette inkább mélyítsük el a vizsgálatot.

Honfoglaláskori temetőink elemzésekor kiderült, hogy a temető az élet (fordított) vetülete. Amikor erre a tényre rábukkantam, népi temetőinket még nem figyelték e szempontból. Velem egyidőben tett néhány becses megfigyelést Kovács László (A hóstátiak temetkezése, Kolozsvár, 1944, 351, 360). Kettőnk munkája óta több helyen térképezték a temetőket, a közsékre váró dolgozatok közül egyik sajtó alatt van (ifj. Kós Károly, Nemzeti Szervezet nyomai a hunyadmegyei Rákosdon, Ethn.-ban). Kós kimutatja, hogy a rákosdi temető is a falu mintájára települ, s az élő falu hét nemzetsége s annak ágai is megőrzik különállásukat és viszonyukat a halott faluban. Azoknak, akik honfoglaláskori temetőinkben mindenütt pontosan egyazon beosztást várják, s ha valahol eltérés van, már az „elmélet” bukásáról beszélnek, figyelmébe ajánlom Kovács László következő megállapításait (id. m. 360): „Tiszacsegén... az egyes családok felosztották maguk között a temetőt... Ezek a családi parcellák később valóságos nemzetségi temetők lettek... Később már megelégedtek azzal, ha az egy család kötelékébe tartozókat együvé temethették... kivéve a férjhez ment lányokat és a megházasodott férfiakat. Megtörtént azonban gyakran, hogy rendszerint a legkisebb fiút, aki az apai házat örökölni szokta, édesapjához temették, tehát külön a családjától, feleségétől. Ez különösen akkor volt szokás, ha a „fiatal gazda” hamarabb halt el, mint felesége.”

Különösen az utolsó tétel érdemel figyelmet. Még a szétfoslott nagycsaládi rend is olyan szokásanyagot őriz meg, amelyek — ha a fejfák írása s a régiek tudása belehalványodik a multba — a temetkezés szabályos rendjét, egy feltételezett későbbi ásató előtt, összekuszálják (pl. külön családi temetőbe elhaltolt férj és feleség!). Honfoglaláskori temetőink értelmezésében talán soha sem fogunk eljutni oda, hogy ilyen finom árnyalatokban is nyomon tudjuk követni a nagycsaládi temetkezés rendjét. Az anyajogú nagycsaláddal szemben F.-nek az az ellenvetése (287. l.), hogy ahol gazdag nő fekszik a középpontban, ott a család fő a kalandozásokban elpusztulhatott, természetesen megkockáztatható. Ám mivel magyarázza akkor F., hogy a keceli és a szeged-bojárhalmi temetőkben a gazdag asszony körül csupa férfi sírját találták, s a hencidai asszony sírja mellett is a másik gazdagé ugyancsak nőé volt? Mindez a mellett bizonyít, hogy a népünknel később is kimutatható anyajogú maradványok a honfoglalás korában még — legalábbis egyes családokban vagy törzstörzsedékekben — eleven szervezési formák voltak.

S most térjünk vissza a két kenézli ásatáshoz. A Jósánál az első sorban, a tarsolylemez sirtól balra (tehát a rangosabb oldalon) csak 5. jobbján azonban 8 sír van, a további sorokban (szerintem — nemzedékekben) a bal szárny már teljesen hiányzik. Ha a II. ásatás tényleg a Jósá-féle temető első sora, akkor az így kapott kép a teljes nagycsalád temetkezését mutatná, a későbbiekben pedig megkezdődött a fiatal férfiak széttrajzása, illetőleg a harmadik nemzedéktől kezdve már csak éppen az egyenesági (legnagyobb? legkisebb?) fiú családja marad ott, s a férfiak eltelepülnek. A történetileg tájékozott olvasó felismerheti, hogy a temetőből leolvasottak ugyanazt mondják, amit a X. század települési mozgalmairól sejtünk. F. bírálatára terve látható, hogy a két kenézli ásatást nem „elméletem” támogatásra tárgyalom külön, hanem azért, mert ő maga is csak feltételeken vette egynek. Nagymértékben gazdagítaná a nagycsaládról tudottakat, ha végleg bebizonyosodnék a két temető egyazon volta!

Az egysoros temetők további kérdést vetnek fel, amelyekre csak találgatással felelhetünk (könyvemben ezt éppen ezért nem is értem és természetesen F. nem is gondol rá). Ezek láthatólag egy nemzedék temetői, ám hová temették a következő s azt tovább követő nemzedékeket, míg a falvak együvé temetkezésének törvénye nem kényszerítette a templom köré temetőinket? Több megoldási lehetőség közül csak kettőt vetek fel: 1. Ezek vagy a honfoglalás szakaszosságát jelzik a Tiszakönyöktől nyugat felé, egyezőval a következő nemzedék továbbvándorlását (vagy a továbbvándorolt nemzedék halottainak a nagycsalád feje mellé való visszavételét), vagy 2. gondolhatunk arra, hogy nálunk is meglehetett az a szokás, hogy a falvak egy nemzedék vagy 40 év után tovább kellett költözzenek. Bősséggel ismerünk ilyen szokásokat rokon-népeinknél s tudjuk, hogy az egyhelybenmaradást egy bizonyos idő (pl. 40 év) elteltével csak áldozattal lehetett megváltoztatni. A továbbköltözésnek nyilván gazdasági alapjai vannak, s a termékenységi áldozatok ennek mágiikus vetületei. Számbajöhet még az a megfontolás is, hogy a honfoglaláskor már telített nagycsaládok széttrajzása már az első nemzedék során megkezdődött, mivel az aránylag szűkreszabott föld a termelés akkori szintje mellett nem volt képes nagyobb egységet eltartani. A falvak vándorlását megtiltó törvény gazdasági alapja éppen a földművelés térhódítása volt, amely a föld eltartóképességét ugrásszerűen megnövelte.

Ez a szétvándorlás (kenyértörés) is a nagycsalád rendjének megőrzésével történt, s az újabb települések is szigorúan követték a régi rendet. Erre nemcsak a törzsek és az Árpádok településéről írottak bizonyosságok (v. ö. HMN. 216. sk, 226 sk), hanem Makkai László azóta pontosan ugyanezt a rendszert találta meg az erdélyi honfoglaló nemzetségek településében is (Századok, 1944, 163—191). Molnár Erik már előbb (Szentmiklóssy Lajos, Magyar őstörténet, Bp., 1943) gazdaságtörténeti és társadalomfejlődési alapon ugyancsak eljutott a magyar nagycsalád létének a bizonyítékaihoz. Ám felesleges tovább időzni e tételnél. F. nem veszi észre, hogy mikor bizonytalankodva, valami mást akar a nagycsalád helyébe tenni s azt írja: „Minden valószínűség szerint a társadalom nemzetségi tagozódásának emléke egy-egy ilyen temető” (287. l.), pontosan ugyanazt mondja, amit nálam kifogásol. Ha csak egy kissé is áttekintené a nomád és félnomád népekről szóló tudósításokat, látnia kellene, hogy azok nemzetségi szervezete több rokon nagycsalád ötvözetére épül. Egyébiránt is nem az a csoda, hogy honfoglaló népünk nagycsalád-rendben élt, hanem az lenne érthetetlen jelenség, ha e termelési fokon nem élt volna abban. Erről a további vita — a tények egyöntetű vallomásaival szemben — terméketlen lenne.

A további kutatás számára szeretnék hangsúlyozni itt egy kérdést, amelynek a megoldása jelentős lépést jelentene őstörténelmünk tisztázásában. Ez pedig nem más, mint a település tájolásának és a temetkezés tájolásának a kettőssége. A települések arccal Dél-nek, a temetők arccal Kelet-nek fekszenek. Ebben feltétlenül két művelődési réteg lappang. Magam is dolgozom e kérdés megfejtésén, de még nagyon ingadozók az eredmények.

Az alábbiakban F. néhány apróbb megjegyzésére szeretnék még válaszolni. A 193. lapon azt írom, hogy a szkíta sereg megszállása úgy történt, hogy mindenki egy nyilat vetett a nagy bronzüstbe. F. erre Herodotos közismert helyét (IV. 81) idézi, amely szerint a nyílesűcsokból bronzüstöt öntöttek. Ám én ezt a mondatot az

általa idézett herodotosi hely és a bucurești múzeum egyik – sajnos – közöletlen leletének ismeretében írtam. Az utóbbi leletben egy edényben néhány száz bronz nyílcsúcsot találtak. Gúnyosan említ megállapításomat, hogy a török iltetés mód és a honfoglaláskori temetők közti megegyezés tökéletes. Továbbra is fenntartom, hogy az egyezés tényleg tökéletes. Az ötvösségre tett megjegyzését (287. l.) nem nagyon értem, de egyébként sem lényeges. Az avar temetők tájolásában igaza van, tényleg nem É–D-i irányúak, hanem mint magam is említettem (HMN: 79.) Északhoz közelednek, s számomra csupán az volt a fontos, hogy nem keleti tájolásúak. A rabszolgakérdésről azt írom, hogy a honfoglalás korában nem volt termelőeszköz, kivéve talán a fejedelmi és törzsfői udvartartásokat. Molnár Erik gazdaságtörténeti alapokon tölem függetlenül ugyanezt állapítja meg. Inkább áruként éltünk a rabszolgával (erről alább). F. ennek cáfolatául engemet idéz, amikor is azt írom, hogy „a eselédek a családdal együtt ettek”. Nem vette észre, hogy idézete 1000 évvel későbből, a göcseji nagycsaládról szól s Gönczi Ferenc kitűnő munkáján alapul. Természetes, hogy a termelési eszközök és szervezet megváltozásával később áttértünk a rabszolga, majd a béres alkalmazására, de ezt cáfolatként idézni talán mégsem helyénvaló.

F. egyik előző könyvemről szóló bírálatára (Századok 81, 328–35) „A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása” (Kolozsvár, 1946, 32–53) c. dolgozatomban tettem meg ellenvetéseimet. Bírálatában olyan dolgokat említ meg ismét, amelyeknek bizonyítását ott már részleteztem (pl. a csernigovi ivókürtön lévő honfoglaló magyar ábrázolása stb.). Amit a népkönyv és a tudományos mű viszonyáról, valamint módszerei építményéről ír (281–82), annyira erőtlen s az idő már olyan régen áthaladt felette, hogy szükségtelennek érzem megjegyzéseket fűzni hozzá.

Könyvemet 1944 elején fejeztem be, akkor, amikor „árja” gyarmattá süllyedtünk, és az elnyomás nap mint nap erősödött. Kötelességem volt állást foglalni s ezt meg is tettem, de nem a tudományos hitelesség rovására. Könyvemben három rövid megjegyzést utal erre, az első éle éppen a náci hódítás tudományos szállásainál ellen irányul, s érdekes, hogy a másik kettőt a bíráló észre sem vette. Íme a másik két állásfoglalás: a magyar föld azé, aki megmunkálja (HMN: 63) és a babona ellen nem vallással, hanem természettudományos felvilágosítással kell küzdeni (HMN: 397).

Néhány tárgyi tévedésemet a bíráló nem vette észre. A sipovoi hún sírról azt írom, hogy női sír (HMN: 16 kép, 152), holott férfisír volt. A mondottakat alapjában véve nem érinti az elírás. A 334. lapon tévesen azt írom, hogy a baskir és a magyar palóka egyezését Gunda Béla vette észre, jöllehet egyformaságukat Györffy István fedezte fel. Máshelyen meg Szabó Kálmán középkori faluásatásairól azt jegyztem meg, hogy tatárjárás előtti házakat tárt fel, holott azok tatárjárás utániak stb. A közölt adattömeg e néhány (még többel megtoldható) apró tévedésénél messzebbül szolgáljon, hogy könyvemet Kolozsvárról írtam, ahol nem juthattam hozzá minden szakkönyvhöz, s így néhányat régi jegyzeteimből vagy éppenséggel emlékezetből idéztem. Ezután szeretném magam átvenni a bíráló szót, ismételve, hogy csak egy újabb kiadás tenné lehetővé módszerek és eredmények részletes továbbépítését és értékelését. A II. fejezetet vizsgálom, azt tehát, amelyre F. bírálatára irányult. Ebben a fejezetben, amint látjuk, eddigelé figyelmen kívül hagyott régészeti tények elemzésével a honfoglalók nagycsaládjának szerkezetét tárhattam fel. Ezt az eredményt alapjában ma is időállóan tekintem, de az alább kifejtettek szerint ma már csak inkább mint a további régészeti társadalomkutatás kiinduló pontját – s nem végeredményét – értékelem, a következő okokból:

1. Amikor a nagycsalád szerkezete a temetők térképeinek elemzéséből világossá vált előttem, emberileg érthető módon, tudományos magatartás szempontjából azonban nagyon károsan, úgy láttam, hogy ez a fel-fedezés egyúttal válasz egész honfoglaláskori társadalmunk szerkezetére. Az a képzet alakult ki bennem, hogy az egész honfoglaláskori magyar társadalom a nagycsaládon épül, s ennek szerkezete mint eszményi rendszer fogja össze és tagozza társadalmunk egészét. Ilyenképpen kristálytiszta építmény, világos és zavartalan – szinte idillikus – kép rajzolódott szemünk elé, amint ezt a következő sorokban írom is: „Átvándorolva a honfoglaló magyar nép életének felkutatható területén, ismét visszaérkeztünk alapjához, gazdasági és társadalmi rendjének értelméhez: a magyar nagycsaláddhoz. Ez a család beletágult a mindenségbe, ezen a földön éppen úgy, mint a másvilágon, s ez adott egyenlő célt, értelmet és rendet őseinknek, akár szegények voltak, akár pedig szent fejedelmek” (HMN: 498. l.). Nem tekintve azt a súlyos tévedést, hogy a nagycsaládot nem a termelési viszonyokból szervezően kiépülő szervezetnek tekintem, hanem éppen fordítva, a nagycsalád szerkezetében látom „a gazdasági és társadalmi rend” értelmét, ez a túlságosan egyszerűsített szerkezet egyébként is hamis, elmosódnak benne a különböző törzsek szövetségének, érdekellentéteinek, vagyoni s ebből fakadó osztálykülönbségeiknek a kérdései. A helyett, hogy ezek éles felvetésével figyeltem volna a jelenségeket és központi helyet biztosítottam volna a kérdéseknek, érdeklődésem peremterületére kerültek (pl. a rabszolgaság kérdése), s így a magyar társadalom akkori állapotáról sugallott kép arányaiban és csomópontjaiban helytelen.

2. Könyvem bevezető fejezetében érzékeltettem, hogy egy nép kialakulásának a nyomozása csak a múltjára irányuló összes tudományok együttműködésével lehetséges. Ez a felismerés helyes és a multhoz képest haladó magatartást jelentett, sőt erősen párhuzamos a szovjet ethnogenetikai módszerrel. De a helyes felismerés alkalmazása olyan öntudatlan árnyalattal, szavakban pontosan meg nem fogalmazott háttérrel történt, amely helytelen irányba terelte a jó úton elindult munkát. Nézzük ezt a kérdést közelebbről. A magyar nagycsalád minden napjának, munkarendjének, szellemi magatartásának megrajzolásakor kizárólag a rokonnépek történeti és néprajzi anyagát használtam s ezzel jutottam el – mai meggyőződésem szerint is helyes – tények felismerésére. Nem is az eredményeket akarom itt bírálni, hanem egyrészt az eredmények értékelését, másrészt azt a magatartást, hogy egy jelenségesoport magyarázatok csak a nyelvben, közös történeti emlékekben egyező és vérségi kapcsolatokkal összefűzött népek, a „rokonnépek” közt kerestem a párhuzamokat. Amint írom (168. l.), „ezt az emlékenyagot a magyarral életformában – s részben vérben is – rokonnépeknél keressük meg”. Látnivaló, hogy ez a magatartás hallgatólag elismeri, hogy a műveltség egy-egy arcúlat a fajtához van kötve, vagyis nem a társadalomfejlődés lököerőinek halmozódását s azok különböző fokát jelenti, hanem a műveltség és a nép végzettségű egységét. Világos, hogy ez az „idealista” fajelmélet egyik veszélyes változata. Hogyan lehetséges az, hogy ennek ellenére adatszzerű ténymegállapításaimat és magyarázataim jórészt fenntartom? Úgy, hogy a párhuzamként vett „rokonnépek” többé-kevésbé a honfoglalókkal azonos társadalmi szerkezetben élnek. Tehát nem a vérségi kapcsolat miatt helyes az eredmény, hanem a társadalmi szerkezet azonossága miatt. Ezt mint igen fontos módszert megállapítást szükségesnek tartottam itt tisztázni. A fentiek bírálatára már magában foglalja azt is, hogy a népet – jelen esetben a magyar népet – kezdetől fogva valamely változhatatlan tartalom hordozójának sejtettem. A nép „ideája” lényege, tehát fejlődése során nem változnék, hanem csak színeződnek. Nem kétséges, hogy ez az út a miszticizmusba torkollik, aminthogy könyvem egyik közbeszűrt megjegyzésében bele is torkollott (447. l., Ady verséről). Bár ez a közbeszűrés nem a nagycsaládról írott fejezetben van, mégis szükségesnek tartottam kiélezní, mert élesebben világítja meg a második fejezetben tárgyalt nép-fogalom téves tartalmát. Ma tudván, hogy a törzs, nép, nemzet egy-egy társadalmi fejlődési fokozat vetülete, világosan látom akkori magatartásom téves voltát.

3. A HMN-ben a honfoglalók századának keresztmetszetét akartam adni. A célkitűzésnek azt a formáját ma helytelennek tartom, pontosabban szólván másként valószínűsítem meg. Az állókép, metszet helyett, fejlődésében vizsgáltnám – s fogom is vizsgálni – ezt az egy századot. A vizsgálat irányai: a) az itt talált őslakosság társadalmának, műveltségének pontos elemzése (szláv, avar, bolgár kérdés és a népvándorlás előző népeinek továbbélése); b) a honfoglalók társadalmának ugyancsak fejlődésében való megragadása, déloroszországi kialakulásának és az itt talált

népekkel meginduló ötvöződésének, tehát „történetének kritikus pillanatában” való vizsgálata. Egyszerűen szólva az ethnogenezis módszerét kell alkalmazni, mint a dialektikus és történelmi materializmusnak a népek kialakulását vizsgáló módszerét. Kétségtelen, hogy könyvemben, ha elmosódva, sőt elmosva is, de megkísértem ezt, azonban éppen a nép „idea” képzele akadályozza azt, hogy eredményesen járjam végig az utat. Nemrég olvastam és fordítottam Zbrueva A. kitűnő dolgozatát a lugovi temetőről (Lugovskoj mogiljnik, Trudy instituta etnografii imeni N. N. Miklucho-Maklaja, 1947, II; 257–281. — Szovjet régészet I. kötet, 26–53. l.), s benne az enyémekkel sokban egyező, de a történelmi materializmus módszerével értékelt eredmények sorát láthattam, éppen a temetőképek és temetkezési szokások elemzésében. Zbrueva dolgozata alapvető tételekben erősíti eredményeimet, de egyúttal utat mutat, miként lehetett volna a felismert tények helyes magyarázatát megadni. Nagyon fontos számunkra, hogy a magyar őstörténet e korai szakaszában, az osztálytagozódás kezdetén, lép fel az apai nemzetiségi rend, amelyet később a honfoglalóknál találtam meg. Még lényegesebbek azonban Zbruevának azok a megfigyelései, amelyek lehetővé teszik, hogy a honfoglaláskori temetőkben felismert képet a társadalomtörténet megvilágításába helyezzük: ez pedig az osztálytagozódás és a rabszolgaság kérdése. Zbrueva abból indult ki, hogy a halott mellé tett tárgyak egyúttal társadalmi rangját is jelzik (ugyanaz volt a megfigyelésem nekem is, pl. a nyílcsúcsok számánál), ezen az alapon igen finom és általunk eddig nem is sejtett társadalmi tagozódás képét rajzolja meg: a főnök és samán, valamint a nemzetség teljes jogú férfitagjai, a mesteremberek és rabszolgák különböző jogú fokozatai közt. Néprajzi párhuzamát is megtalálja a giljácoknál. A rabszolgák szerepe még nem az, hogy munkáján nyugodjék a termelés, hanem csak munkaerejével növeli a család munkaerejét, s rendszerint az alantasabb női munkát bízzák rá. Több nemzedék alatt (a giljácoknál 5 nemzedék) egyenlő jogú tagjává válik a nemzetségnek. A nők alárendelt helyzetét abból állapítja meg, hogy a nők sírok szegényebbek, s hiányzik belőlük a termelőeszköz. Az ananjinoiak is a nemzetség vagy nagycsalád egy nemzedékét temették egy sorba, akárcsak a honfoglalók. A második sor ugyanúgy, mint ahogyan a kenézlői honfoglaláskori temetőnél feltételezem, a következő nemzedék sírjait tartalmazza. Általában Zbrueva felismerései és a magam eredményei között rendkívüli a hasonlóság, csakhogy Zbrueva a tények felfedezése után a történelmi materializmus módszerével azok helyes megvilágítását is adja. E rövid bírálatban nem térhetek ki részletekre, csupán egy pontban mutatok rá, hogy temető-elemzésem továbbbúzáse és marxista magyarázata milyen eredményekre vezethet. Úgy vélem, hogy most már érthető, miért van az, hogy temetőinkben a szegényebb szárny kerül a nagycsalád vagy nemzetség fejének a jobb oldalára, arra az oldalra, tehát ahol más temetőkben (pl. Bezdéd) az asszonyok sírjait találjuk. Úgy látszik, nálunk is az volt a helyzet, hogy az elszegényedett rokonok vagy a csekély számú rabszolga a nők munkáját végezték, s így a temetkezéskor — munkájuknak megfelelően — arra a szárnyra kerültek, amely régebbi hagyomány szerint eredetileg a nők helye volt. A kenézlői temető, amelynek egyik oldalán a páros családok temetkezését, másik oldalán pedig szegényebb sírokat találunk, e kérdés további kifejtését is lehetővé teszi. Azt sejteti ugyanis, hogy a rabszolgaság honfoglalóinknál sem lehetett örökös. Éppen Zbrueva eredményeitől indítva feltehetjük, hogy a temető jobbszárnyának azok a sírjai (d–1, 32–38, de különösen a j–1, 36–38), amelyek sokkal szegényesebb mellékletek és részben a honfoglalóktól eltérő temetési szertartás nyomát őrzik (edénybe tették melléjük az ételt), rabszolgák sírjai. Úgy látszik, a felemelkedés, sabaddá válás útja biztosítva volt számukra a pátriárkális nagycsaládban, akárcsak az ananjinoi időkben vagy napjaink giljácjainál. Ugyanis az előkelő balszárny egyik sírjában (H. 41) eltemetett gazdagabb asszonynál is edénybe tették az eledelet, s lőbört nem temettek melléje. Még egy másik nő (F. 43) van ebben a sorban, akinek nem járt a lovas temetkezés. Ezek nyilván vagy rabszolga utódok, vagy pedig az őslakossághoz tartozó asszonyok, akiket a nagycsalád teljesjogú férfitagjai vettek nőül. E szerint az őslakosság és a honfoglalók keveredésének kézzel fogható nyomaira bukkantunk. A keceli temetőben ez a két réteg még élesen szétkülönül, mindegyik a maga módján temetkezik.

Mivel nem részleteiben szándékozom itt továbbépíteni a HMN-t, csak hibaforrásait keresem, fentieket így fogalmaznám meg: Az az alapmagatartás, hogy a temető képében az élet vetületét láttam, a mellékletekben pedig társadalmi rangjelzőt, helyes volt. De az eredmények értékelésekor egy bizonyos ponton túl helytelenül általánosítottam, mert nem volt történeti osztályszemléletem és nem ismertem behatóan azt a szovjet szakirodalmat, amelynek temető-elemzései éppen ezt a szemléletet tárták fel gazdagon. (Zbrueva idézett tanulmánya ugyancsak 1949-ben jelent meg, de egy sor más dolgozat is megvalósítja azt a marxista magatartást, amelyhez már munkám írásakor hozzáférhettem volna, pl. a kettős királyságról és a totemizmusról: Sz. P. Tolstovnak a Problemy ist. dok. obšč. 1936. évfolyamában megjelent alapvető dolgozata stb.). Mivel évek óta fordítom magam s tanítványaim részére a vonatkozó szovjet szakirodalmat, tudom, hogy a magyar őstörténet nem sejtett távlatai nyílnak meg a fenti, éppen csak változt módszer alkalmazásával.

Összegezve az eddigieket, a HMN II. fejezetének főbb hibáit a következőkben látom:

1. A felfedezett régészeti tények magyarázatakor párhuzamokért kizárólag csak rokonnépeinknek a polgári szakirodalomban ismertté váltott néprajzához nyúltam. Ebben lappangva az az idealista nép-felfogás befolyásolt, amely egy népet vagy vérségi ötvözőtt rokonnépeket egy-egy öröktől való eszme hordozójának tart, s a népek kialakulását nem mint történeti folyamatot tekinti.

2. A társadalmi valóság gazdaságát s a benne rejlő ellentmondásokat szinte idillikus képpé tettem akkor, amikor a nagycsalád szerkezetét az egész honfoglaláskori társadalom szerkezetére rávetítettem.

3. Az őslakossággal való ötvöződés folyamatát, valamint a honfoglalóknál egyre erősödő osztályellentéteket nem láttam meg, illetőleg azok nem élnek valóságos súlyukkal és arányaikkal a szövegben, így tehát a történeti kép alapvonalaiban hamis.

4. E hibák alapjának oka, hogy nem fejlődésében és folyamatában néztem a dolgokat, hanem keresztmetszetből igyekeztem a magyarázatot kihámozni.

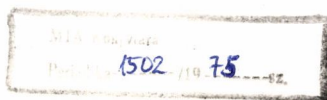
5. E hibák kiküszöbölésén dolgozom, s mint említettem, munkám bírálatát a magam részéről sem tartom lezártnak, itt néhány alapvető hibaforrást tartam fel. E hibák egyrésze, amint kitűnik, nem annyira tudatlanságból származik, hanem a polgári történeti nevelés tükröződése. Őszintén meg kell mondanom, hogy éppen e polgári környezetben munkámat minden hibája ellenére a magyar régészet új utakat kereső s a maga idejében feltétlenül haladó jelenségének tekintem.¹

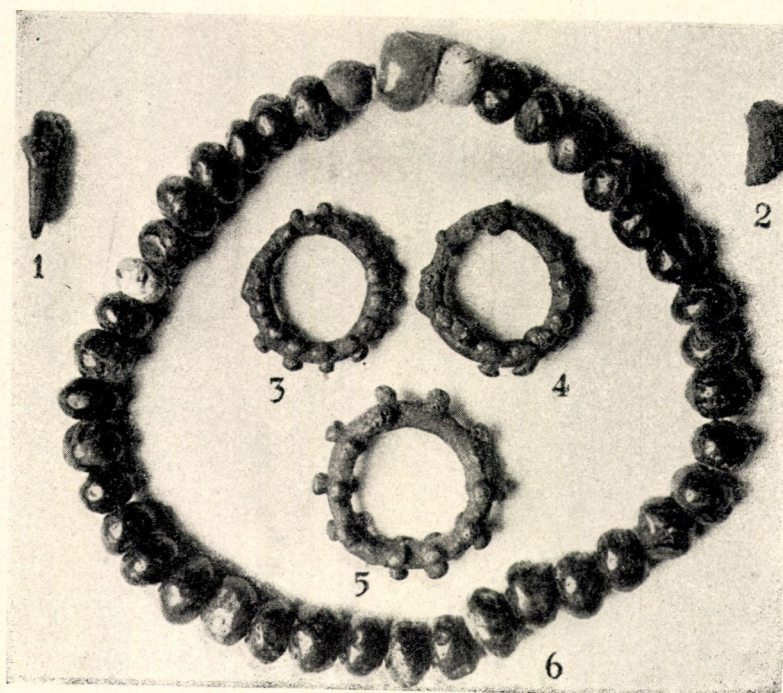
László Gyula.

A képek jegyzéke.

1. kép. A kenézlői II. ásatás térképe téves tájolásbejegyzéssel (A. É. 1931; 49. kép nyomán).
2. kép. A kenézlői 44. és 45. sír térrajza, a koponya jelölésével a fénykép nyomán.

¹ L. Gy. válaszához és önbírálatához hozzászólásokat és viszonzválaszokat készséggel közlünk (szerk.).

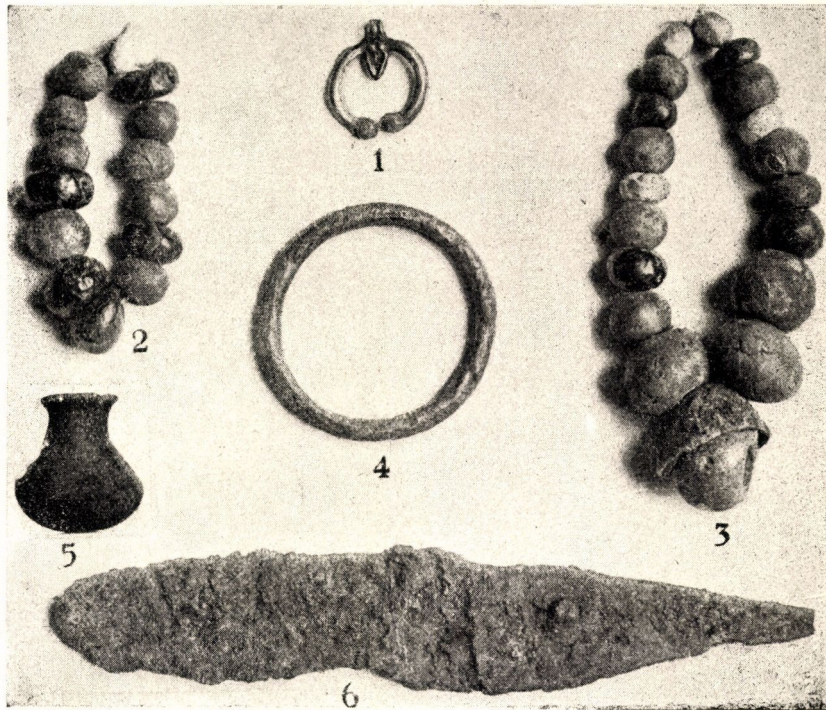

1.

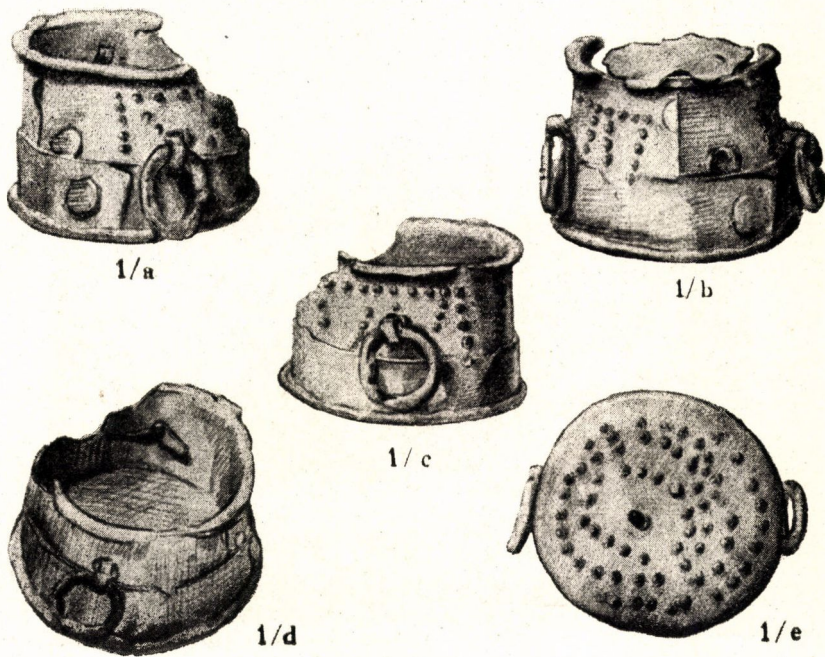

2.

XIII. tábla. — Tápiószele, 53. sír.

1.

2.

XIV. tábla. — 1. kép. 1–5, 2. kép. Tápiószele, 53. sír. 1. kép. 6 : 55. sír.

1.

2.

XV. tábla. — 1. kép. *C. Sempronius Marcellus* sírtáblája, Szombathely (8. sz.). — 2. kép. *C. Iulius Severinus* sírtáblája, részlet, Győr (28. sz.).

1.

2.

3.

XVI. tábla. — 1. kép. *Sírtábla Kiskajdáról, Szombathely (9. sz.).* — 2. kép. *Sírtáblatöredék Jákról, Szombathely (10. sz.).*
3. kép. *Sírtáblatöredék, Bjelovar (22. sz.).*

XVII. tábla. — 1. kép. *Publius Aelius* sírtáblája Nezséderől, Magyaróvár (17. sz.). — 2. kép. *Quartus* sírtáblája Felsőnémetről, Szombathely (11. sz.).

1.

2.

XVIII. tábla. — 1. kép. Sirtáblatöredék Pécsről, Budapest, Történeti Múzeum (24. sz.). — 2. kép. Sirtáblatöredék Hegykőről, részlet, Sopron (15. sz.).

1.

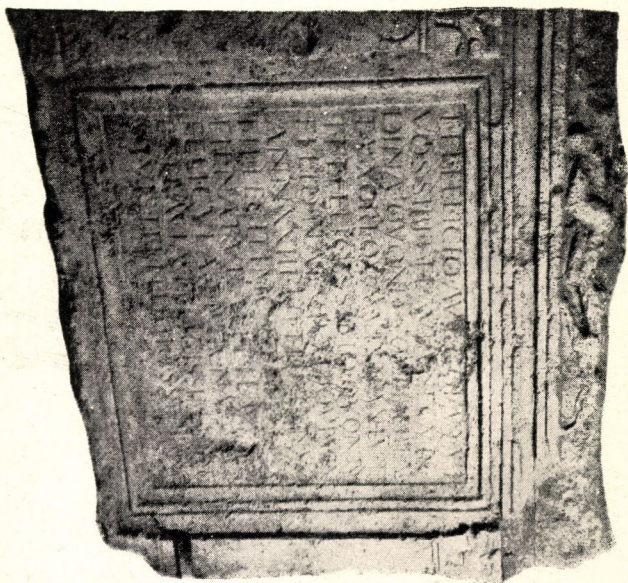

2.

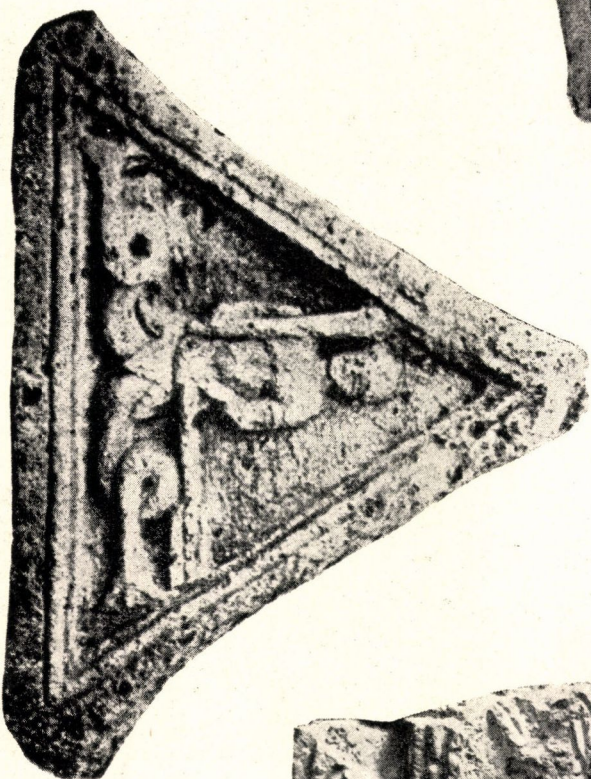

3.

XIX. tábla. — 1. kép. Sirtáblatöredék Hegykőről, Sopron (15. sz.). — 2. kép. Sirtáblatöredék Kajászószempléterről, Budapest, Történeti Múzeum (38. sz.). — 3. kép. Sirtáblatöredék Dunabogdányról, Budapest, Történeti Múzeum (32. sz.).

1.

2.

3.

XX. tábla. — 1. kép. T. Flavius Felicio sírtáblája. Szentendre (33. sz.). — 2. kép. Sírtáblatöredék, Esztergom (31. sz.).
3. kép. Oromzat Albertfalvánál (37. sz.).

1.

2.

3.

XXI. tábla. — 1. kép. *Oromzat, Székesfehérvár (42. sz.).* — 2. kép. *Sírtáblatöredék Adonyból, Székesfehérvár (39. sz.).*
3. kép. *Sírtáblatöredék, Székesfehérvár (43. sz.).*

1.

2.

XXII. tábla. — 1. kép. Pécs. Három király hódolása. Dombormű a székesegyházból. XII. sz. közepe. — 2. kép. Pécs. Részlet az előbbi domborműből.

2.

1.

XXIII. tábla. — 1. kép. Pécs. A csillagra mutató három király. — 2. kép. Pécs. Heródes és kísérete.

1.

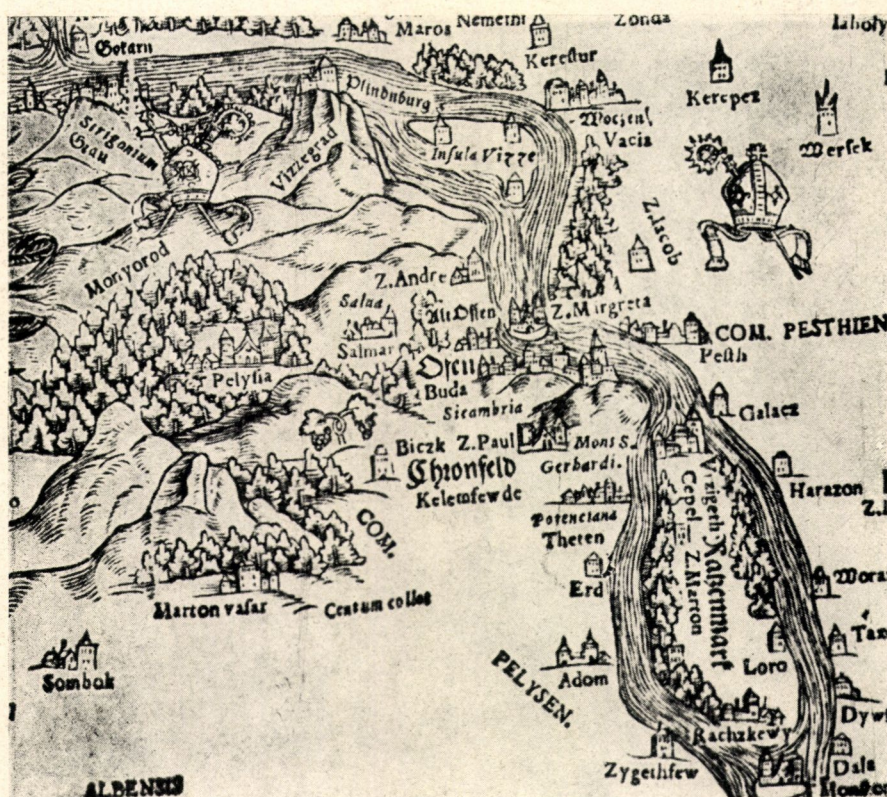

2.

XXIV. tábla. — 1. kép. Pécs. Három király álma. — 2. kép. Pécs. Menekülés Egyiptomba.

1.

2.

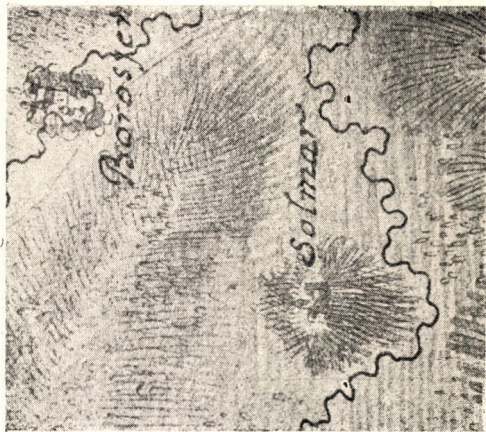
XXV. tábla. — 1. kép. Lázár deák Magyarországot ábrázoló térképének részlete (1528). —
2. kép. Lazius F. „Regni Ungariae Descriptio Vera” c. térképének részlete (1556).

1.

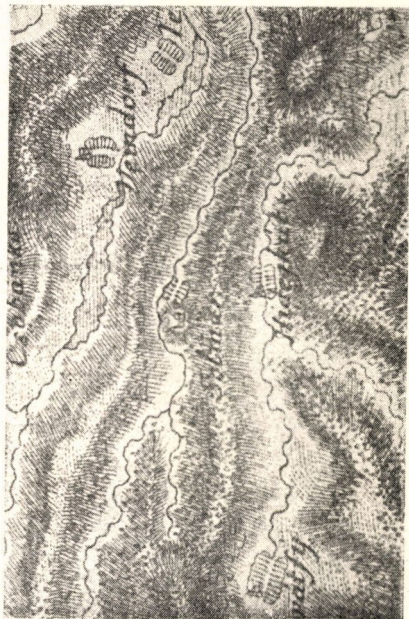
2.

3.

4.

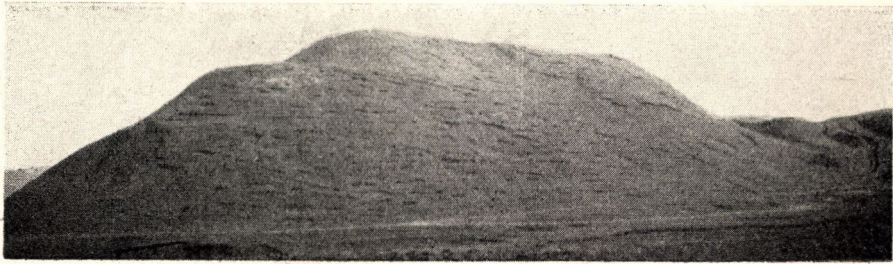
5.

XXVI. tábla. — 1. kép. Solymár vár Lazius térképén. — 2. kép. Lazius „magyarországi hadszíntérkép” készült térképének részlete. — 3. kép. Solymár vár Mikoviny „Jász-Kun” térképén. — 4–5. kép. Solymár vár és környékének ábrázolása Mikoviny Pilis megyei térképén. (Az 1. sz. rajzban a helynév eredetileg: „Salmur”).

XXVII. tábla. Solymár és környékének ábrázolása Mikoviny S. „Jazyges Cumani Maiores et Minores” c. térképén (1735–42).

1.

2.

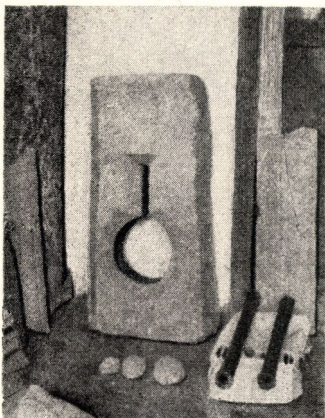
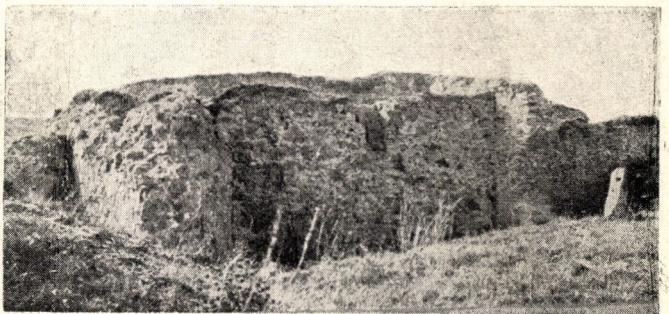
3.

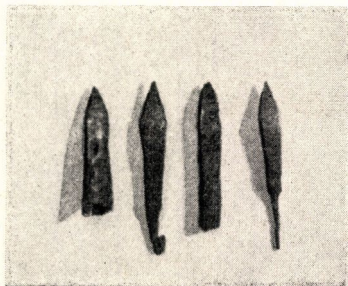
4.

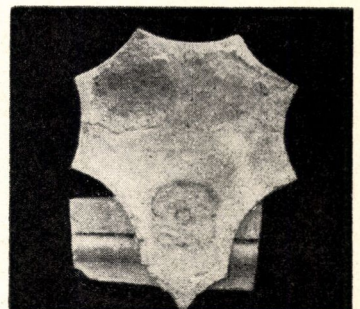
5.

6.

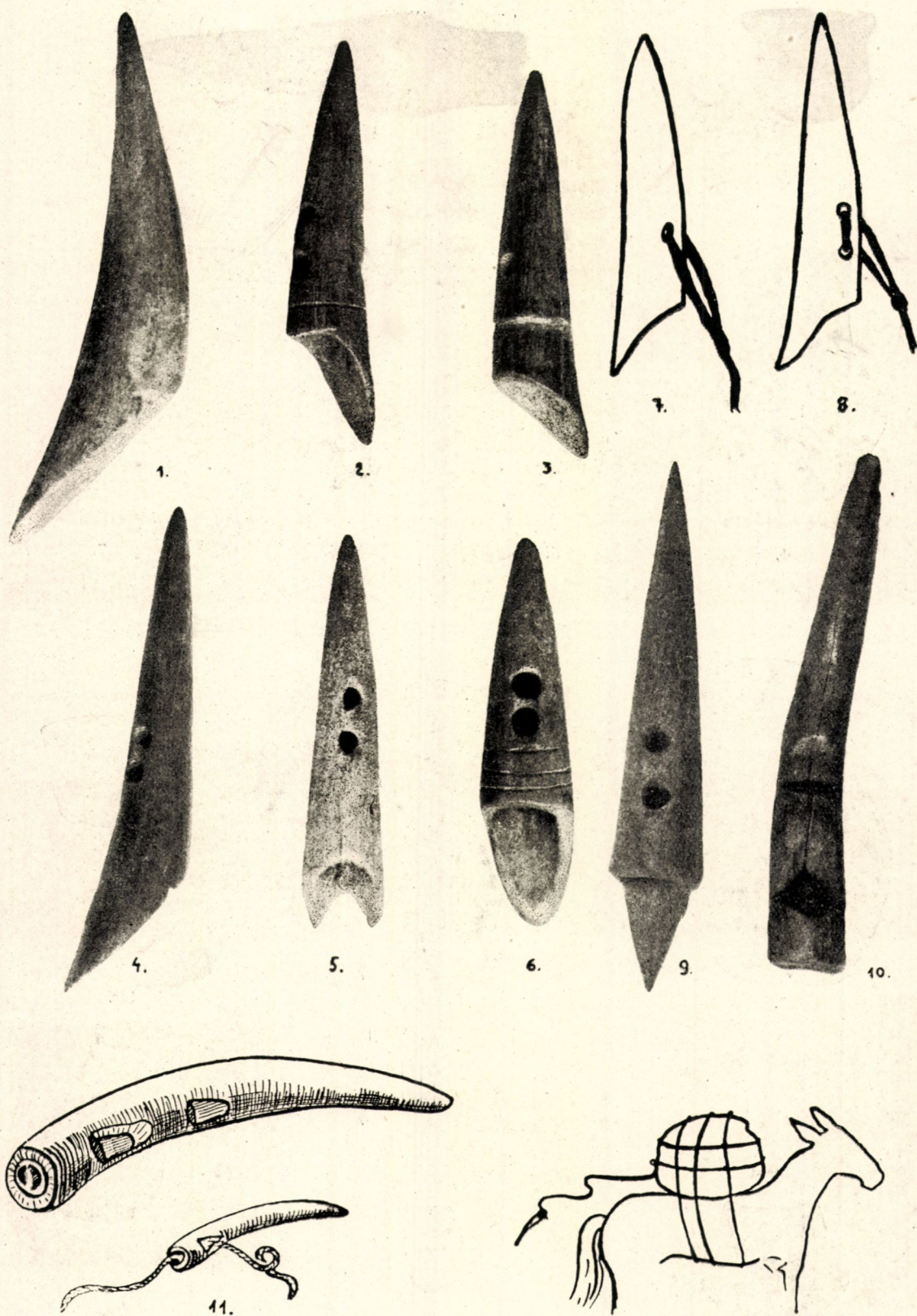

7.

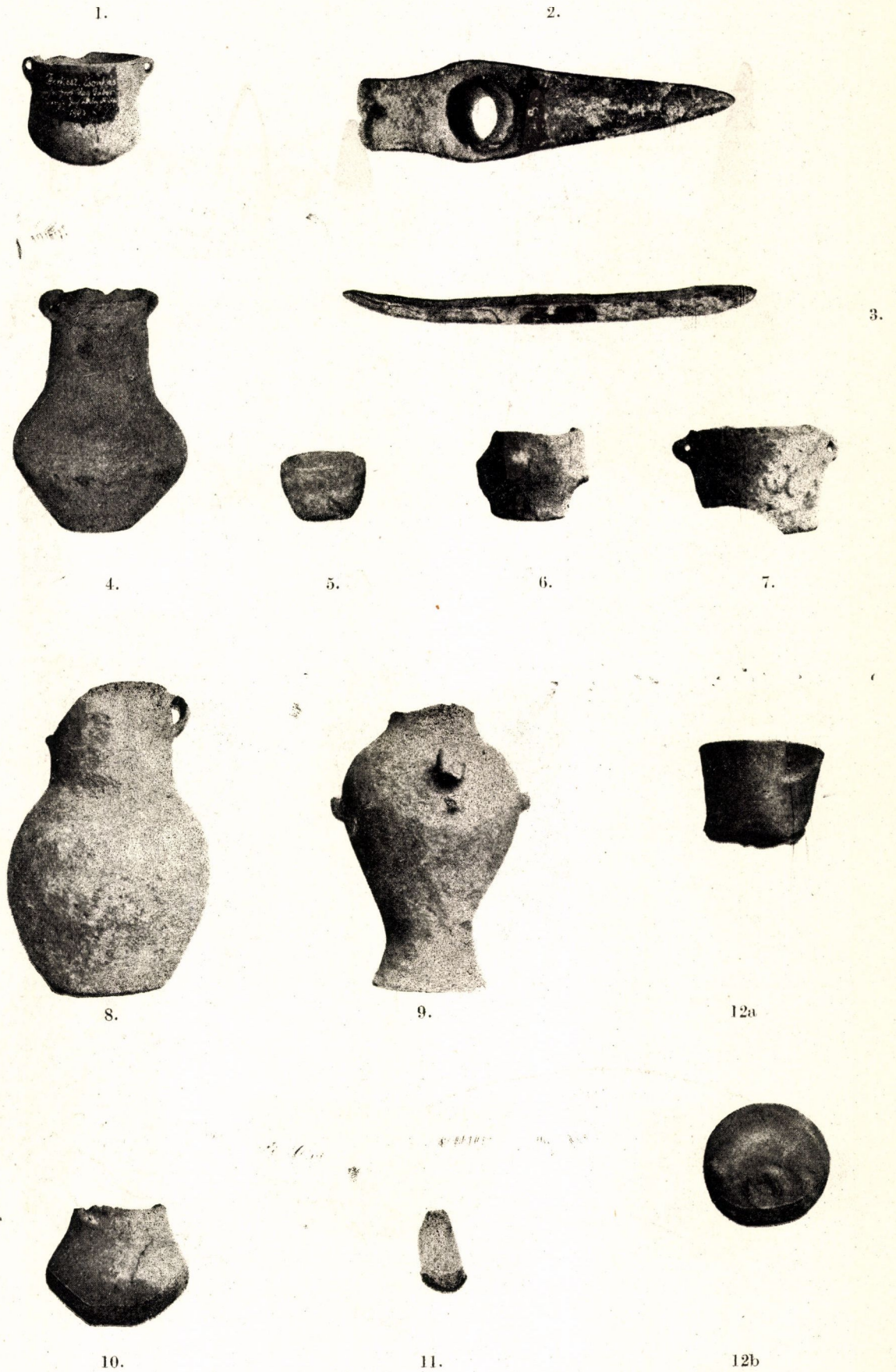

8.

XXVIII. tábla. — 1. kép. Solymár. Várhegy és földvár. — 2. kép. Kaputorony maradványai. — 3. kép. Bástya-fal romjai. — 4. kép. Öregtorony bejárata. — 5. kép. Várpület maradványa. — 6. kép. Lőrés, szakállas csövek, kőgolyók Solymár várából. — 7. kép. Nyílhegyek Solymár várából. — 8. kép. Kaputorony címere (Solymár vár).

XXIX. tábla. — Őskori agancsnyílhegyek. 1, 4, 5: Szíhalom; 2, 3, 5, 6: Tószeg. — 7-8. kép. Az agancs nyílhegyek felerősítő fonálának elhelyezése. — 9. kép. Agancsnyílhegy, Békés-Várdomb. — 10-12. kép. Csontbűjtató Aguincumból és használata.

XXX. tábla. — 1–2. Berkesz–Csonkásdűlő. — 3. Nyírbalta. — 4–5. Kisvárda–Darnszigetdűlő. — 6–12. Pusztab–Hordozódűlő, Nagy József tanyája. — 1. = 1 : 7; 2–3., 7. = kb. 1 : 2; 4–7., 9–10., 12. = 1 : 5; 8. = 1 : 4.

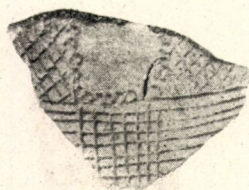
1/a

1/b

2.

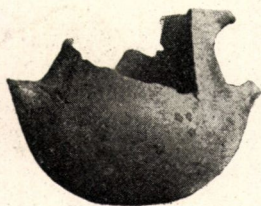
3.

4.

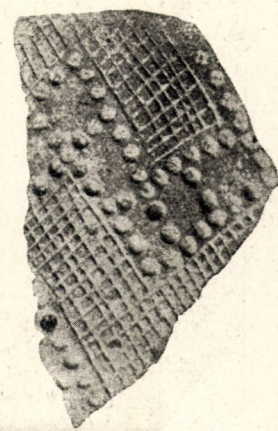
5.

6.

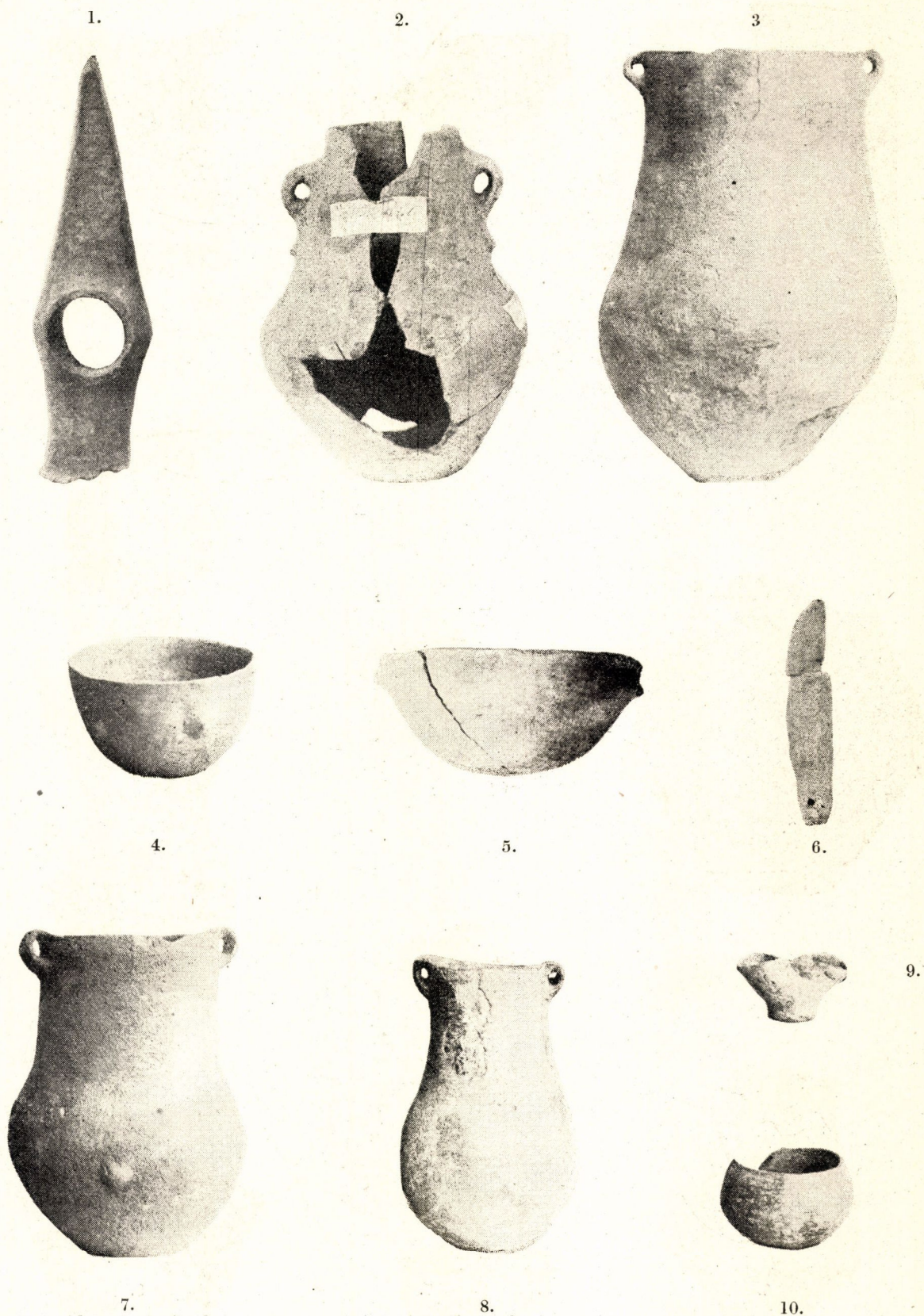

7.

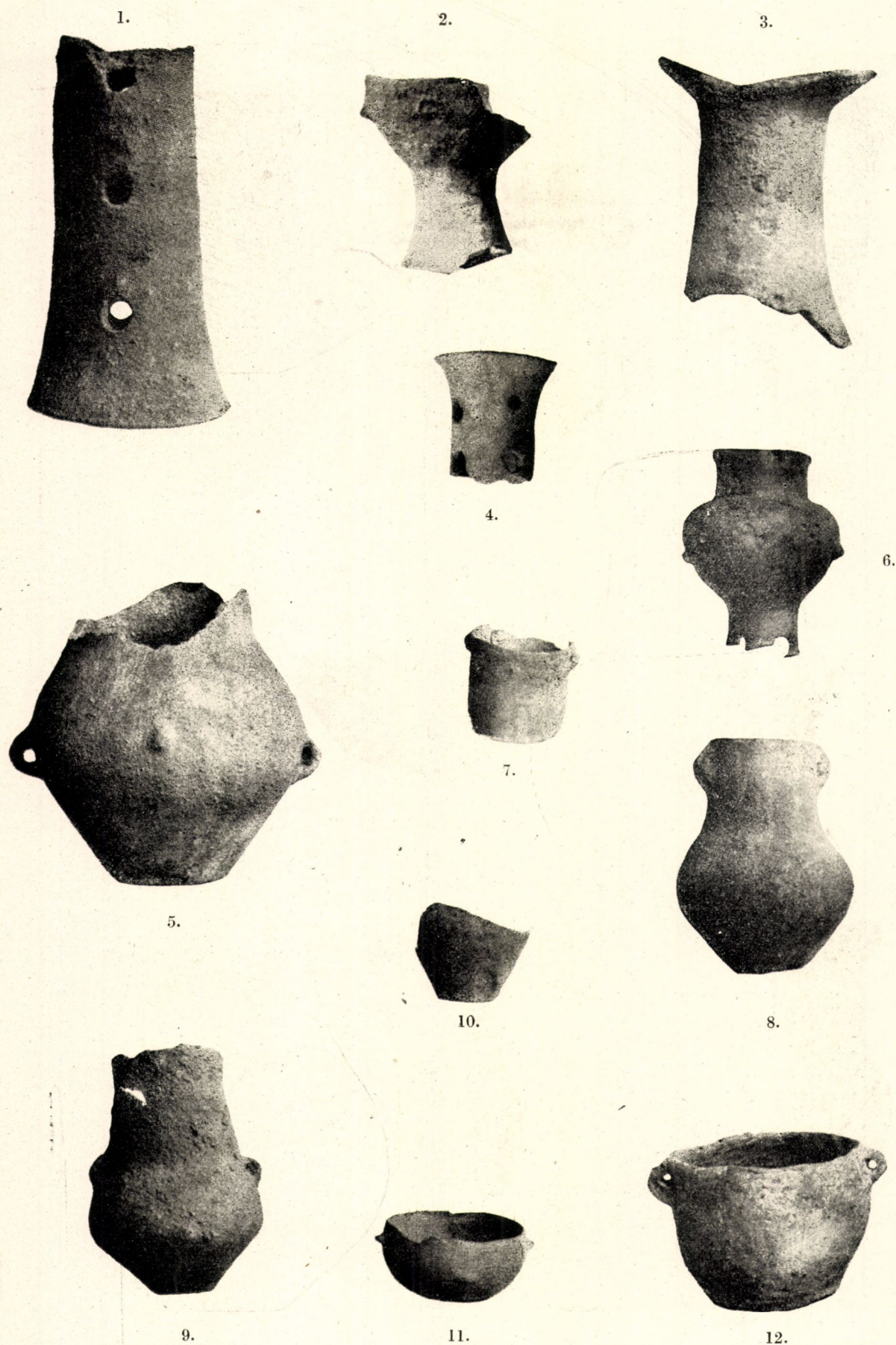

8.

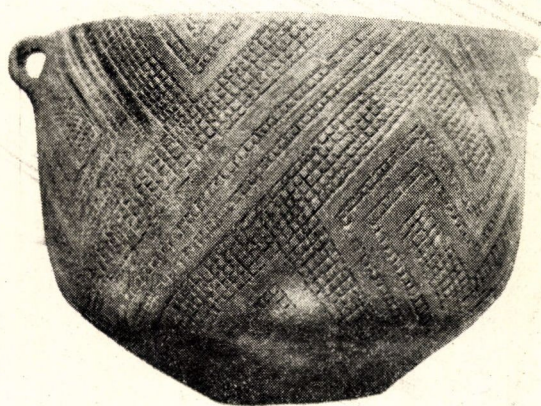
XXXI. tábla. — 1–5., *Paszab–Zádó 1. sír*; 6–8., *Paszab–Zádó 2. sír*; 1., 2. = 2 : 7; 6., 7. = kb. 1 : 3.

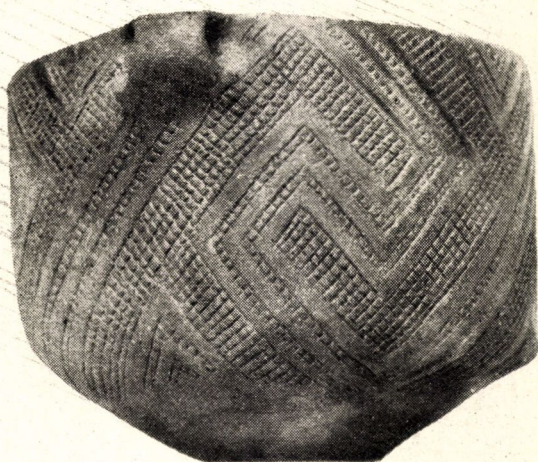
XXXII. tábla. — 1. Szabolcs-Fecskéspart. — 2. Szabolcs. — 3., 4., 6–7. Szabolcs-Fecskéspart 1. sír.
— 8–10. Tiszadada. — 1., 4., 5. = 1 : 3; 2–3. = 1 : 4; 6. = 3 : 7; 7. = 2 : 7; 8–10. = 1 : 5.

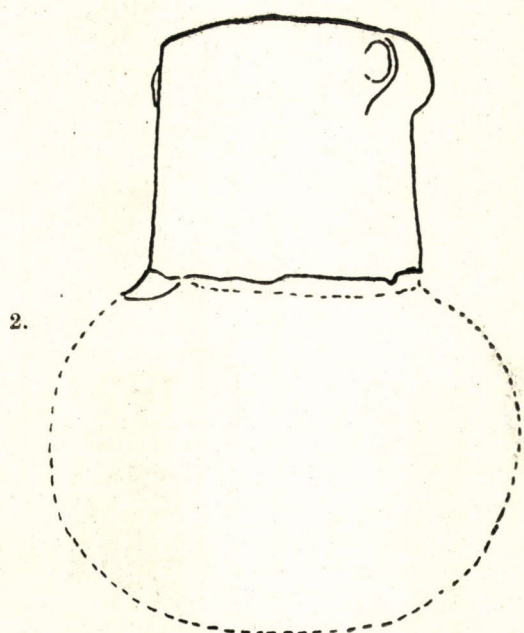
XXXIII. tábla. — Tiszadob, Borzik-tanya. — 1. = 1 : 6; 2–11. = 1 : 5; 12. = 2 : 5.

1.

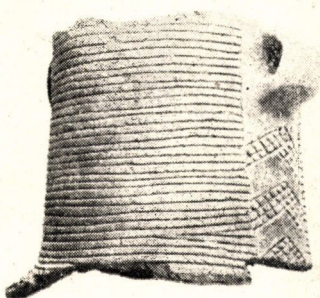

1. a.

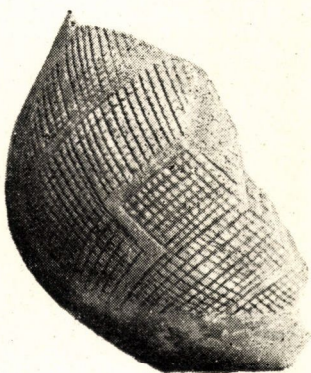

2.

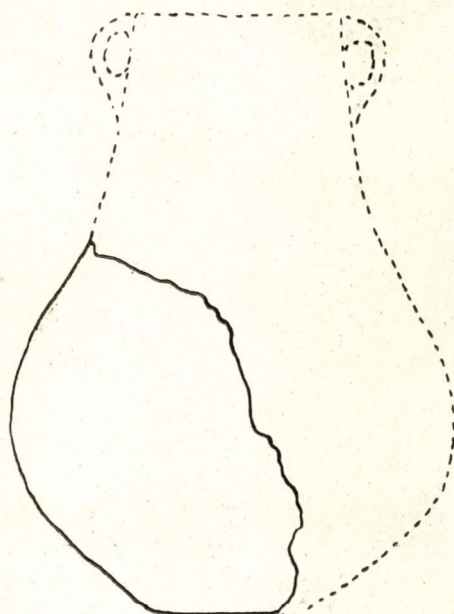
2. a.

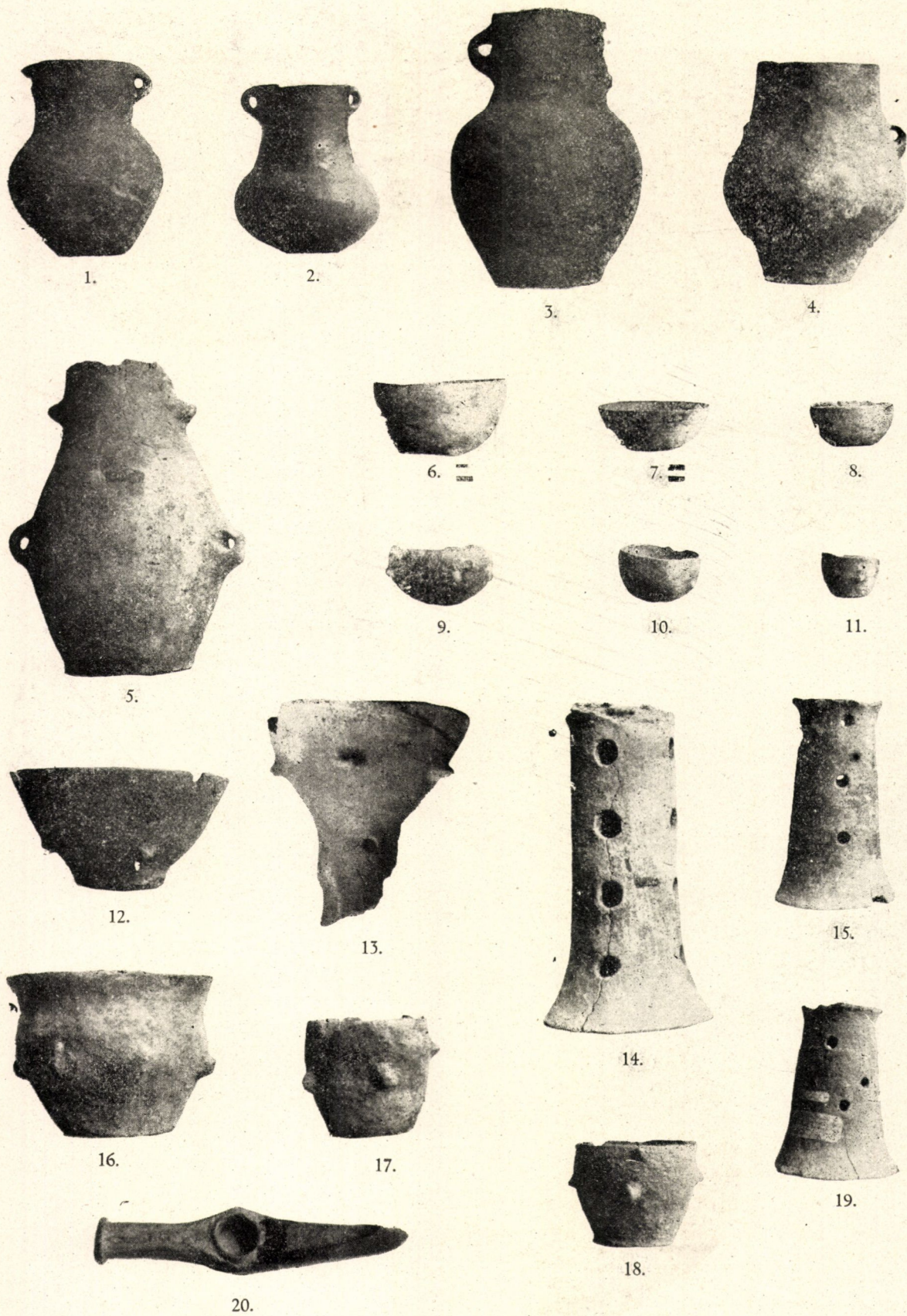
3.

3. a.

XXXIV. tábla. — 1. Tiszadob, Borzik-tanya. — 2–3. Tiszadob—Urkomdülő. — 1–3. = kb. 1 : 2.

XXXV. tábla. — 1–20. *Tiszaod–Urkomdülő*. 1–3. = 1:5; 4–13., 15., 17., 19. = 1:7; 14. = 1:8; 16., 18. = 1:6; 20. = 1:4.

XXXVI. tábla. — 1. kép. Csörgőedény Dunapenteléről. — 2. kép. A csörgőedény alja. — 3. kép. Malom felső része Aquincumból.

1.

2.

XXXVII. tábla. — 1. kép. *Aelius Licinius* sírköve Aquincumból. — 2. kép. A somogyvári, ú. n. Szent István dombormű.

1.

2.

3.

4.

5.

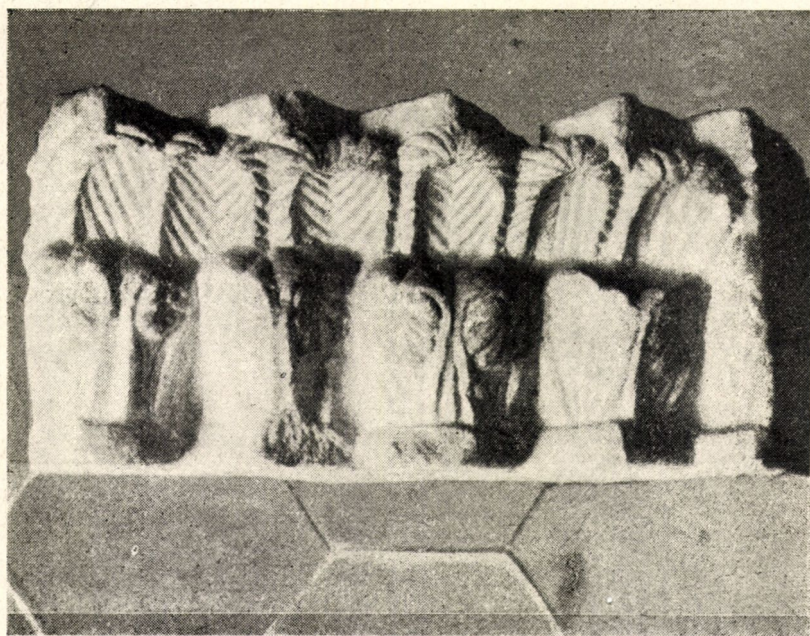
XXXVIII. tábla. — 1–2. kép. Fresko. Kiev, Sophia. XI–XII. század. — 3. kép. Etruszk agyagsírláda, Perugia, IV. század, i. e. — 4. kép. Relief, Somogyvár. XII. század. — 5. kép. Pillér. Souillac. XII. század.

2.

1.

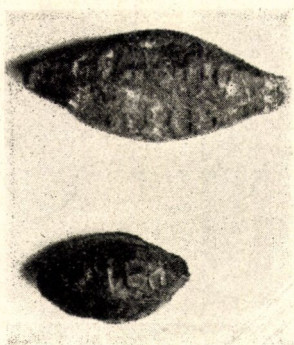

3.

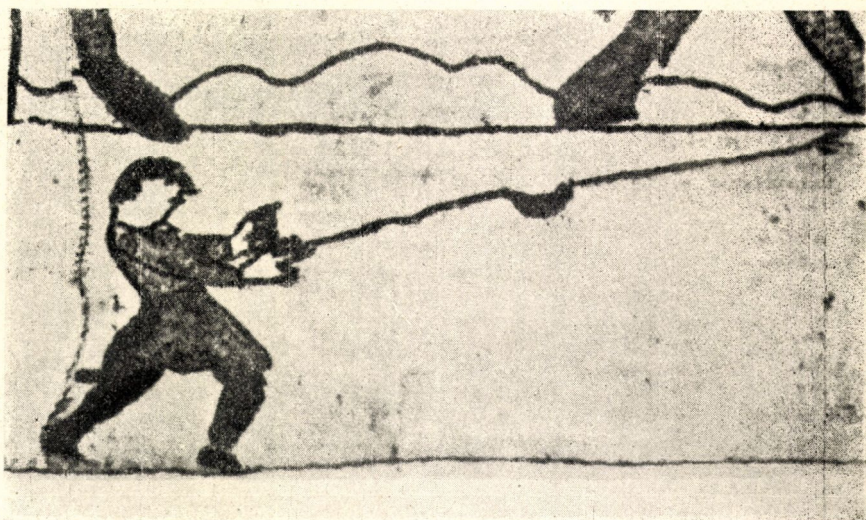
XXXIX. tábla. — 1. kép. *Relief a modenai székesegyház egyik oszlopfőjéről. XII. század.* — 2—3. kép. *A váradlesi templom kapuzatának töredékei.*

1.

2.

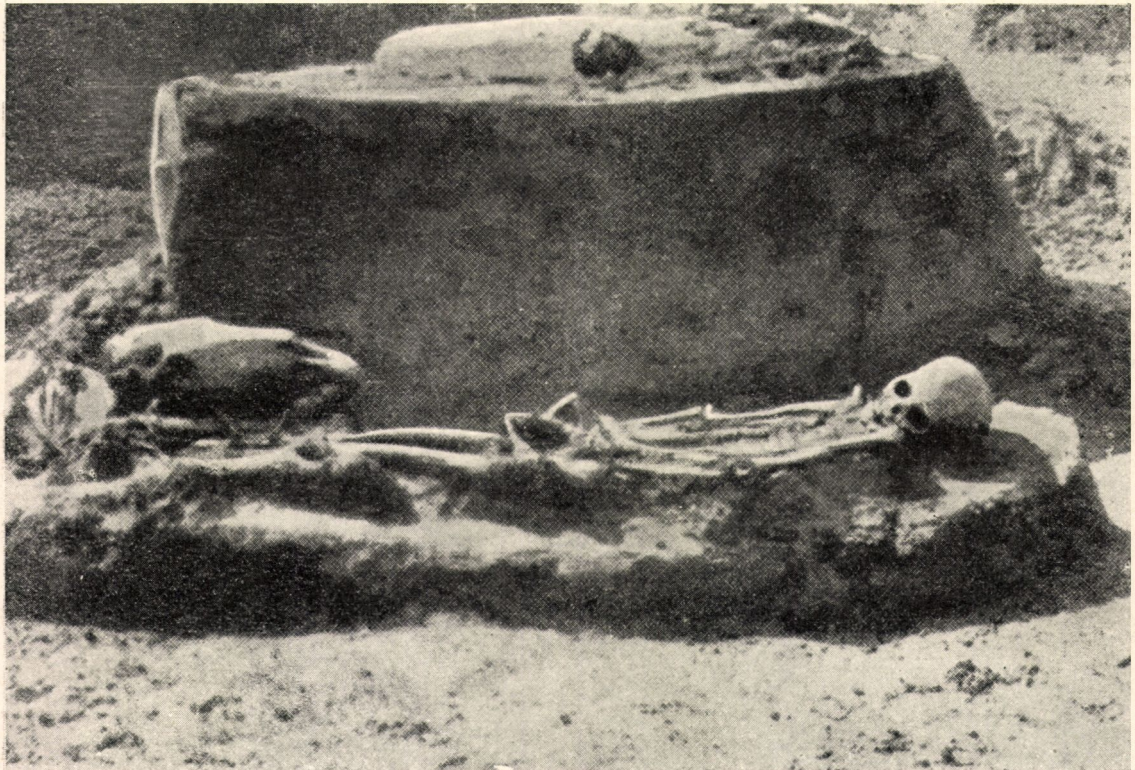

3.

XL. tábla. — 1. kép. Kályhacsempe töredéke a budai vár ásatásából. — 2. kép. Római parittyagörmök. (Budapest, Történeli Múzeum). — 3. kép. Parittyázó-jelenet a bayeuxi szőnyegről.

1.

2.

XLI. tábla. — 1–2. kép. *A kenézlői II. ásatás sírjai.*

1. kép. A 44. és 45. sír fényképe (HMN: VI. tábla 1 nyomán).
 2. kép. A 35. és 36. sír fényképe (A. É. 1931; 68. kép nyomán).

СОДЕРЖАНИЕ

Археология и ее роль в развитии советской исторической науки. Перевод: Я. Харматта.	65—68
М. Пардуц: Сарматские могилы в Тапиоселе	68—71
Г. Эрдели: Римские эпитафии в Паннонии с мифологическими изображениями	72—84
Я. Силадьи: Простые типы жилдомов в Аквинкум	84—90
Д. Дэрчени: Новые данные к иконографии нижней церкви в г. Печ	90—96
А. Валько: Военно-историческое значение крепости в Шоймар	96—99

ПУБЛИКАЦИЯ МАТЕРИАЛОВ

Я. Немешкери: Историко-антропологический материал Общегосударственного Естественно- Научного Музея и провинциальных публичных коллекций	100—105
М. Габори: Первобытный тип наконечника стрелы из рога оленя	105—107
Я. Баннер: Новые данные по распространению культуры колоколообразной посуды в Венгрии...	107—109
П. Патаи: Памятник культуры Бодрогкерестур в музее г. Ниредьхаза	110—116
А. Можолитч: Глиняная погремушка, найденная в с. Дунапентеле	116—117
А. Мочи: Новый факт, относящийся к внутренней организации <i>canabae</i>	117—119
Я. Шаушек: Данные по ремесленной технике в Аквинкум. II.	119—124
И. Ярдани—Паулович: Барельеф в Шомодвар, предположительно изображающий св. Стефана ...	124—127
З. Кадар: Барельеф в Шомодвар, предположительно изображающий Самсона	127—130
И. Чемеги: Портал романского стиля	130—131
Я. Кальмар: Изразец с изображением праща	132

ОТЧЕТЫ О РАСКОПКАХ

П. Патаи: Раскопки в с. Альпар	133—135
Б. Дарнай: Обстоятельства нахождения бронзовогоклада в Бадачонь-Кэбэлькут	135—136

РЕЦЕНЗИЯ, САМОКРИТИКА

Д. Ласло: Археология эпохи завоевания страны и венгерская „большая семья“	137—142
---	---------

TABLE DES MATIÈRES

L'archéologie et son rôle dans le développement de la science soviétique (trad. par Jean Harmatta)	65—68
Michel Párducz, Tombes sarmates à Tápíószele	68—71
Gisèle Erdélyi, Stèles romains pannoniens ornés de scènes mythologiques	72—84
Jean Szilágyi, Les types de simples maisons d'habitation à Aquincum	84—90
Désiré Dercsényi, Contributions à l'iconographie des reliefs de Pécs	90—96
Aristide Valkó, L'importance de la forteresse de Solymár au point de vue de l'histoire militaire	96—99

COMMUNICATIONS DESCRIPTIONS DE MATÉRIAUX

Jean Nemeskéri, Trouvailles d'anthropologie historique au Musée National Hongrois d'Histoire Naturelle et dans les collections publiques de province	100—105
Nicolas Gábori, Un type préhistorique de pointe de flèche en bois de cerf	105—107
Jean Banner, Une donnée inconnue illustrant la diffusion en Hongrie de la culture des vases campani- formes	107—109
Paul Patay, Un monument de la culture de Bodrogkeresztúr au Musée de Nyíregyháza	110—116
Amélie Mozsolits, Un vase servant de sonnette à Dunapentele	116—117
André Mócsy, Nouvelle contribution à l'organisation intérieure des <i>canabae</i>	117—119
Jean Schauschek, Contributions à l'histoire de la technique industrielle d'Aquincum. II.	119—124
Etienne Járdányi-Paulovits, Le relief dit „de saint Etienne“ à Somogyvár	124—127
Zoltán Kádár, Le relief de Samson à Somogyvár	127—130
Joseph Csemegi, Un portail de l'époque romane	130—131
Jean Kalmár, Carreau de poêle représentant une fronde	132

COMPTES-RENDUS DES FOUILLES

Paul Patay, Les fouilles d'Alpár	133—135
Béla Darnay, Dans quel état fut trouvé le trésor de bronze de Badacsony—Köbölkút	135—136

LIVRES CRITIQUES

Jules László, L'archéologie de la conquête arpadienne et la „grande famille“ hongroise	137—142
--	---------

